

Հարգելի՛ ընթերցող,

«Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորում» (ԱԵԳՄՄ) հասարակական կազմակերպությունն իր գործունեության յոթ տարիների ընթացքում նախաձեռնել է ավելի քան չորս տասնյակ ծրագրեր, որոնցից հատկանշելի է www.artsakhliv.am հասցեով գործող «Արցախի էլեկտրոնային գրադարան» կայքէջը, որն Արցախի և Հայաստանի կենսագործունեության տարբեր ոլորտների վերաբերյալ գիտական, գեղարվեստական և ճանաչողական նյութերի համահավաք շտեմարան է:

Ներկայումս կայքում առկա նյութերի քանակն անցել է 12.000-ի, իսկ նյութերի հեղինակների թիվը՝ 5.700-ի սահմանագիծը:

Եթե ունեք Արցախի և Հայաստանի վերաբերյալ տպագրված գիտական աշխատանք և այն նշված կայքէջում տեղադրելու ցանկություն, խնդրում ենք ուղարկել artsakhliv@gmail.com էլեկտրոնային փոստին: Իսկ եթե փնտրում եք Արցախի և Հայաստանի վերաբերյալ տեղեկատվություն, սակայն դեռ չեք գտել, գրե՛ք մեզ նույն հասցեով և մենք կփորձենք օգնել Ձեզ:

Նշենք, որ «Գիտական Արցախ» պարբերականում ընդգրկված գիտական հոդվածների էլեկտրոնային տարբերակները ևս կարող եք ԱՆՎՃԱԲ ներբեռնել Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի կայքից:

Dear reader!

«Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh» (UYSSA) NGO has initiated more than four dozen programs during the seven years of its activity, of which the Artsakh E-Library website can be singled out - www.artsakhliv.am, which presents a consolidated repository of scientific, artistic and educational materials reflecting various spheres of life of Artsakh and Armenia.

Currently, the number of materials on the site exceeded 12.000, and the number of authors of materials - 5.700.

If you have published scientific work about Artsakh and Armenia and you wish to make it available on our website, please send it to the following e-mail address: artsakhliv@gmail.com. And if you are looking for the information on Artsakh and Armenia but have not found it yet write to us to the same e-mail and we will try to help you.

It should be noted that you can also download FREE electronic versions of scientific articles published in the journal «Scientific Artsakh» from the Artsakh E-Library website.

Уважаемый читатель!

Общественная организация «Объединение Молодых Учёных и Специалистов Арцаха» (ОМУСА) в течение своей семилетней деятельности инициировала более четырёх десятков программ. Среди них можно выделить сайт **Электронной библиотеки Арцаха** - www.artsakhliv.am, который является сводным хранилищем научных, художественных и познавательных материалов, отражающих различные сферы жизнедеятельности Арцаха и Армении.

На данный момент количество материалов на сайте превысило 12.000, а количество авторов материалов - 5.700.

Если у Вас имеется изданная научная работа об Арцахе и Армении и желание опубликовать на нашем сайте, то просим отправить её на следующий адрес электронной почты: artsakhliv@gmail.com. А если Вы ищете сведения об Арцахе и Армении, но пока ещё не нашли их, напишите нам по тому же адресу, и мы попробуем помочь Вам.

Отметим, что также можете БЕСПЛАТНО скачать из сайта Электронной библиотеки Арцаха электронные варианты научных статей, опубликованных в журнале «Научный Арцах».

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱՅ

SCIENTIFIC ARTSAKH

НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№3(10), 2021

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱՅ

SCIENTIFIC ARTSAKH

НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№3(10), 2021

Հիմնադիր – Founder – Учредитель:
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ (ԵՊՀ)
YEREVAN STATE UNIVERSITY (YSU)
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ (ЕГУ)
www.ysu.am

Հրատարակիչ – Publisher - Издатель:
ԱՐՑԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻԱԿՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՍ)
UNION OF YOUNG SCIENTISTS AND SPECIALISTS OF ARTSAKH (UYSSA)
ОБЪЕДИНЕНИЕ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ И СПЕЦИАЛИСТОВ АРЦАХА (ОМУСА)
www.aegmm.org

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ
SCIENTIFIC ARTSAKH
НАУЧНЫЙ АРЦАХ
№ 3(10), 2021

www.scientificartsakh.com

«Գիտական Արցախ» պարբերականն ընդգրկված է Հայաստանի Հանրապետության
Բարձրագույն որակավորման կոմիտեի (ՀՀ ԲՈԿ) սահմանած դոկտորական և
թեկնածուական ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների ու դրույթների
հրատարակման համար ընդունելի գիտական պարբերականների ցանկում:
«Գիտական Արցախ» պարբերականը գտնվում է www.elibrary.ru կայքում:

The Journal «**Scientific Artsakh**» is included in the list of scientific periodicals acceptable
for publication of the main results and provisions of doctoral and candidate theses
established by the Higher Attestation Committee of the Republic of Armenia (HAC RA).

The Journal «**Scientific Artsakh**» is posted on www.elibrary.ru website.

Журнал «**Научный Арцах**» включен в список научных периодических изданий,
принятых для публикации основных результатов и положений
докторских и кандидатских диссертаций, установленных
Высшим аттестационным комитетом Республики Армения (БАК РА).
Журнал «**Научный Арцах**» размещен на сайте www.elibrary.ru.

«ԱՐՑԱԽ» հրատ. – «ARTSAKH» Publ. – Изд. «АРЦАХ»
ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN – ЕРЕВАН
2021

Տպագրվում է Երևանի պետական համալսարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Համարը հրատարակության է երաշխավորել
«Գիտական Արցախ» պարբերականի խմբագրական խորհուրդը

**ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է ԱՐՑԱՒԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՈԶԱԿԱՆ 30-ԱՄՅԱԿԻՆ**

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Նախագահ՝ Արամ ՍԻՄՈՆՅԱՆ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ
ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գլխավոր խմբագիր՝ Ավետիք ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Թեմինա ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ

Անդամներ՝

Աննա ԱՍՏՏՐՅԱՆ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Լենա ԱՄՐՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր (**Տառագոնա, Իսպանիա**)

Արծրուն ԱՎԱԳՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Հրանտ ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ, հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Դավիթ ԲԱԲԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ

Վահրամ ԲԱԼԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Խաչիկ ԳԱԼՍՏՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Ջուլիետա ԳՅՈՒԼԱՄԻՐՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Վլադիսլավ ԳՐՈՒԶԴԵՎ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Կոստրոմա, ՌԴ**)

Գևորգ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Արման ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գայանե ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Ալֆրեդ դե ԶԱՅԱՍ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Ժնև, Շվեյցարիա**)

Սեյրան ԶԱԶԱՐՅԱՆ, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Մարել ԺԵՅՄՈ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Օլշտին, Լեհաստան**)

Նատալյա ԿՈՎԿԵԼ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (**Մինսկ, Բելառուս**)

Վալենտինա ԼԱՊԵՎԱ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Մոսկվա, ՌԴ**)

Օտտո ԼՈՒԻՏԵՐՅԱՆՆԻՍ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Համբուրգ, Գերմանիա**)

Ռուզաննա ՀԱՎՈՐՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ

Իրինա ՀԱՅՈՒԿ, փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (**Լվով, Ուկրաինա**)

Նազիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գագիկ ՂԱԶԻՆՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Աշոտ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Էդիկ ՄԻԼԱՍՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Կարեն ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ

Ամիր ՉԱԲՐԱ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Եյու Յորք, ԱՄՆ**)

Գուրգեն ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր (**Եյուրենբերգ, Գերմանիա**)

Հայկ ՍԱՐԳՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Ռուբեն ՍԱՖՐԱՍՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Մաքսիմ ՎԱՍԻԿՈՎ, սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Դոնի Ռոստով, ՌԴ**)

Քրիստիան դը ՎԱՐՂԱՎԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր (**Լոնդոն, Մեծ Բրիտանիա**)

Գարիկ ԶԵՌՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Տիգրան ԶՈՉԱՐՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գիտական Արցախ, № 3(10), 2021, Երևան, «ԱՐՑԱՒ» հրատարակչություն, 2021,
296 էջ:

**DEDICATED TO THE 30TH ANNIVERSARY OF INDEPENDENCE
OF THE REPUBLIC OF ARTSAKH AND THE REPUBLIC OF ARMENIA**

EDITORIAL COUNCIL

Chairman: Aram SIMONYAN, Director of Institute for Armenian Studies of YSU, NAS RA Associate Member,
Doctor of History, Professor

Editor-in-Chief: Avetik HARUTYUNYAN, Ph.D. in Law, Associate Professor

Deputy Editor-in-Chief: Tehmina MARUTYAN, Ph.D. in Philology, Associate Professor

Members:

Anna ASATRYAN, Doctor of Arts, Professor
Lena ASRYAN, Doctor of History (Tarragona, Spain)
Artsrun AVAGYAN, Doctor of Philology, Professor
Hrant AVANESYAN, Doctor of Psychology, Professor
David BABAYAN, Doctor of History, Associate Professor
Vahram BALAYAN, Doctor of History, Professor
Amit CHHABRA, Doctor of Law, Professor (New York, USA)
Gevorg DANIELYAN, Doctor of Law, Professor
Khachik GALSTYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Gagik GHAZINYAN, Academician of NAS RA, Doctor of Law, Professor
Vladislav GRUZDEV, Doctor of Law, Professor (Kostroma, Russia)
Julieta GYULAMIRYAN, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Ruzanna HAKOBYAN, Doctor of Law, Associate Professor
Nazik HARUTYUNYAN, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Irina HAYUK, Ph.D. in Philosophy, Associate Professor (Lviv, Ukraine)
Garik KERYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Tigran KOCHARYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Natalia KOVKEL, Ph.D. in Law, Associate Professor (Minsk, Belarus)
Valentina LAPAEVA, Doctor of Law, Professor (Moscow, Russia)
Otto LUCHTERHANDT, Doctor of Law, Professor (Hamburg, Germany)
Ashot MARKOSYAN, Doctor of Economics, Professor
Edik MINASYAN, Doctor of History, Professor
Karen NERSISYAN, Ph.D. in Economics, Associate Professor
Gurgen PETROSSIAN, Doctor of Law (LL.M.) (Nuremberg, Germany)
Ruben SAFRASTYAN, Academician of NAS RA, Doctor of History, Professor
Hayk SARGSYAN, Doctor of Economics, Professor
Christian de VARTAVAN, Doctor of History (London, Great Britain)
Maksim VASKOV, Doctor of Sociology, Professor (Rostov-on-Don, Russia)
Arman YEGHIAZARYAN, Doctor of History, Professor
Gayane YEGHIAZARYAN, Doctor of Philology, Professor
Seyran ZAKARYAN, Doctor of Philosophy, Professor
Alfred de ZAYAS, Doctor of Law, Professor (Geneva, Switzerland)
Marek ZEJMO, Doctor of Political Sciences, Professor (Olsztyn, Poland)

Scientific Artsakh, № 3(10), 2021, Yerevan, «ARTSAKH» Publishing House, 2021,
296 pages.

**ПОСВЯЩАЕТСЯ 30-ЛЕТИЮ ПРОВОЗГЛАШЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ
РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ И РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ**

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Председатель: Арам СИМОНЯН, директор Института арменоведческих исследований ЕГУ, член-корреспондент НАН Республики Армения, доктор исторических наук, профессор

Главный редактор: Аветик АРУТЮНЯН, кандидат юридических наук, доцент

Заместитель главного редактора: Теймина МАРУТЯН, кандидат филологических наук, доцент

Члены:

Арцрун АВАГЯН, доктор филологических наук, профессор
Грант АВАНЕСЯН, доктор психологических наук, профессор
Рузанна АКОПЯН, доктор юридических наук, доцент
Назик АРУТЮНЯН, доктор педагогических наук, профессор
Анна АСАТРЯН, доктор искусствоведения, профессор
Лена АСРЯН, доктор исторических наук (Таррагона, Испания)
Давид БАБАЯН, доктор исторических наук, доцент
Ваграм БАЛАЯН, доктор исторических наук, профессор
Кристиан де ВАРДАВАН, доктор исторических наук (Лондон, Великобритания)
Максим ВАСЬКОВ, доктор социологических наук, профессор (Ростов-на-Дону, Россия)
Хачик ГАЛСТЯН, доктор политических наук, профессор
Ирина ГАЮК, кандидат философских наук, доцент (Львов, Украина)
Владислав ГРУЗДЕВ, доктор юридических наук, профессор (Кострома, Россия)
Джульетта ГЮЛАМИРЯН, доктор педагогических наук, профессор
Геворг ДАНИЕЛЯН, доктор юридических наук, профессор
Арман ЕГИАЗАРЯН, доктор исторических наук, профессор
Гаяне ЕГИАЗАРЯН, доктор филологических наук, профессор
Марек ЖЕЙМО, доктор политических наук, профессор (Ольштын, Польша)
Альфред де ЗАЙАС, доктор юридических наук, профессор (Женева, Швейцария)
Сейран ЗАКАРЯН, доктор философских наук, профессор
Гагик КАЗИНЯН, академик НАН РА, доктор юридических наук, профессор
Гарик КЕРЯН, доктор политических наук, профессор
Наталья КОВКЕЛЬ, кандидат юридических наук, доцент (Минск, Беларусь)
Тигран КОЧАРЯН, доктор политических наук, профессор
Валентина ЛАПАЕВА, доктор юридических наук, профессор (Москва, Россия)
Отто ЛЮХТЕРХАНДТ, доктор юридических наук, профессор (Гамбург, Германия)
Ашот МАРКОСЯН, доктор экономических наук, профессор
Эдик МИНАСЯН, доктор исторических наук, профессор
Карен НЕРСИСЯН, кандидат экономических наук, доцент
Гурген ПЕТРОСЯН, доктор юридических наук (Нюрнберг, Германия)
Гайк САРГСЯН, доктор экономических наук, профессор
Рубен САФРАСЯН, академик НАН РА, доктор исторических наук, профессор
Амит ЧАБРА, доктор юридических наук, профессор (Нью-Йорк, США)

Научный Арцах, № 3(10), 2021, Ереван, Издательство «АРЦАХ», 2021, 296 страниц.

«Գիտական Արցախ» պարբերականի 2021թ. 3-րդ (10-րդ) համարում տեղ են գտել հասարակական գիտությունների արդի հիմնախնդիրների վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետությունը, Արցախի Հանրապետությունը, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Գերմանիան, Ղազախստանը և Ռուսաստանի Դաշնությունը ներկայացնող մոտ երեք տասնյակ անվանի ու երիտասարդ գիտնականների աշխատանքները:

Գիտական պարբերականում զետեղված են նաև Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորման ու «Արցախ» գիտահետազոտական ինստիտուտի կողմից 2021թ. սեպտեմբերի 10-12-ը Ստեփանակերտում համատեղ կազմակերպված «Հայոց պետականության անցյալը, ներկան ու ապագան» միջազգային 5-րդ գիտաժողովի լավագույն գիտական հոդվածների մի մասը:

In the 3rd (10th) issue 2021 of the Journal **«Scientific Artsakh»** the papers of about thirty prominent and young scientists representing the Republic of Armenia, the Republic of Artsakh, the United States of America, Germany, Kazakhstan and the Russian Federation devoted to topical issues of social sciences are published.

The scientific publication also contains some of the best scholarly of the 5th International Conference «Past, Present and Future of Armenian Statehood», organized on 10-12 September, 2021 in Stepanakert by the Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh and the «Artsakh» Research Institute.

В №3 (10) за 2021 год журнала **«Научный Арцах»** помещены статьи около трех десятков именитых и молодых ученых, представляющих Республику Армения, Республику Арцах, Соединенные Штаты Америки, Германию, Казахстан и Российскую Федерацию, посвященные актуальным проблемам общественных наук.

В научном журнале опубликована также часть работ, представленных на организованной Объединением молодых ученых и специалистов Арцаха и научно-исследовательским институтом «Арцах» 10-12 сентября 2021 года в Степанакерте 5-ой международной научной конференции «Прошлое, настоящее и будущее армянской государственности».

«Գիտական Արցախ» պարբերականի 2021թ. 3-րդ (10-րդ) համարի տպագրությանն աջակցել է «Hi-Am» բարեգործական հիմնադրամը:

The publication of the 3rd (10th) 2021 Journal «Scientific Artsakh» was supported by «Hi-Am» Charity Foundation.

Публикация 3(10) номера 2021 года журнала «Научный Арцах» была осуществлена при содействии благотворительного фонда «Hi-Am».

ԲՈՎԱՆԴԱՎՈՒԹՅՈՒՆ

CONTENTS

СОДЕРЖАНИЕ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ. Գիտաժողովի կազմկոմիտեի նախագահ, ի.գ.թ., դոցենտ Ավետիք Զարուբյանյանի բացման խոսքը «Հայոց պետականության անցյալը, ներկան ու ապագան» միջազգային 5-րդ գիտաժողովին.....10

EDITORIAL. Welcoming Speech by the Chairman of the Organizing Committee of the Conference, Ph.D. in Law, Associate Professor Avetik Harutyunyan at the 5th International Conference «Past, Present and Future of Armenian statehood».....12

РЕДАКЦИОННАЯ СТАТЬЯ. Приветственное слово председателя оргкомитета 5-й международной конференции «Прошлое, настоящее и будущее армянской государственности» к.ю. н. доцента Аветика Арутюняна.....14

Արցախի Հանրապետության Կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարար Լուսինե Ղարախանյանի ուղերձը «Հայոց պետականության անցյալը, ներկան և ապագան» միջազգային 5-րդ գիտաժողովի մասնակիցներին.....17

Address of the Minister of Education, Science, Culture and Sports of the Republic of Artsakh Lusine Gharakhanyan to the Participants of the 5th International Conference «Past, Present and Future of the Armenian Statehood».....18

Послание Министра образования, науки, культуры и спорта Республики Арцах Лусине Караханяна участникам международной научной конференции «Прошлое, настоящее и будущее армянской государственности».....19

Գորիսի պետական համալսարանի ռեկտոր Արտուշ Ղուկասյանի ուղերձը «Հայոց պետականության անցյալը, ներկան և ապագան» միջազգային 5-րդ գիտաժողովի մասնակիցներին.....21

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

Ռուբեն Սաֆրաստյան. Հայաստանը Թուրքիայի հարավկովկասյան աշխարհառազգավարությունում. պատմական և տեսական որոշ դիտարկումներ (հայերեն).....23

Ruben Safrastyan. Armenia in Turkey's South Caucasus Geostrategy: Some Historical and Theoretical Observations (in Armenian)

Рубен Сафрастян. Армения в стратегии Турции на Южном Кавказе: некоторые исторические и теоретические наблюдения (на армянском)

Էդուարդ Չոհրաբյան. Պատմության կեղծարարության մի քանի դրվագներ Սվանթե Զորնելլի աշխատության մեջ (անգլերեն).....34

Eduard Zohrabyan. Several Episodes of History Falsification in Svante Cornell's Work (in English)

Эдуард Зограбян. О некоторых фактах фальсификации истории в книге Сванте Корнелли (на английском)

Միքայել Մալխասյան. Արցախի պատմական ժողովրդագրության որոշ հարցեր (XVI-XVII դարեր) (հայերեն).....46

Mikayel Malkhasyan. Some Questions on the Historical Demography of Artsakh (XVI-XVII Centuries) (in Armenian)

Микаэл Малхасян. Некоторые вопросы исторической демографии Арцаха (XVI-XVII века) (на армянском)

Արտյոմ Տոնոյան. Մի քանի դիտարկում հետխորհրդային Ադրբեջանում պատմության գեղծարարությունների հիմնական ուղղությունների շուրջ. պետության դերը և նոր միտումները (հայերեն).....59

Artyom Tonoyan. Some Remarks on the Main Directions of Falsifications of the History in Post-Soviet Azerbaijan: the Role of the State and New Tendencies (in Armenian)

Арте́м Тоноян. Некоторые наблюдения касательно основных направлений фальсификаций истории в постсоветском Азербайджане: роль государства и новые тенденции (на армянском)

Նարեկ Շարաֆյան. Սումգայիթի ջարդերի նախապատրաստումը (հայերեն).....72

Narek Sharafyan. The Preparation of Sumgait Massacres (in Armenian)

Нарек Шарафян. Подготовка к сумгаитской резне (на армянском)

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, JURISPRUDENCE, ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Ամիթ Չաբրա. Ի պաշտպանություն Արցախի (անգլերեն).....80

Amit Chhabra. In Artsakh's Defense (in English)

Амит Чабра. В защиту Арцаха (на английском)

Արթուր Ղամբարյան. Contra Legem իրավունքի զարգացման դոկտրինը Հայաստանի Հանրապետության անկախացման գործընթացում (հայերեն).....86

Artur Ghambaryan. The Doctrine of Contra Legem Law Development in the Process of Establishing the Independence of Armenia (in Armenian)

Арту́р Гамбарян. Доктрина развития права Contra Legem в процессе установления независимости Армении

Գուրգեն Պետրոսյան. Արցախյան երրորդ պատերազմի ընթացքում կատարված մակրոհանցագործությունների միջազգային հետապնդումը (անգլերեն).....98

Gurgen Petrossian. International Prosecution of Macro-Crimes Committed During the Third Artsakh War (in English)

Гурген Петросян. Международное преследование макропреступлений, совершенных во время третьей Арцахской войны (на английском)

Ավետիք Հարությունյան. 1991 թվականի դեկտեմբերի 10-ի անկախության հանրաքվեի դերն Արցախի Հանրապետության կազմավորման գործընթացում (հայերեն).....107

Avetik Harutyunyan. The Role of the Independence Referendum of December 10, 1991 in the Formation of the Republic of Artsakh (in Armenian)

Аветик Арутюнян. Роль референдума 10 декабря 1991 года в процессе формирования Республики Арцах (на армянском)

Մարիամ Գրիգորյան. Միջազգային իրավունքի և միջազգային մարդասիրական իրավունքի սկզբունքների խախտումներն Արցախյան երրորդ պատերազմում (հայերեն).....121

Mariam Grigoryan. Violations of the Principles of International Law and International Humanitarian Law during the Third Artsakh War (in Armenian)

Мариам Григорян. Нарушения принципов международного права и международного гуманитарного права в третьей Арцахской войне (на армянском)

Հայարփի Չարգարյան. Երեխայի բնակության վայրը ծնողների փոխադարձ համաձայնությամբ որոշելը (հայերեն).....135

Hayarpi Zargaryan. Determining the Child's Place of Residence by Mutual Consent of the Parent (in Armenian)

Այարրի Յարգարյան. Определение места жительства ребенка по обоюдному согласию родителей (на армянском)

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS
ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Խաչիկ Գալստյան. Հետպատերազմյան Status Quo-ն Արցախում. հայության նոր ռազմավարական մշակույթի ձևավորման հրամայականը (հայերեն).....147
Khachik Galstyan. Post-War Status Quo in Artsakh: the Imperative of Forming a New Strategic Culture of Armenians (in Armenian)

Խաչիկ Գալստյան. Поствоенное Status Quo в Арцахе: императив формирования новой стратегической культуры армянства (на армянском)

Գրիգոր Բալասանյան. ՀՀ արտաքին քաղաքականության թերություններն ու բացթողումները եվ 44 -օրյա Արցախյան պատերազմը (հայերեն).....157
Grigor Balasanyan. Deficiencies and Omissions of the Republic of Armenia's Foreign Policy and the 44-Day Artsakh War (in Armenian)

Գրիգոր Բալասանյան. Недостатки и упущения внешней политики Армении и 44-дневная Арцахская война (на армянском)

Ռուբեն Էլամիրյան. Արցախը Հարավային Կովկասի աշխարհաքաղաքական օրակարգում. կառուցելով կայուն ապագա (ռուսերեն).....166
Ruben Elamiryan. Artsakh in the Geopolitical Agenda of the South Caucasus: Building a Sustainable Future (in Russian)

Րուբեն Էլամիրյան. Арцах в геополитической повестке Южного Кавказа: строя устойчивое будущее (на русском)

Անժելա Էլիբեգովա. Ադրբեջանական քարոզչության թեզերը 44-օրյա պատերազմի ընթացքում (ռուսերեն).....179
Anzhela Elibegova. Theses of Azerbaijani Propaganda during the 44-Day War (in Russian)

Անջելա Էլիբեգովա. Тезисы азербайджанской пропаганды в ходе 44-дневной войны (на русском)

Լևոն Հովսեփյան. Ներապետական գործոնների ազդեցությունը Թուրքիայի ռազմաքաղաքական վարքագծի վրա Արցախյան առաջին և 44-օրյա պատերազմներում. համեմատական վերլուծություն (հայերեն).....195
Levon Hovsepyan. The Influence of Domestic Factors on Military-Political Behavior of Turkey in the First and 44-Day Artsakh Wars: Comparative Analysis (in Armenian)

Լևոն Օվսեփյան. Влияние внутригосударственных факторов на военнополитическое поведение Турции в первой и 44-дневной войнах в Арцахе: сравнительный анализ (на армянском)

Սոֆյա Օհանյան. Մշակութային Դիվանագիտության Նշանակությունը Արցախի դիվանագիտական գործիքակազմում (հայերեն).....209
Sofya Ohanyan. The Importance of Cultural Diplomacy in the Diplomatic Toolkit of Artsakh (in Armenian)

Տոֆյա Օհանյան. Значение культурной дипломатии в дипломатическом инструментарии Арцаха (на армянском)

Դմիտրի Դեսյան. Միջազգային դերակատարների դիրքորոշումները Ղարաբաղյան երրորդ պատերազմի և հետպատերազմյան շրջանում. վերլուծություն և հեռանկարներ (ռուսերեն).....217

Dmitry Desyaev. Positions of International Actors during the Third Karabakh War and Post-War Period: Analysis and Prospects (in Russian)

Десяев Дмитрий. Позиции международных акторов во время третьей Карабахской войны и в поствоенный период: анализ и перспективы (на русском)

Անդրանիկ Հովհաննիսյան. Արցախյան (Ղարաբաղյան) հիմնախնդիրը Չինաստանի արտաքին քաղաքականության մեջ (ռուսերեն).....240

Andranik Hovhannisyan. Artsakh (Karabakh) Issue in China's Foreign Policy (in Russian)

Андраник Ованнисян. Арцахский (Карабахский) вопрос во внешней политике Китая (на русском)

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ECONOMICS, ЭКОНОМИКА

Հայկ Սարգսյան, Նարինե Զոչինյան. Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության դիմագիծը և բարեփոխումների մարտահրավերները (հայերեն).....250

Hayk Sargsyan, Narine Kochinyan. The Feature of the Economy of the Republic of Armenia and the Reforms Challenges (in Armenian)

Гайк Саргсян, Нарине Кочинян. Облик экономики Республики Армения и вызовы реформ (на армянском)

Շառլեն Խաչատրյան. Թվայնացումը որպես պետության կայացածության բաղադրիչ (հայերեն).....265

Karlen Khachatryan. Digitalization as a Component of State Capacity (in Armenian)

Карлен Хачатрян. Цифровизация как составляющая состоятельности государства (на армянском)

Եվգենյա Հայրիյան. Ֆինանսական ծառայությունների հասանելիության արդի հիմնախնդիրները Արցախի Հանրապետությունում (հայերեն).....276

Yevgenya Hayriyan. Current Problems of Accessibility to Financial Services in the Republic of Artsakh (in Armenian)

Евгения Айриян. Актуальные проблемы доступности финансовых услуг в Республике Арцах (на армянском)

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ В АРЦАХЕ

В Степанакерте обсудили настоящее и будущее армянской государственности.....285

«Գիտական Արցախ» պարբերականի հոդվածների ձևավորման պահանջները.....289

The Requirements for Journal «Scientific Artsakh».....291

Требования к оформлению статей для журнала «Научный Арцах».....292

Գիտաժողովի կազմկոմիտեի նախագահ,
Ի.Գ.Թ., դոցենտ Ավետիք Յարուբյունյանի բացման խոսքը
«Հայոց պետականության անցյալը, ներկան ու ապագան»
միջազգային 5-րդ գիտաժողովին

*Հարգելի՛ ներկաներ,
Նախքան գիտաժողովի աշխատանքները սկսելը առաջարկում եմ մեկ րոպե լռությամբ հարգենք հայոց պետականության պաշտպանության համար նահատակված մեր հերոսներին:*

Արժանապատիվ Տեր Հայր,
Հարգելի՛ պետական այրեր և տիկնայք,
Գիտաժողովի թանկագին մասնակիցներ և հրավիրվածներ,

Արդեն 5-րդ անգամ Արցախի Հանրապետության մայրաքաղաք Ստեփանակերտում Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորման, սույն գիտաժողովից սկսած նաև «ԱՐՑԱԽ» գիտահետազոտական ինստիտուտի նախաձեռնությամբ կազմակերպվում է **«Հայոց պետականության անցյալը, ներկան ու ապագան»** խորագրով միջազգային գիտաժողովը՝ Արցախ բերելով ոչ միայն բազմաթիվ երիտասարդ գիտնականների, հետազոտողների, մասնագետների, այլև գիտության երախտավորների, անվանի հայագետների ինչպես հայ, այնպես էլ օտարերկրյա հեղինակավոր ակադեմիական շրջանակներից:

Սույն հոբելյանական գիտաժողովը տարբերվում է մի քանի առումներով: Այն ԱԵԳՄՄ-ի հիմնադրման 5-ամյակի առթիվ պետք է կազմակերպվեր 2020թ.-ի սեպտեմբերի 24-27-ը, որը չկայացավ կորոնավիրուսի, ապա նաև վերահաս պատերազմի պատճառով, ուստի կազմակերպության հնգամյա արդյունքները ամփոփելով՝ գիտաժողովը վերանորոգ հավատով նվիրել ենք Արցախի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակման 30-ամյակին, և այս առումով այն առաջին լայնամասշտաբ միջոցառումն է:

Դրանից զատ, մեզ վիճակված է գիտաժողովն անցկացնել ծանր իրապայմաններում՝ մեր հայրենիքին պատուհասած ցավի, կորուստների զգացողությամբ, բայց միևնույն ժամանակ ապրելու, ապաքինվելու, արարելու մղումով, ինչի համար էլ հավաքվել ենք համայն հայության սրբավայր ԱՐՑԱԽՈՒՄ:

Այն, որ արդեն 5-րդ անգամ ու նման դժվարին պայմաններում է Արցախի Հանրապետությունում կազմակերպվում նման մեծամասշտաբ միջոցառում, խոսում է գաղափարի պահանջվածության, կարևորության, գիտական արդյունքների բազմակողմանիության, գիտաժողովի գիտագործնական նշանակության ու առաքելության մասին: Նախորդ 4 տարիների ընթացքում բավականին լայն աշխարհագրությամբ գիտաժողովին մասնակցել են 360-ից ավելի գիտնականներ ու մասնագետներ, որոնց թիվը տարեցտարի ավելանում է: Այս տարվա մասնակիցների հետ միասին 5 տարիների ընթացքում գիտաժողովին մասնակցել են **410 անվանի ու երիտասարդ գիտնականներ**: Իհարկե, իրողությունը կարևորելի է ոչ այնքան թվաքանակային, որքան բովանդակային առումով:

Գիտաժողովը, մինչև օրս կազմակերպվելով երկու հայկական հանրապետությունների անկախության տոների միջանկյալ ժամանակահատվածում, մեր կազմակերպության համեստ գիտական ներդրումն է հայոց պետականության հրատապ հիմնախնդիրների քննարկման ու հանրայնացման գործում:

Այս տարի նախամեծար համարեցինք գիտաժողովը նվիրել Արցախի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության անկախության 30-ամյակին: Ներկայումս երկու հայկական հանրապետություններն ապրում են գոյապայքարի ծանր ժամանակներ ու փորձություններ, և մեր՝ գիտության ներկայացուցիչների մտահոգություններն ու անելիքները շատ են. հապաղելու կամ վրիպելու իրավունք չունենք:

Գիտաժողովի տարբերանշանն անփոփոխ է. Հայկ Նահապետի՝ Նետ ու աղեղով խորհրդապատկերը մեր դարատն պայքարի ու արդար պահանջատիրության խտացումն է, իսկ Հայկական երկու Հանրապետությունների՝ եռագույնով բոլորված խորհրդանիշ-քարտեզը՝ հայ ժողովրդի միասնության ու միակամության հաստատագրումը:

Այս տարի գիտաժողովին մասնակցում են մոտ **50 գիտնականներ աշխարհի 10 երկրներից՝** ԱՄՆ, Բելառուս, Գերմանիա, Լեհաստան, Ղազախստան, Շվեյցարիա, Ռուսաստան, Հարավային Օսեթիա, Հայաստան և Արցախ: Մասնակիցների շարքում կան հայ և օտարերկրյա անվանի ու երախտառատ գիտնականներ, որոնց ներկայությունը մեծ պատիվ է մեզ համար:

Ի դեպ, օտարերկրյա մի շարք գիտնականներ հեռավար ու հեռակա կարգով են մասնակցում գիտաժողովին:

ԱԵԳՄՄ-ի բոլոր անդամների անունից շնորհակալություն ենք հայտնում տարբեր երկրներից տասնյակ հազարավոր կիլոմետրեր կտրած և Արցախ այցելած մեր բարեկամներին: Ձեր ներկայությունը մեզ ոգեպնդում է:

Լիաիույս եմ, որ նաև այսպիսի միջոցառումների կազմակերպմամբ Արցախն աստիճանաբար կդառնա արդիական գիտական հիմնախնդիրների քննարկման տարածաշրջանային ու միջազգային կենտրոն, ինչի կարիքն ավելի է զգացվում 2020թ. պատերազմից հետո:

Ուզում եմ նաև ուրախությամբ տեղեկացնել, որ գիտաժողովի շրջանակներում այս տարի երկրորդ անգամ տեղի է ունենալու պարզևատրման արարողություն. խոսքը **«Արցախի գիտության դեսպան» կոչման և համանուն մեդալի** մասին է, ինչի մասին խոսել ենք 2016 թ.-ին՝ առաջին գիտաժողովի ժամանակ: Գաղափարը տարեցտարի հասունացել, ձևակերտվել և այժմ արդեն իրականություն է: «Արցախի գիտության դեսպան» կոչում և մեդալ շնորհվում է այն անձանց, որոնք նշանակալի ավանդ ունեն գիտական հետազոտությունների, գյուտերի, գիտական դիվանագիտության զարգացման ու տարածման միջոցով Արցախն աշխարհին ճանաչելի և ընդունելի դարձնելու գործում, ինչպես նաև այլ ակնառու ծառայությունների համար՝ ի նպաստ դարաբաղյան հակամարտության խաղաղ ու արդարացի կարգավորման և Արցախի Հանրապետության միջազգային ճանաչման:

Դրան զուգահեռ՝ մեր կողմից հիմնվել է նաև **«Արցախի գիտության մեկենաս» կոչում և մեդալ**, որն առաջին անգամ շնորհվելու է Կազմակերպության նախագծերի իրականացմանն աջակցելու միջոցով Արցախում գիտության զարգացմանն ու գիտատեխնիկական առաջընթացին նպաստող կարևոր ձեռնարկները մեկենասելու և գիտության բնագավառում ակնառու բարեգործությունների համար:

Գիտաժողովի լավագույն աշխատանքները տպագրվելու են ԱԵԳՄՄ-ի կողմից հիմնադրված և ՀՀ ԲՈԿ-ի ընդունելի հանդեսների ցանկում ընդգրկված, ռուսական www.elibrary.ru գիտաչափական շտեմարանում գետեղված **«Գիտական Արցախ»** պարբերականում: Ի դեպ, հոդվածները տպագրվելու են ինչպես հոբեյանական 10-րդ համարում, այնպես էլ առաջիկա համարներում: Իսկ այն, որ 2018 թվականից տպագրվում է «Գիտական Արցախ» պարբերականը և 2021 թվականի վերջին հրատարակվելու է արդեն 11-րդ համարը, խոսում է գիտության բնագավառում ունեցած դերի, թողած հետագծի և պահանջվածության մասին:

Գիտաժողովի պատշաճ կազմակերպման համար իրականացվել են մեծածավալ նախապատրաստական աշխատանքներ, ինչի համար շնորհակալություն եմ հայտնում կազմկոմիտեի անդամներին, նաև բոլոր հայտատուներին՝ գիտաժողովի հանդեպ ցուցաբերած հետաքրքրության և մասնակցության համար:

Մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում գիտաժողովի աջակիցներին ու գործընկերներին, առանց որոնց հնարավոր չէր լինի նմանաբնույթ միջոցառման կազմակերպումը:

Ամփոփելով խոսքս՝ միջազգային 5-րդ հորեյանական գիտաժողովի պատվարժան հյուրերին, մասնակիցներին մաղթում եմ արգասաբեր աշխատանք, խաղաղություն ու հետագա հաջողություններ:

Շնորհակալություն:

11.09.2021թ., ք.Ստեփանակերտ

EDITORIAL

WELCOMING SPEECH

by the Chairman of the Organizing Committee of the Conference,
Ph.D. in Law, Associate Professor Avetik Harutyunyan
at the 5th International Conference
«Past, Present and Future of Armenian Statehood»

Dear attendees!

Before the start of the conference, I propose to honor our heroes who fell for the defense of the Armenian statehood with a minute of silence.

Reverend Father,

Dear Statesmen and ladies,

Dear participants and invited to the conference,

For the fifth time in Stepanakert, the capital of the Republic of Artsakh, on the initiative of the Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh, the «Artsakh» Research Institute, the International Scientific Conference **«Past, Present and Future of the Armenian Statehood»** is being organized, bringing together in Artsakh not only numerous young scientists, researchers, specialists, but also experts in science, well-known Armenologists from both Armenian and overseas authoritative academic circles.

This anniversary conference is distinguished by several aspects: devoted to the 5th anniversary of the foundation of UYSSA, it was supposed to be organized on 24-27 September 2020, but did not take place due to the coronavirus and then the impending war, therefore, summing up the results of the five-year activity of the organization, and with reconstructive faith we dedicated the symposium to the 30th anniversary of the independence of the Republic of Artsakh and the Republic of Armenia, and in this regard, this is the first large-scale event.

In addition, we are destined to hold a Symposium in difficult conditions with pain and a sense of loss that befell our Homeland, but at the same time with the aim of living, recovering, creating, for which we gathered in the sanctuary of all Armenians in ARTSAKH.

The fact that such a large-scale event is being organized in the Republic of Artsakh for the fifth time and in such difficult conditions indicates the relevance of the idea, the importance, the versatility of scientific results, the scientific and practical significance and mission of the scientific conference. Over the past 4 years, more than 360 scientists and specialists have participated in the conference with a fairly wide geography, and the number of participants is increasing year by year. Along with this year's participants, **410 well-known and young scientists** took part in the conference during the last 5 years. Of course, reality is important not so much numerically as in terms of content.

The conference, organized to this day in the interim period between the independence holidays of the two Armenian republics, is a modest scientific contribution of our organization to the discussion and popularization of topical issues of the Armenian statehood.

This year we considered the preface of the conference to be dedicated to the 30th anniversary of the Independence of the Republic of Artsakh and the Republic of Armenia. Currently, the two Armenian republics are going through difficult times and trials in the struggle for survival, and we, representatives of science, have many concerns and tasks: we have no right to delay or miss.

The conference logo has not changed. The symbol of Hayk Nahapet with an arrow and a bow is a condensation of our era and struggle and just demands, and the symbolic map, the map of the two Armenian republics, drawn in three colors, is a confirmation of the unity and cohesion of the Armenian people.

This year, about **50 scholars from 10 countries of the world** are taking part in the conference: Belarus, Germany, Kazakhstan, Poland, Russia, South Ossetia, Switzerland, USA, Armenia and Artsakh. Among the participants are well-known and grateful Armenian and foreign scientists, whose presence is a great honor for us.

By the way, a number of scholars overseas take part in the conference remotely and in absentia.

On behalf of all UYSSA members, we express our gratitude to our friends who have cut off tens of thousands of kilometers from different countries and visited Artsakh: Your presence inspires us.

I am full of hope that through the organization of such events, Artsakh will gradually become a regional and international center for discussing topical scientific problems, the need for which is even more after the war in 2020.

I would also like to inform you with pleasure that this year the award ceremony will be held for the second time within the framework of the conference. We are talking about the title of «Artsakh Science Ambassador» and the medal of the same name which we mentioned during the first conference in 2016. The idea has matured from year to year; it has been formed and is now a reality. **The title and medal «Artsakh Science Ambassador»** is awarded to persons who have made a significant contribution to the popularization and acceptability of Artsakh to the world through scientific research, inventions, development and dissemination of scientific diplomacy, as well as for other outstanding achievements in the peaceful and fair settlement of the Karabakh conflict and international recognition of the Republic of Artsakh.

In parallel, we have also established **the title and medal «Artsakh Science Mecenas»**, which will be awarded for the first time for the assistance to the organization in the implementation of projects of important initiatives that contribute to the development of science in Artsakh and scientific and technological progress, and for outstanding charity in the field of science.

The best works of the conference will be published in the Journal «**Scientific Artsakh**» founded by UYSSA and included in the list of acceptable journals of the HAC RA. The edition is placed in www.elibrary.ru research base. By the way, the articles will

be published both in the 10th anniversary issue and in the next issues. And the fact that the Scientific Artsakh edition has been published since 2018 and the 11th issue will be published at the end of 2021 speaks about the journal's role in science, the trace left and its demand.

Large-scale preparatory work was carried out for the proper organization of the conference, for which I express my gratitude to the members of the organizing committee, as well as to all applicants for their interest and participation in the conference.

We express our deep gratitude to the promoters and colleagues of the conference, without whom it would be impossible to organize such an event.

Summing up, I wish the honored guests, participants of the 5th International Anniversary Conference fruitful work, peace and further success.

Thank you.

11.09.2021, Stepanakert

РЕДАКЦИОННАЯ СТАТЬЯ

Приветственное слово председателя оргкомитета 5-й международной конференции **«Прошлое, настоящее и будущее армянской государственности»**, к.ю.н., доцента Аветика Арутюняна

Уважаемые присутствующие!

Прежде чем начать нашу конференцию, предлагаю минутой молчания почтить память всех героев, погибших за дело защиты армянской государственности.

Ваше Святейшество!

Уважаемые представители власти, дамы и господа!

Дорогие участники конференции и приглашенные лица!

Вот уже пятый раз в Степанакерте, столице Республики Арцах, по инициативе Объединения молодых ученых и специалистов Арцаха, а теперь и Научно-исследовательского института «АРЦАХ» проводится международная конференция **«Прошлое, настоящее и будущее армянской государственности»**, собирающая не только множество молодых ученых, исследователей и специалистов, но также авторитетных ученых из армянских и зарубежных академических кругов.

Нынешняя юбилейная конференция отличается от предыдущих в нескольких аспектах. Мы предполагали провести ее в период 24-27 сентября 2020 года, но она не смогла состояться, во-первых, из-за коронавируса, а затем и из-за начавшейся войны. И все же, подводя определенные итоги пятилетней деятельности нашей организации, мы решили посвятить нынешнюю конференцию 30-летию независимости Республики Арцах и Республики Армения. В этом плане наша конференция - первое масштабное мероприятие.

Более того, нам привелось проводить конференцию в сложных условиях, испытывая боль утраты и страдания за Родину, но с огромным желанием жить, возрождаться, созидать, и ради этого мы собрались сегодня в святом для каждого армянина АРЦАХЕ.

То, что уже в пятый раз и в таких тяжелых условиях в Республике Арцах проводится подобное крупномасштабное мероприятие, говорит о востребованности подобной идеи, о ее важности, ее научной эффективности, ее научно-практическом значении и научной миссии. Нужно отметить, что география нашей конференции достаточно обширна, что за последние 4 года в ней приняли участие более 360 ученых и специалистов и это число растет с каждым годом. Учитывая количество сегодняшних участников, можно констатировать, что за 5 лет в наших конференциях приняли участие **410 известных и только начинающих свой путь молодых ученых**. На самом деле, важна, конечно, не цифра, а ее содержательность.

Конференция, которая и до сих пор проводится в дни празднования независимости двух армянских республик, является скромным научным вкладом нашей организации в обсуждение и популяризацию первоочередных и актуальных вопросов армянской государственности.

В этом году мы посчитали важным и приоритетным посвятить конференцию 30-летию независимости Республики Арцах и Республики Армения.

В настоящее время две армянские республики переживают тяжелые испытания в борьбе за выживание, и у представителей науки есть множество тревог и опасений, а также задач, поскольку у нас нет права на промедление или ошибку.

Символика нашей конференции неизменна: образ Айка-прародителя со стрелой и луком – это символ нашей многовековой борьбы и справедливых требований, а символическая карта двух армянских республик в трех цветах является подтверждением единства и согласия армянского народа.

В этом году в конференции принимают участие около **50 ученых из 10 стран мира**: Беларуси, Германии, Казахстана, Польши, России, США, Швейцарии, Южной Осетии, Армении и Арцаха. Среди них как молодые, так и именитые армянские и зарубежные ученые, чье присутствие – большая честь для нас. Некоторые иностранные ученые принимают участие заочно или дистанционно.

От имени всех членов ОМУСА мы благодарим наших друзей, которые преодолели десятки тысяч километров и приехали в Арцах из самых разных стран мира. Ваше присутствие очень воодушевляет.

Я очень надеюсь, что организация подобных мероприятий в Арцахе постепенно превратит его в региональный и международный центр изучения насущных научных вопросов, что стало особенно актуальным после войны 2020 года.

Хочу с радостью сообщить также, что в рамках нынешней конференции во второй раз состоится церемония награждения: речь идет о звании и одноименной медали «Посол науки Арцаха», о чем мы говорили еще 2016 году, во время первой конференции. Эта идея вызревала в течение нескольких лет, и вот теперь она претворилась в жизнь и стала реальностью. **Звание и медаль «Посол науки Арцаха»** присуждается лицам, внесшим значительный вклад в дело популяризации и признания Арцаха в мире посредством научных исследований, изобретений, развития и распространения научной дипломатии, а также за другие выдающиеся заслуги в деле мирного и справедливого урегулирования карабахского конфликта и международного признания Республики Арцах. Кроме того, нами учреждена **медаль «Меценат науки Арцаха»**, которая будет вручена впервые за спонсирование важных инициатив, способствующих развитию науки и научно-технического прогресса в Арцахе путем поддержки реализации проектов Организации, а также благотворительные инициативы в научной сфере.

Лучшие работы конференции будут опубликованы в журнале **«Научный Арцах»**, который учрежден ОМУСА, включен в список изданий ВАК Армении и зарегистрирован в российской научной базе данных www.elibrary.ru. Статьи будут опубликованы как в юбилейном 10-м, так и следующих номерах журнала. То, что журнал «Научный Арцах» издается с 2018 года, а 11-й номер выйдет в 2021 году, говорит о его роли в научной сфере и его востребованности.

В процессе подготовки к конференции была проделана огромная работа, за что приношу свою благодарность оргкомитету и всем, кто откликнулся на приглашение и принял участие в конференции.

Мы выражаем глубокую благодарность за содействие нашим партнерам и коллегам, без которых было бы невозможно организовать подобное мероприятие.

Завершая свое выступление, желаю почетным гостям 5-й международной юбилейной конференции и ее участникам плодотворной работы, мира и дальнейших успехов.

Спасибо!

Արցախի Հանրապետության Կրթության, գիտության,
մշակույթի և սպորտի նախարար Լուսինե Ղարախանյանի ուղերձը
«Հայոց պետականության անցյալը, ներկան և ապագան»
միջազգային 5-րդ գիտաժողովի մասնակիցներին

Արժանապատիվ Տեր Հայր,
Գիտաժողովի հարգելի՛ մասնակիցներ,
Տիկնայք և պարոնայք, հարգելի՛ հյուրեր,

Թույլ տվեք Արցախի Հանրապետության Կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարության և անձամբ իմ անունից ջերմորեն ողջունել ձեզ՝ Արցախի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակման 30-ամյակին նվիրված **«Հայոց պետականության անցյալը, ներկան և ապագան»** միջազգային 5-րդ գիտաժողովի բացման կապակցությամբ: Ուրախ եմ և հպարտ եմ ձեզ հետ միասին ներկա գտնվելու այստեղ՝ այս կարևոր միջոցառմանը:

Ոգևորիչ է, որ Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորմանն ու «Արցախ» գիտահետազոտական ինստիտուտին, ի դեմս պարոն Հարությունյանի, այս տարիների ընթացքում հաջողվել է համախմբել տարբեր երկրներից և համալսարաններից գիտնականների, դասախոսների, ուսանողների և պետական մարմինների ներկայացուցիչների, ովքեր պատրաստ են իրենց նպաստը բերել մեր երկու հայկական հանրապետությունների տնտեսական, սոցիալական, դիվանագիտական ոլորտներում հետազոտական մտքի զարգացմանը:

Հատկապես ուրախ եմ, որ նման գիտաժողովներին իրենց մասնակցությունն են բերում սփյուռքի մեր հայրենակիցները, ովքեր արտասահմանյան հեղինակավոր գիտական կենտրոններում ձեռք բերած հարուստ գիտելիքներն ու փորձը սիրով փոխանակում են մեզ հետ: Այդ հանգամանքով է պայմանավորված նաև Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորման կողմից կազմակերպվող գիտաժողովների կենսունակությունը:

Այս գիտաժողովի ծրագիրն առնչվում է իրավագիտության, քաղաքագիտության, միջազգային հարաբերությունների, տնտեսագիտության, պատմության և գրականագիտության, հանրային հատվածի և այլ ոլորտների մարտահրավերներին:

Մեր քաղաքացիների սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական վիճակների բարելավմանը հասնելու լավագույն ճանապարհը՝ տնտեսության, կրթության, գիտական մտքի, անվտանգության, մեր բանակաշինության կայուն զարգացումն է, մեր ինքնատիպ ազգային արժեքներով լի մշակույթի պահպանումն և այն ամբողջ աշխարհին հասանելի դարձնելն է:

Մեր մշակութային ժառանգությունը մաս է կազմել մեր ճակատագրի, անցել է մեր կայացման, պատմական զարգացման և կորստի բոլոր փուլերով: Այսօր էլ մեր նախնիները խոսում են մեզ հետ իրենց ստեղծած արժեքների միջոցով և մեզ են փոխանցում իրենց իմաստությունը, գեղեցիկի զգացումը և մարդկային արժանապատվությունը:

Այսօր Արցախն աշխարհահայրության հավատի ու սիրո, արվեստի ու մշակույթի այն ուժն է, որը տիրապետում է այստեղ՝ այս սուրբ հողում: Այդ ուժը ոգևորում է և հուսադրում, քաջալերում է և մղում արարելու, ստեղծելու, ստեղծագործելու և օգտակար լինելու: Մեր հայրենիքը, մենք բոլորս այդ ուժի կարիքն ունենք, նրա զորությունից ծնվող էներգիայի, ջանքի, գործի և արարման կարիքը:

Վստահ եմ, որ քննարկումների արդյունքներն օգտակար կլինեն համապատասխան ոլորտների զարգացման ռազմավարության մշակման արդյունավետության բարձրացմանը:

Համոզված եմ, որ այս գիտաժողովի ընթացքում կայանալիք քննարկումները կլինեն հետաքրքիր և օգտակար, իսկ գիտաժողովի մթնոլորտը՝ նպաստավոր նոր զաղափարների առաջացման համար: Ցանկանում եմ ձեզ բեղմնավոր աշխատանք և նորանոր հաջողություններ:

Այսօր այստեղ՝ մեր արցախյան սուրբ աշխարհում, որը մենք ձեռք ենք բերել շատ թանկ գնով, ուզում եմ հիշատակել Վազգեն Առաջին Վեհափառի փայլուն խոսքերը. **«Հայրենիք ստեղծելը հերոսություն է, հայրենիք շենացնելը՝ առաքինություն»:**

Շնորհակալություն:

Address of the Minister of Education, Science, Culture and
Sports of the Republic of Artsakh Lusine Gharakhanyan
to the Participants of the 5th International Conference
«Past, Present and Future of the Armenian Statehood»

Reverend Father,
Dear Participants of the Conference,
Ladies and gentlemen, dear guests!

On behalf of the Ministry of Education, Science, Culture and Sports of the Republic of Artsakh and on my own behalf, allow me to cordially welcome you on the occasion of the opening of the fifth international conference **«Past, Present and Future of the Armenian Statehood»** dedicated to the 30th anniversary of the independence of the Republic of Artsakh and the Republic of Armenia. I am glad and proud to be here with you at this important event.

It is encouraging that the Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh and the «Artsakh» Research Institute represented by Mr. Harutyunyan have managed to unite scientists, lecturers, students and representatives of state bodies from different countries and universities who are ready to contribute to the development of research thought in the economic, social and diplomatic spheres of the two Armenian republics over the years.

I am especially glad that our compatriots from the Diaspora participate in such symposiums, who exchange rich knowledge and experience with us in reputable foreign scientific centers. This circumstance also determines the viability of scientific conferences organized by the Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh.

The program of this conference is related to the challenges of jurisprudence, political science, international relations, economics, history and literary studies, the public sector and other areas.

The best way to achieve the improvement of the socio-economic and political condition of our citizens is to provide stable development of the economy, education, scientific thought, security, our army construction, the preservation of a culture full of our distinctive national values, and make it accessible to the whole world.

Our cultural heritage has become a part of our destiny, has passed all the stages of our formation, historical development and loss. And today our ancestors speak to us through the values they created and pass on to us their wisdom, sense of beauty and human dignity.

Today Artsakh is the power of faith and love, art and culture of the world Armenians, which reigns here in this holy land. This power inspires and gives hope, assures and encourages working, creating, performing and being useful. Our Motherland, we all need this power, energy, efforts, deeds and creation emanating from its power.

I am sure that the results of the discussions will promote improving the effectiveness of working out a strategy for the development of relevant areas.

I am sure that the upcoming discussions during this conference will be interesting and useful, and the atmosphere of the conference will be favorable for the emergence of new ideas. I wish you fruitful work and new successes.

Today, here in our holy Artsakh world, which we acquired at a very expensive price, I want to mention the brilliant words of Catholicos Vazgen the First: **«The creation of the Motherland is heroism; the improvement of the Motherland is virtue».**

Thank you!

Послание министра образования, науки, культуры и спорта
Республики Арцах Лусине Караханяна участникам
международной научной конференции
«Прошлое, настоящее и будущее армянской государственности»

Ваше Святейшество,
Уважаемые участники конференции,
Дамы и господа, уважаемые гости!

Позвольте от имени Министерства образования, науки, культуры и спорта Республики Арцах и от себя лично сердечно приветствовать вас на открытии Пятой международной конференции «Прошлое, настоящее и будущее армянской государственности», посвященной 30-летию независимости Республики Арцах и Республики Армения. Хочу выразить свою радость и гордость от пребывания здесь и участия в этом значимом и важном мероприятии.

Нас всех очень воодушевляет то, что Объединению молодых ученых и специалистов Арцаха и Научно-исследовательскому институту «Арцах» и господину Арутюняну за эти годы удалось сплотить ученых, преподавателей, студентов и представителей государственных институтов из разных стран и университетов, которые готовы внести свой вклад в развитие научно-исследовательской мысли в экономической, социальной, дипломатической сферах двух армянских республик.

Особенно радостно, что в подобных конференциях принимают участие наши соотечественники из диаспоры, которые с готовностью обмениваются с нами богатыми знаниями и опытом, приобретенными в авторитетных зарубежных научных центрах. Это обстоятельство в огромной степени способствует возможности постоянного проведения научных конференций, организуемых Объединением молодых ученых и специалистов Арцаха.

Программа этой конференции связана с проблемами права, политологии, международных отношений, экономики, истории, литературы, социальной и других сфер. Мы убеждены, что лучший способ улучшить социально-экономическое и политическое положение наших граждан - это устойчивое развитие экономики, образования, научной мысли, безопасности, строительства нашей армии, сохранение нашей культуры и уникальных национальных ценностей, о которых должен узнать весь мир.

Наше культурное наследие составляло часть нашей судьбы, оно прошло все этапы нашего становления и исторического развития и всегда разделяло с нами наши победы и поражения. И сегодня мы слышим голос наших предков: они говорят с нами посредством своих творений и передают нам свою мудрость, чувство прекрасного, а главное, сознание и чувство достоинства. И сегодня Арцах-сосредоточие веры, искусства и культуры мирового армянства, которые по-прежнему сильны на нашей святой земле. И сегодня наша Родина и все мы нуждаемся в этой мощи, которая дает энергию и силы для новых дел.

Уверена, атмосфера конференции будет способствовать рождению новых идей, а результаты обсуждений и дискуссий будут полезны для повышения эффективности стратегий развития соответствующих сфер. Желаю вам плодотворной работы и множества достижений.

Сегодня, на святой земле Арцаха, за которую мы заплатили непомерно дорогой ценой, хочу напомнить слова Святейшего Патриарха Вазгена Первого: **«Создание Родины - героизм, его созидание - добродетельность».**

Спасибо.

**Գորիսի պետական համալսարանի ռեկտոր
Արտուր Դուկասյանի ուղերձը
«Հայոց պետականության անցյալը, ներկան և ապագան»
միջազգային 5-րդ գիտաժողովի մասնակիցներին**

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ,
НАУКИ, КУЛЬТУРЫ И СПОРТА
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

MINISTRY OF EDUCATION, SCIENCE,
CULTURE AND SPORT OF THE REPUBLIC
OF ARMENIA

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ ГОРИСА

GORIS STATE UNIVERSITY

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ, ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ՍՊՈՐՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՈՐԻՍԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀՀ, ք.Գորիս, Ավանգարդ 2

• Республика Армения, г.Горис, Авангард 2

• 2 Avangard st., Goris, Republic of Armenia
(+374 284) 2-27-67, 098 19 67 01

www.gorsu.am, gorissu@mail.ru

№ 01-19/ 290

«11» 09 2021թ.

**Հարգարժանի Ա.Հարությունյան,
«Հայոց պետականության անցյալը, ներկան ու ապագան»
միջազգային երիտասարդական 5-րդ գիտաժողովի մասնակիցներ**

Ընդունեք մեր ջերմ շնորհավորանքն ու երախտագիտությունը Արցախի Հանրապետության հռչակման 30-րդ տարեդարձին նվիրված այս կարևոր գիտական միջոցառման կազմակերպման առթիվ, որը ևս մեկ անգամ վկայում է, որ արցախյան ոգին կոտրել հնարավոր չէ, Արցախը կարող է ապաքինվել և վերանորոգ հավատով շարունակել իր դարավոր երազի ճանապարհը:

Արդեն 30 տարի հայաշխարհի Արցախը, ապավինած իր հնավանդ պատմությանը, ազգային, հոգևոր արժեքներին, ազատ ու ինքնիշխան ապրելու հաստատակամությամբ բազում փորձություններ հաղթահարելով՝ պահպանում է ինքնեղությունը, անկախությունը, ստեղծարար ոգին:

Մեծագույն հպարտությամբ ու երախտագիտությամբ վերստին հիշում ու կարևորում ենք այն հայրենակներ, նվիրյալներին, որոնք մեծ ջանքերի շնորհիվ ու սեփական կյանքի գնով ձևավորեցին Արցախի պետականաշինության հիմքը, այն արբադասված նորօրյա հերոսներին, որոնց շնորհիվ այսօր Արցախը ոտքի է կանգնում պատուհասած արհավիրքից և հավատում վաղվա օրվան, կրթության, գիտության, մշակույթի ոլորտի այն ներկայացուցիչներին, որոնք նոր եռանդով փորձում են սերունդ կերտել, մշակութային արժեքներ ու գիտական արդյունքներ ստեղծել՝ միաջազգայնորեն ճանաչելի դարձնելու Արցախը, հաստատագրելու նրա՝ ազատ ու անկախ ապրելու անբեկանելի իրավունքը:

Գորիսի պետական համալսարանը մշտապես կարևորել է Արցախի գիտակրթական համակարգի հետ համագործակցությունը, որը ամուր հիմքերի վրա է դրված ինչպես Արցախի պետական համասարանի, Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարանի, այնպես էլ Մերսոպ Մաշտոց, Գրիգոր Նարեկացի համալսարանների ու գիտական տարբեր կազմակերպությունների հետ: Արդեն երկու տարի է, ինչ ԳՊՀ-ն արդյունավետ կերպով համագործակցում է Արցախի ամենաակտիվ հասարակական կազմակերպության՝ Արցախի երիտասարդ գիտնականների ու մասնագետների միավորման (ԱԵԳՄՄ) հետ, որը նոր փուլ մտավ «ԱՐՑԱՄ» գիտահետազոտական ինստիտուտ հիմնադրամի հետ համագործակցության հուշագրի ստորագրմամբ: Ինչպես հայտնի է, ԱԵԳՄՄ-ն Արցախում ծավալում է բազմաբաղադրյալ գործունեություն՝ միավորելով Արցախի երիտասարդ գիտնականներին ու

մասնագետներին, նպաստելով նրանց գիտական ու ստեղծագործական զարգացմանը, մասնագիտական աճին, միջազգային ինտեգրմանը, Հայաստանի ու Արցախի հասարակական, գիտակրթական կյանքին ակտիվ մասնակցությունը: ԱԵԳՄՄ-ի ու Գորիսի պետական համալսարանի հետ համագործակցությունը հասցրել է արձանագրել տեսանելի արդյունքներ, որոնք, հուսով եմ, շարունակական կլինեն:

Համալսարանի պրոֆեսորադասախոսական կազմի և անձամբ իմ անունից ողջունում եմ «Հայոց պետականության անցյալը, ներկան ու ապագան» միջազգային երիտասարդական 5-րդ գիտաժողովի մասնակիցներին, կազմակերպիչներին՝ ի դեմս ԱԵԳՄՄ հիմնադիր նախագահ, «Արցախ» գիտահետազոտական ինստիտուտի տնօրեն, «Գիտական Արցախ» պարբերականի գլխավոր խմբագիր Ավետիք Հարությունյանի՝ այս դժվարին իրապայմաններում Արցախի ու Հայաստանի գիտական ներուժի մեկտեղման և արդի հիմնախնդիրների քննարկման համար օրապահանջ հարթակ ստեղծելու համար:

Մասնակիցների որակյալ կազմը, զեկուցումների թեմատիկ շրջանակը հրաշալի նախադրյալներ են ստեղծում՝ մեկտեղելու հայոց պետականության հիմնախնդիրներով զբաղվող գիտնականներին, լսելի ու քննարկելի դարձնելու գիտության մեջ նախաքայլեր անող երիտասարդների նորահայաց տեսակետները, ստեղծելու բարենպաստ մթնոլորտ՝ գաղափարների փոխանակման, գիտական երկխոսության ծավալման, արտասահմանյան գիտական հաստատությունների ու գիտնականների հետ համագործակցության ձևավորման համար: Նաև այսպիսի միջոցառումների կազմակերպմամբ Արցախն աստիճանաբար կդառնա արդիական գիտական հիմնախնդիրների քննարկման տարածաշրջանային ու միջազգային կենտրոն:

Արցախը հայության հայրենասիրական մղումների վաղ դրսևորումն է, մեր ազգային Ոսկե երազի օրրանը, արժանապատվությունը, Սիրո ու Հույսի տունը: Բոլոր ժամանակներում մենք պարտավոր ենք հաստատականորեն հաղթահարելով բոլոր դժվարությունները՝ շարժվել առաջ, մշտապես բարձր պահել այն մարդկանց անունները, որոնք իրենց ավանդն են ունեցել Արցախի Հանրապետության ազատագրության, պաշտպանության ու զարգացման գործում, շարունակել նրանց գործը՝ պատմական անարդարության վերականգնման անկտրում կամքով ու հավատով:

Հաջող ընթացք էմ մաղթում միջազգային գիտաժողովի աշխատանքներին:

ՀԱՐԳԱՆՔՈՎ՝

ԳՈՐԻՍԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՌԵԿՏՈՐ

ԱՐՏՈՒՇ ՂՈՒԿԱՍՅԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԹՈՒՐԵԻԱՅԻ ՀԱՐԱՎԿՈՎԿԱՍՅԱՆ
ԱՇԽԱՐՀԱՌԱՉՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ.**

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՎ ՏԵՍԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ*

ՀՏԴ 930.2 (479.25:560)

DOI: 10.52063/25792652-2021.3-23

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտական ղեկավարի
Ժամանակավոր պաշտոնակատար և տնօրենի խորհրդական,
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
ruben.safrastyan@fulbrightmail.org

Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ 1990-ական թթ.-ին
Թուրքիայի վարած քաղաքականության բուն էությունը հասկանալու համար, ի
թիվս այլ գործոնների, անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև նրա
տարածաշրջանային աշխարհառազմավարության առանձնահատկություն-
ները: Ցավոք, այն հաճախակի անտեսվում է հետազոտական գրականության
մեջ:

Սույն հոդվածի նպատակն է քննել Թուրքիայի աշխարհառազ-
մավարության հետ առնչվող որոշ հիմնարար գործոններ, ինչպիսիք են՝
պատմականը, գաղափարականը և աշխարհաքաղաքականը: Հոդվածը
հեղինակի կողմից նախապատրաստվող մենագրական հետազոտության մասն
է կազմում:

Մասնավորապես պատմական նյութի հիմքով ընդգծվում է Թուրքիայի
համար Հարավային Կովկասի կարևոր նշանակությունը և քննության են
առնվում Խորհրդային Միության փլուզումից հետո նրա տարածաշրջանային
ռազմավարության ձևավորման տեսական հիմքերը:

Հոդվածի աղբյուրագիտական հենքն են կազմել ինչպես սկզբնաղբյուրի
նշանակությունն ունեցող պաշտոնական նյութերը, այնպես էլ ժամանակի
մամուլը և հետազոտական գրականությունը:

Հիմնաբառեր՝ Թուրքիա, Հայաստան, Հարավային Կովկաս,
աշխարհառազմավարություն, աշխարհաքաղաքականություն, եվրասիականություն,
պանթյուրքիզմ:

Նախաբան

ԽՍՀՄ փլուզումից և Հարավային Կովկասում անկախ պետությունների
առաջացումից հետո Թուրքիան փորձեց արագորեն օգտվել տարածաշրջանում տիրող
խառնաշփոթ իրավիճակից և լրացնել առաջացած վակուումը: Սկսեց ձևավորվել
տարածաշրջանային նոր աշխարհառազմավարություն, որի շրջանակներում
մշակվեցին Հայաստանի նկատմամբ քաղաքականության հիմնադրույթները:

* Հոդվածը ներկայացվել է 07.12.2021թ., գրախոսվել՝ 12.12.2021թ., տպագրության
ընդունվել՝ 25.12.2021թ.:

Թուրքիայի աշխատանքային և մեջ այդ կարևոր տեղաշարժերի առանձնահատկությունների բացահայտումը դժվարացնում է այն հանգամանքը, որ այդ երկրում չի ձևավորվել ավանդույթ՝ կանոնավոր կերպով պաշտոնապես հրապարակելու արտաքին քաղաքականության սկզբունքային դրույթներն ու տեսլականները, կիսելու դրանք հանրության հետ: Չեն հրապարակվել լայնածավալ պաշտոնական «Արտաքին քաղաքականության ռազմավարություն» կամ հայեցակարգային բնույթի այլ նմանատիպ փաստաթղթեր: Այդ բացը լրացնելու նպատակով անդրադառնում ենք 1990-ական թթ. Թուրքիայի արտաքին քաղաքական ռազմավարության փոփոխությունը պայմանավորած և հիմնավորած պատմական ու գաղափարական գործոնների ընտրությանը:

Պատմական անցյալի գործոնը

Ինչպես ցույց է տալիս անդրադարձը ոչ այնքան հեռավոր անցյալին, Հարավային Կովկասը ունեցել է Թուրքիայի համար կարևորագույն նշանակություն: Երիտթուրքերի կառավարման շրջանում այն ընկալվում էր պանթուրքիզմի գաղափարական-քաղաքական հայեցակարգի շրջանակներում՝ որպես պատմեշ, որն անհրաժեշտ է հաղթահարել՝ ուղղակի կապ հաստատելու համար Ռուսական Կայսրության կազմում բնակվող կովկասյան թաթարների և այլ թյուրքալեզու ժողովուրդների հետ: Պատահական չէր, որ 1914 և 1918 թթ.-ին Օսմանյան կայսրության գործերը ներխուժեցին Հարավային Կովկասի տարածք՝ նպատակ ունենալով զավթել այն և շարունակել հարձակումը Հյուսիսային Կովկասի ուղղությամբ:

Առաջին հարձակումը, որը տեղի էր ունենում հայ ժողովրդի դահիճ Էնվերի անմիջական ղեկավարության ներքո, ավարտվեց թուրքական բանակի ջախջախիչ պարտությամբ: Թուրքերին չհաջողվեց օկուպացնել Կովկասը և սկսել իրականացնել իրենց պանթուրքիստական ծրագրերը: Դրան հետևեց Հայոց ցեղասպանությունը, որի նպատակն էր ոչնչացնել Արևմտյան Հայաստանի հայ ազգաբնակչությանը՝ այդպիսով վերացնելով «թյուրքական աշխարհի» մեջ միարժված «հայկական սեպի» արևմտյան հատվածը և հող նախապատրաստելով Կովկասի ուղղությամբ պանթուրքիստական ծրագրերի իրականացման համար:

Օգտվելով այն հանգամանքից, որ Ռուսաստանում հեղափոխության հետևանքով ռուսական բանակը լքել էր Կովկասյան ռազմաճակատը, Անդրկովկասը դուրս էր եկել Ռուսաստանի կազմից և բռնել էր ինքնիշխան պետականաշինության ճանապարհը, սակայն հնարավորություն չունենալով պաշտպանել իր սահմանները՝ Օսմանյան Թուրքիան հերթական անգամ հարձակվեց Հարավային Կովկասի վրա: Այս անգամ թուրքական ագրեսիայի հիմնական թիրախներից էր Արևելյան Հայաստանը: Չնայած այն հանգամանքին, որ հայ ժողովրդին հերոսական Սարդարապատի ճակատամարտում հաջողվեց պարտության մատնել թուրքական բանակին, սակայն Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունը, գտնվելով ծանրագույն վիճակում, ստիպված էր ստորագրել իրեն պարտադրված Բաթումի պայմանագիրը, որը վերածում էր Հայաստանը Օսմանյան կայսրության վասալ պետության: Այդ տխրահռչակ պայմանագիրը ունեցավ ընդամենը մի քանի ամսվա կյանք, քանի որ Օսմանյան կայսրությունը պարտվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմում:

Վերը նշված իրադարձությունները հանգամանալից ուսումնասիրված են պատմագիտության կողմից, մասնավորապես՝ Ե. Սարգսյանի, Հ. Սիմոնյանի, Գ. Պետրոսյանի և այլոց աշխատություններում, ինչը հնարավորություն է տալիս մեզ կանգ չառնելու դրանց ավելի մանրամասն բնութագրման վրա:

1920 թ.-ի սեպտեմբերին քեմալական Թուրքիան հարձակվեց Հայաստանի Հանրապետության վրա: Այդ հարձակումը սկզբունքորեն տարբերվում էր նախորդներից: 1914 թ.-ին հարձակման թիրախը ողջ Կովկասն էր, որը մաս էր կազմում Ռուսական կայսրության: 1918 թ.-ին թիրախը Նույնպես Կովկասն էր, որը

սակայն արդեն չէր մտնում Ռուսաստանի կազմի մեջ: Առաջին դեպքում թուրքերը կռվում էին ռուսական բանակի դեմ, իսկ երկրորդ դեպքում ռուսական գործոնը, որը հանդես էր գալիս բուլղարիայի Ռուսաստանի կերպարանքով, որոշիչ դերակատարում չուներ: Ի տարբերություն նախորդ հարձակումների՝ 1920 թ.-ի թուրքական ագրեսիայի թիրախը Հայաստանի Հանրապետությունն էր, իսկ ռուս-բուլղարիայի գործոնը դարձել էր որոշիչ՝ նպաստելով, ըստ էության, քեմալականների ծրագրերի իրականացմանը: Դեռ պատերազմից ամիսներ առաջ Մուսթաֆա Զեմալը Հայաստանի վրա հարձակման նախապատրասվող զորքերի հրամանատար Բ. Զարաբեքիրին ուղղված գաղտնի ծածկագրում գրում էր. «Մենք չենք ձեռնարկի որևէ որոշիչ գործողություն առանց բուլղարիկների հետ քաղաքական համաձայնության գալու, ինչպես նաև առանց փոխադարձ հարաբերությունները հստակ պարզաբանելու» (Սաֆրաստյան, 86): Նա լավ գիտակցում էր, որ Թուրքիայի ապագան, նրա արևելյան սահմանները կախված են ռուսների հետ համագործակցությունից ([Atatürk] 1995, 146-147): Զանի դեռ այդ համագործակցությունը լիարժեք չէր, Զեմալը չէր համարձակվում պատերազմ սկսել Հայաստանի դեմ (Türk İstikâl Harbi, 80): Միայն այն բանից հետո, երբ Զեմալը համոզվեց, որ հաջողվել է ռուս բուլղարիկների հետ հաստատել փաստացի դաշնակցային հարաբերություններ, և նրանց խոստացած օգնության զգալի մասը արդեն հասել է Թուրքիա, նա Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովի (ԹԱՄԺ) կառավարության անունից հրաման տվեց հարձակվել Հայաստանի վրա ([Atatürk] II 1995, 189-190): Այդպիսով քեմալականներին հաջողվեց ոչ միայն չեզոքացնել ռուսական գործոնը, այլև օգտագործել այն իրենց ծավալապաշտական ծրագրերը իրականացնելու համար:

Առկա էր նաև մեկ այլ տարբերություն. 1918 թ.-ին երիտթուրքերի կառավարությունը շահագրգռված էր, որ հայոց պետականությունը պահպանվի, սակայն ունենա շատ փոքր տարածք, չլիս կենսունակ և գտնվի Թուրքիայից լիովին կախվածության մեջ (Պետրոսյան, 2018, 3-20): Այդ մոտեցումը ամրագրվեց Բաթումի պայմանագրով:

Զեմալականների նպատակը այլ էր, նրանք որոշել էին ընդհանրապես «մեջտեղից վերացնել» Հայաստանի Հանրապետությունը, քանի որ եկել էին եզրակացության, որ «...անհնարին է, որ Հայաստանը... որոշի իր բախտը լիովին կապել Թուրքիայի և իսլամականության հետ» (Karabekir 901): Սակայն հասկանալով, որ, ինչպես նշեցինք վերևում, այդ հարցը առանց բուլղարիկների հետ քննարկելու հնարավոր չէ լուծել, նրանք նախընտրել էին սկզբից պարտադրել Հայաստանին ստորագրել մի այնպիսի պայմանագիր, որի նախօրինակը Բաթումի պայմանագիրն էր: Այդ պայմանագիրը ստորագրվեց 1920 թ.-ի դեկտեմբերին Ալեքսանդրապոլում: Սակայն մինչև դրա ստորագրումը քեմալականների բանակի Գլխավոր սպայակույրը հանդես էր եկել առաջարկով, որ բոլոր դեպքերում «հարավից Ադրբեջան տանող ճանապարհները պետք է լինեն լիովին անվտանգ», որն արժանացել էր Մուսթաֆա Զեմալի հավանությանը ([Atatürk] 1990, 322):

Հայաստանի դեմ պատերազմի շրջանում, մասնավորապես հենվելով ձեռք բերված առաջին հաջողությունների փաստի վրա, Զեմալին հաջողվել էր գաղտնի շփոթման մեջ մտնել Մեծ Բրիտանիայի հետ (Sonyel 359-360) և օգտագործել այդ հանգամանքը բուլղարիկների վրա ճնշում գործադրելու և նրանցից տարածաշրջանային հարաբերությունների հարցերում որոշ զիջումներ կորզելու նպատակով (Tellal 170): Փաստորեն այդ ճարպիկ խաղը տվեց արդյունք: 1921 թ.-ի մարտին ու հոկտեմբերին ստորագրվեցին Մոսկվայի և Կարսի անարդարացի պայմանագրերը Խորհրդային Ռուսաստանի հետ, որոնց արդյունքում բուլղարիկները զիջեցին թուրքերին Ռուսական կայսրության կազմի մեջ մտնող հարավկովկասյան տարածքներ, այդ թվում՝ Արևելյան Հայաստանի զգալի հատվածը՝ բաժանելով մնացյալ մասը Խորհրդային Ադրբեջանի և Խորհրդային Հայաստանի միջև: Դա հնարավոր եղավ իրականացնել, քանի որ ինչպես

հասկացել էր Զեմալը նախքան Հայաստանի վրա հարձակվելը, բոլեիկները քեմալականներից «մեծ օգուտ» էին սպասում ([Atatürk] I 1995, 146-147) «իմպերիալիստական» Արևմուտքի դեմ պայքարում:

Այդպիսով դադարեց գոյություն ունենալ ազատ ու ինքնիշխան Հայաստանի Հանրապետությունը, և իրականություն դարձավ պատերազմի գերագույն նպատակը՝ «մեջտեղից վերացնել Հայաստանը»: Մեկ տարի չանցած՝ 1922 թ.-ի մարտին, Մուսթաֆա Զեմալը ԹԱՄԺի ամբիոնից հայտարարեց. Հայկական հարցը «ամենարդարացի» ձևով լուծված է (Türkiye Büyük Millet Meclisi):

Զեմալականներին հաջողվել էր «լուծել» Հայկական հարցը, սակայն չլուծված էր մնում տարածաշրջանային ռազմավարության գլխավոր խնդիրը՝ տիրանալ Հարավային Կովկասին և, եթե հաջողվի, նաև Հյուսիսային Կովկասին: Այդ նպատակը Թուրքիան նախապատրաստվում էր իրականություն դարձնել 1942 թ.-ին, երբ օգտվելով Խորհրդային Միության՝ ծանր իրավիճակում հայտնվելու հանգամանքից՝ պատրաստվում էր հարձակվել նրա վրա (Корхмазян 137-153), ուստի Խորհրդային Հայաստանի ու Խորհրդային Վրաստանի սահմանի վրա կենտրոնացրել էր 26 դիվիզիա (Документы министерства 34-39, 67-68): Ագրեսիայի նախապատրաստումը ուղեկցվում էր պանթյուրքիստական կատաղի քարոզչությամբ, որը կառավարող շրջանների կողմից դիտարկվում էր որպես դրա գաղափարական հիմնավորում (Кондакчян 198-205): Խորհրդային բանակի հաղթանակներն ու բեկումը, որոնք տեղի ունեցան նացիստական Գերմանիայի դեմ պատերազմում 1943 թ.-ին, ստիպեցին Թուրքիային հրաժարվել Հարավային Կովկասի վրա հարձակվելու ծրագրերից:

Հետագա տասնամյակների ընթացքում, երբ Խորհրդային Միությունը դարձել էր աշխարհի հզորագույն տերություններից մեկը, իսկ Թուրքիան «սառը պատերազմում» նրան հակադրվող Արևմտյան դաշինքի մաս էր կազմում, Հարավային Կովկասի նկատմամբ ծավալապաշտական ծրագրերի իրականացումը բացառվում էր:

Թուրքիայի հարավկովկասյան աշխարհառազմավարության գաղափարական հիմնավորումը 1990-ական թթ.-ին

Խորհրդային Միության փլուզումը 1991 թ.-ին Թուրքիայի համար հնարավորություն ստեղծեց մշակելու նոր ռազմավարություն Հարավային Կովկասի նկատմամբ: Անհրաժեշտություն առաջացավ նաև մշակել դրա գաղափարական հիմնավորումը: Այդ շրջանի թուրք ղեկավարների առաջին մոլումը դիմելն էր պանթյուրքիզմին, քանի որ պատմականորեն այդ գաղափարախոսությունը ուներ լայն տարածում (Надеин-Раевский 138-139): Ամենաբարձր մակարդակով սկսեցին հնչել այդ ոգով ձևակերպված հայտարարություններ: Դրանց տուրք տվեց նույնիսկ այնպիսի զգուշավոր քաղաքական գործիչ, ինչպիսին Սյուլեյման Դեմիրելն էր: 1992 թ.-ի սկզբին, այսինքն՝ Խորհրդային Միության փլուզումից դեռ մեկ ամիս էլ չանցած, նա, զբաղեցնելով վարչապետի պաշտոնը, ազդարարեց «հսկայական Թյուրքական Աշխարհի» ծնունդը, որի սահմանները, ըստ նրա, ձգվում են Ադրիատիկ ծովից մինչև Չինաստան (Cumhuriyet):

Սակայն շուտով թուրքական կառավարող շրջանակներին, ինչպես և ինտելեկտուալ վերնախավին ակնհայտ դարձավ, որ պանթյուրքիզմի ժամանակը դեռևս չի եկել (Kaliber 30): Սկսեցին նոր գաղափարախոսական հայեցակարգի փնտրտուքներ, այնպիսի հայեցակարգի, որը հնարավորություն կտար քողարկելու Թուրքիայի ծավալապաշտական նկրտումները և կլիներ ավելի ընդունելի աշխարհի համար: Այդ փնտրտուքների արդյունքն էր Եվրասիականությունը (*Avrasyacılık*): 90-ական թվականների սկզբից «Եվրասիա» հասկացությունը սկսեց կարևոր տեղ զբաղեցնել Թուրքիայում ընթացող քաղաքական քննարկումներում՝ ընկալվելով որպես հիմնական հայեցակարգ, որը ուրվագծում է Թուրքիայի տարածաշրջանային աշխարհառազմավարությունը, միջազգային հարաբերությունները և ազգային անվտանգությունը, չնայած դրա կենտրոնական բնույթի կամ գուցե նաև դրա

հետևանքով այն մեծապես քաղաքականացվեց և գիտական առումով հանդես եկավ խիստ անորոշ սահմանված կերպարանքով: Հետզհետե ավելի գործածելի դարձան բացառապես քաղաքական պատկերացումների վրա հիմնված «Եվրասիայի» բնորոշումները, որոնք հանդես էին գալիս մի քանի տարբերակներով: Դրանցից առաջինը, հետևելով Արևմուտքի և Արևելքի որոշ երկրներում տարածում գտած տեսություններին, ըստ որոնց՝ «սառը պատերազմի» տարիներին գոյություն ունեցած «Կապիտալիստական Արևմուտք - Սոցիալիստական Արևելք» հակամարտությունը դրա ավարտից հետո փոխարինվել է «Հարուստ Զյուսիս - Աղքատ Հարավ» հակամարտությամբ, Եվրասիան բնութագրում է որպես «Հարավ»՝ ի հակադրումն հարուստ ու զարգացած «Զյուսիսի»: Այդ մեկնաբանությունը հիմք հանդիսացավ ձախ մտավորականների ու քաղաքական գործիչների, ինչպես նաև իսլամամետ մի շարք ուժերի համար՝ ձևակերպելու Թուրքիայի եվրասիական քաղաքականության մի այնպիսի տարբերակ, որն ըստ էության իրենից ներկայացնում էր լիարժեք այլընտրանք «ավանդորեն» արևմտամետ բնութագրվող քեմալական արտաքին քաղաքական ռազմավարությանը: Այս մոտեցման հիմքում դրված էր «արևմտյան իմպերիալիզմի» դեմ եվրասիական գլխավոր տերությունների՝ Թուրքիայի, Իրանի ու Ռուսաստանի համագործակցության գաղափարը: Այս տեսակետն առաջ քաշողները քննադատում էին Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը Արևմուտքի շահերին ստորադաս լինելու և երկրի բուն շահերը անտեսելու համար: Նրանք հանդես էին գալիս որպես Թուրքիայի՝ Արևմուտքից անկախ արտաքին քաղաքականության կողմնակիցներ: Նրանց թվում էին ինչպես ձախ, այնպես էլ իսլամամետ մտավորականների ու քաղաքական շրջանակների նշանավոր ներկայացուցիչներ: Թուրքիայի սոցիալիստական շարժման վետերան Դոդու Փերինչեքը, որը պաշտպանում էր վերոհիշյալ տեսակետը, իր գրքերից մեկի համար չափազանց բնորոշ վերնագիր էր ընտրել՝ «Եվրասիայի ընտրությունը՝ Թուրքիայի համար անկախ արտաքին քաղաքականություն» (Avrasya Seçeneği: Türkiye İçin Bağımsız Dış Politika İstanbul, 1996): Նրա այդ գիրքը ավելի վաղ գրած հրապարակախոսական հոդվածների ժողովածու էր և չէր պարունակում տեսական ընդհանրացումների արժեք ունեցող ձևակերպումներ: Սակայն հեղինակի ձգտումը՝ եվրասիականությունը մեկնաբանել որպես Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության նոր, այլընտրանքային ռազմավարություն, որի նպատակը հակադրվելն էր «ավանդական» արևմտամետ քաղաքականությանը, աննկատ չմնաց թուրքական հասարակության որոշ հատվածների կողմից և որոշակի տարածում գտավ ձախակողմյան հայացքներ ունեցող քեմալականների շրջանում:

1990-ականների Թուրքիայի քաղաքական ու մտավորական ընտրանին, այնուամենայնիվ, հիմնականում արևմտամետ էր և հավատարիմ էր մնում Աթաթյուրքի ռազմավարական նախընտրությանը: Այդ թեև ներկայացուցիչները պրագմատիկ էին և քաջատեղյակ, որ Թուրքիան տնտեսապես ու քաղաքականապես դեռևս պատրաստ չէ Եվրասիայում միակ քաղաքական գերիշխող ուժի վերածվելու: Այդ պատճառով նրանք Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության եվրասիական ուղղությունը համարում էին Թուրքիա-Արևմուտք հարաբերություններին ստորադաս և ձգտում էին Եվրասիայում իրենց քաղաքականությունը կոորդինացնել Արևմուտքի՝ մասնավորապես ԱՄՆ-ի նպատակների հետ: Միաժամանակ նրանք եվրասիական տարածաշրջանում Թուրքիայի ազդեցության տարածումը կարևոր հաղթաթուղթ էին համարում Արևմուտքի հետ այնպիսի հարցերի սակարկման գործում, ինչպիսին էր, օրինակ, Եվրոպական Միությանը Թուրքիայի լիիրավ անդամակցությունը կամ Կիպրոսի խնդիրը: Այդ շրջանակների կողմից շրջանառության մեջ դրվեց «Եվրասիայի» զուտ աշխարհագրական բնորոշումը, որը առկա էր, օրինակ, Թուրքիայի ԱԳՆ-ի կայքէջում՝ «Եվրոպայից Միջին Ասիա ձգվող ընդարձակ տարածք»: Ըստ էության, այդպիսով փորձ էր արվում խուսափել հասկացությունը քաղաքականացնելու մեղադրանքներից (Turkish Foreign Policy):

Առաջին հայացքից զուտ վերացական հետաքրքրություն ներկայացնող Եվրասիայի սահմանների բնորոշման խնդիրը խորքում ունեւ, ինչպես տեսանք, կարևոր նշանակություն՝ Թուրքիայի աշխարհառաջամավարության շարժառիթները բացահայտելու տեսակետից:

Եվրասիայի վերաբերյալ թուրք բարձրաստիճան ազդեցիկ գինվորականների աշխարհաքաղաքական և աշխարհառաջամավարական տեսակետների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք շատ ընդհանրություններ ունեն վերևում նշված արևմտյան ուղղվածության ընտրանու հայացքների հետ: Չինվորականությունը Եվրասիան և Նախնառաջ Հարավային Կովկասը դիտում էր որպես Թուրքիայի անվտանգության համար վտանգ ներկայացնող անկայուն տարածաշրջան: Վտանգի հիմնական աղբյուր նա համարում էր Ռուսաստանի ազդեցությունը և ռազմական ներկայությունը այդ տարածաշրջանում (Torumtay): Այսպիսով՝ ակնհայտ է դառնում, որ գինվորականության ուշադրությունը գլխավորապես կենտրոնացած էր Հարավային Կովկասի երեք պետությունների վրա: Միաժամանակ նրանք, ինչպես նաև շատ և շատ թուրքական քաղաքական գործիչներ, կարծում էին, որ, ինչպես նշել էր պաշտոնաթող գեներալ-լեյտենանտ Շադի Երգյուվենչը, Թուրքիան կարող է իր ազդեցության տակ վերցնել Եվրասիայի բազմաթիվ տարածաշրջաններ (Ergüvenç): Այդ տարիներին թուրք բարձրաստիճան գինվորականության շրջանում երևան էր եկել ամերիկամետ սպաներից բաղկացած մի խմբավորում, որը միաժամանակ ընդդիմանում էր ԵՄ-ի հետ ինտեգրացմանը: Նրանք Եվրասիան դիտում էին ոչ թե անկայունության աղբյուր, այլ որպես Թուրքիայի համար կարևոր աշխարհաքաղաքական առավելություն: Չնայած իրենց արևմտամետ կողմնորոշմանը՝ նրանք այդ տարածաշրջանում կանխատեսում էին ուժեղ մրցակցություն եվրոպական տերությունների և հատկապես Գերմանիայի հետ: Այս եզրակացությանն էր հանգել, օրինակ, 1998 թ.-ին Թուրքիայի ռազմական ակադեմիաների կողմից կազմակերպված սեմինարին ներկայացրած իր գեկուցման մեջ գնդապետ Նազմի Զիգմեչին (Ögüt):

1990-ականներին Թուրքիան տարիներ շարունակ կառավարվում էր կոալիցիոն կառավարության կողմից: Այդ շրջանում ԱԳՆ-ն գտնվում էր Ժողովրդավարական-ձախ Կուսակցության (ԺԶԿ) հսկողության ներքո, ուստի հատուկ ուշադրություն է անհրաժեշտ հատկացնել այդ կուսակցության ղեկավարների հայացքներին: Ընդհանուր առմամբ նրանք պաշտպանում էին Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության արևմտյան ուղղվածության ռազմավարությունը, սակայն անում են որոշ վերապահումներ: Օրինակ՝ 1995 թ.-ին վարչապետ և ԺԶԿ-ի առաջնորդ Բյուլենթ Էջևիրը հանդես էր եկել «Տարածաշրջանային ուղղվածության արտաքին քաղաքականություն» վարելու առաջարկով: Նա կարծում էր, որ ապագայում օգտագործելով Եվրոպայի ու Ասիայի տարրերը՝ հնարավոր կլինի ստեղծել Եվրասիայի գերտարածաշրջանի պետություններից բաղկացած ընդհանրություն, իհարկե, Թուրքիայի ղեկավարությամբ: Այդ ինտեգրացման գործընթացները նկարագրելու նպատակով նա նույնիսկ առաջարկել էր օգտագործել հատուկ եզրույթ՝ *avasyalaşma* – Եվրասյականացում (Avrasya Dergisi, II):

Կոալիցիոն կառավարությունում արտգործնախարարի պաշտոնը զբաղեցնող Իսմայիլ Ջեմին, որը նույնպես ներկայացնում էր ԺԶԿ-ն, չէր խուսափում հրապարակախորեն և ամենայն հստակությամբ բացահայտել Թուրքիայի՝ հեռուն գնացող ծրագրերը: Այսպես, օրինակ, ժամանակին նա հայտարարել էր. «Մենք, անտարակույս, կանդամակցենք Եվրոպական Միությանը, սակայն մեր տեսադաշտը ավելի ընդարձակ է: Մեր նպատակն է դառնալ Եվրասիայում որոշումներ կայացնող կենտրոն» (Ögüt):

Վերևում քննարկված տեսական մոտեցումներն ու դատողությունները Եվրասիայի վերաբերյալ, որոնք լայն տարածում էին ստացել 1990-ականներին Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքում, պարզորոշ վկայում են, որ

Եվրասիայում, հետևաբար նաև Հարավային Կովկասում Թուրքիայի գերիշխանության գաղափարը՝ այս կամ այն հիմնավորմամբ, կիսում էին երկրի ընտրանու լայն շրջանակները: Նշենք նաև, որ Թուրքիայի բնակչության լայն խավերը Հարավային Կովկասում Թուրքիայի գերիշխանության հաստատումը ընկալում էին որպես հնարավորություն՝ «վերագտնելու անցյալի իրենց մեծությունը» (Gökay, Langhorn):

Թուրքական աշխարհաքաղաքական միտքը 1990-ական թթ.-ին

1990-ական թթ.-ի ընթացքում Թուրքիայում առաջ քաշվեցին մի շարք նոր աշխարհաքաղաքական հայեցակարգեր ու մոտեցումներ, որոնք ազդեցին նաև այդ երկրի արտաքին քաղաքական նոր ռազմավարության ձևավորման վրա: Դրանց հիմնական նպատակն էր օգտագործելով աշխարհաքաղաքականության գործիքակազմը՝ հիմնավորել Թուրքիայի նոր, ավելի կարևոր տարածաշրջանային դերակատարումը որպես ինքնուրույն ու թելադրող «ուժի կենտրոն»:

Այսպես՝ արդեն 1990-ական թվականների սկզբներին գիտական ու քաղաքական շրջանառության մեջ դրվեց մի նոր հայեցակարգային բնույթի եզրույթ՝ «կենտրոնական տերություն», որը փոխառնված էր ամերիկացի քաղաքագետների՝ դեռևս 1980-ական թվականներին հեղինակած աշխատություններից: Այդ հասկացությունը սկսեց կիրառել Թուրքիայի 1990-ականների առաջին կեսի առաջատար քաղաքագետներից Օրալ Սանդերը: Նա չհասցրեց ավարտուն տեսք հաղորդել իր մոտեցումներին, քանի որ կյանքից հեռացավ արդեն 1995 թ.-ին, սակայն նույնիսկ նրա նախնական մեկնաբանությունները Թուրքիայի՝ որպես «կենտրոնական տերության» մասին վկայում էին, որ թուրքական աշխարհաքաղաքական միտքը թևակոխում էր կարևոր կերպարանափոխումների փուլ: Օ. Սանդերը, իր հոդվածներից մեկում անդրադառնալով Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության առջև բացվող նոր հնարավորություններին, գրում էր, որ անհրաժեշտ է ի սկզբանե հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ նախկինում Թուրքիան եղել է լայնածավալ կայսրություն, ժամանակի հզորագույն տերություններից մեկը և նրա այդ «ռազմավարական դիրքը» մտնում է անփոփոխ նաև այսօրվա պայմաններում, քանի որ Թուրքիան, դառնալով փոքր «ազգ-պետություն», պահպանել է միաժամանակ իր դերակատարությունը որպես «կենտրոնական տերություն» (Sander 46): Նրա կարծիքով՝ այդ հանգամանքը պայմանավորված է այն փաստով, որ Թուրքիան իր հսկողության տակ է պահում Բոսֆոր ու Դարդանել նեղուցները (Sander 45): Այդպիսով Թուրքիան հնարավորություն է ստանում ոչ միայն գտնվել համամիջուրկային զարգացումների ազդեցության ներքո, այլ նաև ազդել դրանց վրա, եզրակացնում էր նա (Sander 45-46):

Օ. Սանդերը պատկանում էր թուրք քաղաքագետների ու աշխարհաքաղաքագետների այն սերնդին, որոնց մոտ դեռևս սուր էր սառը պատերազմի տարիներին առաջացած Հյուսիսից՝ հզոր Խորհրդային Միության կողմից շատ ավելի թույլ Թուրքիային սպառնացող «վտանգի» զգացողությունը, որը զսպող դեր էր խաղում նրա աշխարհաքաղաքական բնույթի հետագա դատողություններում: Այդպես նա դիմում է միջազգային հարաբերությունների հետազոտման բնագավառի դասականներից Հանս Մորգենթաուի «Քաղաքականությունը՝ ազգերի միջև» աշխատությանը և հենվելով դրա վրա՝ հանդես է գալիս հետևյալ դատողություններով. ռազմավարական նշանակություն ունեցող, աշխարհաքաղաքական դիրքեր զբաղեցնող փոքր երկիրը կարող է ձեռք բերել ավելի մեծ ազդեցություն, քան թե իրեն թույլ կտա իր իրական ներուժը, սակայն այս դեպքում նա կարող է կանգնել ապակայունացման վտանգի առջև (Sander 45):

Անցյալ դարի 90-ական թթ.-ին թուրքական աշխարհաքաղաքական մտքի ուշագրավ երևույթներից է, անտարակույս, Ռամազան Օզեյի կողմից 1994 թ.-ին առաջ քաշված «Թուրքական կենտրոնական գերիշխանության տեսությունը» (Özey 57-59): Դրա հիմնական տարրերը կարելի է ամփոփել հետևյալ կերպ. Անատոլիան,

այսինքն՝ Փոքր Ասիան, «աշխարհի միջնաբերդն» է (kale) և Անատոլիայում իշխող երկիրը՝ Թուրքիան, տիրապետելով այդ միջնաբերդին, հնարավորություն ունի իր հսկողության տակ առնել «ներքին շրջանակի» մաս կազմող տարածաշրջանները, որոնք, ըստ թուրք աշխարհաքաղաքագետի, Բալկաններն են, Մերձավոր Արևելքն ու Կովկասը: «Ներքին շրջանակից» դուրս գտնվող տարածաշրջանները կազմում են «արտաքին շրջանակը» (Özey 58-59): Ի մի բերելով իր այդ դատողությունները՝ Օզեյը, հիմնվելով հայտնի անգլիացի աշխարհաքաղաքագետ Յ. Մաքսինդերի վրա, առաջարկում է հետևյալ բանաձևը. «Այն ազգը, որի ձեռքում է գտնվում աշխարհի միջնաբերդը՝ Անատոլիան, կառավարում է ներքին շրջանակը՝ Բալկանները և Մերձավոր Արևելքը: Այն ազգը, որը կառավարում է ներքին շրջանակը, գերիշխում է արտաքին շրջանակում, այսինքն՝ աշխարհում» (Özey 59): Այսպիսով՝ Ռ. Օզեյը դեռևս 1990-ական թվականներին եկել էր մի «պարզ» եզրակացության՝ Թուրքիան կառավարելու է աշխարհը: Այդ հեղինակին խորթ չէր նաև պանթյուրքիզմը, քանի որ իր գրքում նա նշում էր, որ աշխարհի կենտրոնում գտնվում է «Թյուրքական աշխարհը», որը և Թուրքիայի հետ համատեղ պետք է իշխի ողջ աշխարհի վրա (Özey 41):

Ռ. Օզեյը միակը չէր, որ Թուրքիայի աշխարհագրական դիրքը բնութագրում էր որպես «բնական միջնաբերդ», որը գտնվում է Բալկանների, Կովկասի ու Մերձավոր Արևելքի կենտրոնում: Այդպիսի դատողություններով հանդես էր գալիս, օրինակ, Մուսթաֆա Յըլմազը: Սակայն նա, ի տարբերություն Ռ. Օզեյի, ցուցաբերում էր ավելի զուսպ մոտեցում և խուսափում էր հետևություններ անելուց Թուրքիայի՝ աշխարհում գերիշխող դիրքի մասին՝ սահմանափակվելով միայն պնդմամբ, թե «միջնաբերդի» դիրքը Թուրքիային հնարավորություն է տալիս ունենալու իրարից տարբերվող «մի շարք երկրնորանքային տնտեսական, քաղաքական ու ռազմական» մոտեցումներ (Yilmaz 72):

Այսպիսի պատկեր ունեթ թուրքական աշխարհաքաղաքական միտքը իր գոյության առաջին տասնամյակի ընթացքում: Նրա այդ շրջանի հիմնական միտումն էր ներկայացնել Թուրքիան որպես տարածաշրջանային և նույնիսկ համամիջուրակային ձևաչափերում ձևավորվող աշխարհաքաղաքական «ուժի կենտրոն»:

Եզրակացություն

Հոդվածում ներկայացված փաստերը վկայում են, որ 1990-ական թթ.-ին տեղի ունեցավ կարևոր բեկում Թուրքիայի տարածաշրջանային աշխարհառազմավարական մտածելակերպում՝ հաղորդելով դրան ծավալապաշտական ուղղվածություն: Այդ բեկումի վրա ներագրեց նաև երկրի՝ պատմականորեն ձևավորված ագրեսիվ քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում, որի հիմնական թիրախը Հայաստանն էր:

Օգտագործված գրականություն

1. Պետրոսյան Գ., Թուրքիայի կողմից հայոց անկախ պետության ճանաչման շարժառիթները և նպատակները, Բանբեր Երևանի համալսարանի. Միջազգային հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն, 2018 № 3 (27):
2. Սաֆրաստյան Ռ., Մուսթաֆա Զեմալ. պայքար Հայաստանի Հանրապետության դեմ (1919-1921 թթ.), Ե., 2019:
3. Документы министерства иностранных дел Германии. Германская политика в Турции (1941-1943 гг.), М., 1946.
4. Кондакян Р.П., Пропанганда пантюркизма в Турции в годы Второй мировой войны, Բանբեր Երեվանի Համալսարանի, Ե., 1974-Ի.
5. Корхмазян Р.С. Внешняя политика Турции в годы второй мировой войны, Проблемы истории Турции. М., 1978.

6. Надеин-Раевский В., Пантюркизм: идеология, история, политика. Экспансионистская доктрина: от Османской империи до наших дней и судьбы Турции, России и Армении. М., 2017.
7. Avrasya Dergisi, II.
8. Avrasya Seçeneği: Türkiye İçin Bağımsız Dış Politika İstanbul, 1996.
9. Cumhuriyet, 23 Ocak, 1992.
10. Ergüvenç S. Turkey's Strategic Importance in Military Dimension: A Regional Balance Holder, Turkey at the Threshold of the 21st Century: Global Encounters and/vs Regional Alternatives. Ed. By: Mustafa Aydin. Ankara, 1998.
11. Gökay B., Langhorn R. Turkey and the New States of the Caucasus and Central Asia. London, 1996.
12. Kaliber A., The Post-Cold War Regionalisms of Turkish Foreign Policy, Journal of Regional Security (2013), 8:1.
13. Ögüt K. Avrasya Stratejileri Üzerine, Aydınlanma 1923, Sayı: 21.
14. Özey R. Jeopolitik ve Jeostratejik Açısından Türkiye. İstanbul, 1998.
15. Perinçek D., Avrasya Seçeneği: Türkiye İçin Bağımsız Dış Politika İstanbul, 1996.
16. Sander O. Turkish Foreign Policy: Forces of Continuity and Change, Turkish Review, Winter 1993, Volume: 7, Number: 34.
17. Torumtay N. Değişen Stratejilerin Odağında Türkiye. İstanbul, 1996.
18. Turkish Foreign Policy, - <http://www.mfa.gov.tr/>.
19. Türkiye Büyük Millet Meclisi: I. Dönem.
20. Yılmaz M. Türkiyenin Geo-Stratejisi Açısından Günümüz Olaylarının Değerlendirilmesi. – Üçüncü 1000'E Girerken Türkiye: Kutlu Doğum Sempozyumu – 1999. Yayına Hazırlayan: Ömer Turan. Ankara, 2000.

Works Cited

1. Avrasya Dergisi, II.
2. Avrasya Seçeneği: Türkiye İçin Bağımsız Dış Politika[Independent Foreign Policy of Turkey], , İstanbul, 1996.
3. Cumhuriyet, 23 Ocak, 1992.
4. Ergüvenç S. Turkey's Strategic Importance in Military Dimension: A Regional Balance Holder, Turkey at the Threshold of the 21st Century: Global Encounters and/vs Regional Alternatives. Ed. By: Mustafa Aydin. Ankara, 1998.
5. Dokumenty ministerstva inostrannyh del Germanii. Germanskaja politika v Turcii [Documents of the Ministry of Foreign Affairs of Germany. German Politics in Turkey] (1941-1943), M., 1946.
6. Gökay B., Langhorn R., Turkey and the New States of the Caucasus and Central Asia. London, 1996.
7. Kaliber A., The Post-Cold War Regionalisms of Turkish Foreign Policy, Journal of Regional Security (2013), 8:1.
8. Kondakchyan R., Propaganda pantjurkizma v Turcii v gody Vtoroj mirovoj vojny [Propaganda of Pan-Turkism in Turkey during the Second World War], Banber of Yerevan University, Y., 1974, I.
9. Korkhmazyan R., Vneshnjaja politika Turcii v gody vtoroj mirovoj vojny, Problemy istorii Turcii [Foreign Policy of Turkey during the Second World War, Problems of the History of Turkey]. M., 1978.
10. Nadein-Raevsky V., Pantjurkizm: ideologija, istorija, politika. Jekspansionistskaja doktrina: ot Osmanskoj imperii do nashih dnei i sud'by Turcii, Rossii i Armenii. [Pan-Turkism: ideology, history, politics. Expansionist doctrine: from the Ottoman Empire to the present day and the fate of Turkey, Russia and Armenia]. M., 2017.
11. Perinçek D., Avrasya Seçeneği: Türkiye İçin Bağımsız Dış Politika İstanbul, 1996.

12. Ögüt K., Avrasya Stratejileri Üzerine, Aydınlanma 1923, Sayı: 21.
13. Özey R., Jeopolitik ve Jeostratejik Açidan Türkiye. İstanbul, 1998.
14. Petrosyan G., T'urqiayi koghmic hayoc ankax petut'yan twanachman sharjhar'it'nery' & npatakner'y', Banber Erevani hamalsarani. Mijazgayin haraberut'yunner, Qaghaqagitut'yun [Motives and goals of Turkey's recognition of the independent Armenian state, Banber Yerevan University. International Relations, Political Science], 2018 № 3 (27).
15. Safrastyan R., Must'afa Qemal. payqar Hayastani Hanrapetut'yan dem (1919-1921 tt.) [Mustafa Kemal: The Struggle against Republic of Armenia (1919-1921)], Y., 2019.
16. Sander O., Turkish Foreign Policy: Forces of Continuity and Change, Turkish Review, Winter 1993, Volume: 7, Number: 34.
17. Torumtay N., Değişen Stratejilerin Odağında Türkiye. İstanbul, 1996.
18. Turkish Foreign Policy, - <http://www.mfa.gov.tr/>.
19. Türkiye Büyük Millet Meclisi: I. Dönem.
20. Yılmaz M., Türkiyenin Jeo-Stratejisi Açısından Günümüz Olaylarının Değerlendirilmesi. – Üçüncü 1000'E Girerken Türkiye: Kutlu Doğum Sempozyumu – 1999. Yayına Hazırlayan: Ömer Turan. Ankara, 2000.

ARMENIA IN TURKEY'S SOUTH CAUCASUS GEOSTRATEGY: SOME HISTORICAL AND THEORETICAL OBSERVATIONS

RUBEN SAFRASTYAN

*Institute of Oriental Studies of NAS RA,
Acting Scientific Lead Advisor to the Director,
Doctor of History, Professor, NAS RA Academician;
Yerevan, Republic of Armenia*

To understand the essence of Turkey's policy towards the Republic of Armenia in the 1990s it is important to take into account, among other factors, also the peculiarities of its regional geostrategy. Unfortunately, this approach is often overlooked.

This article aims at examination of some of the basic factors related to Turkey's geostrategy, such as historical, ideological and geopolitical. In particular, based on the research of historical facts, the importance of the South Caucasus for Turkey is emphasized. In addition, theoretical base for the formation of its regional strategy after the collapse of the Soviet Union is examined.

The sources of the article were both the official materials and the press of the time, as well as the research literature.

Keywords: *Turkey, Armenia, South Caucasus, geostrategy, geopolitics, Eurasianism, Pan-Turkism.*

АРМЕНИЯ В СТРАТЕГИИ ТУРЦИИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ: НЕКОТОРЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ НАБЛЮДЕНИЯ

РУБЕН САФРАСЯН

*исполняющий обязанности научного директора Института
востоковедения НАН РА, советник директора,
доктор исторических наук, профессор, академик НАН РА,
г.Ереван, Республика Армения*

Учет особенностей региональной геостратегии Турции является необходимым условием для более глубокого понимания сути ее политики по отношению к Республике Армения в 1990-е годы. К сожалению, этот аспект часто упускается из виду в исследовательской литературе.

Целью настоящей статьи является изучение тех исторических, идеологических, а также теоретико-геополитических факторов, которые оказали влияние на геостратегию Турции. Статья является частью монографического исследования, подготовленного автором.

В частности, на основе привлечения исторического материала, подчеркивается важное значение Южного Кавказа для Турции, рассматриваются основные теоретические факторы формирования ее региональной стратегии после распада Советского Союза.

Источниковедческую основу статьи составили как официальные материалы и пресса, так и исследовательская литература.

Ключевые слова: *Турция, Армения, Южный Кавказ, геостратегия, геополитика, евразийство, пантюркизм.*

SEVERAL EPISODES OF HISTORY FALSIFICATION IN SVANTE CORNELL'S WORK*

UDC 930.2(479.24)

DOI: 10.52063/25792652-2021.3-34

EDUARD ZOHRABYAN

Yerevan State University,
Chair of History of the Neighboring Countries of Armenia,
Ph.D. in History, Associate Professor,
Yerevan, Republic of Armenia
eduardzohrabyan@ysu.am

The aim of the article is to reveal the false and imaginary theses in S. Cornell's work under the influence of falsification of Azerbaijani historiography on the basis of reliable, accurate sources and facts, to show their lack of connection with reality.

The main objectives of the article are to present the general approaches to the interpretation of realities at the amateur level and Azerbaijani historiographical and informative falsification on a field detached from the history of S. Cornell's work, to reveal the essence of distorting the facts, events, concepts presented by Cornell, summarize the bankruptcy of the wish of S. Cornell to deliver the desired as a reality.

The author has used a number of scientific methods, in particular, analytical and historical comparative methods.

The author puts forward the premise that the false theories and theses in Cornell's work are bankrupt, unsubstantiated, that they can not contribute to the peaceful regulation of Armenian-Azerbaijani relations.

The author concludes that the falsification of history in general, and particularly by Azerbaijan and their foreign authors is rejected both in scientific and practical political means.

Key words. Artificial state, falsification of history - gerrymander, perpetuation of history, Turkic-speaking Muslims, localization of ethnic identity, historical homeland, region, newcomers, nomadic herdsmen, demography, ethnic unification, administrative-territorial changes.

Introduction

The falsification of Azerbaijani historiography and political thought is carried out by various methods. It is manifested in Azerbaijan both through anti-Armenianism and anti-Armenian propaganda of political, historiographical circles, as well as through the publication of falsifying works ordered to foreign authors abroad. Among the latter is the work of the Swedish scientist, politician Svante Cornell¹ titled "Small Nations and Great Powers. A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus", in which, in addition to the

* Հոդվածը ներկայացվել է 06.12.2021թ., գրախոսվել՝ 19.12.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 25.12.2021թ.:

¹ Svante E. Cornell is a co-founder and director of the Institute for Security and Development Policy. He is the Research director of Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, the Joint Center operated by ISDP in cooperation with the American Foreign Policy Council (AFPC). .

problems of ethnic conflicts in the Caucasus region, in order to satisfy his clients, the author distorted the historical realities and touched upon some episodes of the so-called "history of the 18th century" in Azerbaijan. The intentionality and partiality of S. Cornell's theses and assertions about the latter are obvious, as they are not based on facts and are groundless, built exclusively by the methods of Azerbaijani propaganda.

There was no political-ethnic formation called Azerbaijan in the Eastern Transcaucasia until 1918. This fact is also confirmed by the Azerbaijani historian I. Bagirova, who is writing. "At the beginning of the 20th century, the revolutionary movement of the masses defending their class, social and civil rights coincided, stimulated the national movement in the suburbs, most of which had not yet completed the formation of a united nation. The process of formation of the national self-consciousness of the Azerbaijanis, its separation from pan-Turkism and pan-Muslimism began in the second half of the 19th century and ended in 1918. with the creation of a united nation-state" (Багирова 86).

With the creation of an artificial state in 1918, the Democratic Republic of Azerbaijan however, ended not the formation of national self-consciousness of Azerbaijanis but the localization of the ethnic identity of Turkic-speaking Muslims in the region, the search for the creation of a homeland, and the process of formation of the so-called Azerbaijani nation continues in our time. "Throughout the past century, there has been an ongoing crisis of ethnic identity among Azerbaijanis. On the one hand, the historical memory of the Azerbaijanis is not directly related to the current formation of their identity, on the other hand, the historical depth and geographical area of that memory are not clear (HUNZUNTUULU 301): Meanwhile, with the encouragement and direct instruction of the political leadership of Azerbaijan, the Azerbaijani historiography aims to make the history of Azerbaijan as old as possible through historical construction. That line, which started in 1918-1920 during the DRA years (Шнирельман 119-129), was consistently implemented in both Soviet and post-Soviet historical periods.

The process of "Azerbaijanization" and perpetuation of the history of Azerbaijan

In the Soviet period, in particular, by the first secretary of the Communist Party of Azerbaijan since the 1930s, Mirjafar Baghirov, under the direct auspices of the USSR leadership, the process of turning Turkic-speaking Muslims into a nation with the Azerbaijani ethnographic title began. It was on the basis of the Marian theory of the genealogy of the Azerbaijanis put forward by him that the process of the historical construction of the Azerbaijaniization of the history of Azerbaijan began. The criterion of forming a titular nation arising from political opportunism became the main, inviolable starting point of the history of the Republic of Azerbaijan. Particular attention was paid to the issue of writing the history of the republic, moreover, that history had to be written from the position of the title ethnos (ƏNİJULU 33): In 1934 the Faculty of History of the Azerbaijan State University was founded, in 1940-1941 the Chair of History of Azerbaijan (Шнирельман 132-133), the first textbooks of the history of Azerbaijan were published: the first in 1939, the second in 1941 (Шнирельман 134): The process of Azerbaijaniization of history continues both in 1941-1945 and in the new textbooks of Azerbaijani history published in academic publications.

The contribution of Heydar Aliiev, who was known as the real author of the idea of "Azerbaijaniization", is enormous in the unfinished work of "Azerbaijaniization" of the history and identity of Azerbaijan (HUNZUNTUULU 308):

The only way to implement this idea is the falsification and gerrymander of not only the history of Azerbaijan, but also the history of the region. Cornell chose that method and consciously made Azerbaijani falsification.

In order to properly understand the purpose of the publication of the work, its content, the true essence of the author's ideas, one can first explain the motivation for creating the book, the interests of its author and the source of their funding. This book, for example, was published with the financial support of the Allievs' Foundation of Azerbaijan and with the means of a Europe-Azerbaijani company founded in 2006. This fact speaks for itself; it indisputably testifies to the author's ordering, the intentionality of the work, the defense of the falsification of Azerbaijani historiography through the distortion of historical facts.

Many of the ideas expressed in the book are controversial, contradictory and obviously distorted, the purpose of which is to present the desired and order as a reality, to mislead the public, to misinform, and ultimately to justify Azerbaijani aggression against the Republic of Armenia and Artsakh through the terrorist war.

On page 18 of the work, the author begins with referring to ancient references as a proof argument, of course, without mentioning a specific source. Whereas elementary scientific ethics and logic requires unbiased, credible research based on reliable facts and sources, which was not obtained by the mentioned author.

Back in the 1940s, Z. Yampolski developed and circulated the concept of "ethnogenetic continuity in the territory of Azerbaijan" in official Azerbaijani historiography, the author of which sought to "substantiate" the Turks' settlement and permanent existence in modern Azerbaijan, based on the Aghwan theory of Azeri descent (Ямпольский). This theory was later developed by Z. Buniatov to a new level of falsification, introducing the so-called late Aghwan concept (Бунятов). G. Abdullayev, one of the Azerbaijani authors, using the well-known vicious methods of historical construction encouraged in Soviet Azerbaijan, in 1958 wrote that in the second half of the 18th century, the "political unification" of North-Eastern Azerbaijan took place within an ethnically homogeneous population (Azeris) The unification of Azerbaijani lands around Quba or another political center would contribute to the "creation of a national state" (Абдуллаев 12). None of these statements correspond to the real historical-ethno-political picture of the region.

In our time S. Cornell, having this false concept invented by the above-mentioned and other Azerbaijani authors, went further developing their minds.

S. Cornell writes, "The khanates in the north, that is in the present-day Azerbaijan, included Baku, Shirvan, Ganja, Nakhijevan, Karabakh, and Yerevan" (Cornell 18). The listed khanates, as it is known, were separate semi-independent administrative units subject to Persia; they could not be included in the "territory" of the non-existent state of Azerbaijan (Միջնադարյան). It is noticeable that S. Cornell repeats the theses of Azerbaijani forgers, further expanding the imaginary territorial understandings of "Azerbaijan" in the 18th century. This misunderstanding, skillfully used by the Azeri forgers and their foreign authors, is due to the fact that in the 16th and 17th centuries, all the states of the Transcaucasia were subjugated to the Persian royal court by the ruler of Atropatene, whose residence was Tabriz (Ансари 32-33): This whole territory was included in one financial-tax-military system, which was one of the four similar administrative-territorial units of Persia: Iraq, Fars, Azerbaijan and Khorasan. The use of one common tax-financial name, Azerbaijan, as correctly observed by P. Chobanyan, "left its mark on the emergence of new terminology, as well as on the further misunderstanding of ethno-religious processes and became a subject of political speculation" (Չոբանյան 32): Baba Khan (Shah of Fatahi) wrote in his letter to King George XII of Georgia that "Georgia is the best country in Azerbaijan and the Persian rulers have always been friendly to the Georgian kings (Չոբանյան 36). It is obvious that the use of the common name Azerbaijan in relation to other territories of Georgia and other regions subjugated to Persia at that time had a purely symbolic nature, implying

their tax-financial subordination to Atropatene. The elimination of this factor of direct subordination from the middle of the 18th century gives rise to a new, purely territorial, but again symbolic perception of the so-called financial-administrative khanates of the Eastern Transcaucasia.

If we view by the same logic of Cornell, the administrative-political unit of Arminia with Dvin in the center formed in the early 8th century during the Arab rule, which included Armenia, Georgia, Aghwank (Azerbaijani people consider their historical homeland) and the Near Caspian regions, we can say for sure that Georgia and Aghwank were Armenia or Armenian territories. The mentioned author has a deliberate confusion of terms and place names.

The Falsification of the Ownership of Territories

S. Cornell names territories of Karabakh and Yerevan as part of the present-day Azerbaijan. Even if we consider Karabakh as a disputed territory from the perspective of the international law, how can the author include Yerevan, the capital of the Republic of Armenia, into the borders of Azerbaijan? It is hard to claim that it is just a mistake by the author as the intention to present the text the same way is seen in other parts of the book such as considering the Iranian khans of the region being "Azeris" (Cornell 18). In fact, S. Cornell's work uses the principle of a selective approach to historical memory inherent in Azerbaijani false historiography. In order to please his client, the political elite of Azerbaijan, S. Cornell builds the narrative of the book on unfounded, distorted facts, on the basis of which it can be assumed that "Armenia is not Armenia, Karabakh is Aghwan land, Armenians are newcomers, and the khanates of Yerevan and Nakhijevan are" Western Azerbaijan" (Тунян, Муса Гасымлы, Анатолия и Южный Кавказ в 1724-1920-е гг. 216)

On the same page 18, the author writes about the above-mentioned khanates the following claim: "This would mean that the regions would not be incorporated outright into the Russian empire; they would be under Russian rule but without the status of being part of Russia itself" (Cornell 18). Mr. Cornell maybe does not know the essence of the colonial policy of the Russian Empire in general; its main difference from the colonization led by the Western powers was to incorporate all the conquered territories into their empire with the use of administrative governance universal for the whole empire. In addition, all the conquered territories might have had direct borders through land; that is why maintaining a colony such as Alaska was not in their vision of long-term state administration.

On page 19, S. Cornell writes the following sentence: "After Peter the Great's abortive Persian expedition in 1722, the Ottoman and Persian empires concluded an alliance in 1727, recognising the threat from the north and the danger of allowing their mutual enmity to jeopardize the security of both empires" (Cornell 19). Here once again it is obvious that the author intentionally describes the events as if Russia enlarged its presence in the region, the regional powers opposed Russian presence. However, we have to pay attention to the fact that the Russian and Ottoman Empires concluded a treaty in 1724 in Constantinople (modern-day Istanbul) which legalized and allowed Russia to keep its conquests in the eastern costs of Caspian Sea whereas Russia would not oppose the Ottoman conquest of Eastern Armenia. Moreover, we have to ask the author of the book the following question: Which Iranian administration signed a treaty with the Ottomans in 1727? This is an important question because of the fact that the signatory side did not have power in Iran whereas in a few years later, in 1730, Nader (Iranian Shah in 1736-1747) started a war against the Ottomans in order to push them out from the Iranian borders which at that time included Eastern Armenia.

False Concepts of Azerbaijan's «Statehood» and «Arrival of Armenians»

It should be noted that when talking about the formation of a state called Azerbaijan in the Eastern Transcaucasia in the 18th century (Svante E. Cornell, p.18), S. Cornell involuntarily repeats the fictitious opinion of the traditions of ancient centuries of Azerbaijani statehood, and hence the next distorted thesis about the "arrival of Armenians" in the region rises.

One of the false concepts currently widely circulated in Azerbaijani historiography is that the proclamation of the Democratic Republic of Azerbaijan in 1918 restored the centuries-old traditions of the Azerbaijani statehood. In fact, this false concept is based on the consciously distorted assertions that the state of Azerbaijan has existed in the Eastern Transcaucasia since ancient times, as in the 18th century. But the facts prove the opposite. In the 18th century, there was no ethnic name or especially political formation under the name of Azerbaijan in Eastern Transcaucasia. The most obvious proof was presented by the first representative of the Turkic-speaking Muslim intelligentsia of the Eastern Transcaucasia, M. Shahtakhtinsky. In 1891 in his article "How to Call the Muslims of the Transcaucasia" he suggested to call the Turkic speakers of the Transcaucasia not "Tatar" or "Muslim" but "Azerbaijani" and the Turkic languages of the Transcaucasia Azerbaijani (Шахтахтинский). In fact, he was the first to introduce the artificial terms "Azerbaijani" and "Azerbaijani", proposing to adopt that term instead of Tatar as the ethnonym of the Turkic-speaking Muslim population of the Transcaucasia. If in the late 19th century there was no Azeri ethnic community in the Transcaucasia, then there was no state formation of Azerbaijan, moreover in the 18th century it could not include administrative units such as Shaki, Shirvan, Ganja, Baku, Nakhijevan, Karabakh, Yerevan khanates mentioned by the falsifier historian. The above-mentioned khanates under the Iranian royal court passed to the Russian Empire according to the signed treaties of Gulistan 1813 and Turkmenchay 1828. Therefore, it is a falsification and downright the statement that there was an Azerbaijani state in the 18th Eastern Transcaucasia with a common territory, culture and language. In addition, in 1828 with the treaty of Turkmenchay the khanates of Yerevan and Nakhijevan passed to Russia and on the basis of the Ordubad mahal, by the decree of the tsar in 21.03.1828 there was formed an Armenian region. Unwillingly, a question arises as to why, according to Azeri historiography, and their favorite foreign writers, in the 18th century, instead of the supposedly existing Azerbaijani political formation, no Azerbaijani administrative unit or an Azeri region was created. In 1918, the name of Azerbaijan, a newly created state formation in the East Transcaucasia, was not chosen by chance. It pursued far-reaching political and strategic goals. In this regard, the Persian author Enaetollah Reza writes: "The naming of Aran and Shirvan in the Caucasus" as Azerbaijan "was done according to the policy and demand of the Turks" (Էնաեթոլլահ 151).

Another speculated view is closely related to the above mentioned question, according to which in the territory of Eastern Armenia, which passed to Russia in the 18-19th centuries, more Azeris lived than Armenians. This is one of the favorite topics of Azerbaijani President I. Aliiev, which he exploits on all occasions, consciously forgetting the fact that in the 18th and 19th centuries the Azerbaijani ethnic concept and society did not exist so they could not form a majority. Besides, it is necessary to explain why the number of Armenians in those territories decreased, how the process of de-Armenianization of Eastern Armenia took place and the Persians and partly Turkish-speaking Muslims settled here, etc. This is explained by the Turkish-Persian wars of the 16th-17th centuries, the desolation of settlements in Eastern Armenia, the resettlement of nomadic Turkish tribes, and the deportation of 300,000 Armenians from Armenia by Shah Abbas I in the early 17th century. Despite the deportation of the Armenian population to the depths of Persia from Shah Abbas I and the influx of foreign tribes, the Armenian

people were the main population of the Armenian Highlands, and both Armenians and many foreigners continued to use the name Armenia in all these states (Չոբախյան 32). Later, in the 18th century, King Heraclius II of Georgia deported the population of the Ararat Valley. After the unsuccessful attempt to capture Yerevan Fortress in 1804, Russian General P. Tsitsianov resettled 11,100 Armenian families from the territory of Eastern Armenia, more than 55-500 people in Georgia. Nevertheless, as P. Potyomkin wrote in the early 19th century, "most of the rule of Yerevan Khan consisted of Armenians" (Иоанисян 99).

Throughout its existence, the Safavid state pursued a policy of resettlement of the nomadic, semi-nomadic Turkish tribes belonging to the Shiite Islam in the Transcaucasia, in particular, in the plains of Karabakh (Բաբախյան 21). Despite this fact, it should be noted that in 1823, according to Russian tax lists, 96.67% of the population of the five mahallas of Karabakh were Armenians, and 3.33% were Tatars (Բախախյան 18). Turkic tribes appeared in Nagorno-Karabakh in the last thirties of the 18th century, until 1921, when Nagorno-Karabakh was illegally annexed to Soviet Azerbaijan they did not exceed 3-4% of the population (*История Азербайджана* 237).

According to another view of Azerbaijani historiography, Armenians appeared in Artsakh only after the Treaty of Turkmenchay in 1828, and because they were "newcomers" they could not constitute themselves in the territory of Artsakh. This view is refuted by the Azerbaijani author G. Abdullayev in a monograph published in Baku in 1965, where he wrote: "The Karabakh region included ... Five Armenian melikdoms, the owners of which, during the reign of Nader Shah, enjoyed all the privileges of the rulers in their territories; they had their own armed forces; By declaring himself a khan Panah Ali (1748-1760) tried to subdue the meliks by using mean methods and tricks" (Абдуллаев 90-92). This testimony of the Armenianness of Artsakh shows that Armenians lived in Artsakh since ancient times, until the Treaty of Turkmenchay in 1828. The imaginary thesis of the Azerbaijani authors about the arrival of Armenians in Artsakh is also denied by the fact that "General N. Abkhazov first accommodates Persian-Armenian immigrants to Karabakh in the city of Barda (Partav) or its surroundings with unfavorable climate. Due to the deplorable situation, 300 of the 750 families sent to Karabakh will soon leave. Only 450 families or 2,000 people remain, that is 1.6% of those who immigrated to the borders of the Russian Empire (Արքախանյան 223).

As for the "arrival" of Armenians in general, this concept was denied by Abbas Kuli-Agha Bakikhanov, who is considered to be the founder of Azerbaijani academic historiography in the 19th century. In his famous work "Gulistan-Iram" he writes. "Greek historians write that Darius (6th century BC -E.Z.) launched a campaign with a large number of troops, wanting to punish the Scythians for the desolation of Armenia and Azerbaijan" (Бакиханов 20). It is clear from what has been said that neither the Greek historians, nor Abbas Kuli-Agha Bakikhanov, who refers to their reliable information, can write their stories in accordance with the wishes of the future Azerbaijani falsifiers serving them. As it is commonly said, comments are unnecessary. In connection with the description of the Arab invasions, A. Bakikhanov writes. "The annals of Tabal, works of Guzid, Rauzat al-Asfa, and others state that the caliph Umar ibn al-Khattab/al-Farooq/ ordered Surak ibn Amr to obey Azerbaijan when he conquered Persia. He carried out the order of the caliph, then moved to Shirvan, sending before him Qukayra ibn Abdullah from Armina (Armenia), and Abd al-Rahman ibn Rabia from Mughan" (Бакиханов 27). These small parts of the work unequivocally testify to the continuity of the Armenians both in terms of their locality and in the historically unchanged homeland. The Azerbaijani historiography wants to present the opposite of this undeniable fact. However, only A. Bakikhanov's work, in fact, basically shows the bankruptcy of the concept of the "arrival of Armenians" of the foreign Azerbaijani forgers hired by them.

At the same time, it is clear from A. Bakikhanov's work that in the 7th century Azerbaijan (Atropatene-E.Z.) was one of the north-western regions of Persia, where the Turkish nomadic tribes settled in the following centuries. It is different from Shirvan in the Eastern Transcaucasia, on which the name Azerbaijan was spread only at the beginning of the 20th century.

According to the Treaty of Turkmenchay in 1828, the Armenians got the right to return, they lived in their historical homeland, from where they were deported in previous centuries, that is, they moved from one part of their historical homeland to another. The history of nations has always been characterized by both internal and external migration movements. Speaking about the resettlement of Armenians, Azerbaijani historiography deliberately avoid the facts of resettlement of Muslims. And they unequivocally prove that due to the resettlement policy pursued by the tsar's court, the Transcaucasia has not become Christianized, but the number of Turkic-speaking Muslim elements has increased to a greater extent. In the spring of 1828, the Russian treasury relocated 20,000 Chervonets, equivalent to 4 million rubles, for the resettlement of Muslims led by Agha-Mir-Feti Tabrizi, from the Iranian province of Azerbaijan to the Transcaucasia. At the same time, 16 000 Chervonets were relocated for the resettlement of 8249 Christian families - Armenians, Assyrians, Greeks - from Persia to the Ararat Valley. Moreover, out of 16,000 Chervonets, only 8,000 were spent on the resettlement of Christians, significantly less than the amount spent on Muslims. The mass resettlement of Tatar tribes from Iran forced the Russian Council of Ministers in 1832 to limit the settlement of Russian sectarians in Karabakh (Тунян, Карабахский конфликт 70, 71). Only the inhabitants of the 4 settlements of the village of Uzamchi and Gharadagh were allowed to settle in Karabakh, whose number was 700 people (Тунян, Муса Гасымлы, Анатолия и Южный Кавказ в 1724-1920-е гг. 215).

Only the inhabitants of the 4 settlements of the village of Uzamchi and Gharadagh were allowed to settle in Karabakh, whose number was 700 people (Тунян, Муса Гасымлы, Анатолия и Южный Кавказ в 1724-1920-е гг. 215).

As it can be seen from the above, due to the policy of the tsar's court to neutralize the Iranian influence in the region, the number of Turkic-speaking Muslims, willingly or unwillingly, increased through their relocation to the Transcaucasia. In other words, the thoughts on the arrival of Armenians do not speak in favor of Azerbaijanis at all. Moreover, the policy of mass resettlement of Tatar tribes in the territories from Iran to the Russian Empire was aimed at the process of deiranization in a geographically newly formed territory, which would objectively contribute to the unification of Turkism, the formulation of the pretense of acquirement of homeland.

Conclusion

The Turkish-speaking Muslims who invaded Transcaucasia in the 12th and 17th centuries and settled here were constantly displaced by the nomadic way of life. In the 19th century, the undisguised desire to prevent the formation of administrative divisions in Transcaucasia and the formation of mono-ethnic zones, the policy of inter-population settlement of tsarism created favorable conditions for the spread of nomadic Turkic-speaking Muslims, mainly for spreading in the region. This circumstance later, in the search for the homeland, became an occasion for Turkic-speaking Muslims to assert pretenses for the indigenous historical territories of all the peoples who had occupied it.

In the 19th century and at the beginning of the 20th century, all the above processes concerning Turkish-speaking Muslims took place not only as a result of the policy pursued by the Russian royal court, but often with its open encouragement. It can be asserted with absolute certainty that the process of ethnic unification of the Caucasian Tatars, the formation of their identity, the emergence of the preconditions for statehood

took place precisely because of the policy pursued by the Russian Empire and then by the Soviet government. Therefore, the strongly anti-Russian view expressed in the Azerbaijani historiography, according to which Russia is the cause of the misfortune of the Azerbaijani nation, that they were divided due to the Russian conquests to North and South Azerbaijan, is groundless and false. T. Svetokhovskiy, a Polish scholar, made a very correct observation, noting that the transformation of ethnic identity and the ethno-unification of Turkic-speakers in the Eastern Transcaucasia in the early 20th century was a result of changes in the framework of the Russian power, which was stimulated by a new type of Turkic intelligentsia and Literary Turkic language (Светоховский 8).

According to the Soviet census of 1920, 1923, 1926, which were also conducted in the Azerbaijani SSR, the term Azerbaijani was not used, despite the existence of that republic. The names of Turks or Tatars are mentioned in the mentioned censuses, which means that there was an Azerbaijani state, but there was no Azerbaijani people. Only in the 1937 census was the Azerbaijani ethnic first circulated and given citizenship. The Azerbaijani author Alekperov testifies to this, writing that "the Azerbaijani ethnonym has been widely used among the population only since 1936" (Алекперов 71). This is a fact that the artificiality of that society is not yet fully formed.

Thus, the small number of facts presented above even make the attempts to falsify history in Cornell's book even more obvious. Maybe Mr. S. Cornell would do a favor to study the Armenian monuments of tens of thousands of centuries-old material culture scattered in the territories he considers to be Azerbaijan, and then make new judgments about the affiliation of those territories.

Maybe he would ask himself and his Azeri colleagues why these monuments of Armenian material culture were built or how they appeared in the so-called "territory of Azerbaijan", why are these monuments, such as more than a thousand khachkars were barbarically destroyed by the Azerbaijanis in Jugha in Nakhijevan in order to eliminate the traces of Armenianness.

Օգտագործված գրականություն

1. Աբրահամյան Հ., Արցախը 18-19-րդ դարերում, Երևան 2015:
2. Բաբայան Դ., Ղարաբաղյան հակամարտություն, պատմական, իրավական և այլ ասպեկտներ, «21-րդ դար», թիվ 1(17), 2005:
3. Բալայան Վ., Ազատագրության և պետականության համար պայքարի պատմական և գաղափարական դրսևորումները Արցախում (17-րդ դարի երկրորդ կես-2007 թվական), դոկտորական ատենախոսության սեղմագիր, Երևան., 2013:
4. Չոլյան Ս., Ազգային քաղաքականությունը Խորհրդային ադրբեջանում և Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը, «21-րդ դար», թիվ 4(18), 2007:
5. Էնսեթյուլահ Ռեզա, Ազադբայջան և Առան, Երևան 1994:
6. Խառատեան Հ., «Ադրբեջանցիները», «կովկասալեզուները» եւ «իրանալեզուները». ինքնության զարգացումներն Ադրբեջանում, «Հանդես Ամսօրեայ», Վիեննա-Երեւան, Մխիթարյան տպ., 2012:
7. Մխիթարյան Գ., Արեւելյան Այսրկովկասի վարձաքաղաքական կազմավորումները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Երեւան, 2018:
8. Չոբանյան Պ., Հայ-ռուս-վրացական փոխհարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Էջմիածին, 2006:
9. Аббас-Кули-Ага Бакиханов, Гулистан-Ирам, Редакция, комментарии, примечания и указатели З. М. Бунятова, Баку 1991.
10. Абдуллаев Г., Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-80 г.г. 18 в., Баку, Изд-во АН Аз. ССР, 1958.

- 11.Абдуллаев Г., Азербайджан в 18 веке и взаимоотношения его с Россией, Баку, 1965,.
12. Алекперов А. К., Исследование по археологии и этнографии Азербайджана, Баку, 1960.
- 13.Багирова И. С., Политические партии и организации Азербайджана в начале 20 века 1900-1917, «ЕЛМ», Баку, 1997, стр.86.
- 14.Буниятов З., Азербайджан в 7-9 вв., Изд. Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку, 1965.
- 15.Иоанисян А., Россия и армянское освободительное движение, Ер. 1990.
- 16.*История Азербайджана*, под. ред. Сумбатзаде А, С., Гулиева А. Н., Изд. АН АЗ, ССР, Баку 1958.
- 17.Мухамид-Рафи Ансари. Дастурал Мулук, Ташкент, 1991.
- 18.Шахтахтинский М., Как называть Закавказских мусульман, - «Каспий», № 93, Баку, 1891.
- 19.Шнирелман В., Войны памяти, . Мифы, идентичность и политика Закавказье, ИКЦ «Академкнига», Москва 2003.
- 20.Светоховский Т., Русское правление, модернизаторские элиты и становление национальной идентичности в Азербайджане,- Азербайджан и Россия: общества и государства, Вып. 4, Москва, 2001.
- 21.Тунян Валерий, Карабахский конфликт, Ереван,1999.
- 22.Тунян Валерий, Муса Гасымлы, Анатолия и Южный Кавказ в 1724-1920-е гг.: в поисках исторической истины, Москва, «Инсан», 2014, 528 с., Հայադիստորիայի հարցեր, հանդես 1(7), ԵՊՀ հրապարակում:
- 23.Ямпольский З., Об этногенетической непрерывности на почве Азербайджана, «Вопросы истории Кавказской Албании», Баку, 1962.
24. Svante E. Cornell, Small Nations and Great Powers, A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus, 480 pp. Richmond: Curzon Caucasus World, 2001.

Works cited

1. Abrahamyan H., Arcaxy' 18-19-rd darerum, [Artsakh in the 18-19 centuries], Erevan, 2015.
2. Babayan D., Gharabaghyan hakamartut'yun, patmakan, iravakan ev ayl aspektner [The Karabakh Conflict, Historical, Legal and Other Aspects], «21rd DAR», N1(17), 2005.
3. Balayan V., Azatagrut'yan & petakanut'yan hamar payqari patmakan ev gaghap'arakan drsevorumnery' Arcaxum (17-rd dari erkrord kes-2007 t'vakan), doktorakan atenaxosut'yan seghmagir, [Historical and Ideological Manifestations of the Struggle for Liberation and Statehood in Artsakh (the second half of the XVII-2007), abstract of the doctoral dissertation], Erevan., 2013.
4. Zolyan M., Azgayin qaghaqakanut'yuny' Xorhrdayin adrbejanowm ev Ler'nayin Gharabaghi xndiry', [National policy in Soviet Azerbaijan and the Problem of Nagorno-Karabakh] «21-rd DAR», N4(18), 2007.
5. E'naet'ollah R'eza, Azarbayjan ev Ar'an, [Azerbaijan and Aran] Erevan 1994.
6. Xar'atean H., «Adrbejancinery'», «kovkasalezunery'» ew «iranalezunery'». inqnut'yan zargacumnern Adrbejanum, «Handes Amso'reay», [“Azerbaijanis”, “kavkazalezu” and “iranalezu”: the Development of Identity in Azerbaijan], Vienna-Erevan, Mxit'aryan tp., 2012.
7. Mxit'aryan G., Arewelyan Aysrkovkasi var`aqaghaqakan kazmavorumnery' JhY' dari erkrord kesin, [Military-political formations of the Eastern Transcaucasia in the second half of the X century], Erevan, 2018.

8. Chobanyan P., Hay-r'us-vracakan p'oxharaberut'yunnery' JhY' dari erkrord kesin, [Armenian-Russian-Georgian relations in the second half of the XV century], E'jmiac'in, 2006:
9. Abbas-Kuli-Aga Bakihanov, Gjulistan-Iram, Redakcija, komentarii, primechanija i ukazateli Z. M. Bunijatova, [Gulistan-Iram, Editorial Board, Comments, Notes and Indexes by Z. M. Bunijatov], Baku 1991.
10. Abdullaev G., Iz istorii Severo-Vostochnogo Azerbajdzhana v 60-80 g.g. 18 v., [From the history of North-Eastern Azerbaijan in the 60-80 years of the 18th century], Baku, Izd-vo AN Az. SSR, 1958.
11. Abdullaev G., Azerbajdzhan v 18 veke i vzaimootnoshenija ego s Rossiej, [Azerbaijan in the 18th century and his relationship with Russia], Baku, 1965.
12. Alekperov A. K., Issledovanie po arheologii i jetnografii Azerbajdzhana, [Study of archaeology and Ethnography of Azerbaijan], Baku, 1960.
13. Bagirova I. S., Politicheskie partii i organizacii Azerbajdzhana v nachale 20 veka 1900-1917, [Political Parties and Organizations of Azerbaijan in the early 20th century], «ELM», Baku, 1997, str.86.
14. Bunijatov Z., Azerbajdzhan v 7-9 vv., [Azerbaijan in the 7th-9th centuries], Izd. Akademii Nauk Azerbajdzhanskoj SSR, Baku, 1965.
15. Ioanisjan A., Rossija i armjanskoe osvoboditel'noe dvizhenie, [Russia and the Armenian Liberation Movement], Er. 1990.
16. Istorija Azerbajdzhana, [History of Azerbaijan], pod. red. Sumbatzade A. S., Gulieva A. N., Izd. AN AZ, SSR, Baku 1958.
17. Muhamid-Rafi Ansari. Dastural Muluk, [Dastural Muluk], Tashkent, 1991.
18. Shahtahtinskij M., Kak nazyvat' Zakavkazskih musul'man, [How to call Transcaucasian Muslims], «Kaspij», № 93, Baku, 1891.
19. Shnirelman V., Vojny pamjati, Mify, identichnost' i politika Zakavkaz'e, [Wars of Memory, Myths, Identity and Politics of Transcaucasia], IKC «Akademkniga», Moskva 2003.
20. Svetohovskij T., Russkoe pravlenie, modernizatorskie jelity i stanovlenie nacional'noj identichnosti v Azerbajdzhane,- Azerbajdzhan i Rossija: obshhestva i gosudarstva, [Russian Reign, Modernizing Elites and the Formation of National Identity in Azerbaijan - Azerbaijan and Russia: Societies and States], Vyp. 4, Moskva, 2001.
21. Tunjan Valery, Karabahskij konflikt, [Karabakh Coflict], Erevan,1999.
22. Tunjan Valery, Musa Gasymly, Anatolija i Juzhnij Kavkaz v 1724-1920-e gg.: v poiskah istoricheskoy istiny, [Anatolia and the Caucasus Jugni in 1724-1920-ies: in Search of Historical Truth], Moskva, «Insan», 2014, 528 s., Հայազգիտություն հարցեր, հախնդ (Questions of Armenian Studies) 1(7), YSU PH.
23. Jampol'skij Z., Ob jetnogeneticheskoy nepreryvnosti na pochve Azerbajdzhana, «Voposy istorii Kavkazskoj Albanii», [On ethnogenetic continuity on the soil of Azerbaijan, "Epos of the history of Caucasian Albania"], Baku, 1962.
24. Svante E. Cornell, Small Nations and Great Powers, A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus, 480 pp. Richmond: Curzon Caucasus World, 2001.

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԶԱՆԻ ԴՐՎԱԳՆԵՐ ՍՎԱՆԹԵ ԶՈՐՆԵԼԼԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ԷՂՈՒԱՐԴ ՉՈՂՐԱԲՅԱՆ

*Երևանի պետական համալսարանի
Հայաստանի հարակից երկրների պատմության ամբիոնի վարիչի ժ/պ,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Հոդվածի նպատակն է հավաստի, ստույգ աղբյուրների և փաստերի հիման վրա բացահայտել Ս. Զորնեյի աշխատության մեջ աղբյուրաբանական պատմագրության կեղծարարության ազդեցությամբ տեղ գտած ստահող ու մտացածին թեզերը, ցույց տալ իրականության հետ դրանց առնչության բացակայությունը:

Հոդվածի հիմնական խնդիրներն են՝ ներկայացնել Ս. Զորնեյի աշխատության՝ պատմականությունից կտրված հարթության վրա, սիրողական մակարդակում իրողությունների մեկնաբանության և աղբյուրաբանական պատմագիտական ու տեղեկատվական կեղծարարության ընդհանրական մոտեցումները, բացահայտել պատմությունը նենգափոխելու՝ Ս. Զորնեյի կողմից ներկայացվող փաստերի, իրադարձությունների, հասկացությունների խեղաթյուրման եղանակները, ցանկալին որպես իրականություն մատուցելու ձգտման սևանկությունը:

Հեղինակն օգտագործել է մի շարք գիտական մեթոդներ, մասնավորապես՝ քննական-վերլուծական և պատմահամեմատական մեթոդները:

Հեղինակն առաջ է քաշում այն հիմնադրույթը, որ աղբյուրաբանական կեղծապատիր պատմագիտության հայեցակարգերի հիմքով Ս. Զորնեյի աշխատության մեջ տեղ գտած կեղծ դրույթներն ու թեզերը սևանկ են, փաստագրորկ և որևէ կերպ չեն կարող նպաստել Հայաստան-Աղբյուրաբան հարաբերությունների խաղաղ կարգավորմանը:

Հեղինակը եզրակացնում է, որ պատմության կեղծարարությունն առհասարակ և, մասնավորապես, աղբյուրաբանի և նրանց ձայնափող օտար հեղինակների կողմից մերժելի է թե՛ գիտական և թե՛ գործնական-քաղաքական առումներով:

Հիմնաբառեր՝ արհեստածին պետություն, պատմության կեղծարարություն և նենգափոխում, պատմության անընդհատականացում, թյուրքախոս մահմեդականներ, էթնիկ ինքնության տեղայնացում, պատմական հայրենիք, տարածաշրջան, եկվորներ, քոչվոր-անասնապահներ, ժողովրդագրություն, էթնոհամախմբում, վարչատարածքային փոփոխություններ:

О НЕКОТОРЫХ ФАКТАХ ФАЛЬСИФИКАЦИИ ИСТОРИИ В КНИГЕ СВАНТЕ КОРНЕЛЛИ

ЭДУАРД ЗОГРАБЯН

*и/о зав. кафедрой истории сопредельных стран Армении
Ереванского государственного университета,
кандидат исторических наук, доцент
г.Ереван, Республика Армения*

Целью статьи является на основе достоверных источников и фактов опровергнуть лживые и вымышленные тезисы, которые нашли место в книге С.

Корнелли под влиянием азербайджанской историографии, показать, как в ней путем искажения фактов, в отрыве от историзма и на дилетантском уровне с позиции азербайджанской фальшивой историографии без выяснения глубинной сути представлены исторические факты.

В работе над статьей автор использовал ряд научных методов, в частности, аналитический и историко-культурный методы.

Мы подчеркиваем, что, потворствуя тенденциозным лжеисторикам, зарубежные авторы никоим образом не способствуют урегулированию конфликта и дальнейшему мирному сосуществованию двух соседствующих республик.

Автор, анализируя интерпретацию исторической действительности в книге С Корнелли, приходит к выводу о том, что академически необоснованные концепции, искажение и фальсификация истории со стороны как азербайджанских, так и зарубежных авторов неприемлемы с научной точки зрения. Подобный подход к теме также не имеет практической пользы и с политической точки зрения.

Ключевые слова: искусственно рожденное государство, фальсификация и искажение истории, непрерывность истории, тюркоязычные мусульмане, локализация этнической идентичности, историческая родина, регион, приезжие, кочевники-животноводы, демография, этноконсолидация, административно-территориальные изменения.

ԱՐՑԱԿԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ (XVI-XVII ԴԱՐԵՐ) *¹

ՀՏԴ 94 (479.25)

DOI: 10.52063/25792652-2021.3-46

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
պատմության ֆակուլտետի հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ,
պատմական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
mmalkhasyan@ysu.am

Սույն հոդվածում ներկայացված են Արցախի պատմական ժողովրդագրության՝ XVI-XVII դարերին առնչվող մի քանի խնդիրների վերաբերյալ լուսաբանումներ, որոնք հիմնված են սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների վրա: Այդ իսկ նպատակով մեր առջև խնդիր է դրվել առանձնացնել և դասակարգել սկզբնաղբյուրներում եղած պատմաժողովրդագրական տեղեկությունները, վերլուծել նրանց նշանակությունը Հայաստանում տեղի ունեցող ժողովրդագրական ընդհանուր գործընթացների համատեքստում և ցույց տալ, որ XVI-XVII դարերում, չնայած անբարենպաստ տարածաշրջանային իրավիճակին և քոչվորակենցաղ ցեղերի միգրացիոն ակտիվությանը, օտար Էթնիկ ներթափանցումները դեռևս զգալի չէին Արցախի տարածքում, և հայ բնակչությունը բացարձակ գերակշռություն էր պահպանում: Այսպիսով՝ ուսումնասիրության նպատակն է վերը նշված ժամանակաշրջանում՝ XVI-XVII դարերում, Արցախի պատմական ժողովրդագրության որոշ խնդիրների լուսաբանումը, որը կատարվել է պատմաբնական և պատմահամեմատական մեթոդների համադրությամբ:

Հետազոտության ընթացքում հավաքված տեղեկությունները խմբավորվել են չորս տեսակների՝ բռնագաղթերին և զանգվածային գերեվարումներին առնչվող հիշատակություններ, Հայաստանում փաստացի բնակվող հայ բնակչության թվաքանակին և ընտանիքի անդամների թվին վերաբերող տվյալներ, օտար (մասնավորապես՝ քրդական) ցեղերի միգրացիայի մասին տեղեկություններ և հայկական բնակավայրերի ցանցը ներկայացնող ցուցակներ: Ի վերջո, կատարված ուսումնասիրության արդյունքում պարզվել է, որ բնակչության բռնագաղթի ու զանգվածային գերեվարումների դեպքերը, ի տարբերություն Հայաստանի մեծագույն մասի, Արցախում համեմատաբար քիչ են եղել, ինչը պայմանավորված է հայ մելիքական ինստիտուտի պահպանման գործոնով: Նաև պարզվել է, որ Ս. Էջմիածնի ու Գանձասարի կաթողիկոսությունների նվիրապետության ներքո շտնվող բնակչության ընդհանուր թիվը կարող էր որոշ վերապահումներով գտնվել 3.5 մլն լինել, ինչը չափազանց մեծ ցուցանիշ էր բննարկվող ժամանակաշրջանի համար: Պարզվել է նաև, որ Արցախում հայկական ընտանիքի անդամների միջին թիվը գերազանցել է Հայաստանի ընդհանուր ցուցանիշին: Հետազոտության կարևոր եզրահանգումներից մեկն էլ այն էր, որ պատմական ճար գավառում՝ Զարվաճառում ու Բաշաթաղի հյուսիսային

* Հոդվածը ներկայացվել է 01.11.2021թ., գրախոսվել՝ 10.12.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 25.12.2021թ.:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍԼ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ «20TTSH-074» ծածկագրով գիտական նախագծի շրջանակներում:

մասում, հայ բնակչությունը գերակշռող էր XVI-XVII դարերում, ինչը փաստվում է XVII-XVIII դարերով թվագրվող հայկական գյուղացանկերի առկայությամբ և միայն XVII դարի երկրորդ կեսից սկսած՝ քրդական վրանաբնակ ցեղերի միգրացիոն գործընթացների մեկնարկի հիշատակությամբ:

Հիմնաբառեր՝ Արցախ, պատմական ժողովրդագրություն, հայ բնակչություն, XVI-XVII դարեր, Օսմանյան կայսրություն, Սեֆյան Պարսկաստան, բռնագաղթ, Զաշաթաղ, Զարվաճառ:

Մուտք

XVI դարի առաջին տասնամյակներին Օսմանյան կայսրությունը և Սեֆյան Պարսկաստանն իրենց տիրապետությունն են հաստատել Հայաստանի տարածքում և սկզբից ևեթ աշխատել ներմուծել սեփական պետական-քաղաքական համակարգը՝ ներդնելով վարչատարածքային բաժանման իրենց սկզբունքները: Պարսկահպատակ Արևելյան Հայաստանի տարածքի մեծ մասն ընդգրկվել է Չոլխուր-Սաադի (Արարատյան կամ Երևանի), Ղարաբաղի (Արցախի), Շիրվանի, Ատրպատականի բեկլարբեկությունների (կուսակալությունների), իսկ օսմանահպատակ Արևմտյան Հայաստանը՝ Վանի, Էրզրումի, Չղոլըրի (Ախալցխայի), Կարսի, Դիարբեքի, Սեբաստիայի Էյալեթների (նահանգների) մեջ (Սաֆրաստյան, 285-302; Մնասյան, 14-20; Չուկայան, Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., 176-190; «Հայոց պատմություն», հ. III, գ. I, 625; Саркисян, 357-380): Այդ վարչամիավորներում իրենց իշխանության ամրապնդման կարևորագույն գործիքներից մեկը ժողովրդագրական քաղաքականությունն էր, որը դրսևորվում էր օտար Էթնիկ տարրերի վերաբնակեցմամբ (օրինակ՝ 1510-1520-ական թթ. եզրագծին քրդական ցեղերի զանգվածային վերաբնակեցումները Արևմտյան Հայաստանի հարավում), հայերի բռնագաղթերով (օրինակ՝ 1570-ական թթ. վերջին Արարատյան դաշտից բնակչության մի ստվար մասի տեղահանումը Օսմանյան կայսրության արևմտափոքրասիական շրջաններ, կամ 1604 թ. պարսից շահ Աբաս I-ի (1587-1629) կազմակերպած զանգվածային բռնագաղթը) և այլն: Այս գործընթացներից համեմատաբար զերծ էին մնում այն գավառներն ու բնակավայրերը, որոնք գտնվում էին հայ մելիքների ժառանգական հողատիրության սահմաններում: Այդպիսի իրավաքաղաքական կարգավիճակ ուներ Արցախը, որտեղ հայ մելիքների իրավունքները համապատասխան իրավական ակտերով վերահաստատվել էին շահական արքունիքի կողմից:

Սույն ուսումնասիրության նպատակն է վերը նշված ժամանակաշրջանում XVI-XVII դարերում, Արցախի պատմական ժողովրդագրության որոշ խնդիրների լուսաբանումը:

Քննարկում և արդյունքներ

XVI-XVII դարերում Հայաստանի տարբեր հատվածների ժողովրդագրական նկարագրի մասին տեղեկությունները պահպանվել են զգալի ցրվածությամբ և տարբեր մանրամասնությամբ: Եթե որոշ դեպքերում օտար վարչակազմերն աշխարհագիր մատյաններ են կազմել, ապա այլ դեպքերում էլ նման տեղեկություններ մեզ չեն հասել: Այդ իսկ պատճառով ժողովրդագրական իրավիճակին առնչվող ցանկացած, նույնիսկ անուղղակի տեղեկություն անհրաժեշտ է համարվում դուրս բերել մեզ հասած սկզբնաղբյուրներից:

Արցախի մասին ժողովրդագրական բնույթի տեղեկությունների մեջ նախ որոշել ենք դուրս բերել բռնագաղթերին առնչվող տվյալները: Նմանատիպ առաջին հիշատակությունը հանդիպում ենք օսմանյան հեղինակի՝ Իբրահիմ Փեչևիի երկում: Նա առանձին գլխով նկարագրել է 1533-1535 թթ. թուրք-պարսկական պատերազմական գործողությունների ընթացքում օսմանյան մեծ վեզիր Իբրահիմ փաշայի գլխավորած բանակի կողմից Երևանի, Նախիջևանի ու Արցախի տարածքում

իրականացված բնակչության թալանը, ինչպես նաև գեղանի աղջիկների և անգամ տղաների գերեվարումը (Փափազյան, 106; «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Ա, 34): Հատկանշական է, որ մանրամասնությունները վերաբերում են նախևառաջ Երևան-Նախիջևան գոտուն, և Արցախի մասին հիշատակությունն ավելի համեստ է: Սա բացատրվում է նրանով, որ այստեղ պահպանված հայկական ավանդական հողատիրության համակարգը նաև ենթադրում էր հայկական գինական ուժի առկայություն, որով հնարավոր էր ապահովել անվտանգությունը և պաշտպանել հայ բնակչության շահերը:

Արցախին առնչվող զանգվածային գերեվարումների ու բռնագաղթի մասին հաջորդ հիշատակությունը վերաբերում է 1580 թ.-ին և այս անգամ ևս Օսմանյան կայսրության արշավանքի հետևանքով է: Այդ տարի օսմանյան զորքերը 1580 թ.-ին հերթական անգամ ներխուժել են Արևելյան Հայաստան՝ Արցախ, Գեղարքունիք ու Երևան՝ առանձնակի դաժանությամբ վարվելով Երևանի բնակչության հետ: Քաղաքի շինություններն ավերելուց հետո նրանք կուսակալությունից բռնագաղթեցրել են շուրջ 20 հազար կանանց ու երեխաների («Թուրքական աղբյուրներ», հ. Ա, 46-47): 1580 թ.-ին օսմանյան զորահրամանատար Օսման Յոզդեմիրի ասպատակությունների մասին ձեռագրի մի հիշատակարանում Իսրայել գրիչը հաղորդում է հետևյալը. «Երեկ ազգ մի կայր Ղայտաղ կու ասեն և գերեաց բազում տեղիս՝ Ղարայպաղն, Ղարաղաջն, Խաչեն, Վարանդայ մինչև Տիգակ... երեկ Քուրտն Էառ Խոյ, Սալմաստ և Նախչվան և գերեցին և թալնեցին... վայ և եղուկ ազգիս Հայոց...» (ՄՄ, № 4173, 95ա; «Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.)», հ. 2, 252; Չուլայյան, Թուրք-պարսկական պատերազմները Հայաստանի տերիտորիայի վրա և նրանց հետևանքները (1555-1595 թթ.), 47): Փաստորեն, Արցախում զանգվածային գերեվարումներն ընդգրկել են Խաչենը, Վարանդան ու Ղիզակը:

Սկզբնաղբյուրներում հանդիպող տեղեկությունների հիման վրա մեր նախորդ ուսումնասիրություններում դուրս ենք բերել, որ Արևելյան Հայաստանում հայ հոծ բնակչություն էր կենտրոնացված հատկապես Արարատյան դաշտում, որտեղից XVI դարում և XVII դարի սկզբին քանիցս կազմակերպվել են հայերի բռնագաղթեր: Հայությունը գերկենտրոնացված էր և բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունն էր հատկապես մելիքական տների հովանու ներքո գտնվող Արցախում, Գեղարքունիքում, ինչպես նաև Սյունիքի մյուս հատվածներում, Գանձակում, վրացահպատակ Լոռիում (Մալխասյան, Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և առանձնահատկությունները Հայաստանում Ժ2 դարում, 55-56):

Հաջորդ խումբ տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են XVI դարի վերջին, առնչվում են ոչ թե բռնագաղթերին, այլ Հայաստանում փաստացի բնակվող հայ բնակչության թվաքանակին: Ըստ այդմ XVI դարի վերջին Երևանի ու Գանձակի նահանգներում (որի մեջ այդ տարիներին դիտարկվում էր նաև Արցախը), ըստ Խուան Պարսկաստանցու (XVI-XVII դարեր), 250 հազարական ծուխ բնակչություն կար, իսկ ըստ Սիդոնի Եպիսկոպոսի մի գրության՝ 1587 թ.-ին «Մեծ Հայքի» կաթողիկոսի իրավասության տակ կար ավելի քան 260 հազար հայ ընտանիք, Սսի՝ ավելի քան 20 հազար (Կարապետյան, 97): Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Վանա լճի ավազանում գործում էր Աղթամարի կաթողիկոսությունը, իսկ Գանձակ-Ուտիքում և Արցախում՝ Գանձասարի կաթողիկոսությունը, ինչպես նաև այն, որ մեր կողմից հայ բնակչության ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը 7.6 ենք հաշվարկել մեր նախընթաց ուսումնասիրություններում (Մալխասյան, 16-րդ դարում բնակչության տեղաբաշխման ընդհանուր պատկերը Հայաստանում՝ առանձին վարչամիավորների օրինակով, 30-38; Նույնի՝ Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և առանձնահատկությունները Հայաստանում Ժ2 դարում, 52-72), ստանում ենք, որ Սիդոնի Եպիսկոպոսի գրության համաձայն՝ 1587 թ.-ի դրությամբ Հայաստանի տարածքում միայն Ս. Էջմիածնի նվիրապետության ներքո, որը XVI դարի վերջին թուրք-պարսկական պատերազմների ծանրագույն հետևանքներով լի ժամանա-

կաշրջան էր ապրում, կար մոտ 2 մլն հայ բնակչություն: Այս թվին զուգահեռ հաշվարկելով հուլան Պարսկաստանցու թվերը և դիտարկելով Լ. Սահակյանի և Ա. Մելքոնյանի կողմից մուսուլմանների համար ընդունելի համարվող ընտանիքի միջին մեծության 6 գործակիցը (Սահակյան, 63; Մելքոնյան, 112)՝ միջինացված գործակցով հաշվարկով ստանում ենք, որ Գանձակի ու Երևանի նահանգներում օսմանյան բռնազավթման սկզբնափուլում կար յուրաքանչյուրում շուրջ 1.75 մլն բնակչություն: Փաստորեն, այս երկու թվերի հաշվարկը բերում է միմյանց հակառակ ծայրահեղությունների, քանի որ այս դեպքում բնակչության ընդհանուր թիվը 3.5 մլն է ստացվում, իսկ եթե նկատի ենք ունենում, որ «ծուխ» ու «ընտանիք» եզրույթները տարբեր են, և ծխի անդամների թիվը միջինում 8-10 էր (Մալխասյան, Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 16-րդ դարում – 17-րդ դարի առաջին կեսին, 120), հետևաբար Ամենայն Հայոց և Գանձասարի կաթողիկոսներին ենթակա հայաստանյան բնակավայրերում բնակվում էին շուրջ 4-5 մլն մարդիկ: Թե՛ 3.5 և թե՛ 4-5 մլն թվերը միայն երկու վարչամիավորների բնակչության հանրագումարի պարագայում փոքր-ինչ անհավանական ենք համարում, մանավանդ երբ հաշվի ենք առնում Սիդոնի եպիսկոպոսի հաղորդած տվյալների հիման վրա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի նվիրապետության ներքո՝ վերը հաշվարկված մոտ 2 մլն թվաքանակը: Հավանաբար եպիսկոպոսը նկատի է ունեցել Ս. Էջմիածնի ու Գանձասարի կաթողիկոսությունների նվիրապետության ներքո գտնվող բնակչության ընդհանուր թիվը, որը, փաստորեն, չի ներառում միայն Աղթամարի կաթողիկոսության ենթակայության ներքո գտնվող բնակավայրերը և ավելի տրամաբանական պատկեր է ցույց տալիս: Ամեն պարագայում այս թվերը ցույց են տալիս, որ Նշված տարածքներում, չնայած XVI դարում տեղի ունեցած արհամիրքներին, հայ բնակչությունը բավական հոծ էր: Պատկերը գուցե ավելի ամբողջական լիներ, եթե մշակված և հրատարակված լինեին 1590 թ. Կոստանդնուպոլսի պայմանագրով Արևելյան Հայաստանում Օսմանյան կայսրությանը ժամանակավորապես անցնելուց հետո անցկացված աշխարհագրի հարկացուցակները:

Անցնելով XVII դարի առաջին կեսին ժողովրդագրական իրավիճակը ներկայացնելուն՝ նշենք, որ այս ժամանակաշրջանի վերաբերյալ հետաքրքիր պատկեր ենք ստանում հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների տվյալները ուսումնասիրելիս: Ընթերցելով նշված ժամանակաշրջանի մոտ 3 հազար հիշատակարաններ՝ մեր նախընթաց ուսումնասիրություններում դուրս ենք բերել աղբյուրագիտական տեսանկյունից մեզ համար կարևոր մոտ 650 հիշատակարաններում ներկայացված ընտանիքների մասին տվյալները (Մալխասյան, Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 16-րդ դարում – 17-րդ դարի առաջին կեսին, 13-15, 117-119): Հաշվարկների արդյունքում ստացել ենք հետաքրքիր մի պատկեր. ընտանիքների անդամների միջին թիվը XVII դարի առաջին կեսին առանձնապես մեծ է եղել Վանա լճի ավազանում, Էրզրումի նահանգում, Արցախում, Արարատյան կուսակալության մեջ մոտոդ Կոտայքում և մի քանի այլ շրջաններում (միջինը՝ 7.5-8, երբ Հայաստանի միջին ցուցանիշը 7 էր) (Մալխասյան, Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և առանձնահատկությունները Հայաստանում XVII դարի առաջին կեսին, 96-99): Մինչև ժողովրդագրական անցման առաջին փուլի տեղի ունենալը այս պատկերը բնական է, քանի որ ծնելիության մակարդակը սովորաբար ավելի բարձր էր լինում այն տարածքներում, որտեղ սննդի և առհասարակ էներգիայի ռեսուրսները շատ էին, իսկ նշված տարածքները Հայաստանի ամենառեսուրսառատ հատվածներն էին, աչքի էին ընկնում մի դեպքում հացահատիկի ու այգեգործական արտադրանքի (Արարատյան դաշտ, Էրզրումի նահանգ), մյուս դեպքում՝ անտառափայտի ու պտուղների (Արցախ) մեծ ծավալներով, իսկ Վանա լճի ավազանը՝ նշված բոլոր ռեսուրսներով ու ձկնամթերքով:

XVII դարի առաջին կեսին Հայաստանում տեղի ունեցած ժողովրդագրական ամենազանգվածային աղետը պարսից շահ Աբաս I-ի կազմակերպած բռնազաղթն էր:

Ուսումնասիրողներից մի քանիսն անդրադարձել են բռնագաղթի տարածքային ընդգրկման խնդրին, և այս առումով առանձնահատուկ են Գ. Բադալյանի հետազոտությունների արդյունք հանդիսացող քարտեզները, որոնցում քարտեզագրված բռնագաղթի տարածքն ընդգրկել է Արարատյան կուսակալությունը, Վանա և Ուրմիո լճերի միջակայքը, Գանձակից մինչև Էրզրում և Թորթում ընկած տարածքը (Բադալյան, Հայերի բռնագաղթը Շահ-Աբաս 1-ինի կողմից Պարսկաստան XVII դ. սկզբին, 51; Նույնի՝ Հայաստանը XVII դ. առաջին կեսին, 50): Բռնագաղթն ընդգրկել է ոչ միայն Արևելյան Հայաստանի Արարատյան կուսակալությունը (ներառյալ՝ Նախիջևանը), այլև Գանձակի գավառը, Ուրմիո, Սալմաստի, Խոյի, Մակուհի վարչամիավորները, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանի Վանի նահանգի արևելյան ու հյուսիսային մասերը, Էրզրումի նահանգի արևելյան ու կենտրոնական հատվածները և Կարսի նահանգն ամբողջությամբ (Մալխասյան, Շահ Աբաս Ա-ի կազմակերպած հայ բնակչության բռնագաղթի տարածքային ընդգրկման խնդիրը, 64): Մեր հոդվածի ուսումնասիրման խնդրի տեսանկյունից ուշագրավ է, որ հայ մելիքների կողմից տնօրինվող Արցախը և Նրա հետո սերտորեն կապված Սյունիքի կենտրոնական ու արևելյան մասերը խուսափել են ժողովրդագրական այս արհավիրքից: Ժամանակակից հեղինակները Նույնիսկ խոսում են շահական արքունիքի կողմից հայ մելիքների ժառանգական իրավունքների պաշտոնական վերահաստատման մասին: Այդ մեծագույն աղետից խուսափելը դրականորեն է անդրադարձել Արցախի հետագա զարգացման վրա, քանի որ պահպանվել է տեղի հայության տնտեսական ու ռազմական հզորությունը, ինչը երաշխիք էր բնակչության՝ որպես ժողովրդագրական մեկ համալիրի բնականոն ու անվտանգ զարգացման համար: Միաժամանակ հարկ ենք համարում նշել, որ Արցախին չի հաջողվել ամբողջությամբ խուսափել բռնագաղթին հաջորդած 1606-1609 թթ. Մեծ սովի արհավիրքներից, որ պատել էր Հայաստանի ամբողջ տարածքը և հարևան երկրամասերը:

Մեր ուսումնասիրության հաջորդ կարևոր խնդիրը Արցախի ու Սյունիքի հարևանության գոտում օտար Էթնիկական տարրի՝ մշտական բնակչության մասը դառնալու ժամանակաշրջանի՝ XVII դարում արհեստականորեն թվագրված լինելու հարցի քննությունն է: Այս համատեքստում նախ անդրադառնանք Զաշաթաղում օտար Էթնիկական ներթափանցումների խնդրին: Ա. Հակոբյանի կարծիքով՝ Զաշաթաղը մասնատվել է Զաշաթաղի և հյուսիսարևմտյան Ալբանու գավառների (մահալների) շահ Աբաս I-ի օրոք, քանի որ այդ ժամանակ լայն տարածում էր գտել քոչվոր ազնվականությունը զինվորական ծառայության դիմաց հողային տիրույթների կամ հարկային մասնակի իրավունքների շնորհումը: Նա հավելում է, որ 1609 և 1620 թթ. շահական հրովարտակներով հաստատվել են Մելիք Հայկազ II-ի սեփականատիրական իրավունքները Զաշաթաղի և Կապակի մահալներում (այդ թվում՝ Աղավնո գետի հովտում) ունեցած կալվածքներում՝ պաշտպանելով Նրան թուրք-պարսկական պատերազմում օսմանյան բանակի կողմն անցած քոչվոր ցեղերի ոտնձգություններից (Յակոբեան, 239; «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», հ. I, պ. II, վավ. 9, 15): Մելիք Հայկազի օրոք աստիճանաբար զգալի են դարձել քոչվորական արշավանքները, որոնցից մեկի ժամանակ մելիքը Նույնիսկ գերի է տարվել Գանձակ (Հախվերդյան, 93): Հենվելով շահի պալատական պատմիչ Իսբանդար բեգ Մուշեղի վկայությունների վրա՝ Հ. Փափազյանը ենթադրել է, որ Մելիք-Հայկազյանների թշնամիները «շահսևան» (շահին սիրող) հայտարարված ցեղերն էին, ուստի Ա. Հակոբյանն իր հերթին ենթադրել է, որ 1886 թ. ռուսական ծխական վիճակագրության ցուցակում Մինքենդի գյուղական հասարակության կենտրոն Շահսուվարյու (արքա ծխավոր) անունը, որ չի Նույնանում քրդական կամ թյուրքական որևէ ցեղանվան հետ, կարող է առաջացած լինել «շահսևան»-ի թյուրքական հորջորջումից (Յակոբեան, 238-240): Թեև դժվար է համաձայնվել իմաստային տեսանկյունից խիստ տարբեր երկու բառերի զուգադրմամբ նման եզրահանգման հետ, սակայն ուշագրավն այն է, որ Ա. Հակոբյանը շեշտում է, թե տվյալ տարածք քոչվորները երկար ժամանակ

ներթափանցում էին լոկ որպես սեզոնային արոտավայրեր (Յակոբեան, 240): Աղավն գետի միջին ավազանում, առհասարակ, օտար քոչվորներ առաջին անգամ հիշատակվում են Չաքարիա Զանաքեռցու կողմից, երբ նա ներկայացնում է Զաշաթաղի Յոչիս գյուղի մոտ վրանային բնակություն ունեցող քրդերին (Չաքարիա Զանաքեռցի, 95): Այս առնչությամբ Պ. Չոբանյանը կարծում է, որ վրանաբնակ քրդերը չէին վայելում պարսից իշխանությունների հովանավորությունը և մուտք չէին գործել Ծար (Չոբանյան, 226): Ամիրգունա խանը խստորեն կանխել է քրդական ասպատակությունները Երևանի խանությունում, օրինակ՝ երբ Մասիսից հարավ բնակվող քրդական ցեղերը որոշել են ասպատակել Շարուրի դաշտը, նրանց սոսկալի հարված է հասցվել Թահմասպկուլիի կողմից, որը մինչ այդ անցել էր Գեղարքունիքով և Վայոց ձորով և քրդերի չէր հանդիպել (Չոբանյան, 228): Նշված ժամանակաշրջանում քոչվորական ասպատակությունների սպառնալիքն ստիպել է հայ մելիքներին և հոգևոր վերնախավին ամրացնելու իրենց տնօրինության ներքո գտնվող տարածքները, հետևաբար լրացուցիչ ամրակայվել են բերդերը, իսկ վանքերը պատվել են պաշտպանական պարիսպներով, ինչը ժամանակագրական հաջորդականությամբ նկատելի է Արցախի և Սյունիքի հարթավայրային գոտիներից դեպի Նախալեռնային և լեռնային շրջաններ բարձրանալուն համընթաց:

Դարավերջին ևս մեկ կարևոր փաստ կա, որ Զաշաթաղի մշտական բնակչությունը հայեր էին: 1691-1692 թթ.-ին Զաշաթաղի մելիք Հախնազարը մի շարք գյուղերի տանուտերերի հետ շարիաթական դատարանով կնքված համախոհական դիմում է ներկայացրել պարսից արքունիք՝ տեղական բնակչության շահերը հողային վեճի ժամանակ պաշտպանելու համար: Այստեղ թվարկված գյուղերի (Հալաք, Բայանդուր, Վաղազադուն (Վաղազին), Սուարանց, Ղուշչի, Մերիկ, Հարար, Աֆաթխար (Աղբաթխեր), Մինքենդ, Փուլ, Հոչաս (Հոչանց), Յալղուզդամ, Արավիս) քեղիսուղաները հայեր էին (Անդրիաս, Ամիր Խաչեն, Մարտիրոս, Պողոս, Մելքում, Առաքել, Իսախան, Հակոբ, Պետրոս, Սարգիս, Գիքոր և այլք) (Կոստիկյան, 168-175):

XVIII դարի մի շարք հիշատակություններ նույնպես հաստատում են հայ բնակչության առկայության փաստը, թեև տեղի են ունենում նաև անբարենպաստ գործընթացներ:

1730 թ.-ին դեռևս հիշվում են Զաշաթաղի գավառի Եզնագումեր, Խանաճափ, Խազնավար (Խոզնավար), Հոչանց, Հակ, Միրիկ, Սպիտակաջուր, Զարագուխ և այլ գյուղեր, իսկ Չրաղլու գյուղում, որ XIX դարի վերջին հայաթափված էր, պահպանված 4 տապանաքարերից մեկը 1608 թ. է թվագրվում (Յակոբեան, 240, 242): Պ. Չոբանյանի կարծիքով՝ քրդական ու մահմեդական այլ տարրերի ներթափանցումը Զաշաթաղ նշմարելի չափեր է ընդունել 1730-1734 թթ.-ին օսմանյան ռազմակալման շրջանում, ինչի մասին վկայում է Աբրահամ Կրետացին, և XIX դարի առաջին քառորդում միայն դարի կեսերին թվական գերակշռություն ձեռք բերելով հայերի նկատմամբ (Չոբանյան, 222, 227-228, 229): Աբրահամ Կրետացին խոսում է Խնձորենկից դեպի արևելք՝ ձորի մեջ, կարաչոյուր քրդական ցեղերի վայրենությունների մասին, որոնց հետևանքով 1730-1734 թթ.-ին հայ բնակչության մի սովոր մասը նույնիսկ քարայրներում է բնակություն հաստատել (Աբրահամ Կրետացի, 150):

Ավելի հյուսիս՝ Վերին Խաչենում (Ծարում), XVIII դ. երկրորդ կեսին նշմարելի է դառնում քրդական ծագում ունեցող քոչվոր քյուլանի ցեղը: Ըստ Գ. Բադալյանի՝ նրանց թիվը դարավերջին այնքան է մեծացել, որ որոշ սկզբնաղբյուրներում գավառը հաճախ Զյուլանու երկիր է անվանվել (Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցի, 461): Ֆրանսիական ծագմամբ ռուս պետական գործիչ, պատմաբան ու ազգագրագետ Ի. Շոպենը 1830-ական թթ.-ի սկզբի դրությամբ Արևելյան Հայաստանի մի մասը կազմող Հայկական մարզի տարածքում հաշվում է քյուլանի ցեղի 389 ներկայացուցիչներ, որոնք շիա դավանանքին էին պատկանում, դեռևս քոչվորակենցաղ էին և ձմեռում էին Սևանա լճից հարավ-արևելք ընկած շրջաններում (Шопен, 528):

Արցախի և Սյունիքի սահմանակցման գոտում հայ բնակչությունն ունենալու մասին կարևոր տեղեկություն ենք ստանում Սիմեոն Ա Երևանցի Կաթողիկոսի (1763-1780) հաղորդած հարկացուցակներից: Հատկանշական է, որ հարկատու կարող էր լինել միայն հայ բնակչությունն ունեցող բնակավայրը: Սիմեոն Ա-ի ատենադպիր Երեմիա Օշականցու երկը, որը, ինչպես և «Զամբռ»-ը, գրվել է 1765 թ.-ին, տալիս է հայաբնակ բնակավայրերի առավել ամբողջական պատկերը, ըստ այդմ՝ Բաշաթաղ-Զարվաճառ գոտու բնակավայրերը հիշատակված են որպես Մայր Աթոռին հարկատու, ինչը նշանակում է, որ նրանց բնակչությունը Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հետևորդ էր, այսինքն՝ հայ էր, այլապես չէր կարող հարկատու լինել Հայոց Եկեղեցուն: Սիմեոն Երևանցու աշխատության ԻԵ գլխում, որ վերնագրված է «Որում ցույց են տրվում Երևանի նահանգում գտնվող վանքերի ինչպիսին լինելը, այլև նրանց թեմերն ու վիճակները, մուլքերը և մյուս ձեռք բերված ունեցվածքները՝ առանձին-առանձին» (Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցի, 379), ներկայացված է Դադիվանքի («Զամբռ»-ում՝ Խութավանք) որպիսությունը: Այստեղ թվարկված են հարկատու գյուղերը, և մատնանշված է վարչական կացությունը. «Ունի վիճակներ՝ Զյուլանի ողջ երկիրը, որի հայերեն անունն է Ծարի երկիր, որը սահմանակից է Խամսային (իմա՝ Արցախի հայկական մելիքություններին – Մ.Մ.), սակայն Էջմիածնի վիճակ է և այժմ Երևանի իշխողի ձեռքի տակ է: Սրա գյուղերն են՝ Էրք, Ծիլանց, Կարմիրշեն, Սալամալիք, Բավթառանց, Ուռուցիոր, Ատարենիս, Ծուղորուղաշեն, Հոսաբակ, Կյավալու. Սրանք լեռան այս կողմում են, կից Գեղամա Արեգունում: Իսկ լեռան (իմա՝ Սոթքի (Արևելյան Սևանի) լեռների – Մ.Մ.) մյուս կողմում Մեծ Ծար, Կաժ, Անուխս, Խողզանց, Դաշտակ, Հաճար (Հաճավ – Մ.Մ.), Ապահեն, Ճումեն, Զարատակ, Չվար, Մոս, Սևաջուր, Ծովատեղ, Խրանց, Հալուճ, Մոթանց, երկու Դավաչխուր՝ մեծ եւ փոքր, Լեւ, Յանշաղ, Բարսեղիշեն, Մեյրան, Երիցիշեն, Խութավանք, Չափար, Կյարաք, Նորշեն, Խնդթրավանք (Խնթրավանք – Մ.Մ.): Ունի նաեւ մենաստաններ՝ իր ձեռքի տակ, Խնդրավանքի մենաստանը եւ Ծարի մենաստանը» (Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցի, 396; քարտեզագրումը առդիրում՝ Բաղայան, Սևանա, Շղվազա, Մաքենյաց և Հութա վանքերի թեմերը): Մեջբերված հատվածից պարզ է դառնում, որ Ծարի գավառն այդ ժամանակաշրջանում գտնվում էր Երևանի խանության կազմում և ենթարկվում էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին: Ծարից արևելք և հարավ-արևելք բնակավայրերի մասին հիշատակության բացակայությունը պայմանավորված է այն գործոնով, որ դրանք գտնվում էին Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու Գանձասարի կաթողիկոսի իրավասության ներքո: «Զամբռ»-ի տեղեկությունները հավաստում են, որ անգամ 1760-ական թթ.-ի կեսերին Վերին Խաչենում (Ծար-Զարվաճառում)՝ մինչև Բաշաթաղ, գործ ունենք հայաբնակ գյուղերի ցանցի հետ:

Եզրակացություն

Ի մի բերելով մեր հետազոտության ընթացքում քննարկված հիշատակություններն ու տվյալները՝ պետք է փաստենք, որ հավաքված տեղեկությունները խմբավորել ենք չորս ուղղություններով՝ բռնագաղթերին ու զանգվածային գերեվարումներին առնչվող հիշատակություններ, Հայաստանում փաստացի բնակվող հայ բնակչության թվաքանակին և ընտանիքի անդամների թվին վերաբերող տվյալներ, օտար (մասնավորապես՝ քրդական) ցեղերի միգրացիայի մասին տեղեկություններ և հայկական բնակավայրերի ցանցը ներկայացնող ցուցակներ: Այսպիսով՝ կատարված ուսումնասիրության արդյունքում պարզվել է, որ բնակչության բռնագաղթի ու զանգվածային գերեվարումների դեպքերը, ի տարբերություն Հայաստանի մեծագույն մասի, Արցախում համեմատաբար քիչ են եղել, ինչը պայմանավորված է հայ մելիքական ինստիտուտի պահպանման գործոնով: Նաև պարզվել է, որ Ս. Էջմիածնի ու Գանձասարի կաթողիկոսությունների նվիրապետության ներքո գտնվող բնակչության ընդհանուր թիվը կարող էր, որոշ վերապահումներով, շուրջ 3.5

մլն լինել, ինչը չափազանց մեծ ցուցանիշ էր քննարկվող ժամանակաշրջանի համար: Պարզվել է նաև, որ Արցախում հայկական ընտանիքի անդամների միջին թիվը գերազանցել է Հայաստանի ընդհանուր ցուցանիշին: Հետազոտության կարևոր եզրահանգումներից մեկն էլ այն է, որ պատմական Ծար գավառում Քարվաճառում և Քաշաթաղի հյուսիսային մասում, հայ բնակչությունը գերակշռող էր XVI-XVII դարերում, ինչը փաստվում է XVII-XVIII դարերով թվագրվող հայկական գյուղացանկերի առկայությամբ և միայն XVII դարի երկրորդ կեսից սկսած քրդական վրանաբնակ ցեղերի միգրացիոն գործընթացների մեկնարկի հիշատակությամբ:

Օգտագործված գրականություն

1. Աբրահամ Կրետացի, Պատմություն, աշխատասիրությամբ՝ Ն. Ղորղանյանի, Երևան, 1973:
2. Չաքարիա Զանաքեռցի, Պատմութիւն, աշխատասիրությամբ՝ Ա. Վիրաբյանի, Երևան, 2015:
3. «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», կազմեց՝ Ա. Սաֆրաստյանը, հատոր. Ա, Երևան, 1961:
4. «Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.)», հատոր 2, կազմեց՝ Վ. Հակոբյանը, Երևան, 1956:
5. «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», հատոր I, հրովարտակներ, պրակ II (1601-1650 թթ.), կազմեց՝ Հ. Փափազյանը, Երևան, 1959:
6. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 4173:
7. Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբռ, աշխատասիրությամբ՝ Վ. Համբար-ձումյանի, պատմաաշխարհագրական ծանոթագրությունները՝ Գ. Բաղայանի, Երևան, 2003:
8. «Հայոց պատմություն», հատոր III, գիրք I, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2010:
9. Անասյան Հակոբ, XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1961:
10. Բաղայան Գեղամ, Հայաստանը XVII դ. առաջին կեսին (քարտեզ), մասշտաբ՝ 1:3 600 000, «Հայաստանի ազգային ատլաս», հատոր Բ, Երևան, 2008, էջ 50:
11. Բաղայան Գեղամ, Հայերի բռնագաղթը Շահ-Աբաս 1-ինի կողմից Պարսկաստան XVII դ. սկզբին (քարտեզ), մասշտաբ՝ 1:4 000 000, «Հայաստանի ազգային ատլաս», հատոր Բ, Երևան, 2008, էջ 51:
12. Բաղայան Գեղամ, Սևանա, Շղվազա, Մաքենյաց և Հուլթա վանքերի թեմերը (քարտեզ), մասշտաբ՝ 1:400 000, Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբռ, Երևան, 2003, առդիր 1:
13. Չուլայան Մանվել, Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., Երևան, 1980:
14. Չուլայան Մանվել, Թուրք-պարսկական պատերազմները Հայաստանի տերիտորիայի վրա և նրանց հետևանքները (1555-1595 թթ.), «ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1961, թիվ 3, էջ 43-54:
15. Կարապետյան Մերուժան, Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., «Պատմաբանասիրական հանդես», 1986, թիվ 2, էջ 59-109:
16. Կոստիկյան Զրիստինե, Քաշաթաղի 17-րդ դարի պատմությունը վերաբերող մի փաստաթուղթ, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հատոր 20, Երևան, 2001, էջ 168-175:
17. Հախվերդյան Սերգեյ, Ուրվագծեր Սյունիքի Քաշաթաղի մեկնության պատմությունից, «Հայոց պատմության հարցեր», հատոր 9, Երևան, 2008, էջ 88-107:
18. Մալխասյան Միքայել, 16-րդ դարում բնակչության տեղաբաշխման ընդհանուր պատկերը Հայաստանում՝ առանձին վարչամիավորների օրինակով, «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, 2021, թիվ 1, էջ 30-38:

19. Մալխասյան Միքայել, Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 16-րդ դարում – 17-րդ դարի առաջին կեսին, Երևան, 2020:

20. Մալխասյան Միքայել, Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և առանձնահատկությունները Հայաստանում Ժ2 դարում, «Էջմիածին», 2016, թիվ 7, էջ 52-72:

21. Մալխասյան Միքայել, Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և առանձնահատկությունները Հայաստանում XVII դարի առաջին կեսին, «Հայագիտության հարցեր», 2016, թիվ 1, էջ 94-104:

22. Մալխասյան Միքայել, Շահ Աբաս Ա-ի կազմակերպած հայ բնակչության բռնագաղթի տարածքային ընդգրկման խնդիրը, «Հայագիտության հարցեր», 2019, թիվ 3, էջ 49-65:

23. Մելքոնյան Աշոտ, Երզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դարի առաջին եռեսնամյակին (պատմա-ժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 1994:

24. Յակոբեան Ալեքսան, Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիմագրերը. Բ, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հատոր 27, Երևան, 2009, էջ 224-253:

25. Չոբանյան Պավել, Զարվաճառի էթնիկ դիմագծի հարցի շուրջ, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հատոր 20, Երևան, 2001, էջ 204-232:

26. Սահակյան Լուսինե, Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում, Երևան, 2007:

27. Սաֆրաստյան Արամ, Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը XVII դարում (պատմական ակնարկ), «Արևելագիտական ժողովածու», հատոր 1, Երևան, 1960, էջ 285-302:

28. Փափազյան Ավետիս, Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին (XVI-XVIII դդ.), «Պատմաբանասիրական հանդես», 1992, թիվ 1, էջ 101-115:

29. Саркисян Ерванд, Административная и демографическая политика османского правительства в Западной Армении, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հատոր 5, Երևան, 1970, էջ 357-380:

30. Шопен Иван, Исторический памятникъ состоянія Армянской области въ эпоху ея присоединенія къ Россійской имперіи, СПб., 1852.

Works Cited

1. Abraham Kretaci, Patmut'yun, ashxatasirut'yamb N. Ghorghanyani, Erevan, [History, edited by N. Ghorghanyan, Yerevan,] 1973.

2. Zaqaria Qanaqer'ci, Patmut'iwn, ashxatasirut'yamb A. Virabyani, Erevan, [History, edited by A. Virabyan, Yerevan,] 2015.

3. «T'urqakan aghbyurnery' Hayastani, hayeri ev Andrkovkasi myus jhoghovurdneri masin», kazmec` A. Safrastyany', hator A, Erevan, [Turkish Sources on Armenia, Armenians and Other Transcaucasian Ethnicities, Yerevan,] 1961.

4. «Manr jhamanakagrut'yunner (XIII-XVIII dd.)», hator 2, kazmec V. Hakobyany', Erevan, [Small Chronicles (XIII-XVIII Centuries), Volume 2, edited by V. Hakobyany, Yerevan] 1956.

5. «Matenadarani parskeren vaveragrery'», hator I, hrovartakner, prak II (1601-1650 t't'), kazmec H. P'ap'azyany', Erevan, [Persian Documents of Matenadaran, Volume 1, Edicts, edited by H. Papazyan, Yerevan] 1959.

6. Mesrop Mashtoci anvan Matenadaran, d'er'agir [Matenadaran after Mesrop Mashtots, Manuscript] № 4173.

7. Simeon Kat'oghikos Yerevanci, Jambr', ashxatasirut'yamb V. Hambard'umyani, patmaashxarhagrakan c'anot'agrut'yunnery G. Badalyani, Erevan, [Jambr, Edited by V. Hambardzumyan, Historical-Geographical Notes by G. Badalyan, Yerevan,] 2003.
8. «Hayoc patmut'yun», hator III, girq I, Erevan, HH GAA patmut'yan institut, [History of Armenia, Volume III, Book I, Yerevan, NAS Institute of History,] 2010.
9. Anasyan Hakob, XVII dari azatagrakan sharjhumnern Arevmtyan Hayastanum, Erevan, [XVII Liberation Movements in Western Armenia, Yerevan,] 1961.
10. Badalyan Gegham, Hayastany' XVII d. ar'ajin kesin (qartez), masshtab 1:3 600 000, «Hayastani azgayin atlas», hator B, Erevan, 2008, e'j 50 [Armenia in the First Half of the XVII Century (Map), Scale: 1:3 600 000, "National Atlas of Armenia", Volume II, Yerevan, 2008, p. 50].
11. Badalyan Gegham, Hayeri br'nagaght'y' Shah-Abas 1-ini koghmic Parskastan XVII d. skzbin (qartez), masshtab 1:4 000 000, «Hayastani azgayin atlas», hator B, Erevan, 2008, e'j 51 [The Deportation of Armenians by Shah-Abbas I at the beginning of the XVII Century (Map), Scale: 1:4 000 000, "National Atlas of Armenia", Volume II, Yerevan, 2008, p. 51].
12. Badalyan Gegham, Sevana, Shghvaga, Maqenyac ev Hut'a vanqeri t'emery' (qartez), masshtab 1:400 000, Simeon Kat'oghikos Yerevanci, Jambr', Erevan, 2003, ar'dir 1 [The Dioceses of the Sevan, Shghvag, Makenis and Hout Monasteries (Map), Scale: 1:400 000, Simeon Kat'oghikos Yerevanci, Jambr', Yerevan, 2003, Attachment 1].
13. Zulalyan Manvel, Arevmtyan Hayastany' XVI-XVIII dd., Erevan, [Western Armenia in the XVI-XVIII Centuries, Yerevan] 1980.
14. Zulalyan Manvel, T'urq-parskakan paterazmnery' Hayastani teritoriayi vra ev nranc hetevanqnery' (1555-1595 t't.), «HSSR' GA Teghekagir hasarakakan gitut'yunneri», 1961, t'iv 3, e'j 43-54 [The Turkish-Persian Wars on the Territory of Armenia and Their Aftermath (1555-1595), Bulletin of the Academy of Sciences of the USSR, 1961, No. 3, pp. 43-54].
15. Karapetyan Merujhan, Yerevani bnakchut'yan e'tnikakan kazmi ev t'vaqanaki p'op'oxut'yunnery' 1600-1724 t't., «Patmabanasirakan handes», 1986, t'iv 2, e'j 59-109 [Changes in the Ethnic Composition of the Population of Yerevan in 1600-1724, "Historical-Philological Journal", 1986, No. 2, pp. 59-109].
16. Kostikyan Kristine, Qashat'aghi 17-rd dari patmut'yany' veraberogh mi p'astat'ught', «Merd'avor ev Mijin Arevelqi erkrner ev jhoghovurdner», hator 20, Erevan, 2001, e'j 168-175 [A Document on the 17th Century History of Kashatagh, "Near and Middle Eastern Countries and Peoples", Volume 20, Yerevan, 2001, pp. 168-175].
17. Hakhverdyan Sergey, Urvagc'er Syuniqi Qashat'aghi meliqut'yan patmut'yunic, «Hayoc patmut'yan harcer», hator 9, Erevan, 2008, e'j 88-107 [Outlines from the History of Kashatagh Melikutyun in Syunik, "Issues of Armenian History", Volume 9, Yerevan, 2008, pp. 88-107].
18. Malkhasyan Mikayel, 16-rd darum bnakchut'yan teghabashxman y'ndhanur pathery' Hayastanum` ar'and'in varchamiavorneri o'rinakov, «Patmut'yun ev mshakuyt'» hayagitakan handes, 2021, t'iv 1, e'j 30-38 [The General Picture of the Population Distribution in Armenia in the 16th century on the Example of Several Administrative Units, "History and Culture" Armenological Journal, 2021, No. 1, pp. 30-38].
19. Malkhasyan Mikayel, Jhoghovrdagrakan gorc'y'nt'acnery' Hayastanum 16-rd darum – 17-rd dari ar'ajin kesin, Erevan [Demographic Processes in Armenia in the 16th Century – in the First Half of the 17th Century, Yerevan], 2020.
20. Malkhasyan Mikayel, Jhoghovrdagrakan gorc'y'nt'acneri mitumnery' ev ar'and'nahatku't'yunnery' Hayastanum JhZ darum, «E'jmiac'in», 2016, t'iv D, e'j 52-72 [Trends and Peculiarities of Demographic Processes in Armenia in the 16th Century, "Echmiadzin", 2016, No. 4, pp. 52-72].

21. Malkhasyan Mikayel, Jhoghovrdagrakan gorc'y'nt'acneri mitumneri' ev ar'and'nahatkut'yunnery' Hayastanum XVII dari ar'ajin kesin, «Hayagitut'yan harcer», 2016, t'iv 1, e'j 94-104 [Trends and Peculiarities of Demographic Processes in Armenia in the First Half of the 17th Century, "Armenological Issues", 2016, No. 1, pp. 94-104].

22. Malkhasyan Mikayel, Shah Abas A-i kazmakerpac' hay bnakchut'yan br'nagaght'i tarac'qayin y'ndgrkman xndiry', «Hayagitut'yan harcer», 2019, t'iv 3, e'j 49-65 [The Problem of Territorial Coverage of the Massive Deportation of the Armenian Population Organized by Shah Abbas I, "Armenological Issues", 2019, No. 3, pp. 49-65].

23. Melkonyan Ashot, E'rzrumi nahangi hay azgabnakchut'yuny' XIX dari ar'ajin er'esnamyakin (patmajhoghovrdagrakan usumnasirut'yun), Erevan, [The Armenian Population of Erzurum province in the First Thirty Years of the XIX century (historical-ethnographic study), Yerevan,] 1994.

24. Yakobean Aleksan, Hakarii vernahovti norayayt vimagrery'. B, «Merd'avor ev Mijin Arevelqi erkrner ev jhoghovurdner», hator 27, Erevan, 2009, e'j 224-253 [The Newly Discovered Inscriptions of the Hakari Valley: B, "Near and Middle Eastern Countries and Peoples", Volume 27, Yerevan, 2009, pp. 224-253].

25. Chobanyan Pavel, Qarvatwar'i e't'nik dimagc'i harci shurj, «Merd'avor ev Mijin Arevelqi erkrner ev jhoghovurdner», hator 20, Erevan, 2001, e'j 204-232 [On the Question of the Ethnic Feature of Karvachar, "Near-Middle Eastern Countries-Peoples", Volume 20, Yerevan, 2001, pp. 204-232].

26. Sahakyan Lusine, Bard'r Hayqi Baberd, Sper, Derjan gavar'neri teghanunnern u jhoghovrdagrut'yuny' XVI dari o'smanyany ashxarhagir matyannerum, Erevan, [Toponyms and Demographics of Baberd, Sper, Derjan Provinces of Bardzr Hayk in the Ottoman Geographical Records of the 16th Century, Yerevan,] 2007.

27. Safrastyan Aram, O'smanyany kaysrut'yan varchakan bajhanumy' XVII darum (patmakan aknark), «Arevelagitakan jhoghovac'u», hator 1, Erevan, 1960, e'j 285-302 [The Administrative Division of the Ottoman Empire in the 17th Century (Historical Review), "Orientological Collection", Volume 1, Yerevan, 1960, pp. 285-302].

28. P'ap'azyany Avetis, T'urqakan aghbyurnery' Hayastani ev hayeri masin (XVI-XVIII dd.), «Patmabanasirakan handes», 1992, t'iv 1, e'j 101-115 [Turkish Sources on the Armenians of Armenia (XVI-XVIII Centuries), "Historical-Philological Journal", 1992, No. 1, pp. 101-115].

29. Sarkisjan Ervand, Administrativnaja i demograficheskaja politika osmanskogo pravitel'stva v Zapadnoj Armenii, «Merd'avor ev Mijin Arevelqi erkrner ev jhoghovurdner», hator 5, Erevan, 1970, e'j 357-380 [Administrative and Demographic Policy of the Ottoman Government in Western Armenia, "Near and Middle Eastern Countries and Peoples", Volume 5, Yerevan, 1970, pp. 357-380].

30. Shopen Ivan, Istoricheskij pamjatnik sostojanija Armjanskoj oblasti v jepohu eja prisoedinenija k Rossijskoj imperii, SPb., [Historical Monument of the State of the Armenian Oblast (Region) in the Era of its Accession to the Russian Empire, St. Petersburg,] 1852.

SOME QUESTIONS ON THE HISTORICAL DEMOGRAPHY OF ARTSAKH (XVI-XVII CENTURIES)

MIKAYEL MALKHASIAN

*Yerevan State University, Chair of History of Armenia,
Ph.D. in History, Associate Professor
Yerevan, Republic of Armenia*

This article covers several issues related to the historical demography of Artsakh in the XVI-XVII centuries, based on the information from the primary sources. To this end, we have the tasks of classifying the historical-demographic information in the primary sources, analyzing their significance in the context of general demographic processes in Armenia, showing that in the XVI-XVII centuries, despite the unfavorable regional situation, migration activities of nomadic tribes were not significant within the territory of Artsakh, and the Armenian population maintained an absolute majority. Thus, the aim of the study is to cover some issues of the historical demography of Artsakh in the above-mentioned period, in the XVI-XVII centuries, which was done by means of combination of historical and historical-comparative methods.

The information collected during the research was grouped into four types: references related to deportations and mass captives, data on the number of Armenians actually living in Armenia and number of family members, information on migration of foreign (particularly Kurdish) tribes, and lists of Armenian settlements. Finally, as a result of the study, it turned out that the cases of deportation and mass captivity of the population, in contrast to most of Armenia, were relatively few in Artsakh, which is due to the preservation of the Armenian royal institution of melikdoms. In addition, it turned out that the total population of the dioceses subject to the Catholicos of St. Etchmiadzin and Gandzasar may, with some reservations, be around 3.5 million people, which was too high a figure for the period under discussion. It turned out that the average number of Armenian family members in Artsakh exceeded the general index of Armenia. One of the possible conclusions of the research was that in the historical Tsar province (in Karvachar and in the northern part of Kashatagh), the Armenian population was predominant in the XVI-XVII centuries, which is evidenced by the existence of Armenian village lists dating back to the XVII-XVIII centuries.

Keywords: *Artsakh, historical demography, Armenian population, XVI-XVII centuries, Ottoman Empire, Safavid Persia, deportation, Kashatagh, Karvachar.*

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ДЕМОГРАФИИ АРЦАХА (XVI-XVII ВЕКА)

МИКАЭЛ МАЛХАСЯН

*доцент кафедры истории Армении
Ереванского государственного университета,
кандидат исторических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

В данной статье освещается ряд вопросов, связанных с исторической демографией Арцаха в XVI-XVII вв., основанные на информации из

первоисточников. Для достижения этой цели мы поставили задачу классифицировать историко-демографическую информацию в первоисточниках, проанализировать их значение в контексте общих демографических процессов, происходящих в Армении и показать что, несмотря на неблагоприятную региональную ситуацию и миграционную активность кочевых племен, в XVI-XVII вв., их присутствие на территории Арцаха было еще незначительно, и армянское население составляло абсолютное большинство. Таким образом, цель исследования – охватить некоторые проблемы исторической демографии Арцаха в указанный период – в XVI-XVII веках, что было выполнено с применением исторического и историко-сравнительного методов.

Информация, собранная в ходе исследования, была классифицирована по четырем типам: ссылки, связанные с депортациями и массовыми пленениями, данные о количестве армян, фактически проживающих в Армении, и о количестве членов их семей, информация о миграции чуждых (преимущественно курдских) племен и списки армянских поселений. В результате исследования мы пришли к выводу о том, выяснилось, что случаев депортации и массового пленения населения, в отличие от большей части Армении, в Арцахе было относительно немного, что связано с сохранением армянского княжеского (меликского) института. Выяснилось, что общая численность населения епархий, подвластных католикосам Св. Эчмиадзина и Гандзасара, может, с некоторыми оговорками, составлять около 3,5 миллионов человек, что является слишком высокой цифрой для рассматриваемого периода. Выяснилось также, что среднее количество членов армянских семей в Арцахе превышало общий показатель по Армении. Одним из важных выводов исследования было вывод о том, что в исторической провинции Цар (в Карвачаре и в северной части Кашатага) в XVI-XVII веках преобладало армянское население, о чем свидетельствует наличие списков армянских деревень, датированных XVII-XVIII веками.

Ключевые слова: *Арцах, историческая демография, армянское население, XVI-XVII вв., Османская империя, Сефевидская Персия, депортация, Кашатаг, Карвачар.*

**ՄԻ ԶԱՆԻ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄ ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆՈՒՄ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՉԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐԶ.
ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ԵՎ ՆՈՐ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ***

ՀՏԴ 9(55)+9(47.925)

DOI: 10.52063/25792652-2021.3-59

ԱՐՏՅՈՄ ՏՈՆՈՅԱՆ

ԵՊՀ իրանագիտության ամբիոնի դոցենտ,
ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտաշխատող,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
artiom.tonoyan@ysu.am

Հոդվածի նպատակն է քննել հետխորհրդային Ադրբեջանում պատմական զեղծարարությունների հիմնական ուղղությունները, ինչպես նաև պատմական կեղծիքների տարածման նպատակները:

Հիմնական խնդիրն է նկարագրել և բացատրել պետության ներգրավվածությունը նշված զեղծարարությունների տարբեր ասպեկտներում:

Հոդվածում նկարագրական-վերլուծական մեթոդի հիման վրա քննության են առնվել Ադրբեջանում իրականացվող պատմագիտական զեղծարարություններում նկատվող նոր միտումները, ցույց են տրվել դրանց գլխավոր թիրախները, ինչպես նաև կեղծ պատմագիտական հետազոտությունների օգտագործումը այդ պետության հակահայկական քաղաքականության մեջ:

Թեև Ադրբեջանում արվող պատմական զեղծարարությունների թիրախում են այդ երկրի բոլոր հարևանները, ներառյալ նաև Վրաստանն ու Ռուսաստանի Դաշնությունը, սակայն հոդվածում շեշտը դրվել է այն զեղծարարությունների ներկայացման ու մասնակի քննության վրա, որոնք վերաբերում են Հայաստանին ու Իրանին:

Ներկայացվել են նաև Ադրբեջանում գործող այսպես կոչված գիտական կենտրոնները, քննվել դրանց կողմից հրատարակված «պատմագիտական» ուսումնասիրությունները, ինչպես նաև դրանցում պատմական փաստերի կեղծմամբ հայ ժողովրդին հասցեագրվող այն կեղծիքները, որոնց նպատակը միայն սեփական հանրության շրջանում հայատյացության քարոզի խորացումն է և հայերի դիվականացումը:

Հոդվածի հիմնական եզրակացությունն այն է, որ հետխորհրդային Ադրբեջանում պատմագիտական հետազոտություններում տեղ գտնող զեղծարարությունները հետևանք են պետական պատվերների և առանձնակի լայն թափ են հավաքել Իլհամ Ալիևի կառավարման երկրորդ շրջանից սկսած:

Հիմնաբառեր` հետխորհրդային Ադրբեջան, կեղծ պատմագիտական ուսումնասիրություններ, զեղծարարություն, հայերի դիվականացում, հակահայկական քարոզչություն, հայատյացություն, հակագիտական մոտեցումներ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 26.10.2021թ., գրախոսվել՝ 25.11.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 25.12.2021թ.:

Ներածություն

Աղյուսակներում պատմագիտության ոլորտում իրականացվող գեղծարարությունները և ի մասնավորի դրանց ուղիղ առնչությունը հայոց պատմության տարբեր դրվագների ու իրողությունների միտումնավոր նենգափոխման հետ, նորություն չեն ինչպես հայաստանյան, այնպես էլ արտասահմանյան մասնագետների համար (տե՛ս, օրինակ, Մաներեֆ 2003) :

Աղյուսակների պատմաբանների կողմից պատմության նենգափոխումը և գեղծարարությունները, որոնք դեռևս խորհրդային տարիներից խրախուսվել են Աղյուսակների նախկին նախագահ Յեյդար Ալիևի կողմից (Մաներեֆ 2003: 160), հետխորհրդային շրջանում և հատկապես Իլիամ Ալիևի նախագահության երկրորդ շրջանից մտել են բոլորովին նոր հուն, ուստի որոշ իրողությունների, տեղի ունեցող փոփոխությունների և տպագրվող նոր աշխատանքների ներկայացումը կարևոր է:

Յետխորհրդային Աղյուսակներում պատմագիտական գեղծարարությունների քաղաքականությունը, որն ունի մի քանի հիմնական ուղղություն և ծառայում է բացառապես քարոզչական ու գաղափարախոսական նպատակների, իրականացվում է պետական ծրագրավորմամբ, բարձր ֆինանսավորմամբ և վերևից իջեցվող հստակ պատվերներով:

Աղյուսակներում հետխորհրդային շրջանում պատմագիտական գեղծարարությունների հարցում պետության ներգրավման և պետական մակարդակով դրանց խրախուսման, պատվերների իջեցման առաջամարտիկներից մեկը հենց Աղյուսակների ժողովրդական ճակատ կուսակցության և 1992-1993թթ.-ին Աղյուսակների նախագահ Աբուլֆազ Էյիբեյևն էր, սակայն մոտեցումների, ընտրված թիրախների ու ծավալների առումով վերջինս էապես զիջելու էր հենց իրեն հաջորդած Յեյդար Ալիևին և նրա որդուն՝ Իլիամ Ալիևին:

Թիրախային հիմնական ուղղությունները, նպատակներն ու գործիքները

Աղյուսակներում պետական մակարդակով խրախուսվող և իրականացվող կեղծ պատմագիտական հետազոտություններում առաջնահերթությունը տրվում է հետևյալ 2 գերակա և թիրախային ուղղություններին՝

- Իրանական ուղղություն,
- Հայկական ուղղություն:

Հիմնական նպատակները, որոնց կյանքի կոչման և գաղափարախոսական հենքի ապահովման համար ստեղծվում են կեղծ պատմագիտական աշխատանքներ, արվում գեղծարարություններ, հետևյալներն են՝

- «Մեծ Աղյուսակի» և «ազգայնական» գաղափարախոսության տարածում:
- Աղյուսակականության գաղափարախոսության պատմագիտական հիմքերի փնտրտուք:

• Ազգակերտման գործընթացի արագացում և այսպես կոչված «աղյուսակների» եթնոսի վերջնական ձևավորում, ինչպես նաև աղյուսակական ինքնության արհեստական բյուրեղացում:

• Աղյուսակական հասարակության մեջ լայն համախմբում ապահովող «թշնամիների» (հայեր, իրանցիներ, ռուսներ) կերպարի ձևավորում և դրա վրա աղյուսակական՝ արդեն բյուրեղացող ինքնության խարսխում:

Հիմնական գործիքներն ու մեթոդները, որոնք օգտագործվում են պատմական ճշմարտությունների ու փաստերի նենգափոխման գործում և դառնում հենման կետ ազգակերտման և ինքնության բյուրեղացման տևական գործընթացի համար, հետևյալներն են՝

• Հարևան ժողովուրդների պատմության և մշակութային ժառանգության յուրացում:

- Ադրբեջանի տեղաբնիկ ժողովուրդների պատմության և մշակութային ժառանգության յուրացում:
- Պատմական հանրահայտ փաստերի կեղծում, միջերի ստեղծում և կեղծ պատմագիտական «հետազոտություններով» դրանց նյութականացում, իրենց իսկ ստեղծած միջերին «պատմական իսկության» արժեքի հաղորդում:

Իրանական ուղղություն

Իրանական ուղղությամբ Ադրբեջանի կողմից իրականացվող պատմագիտական գեղծարարություններն ունեն ավելի խորը արմատներ և ժամանակային առումով ներառում են Խորհրդային Միության գոյության և հետխորհրդային ողջ ժամանակաշրջանը:

Հիմնական թեզերը, որոնք գեներացրել է Ադրբեջանի՝ այսպես կոչված «ազգային պատմագիտությունը» խորհրդային ու հետխորհրդային շրջաններում Իրանի ուղղությամբ, հետևյալներն են՝

1. Պատմական Ատրպատականը, որը ադրբեջանցի պատմաբաններն անվանում են «Հարավային Ադրբեջան» (ադրբ. Cənubi Azərbaycan, Güney Azərbaycan)¹ այսպես կոչված «Միացյալ» կամ «Մեծ Ադրբեջանի» մի մասն է, հարավային մասը, որը հյուսիսայինից, այսինքն՝ ժամանակակից Ադրբեջանի Հանրապետության տարածքից իբր անջատվել է 19-րդ առաջին երեք տասնամյակների ընթացքում:
2. «Մեծ Ադրբեջանի» մաս են կազմել նաև ժամանակակից ԻԻՀ Ղազվին, Համադան, Չանջան, Գիլան, Զրդստան Նահանգները և Թեհրանը:
3. Սեֆյան և Ղաջարական դինաստիաները ադրբեջանական են:

Իրանական ուղղությամբ արվող գեղծարարությունների հիմնական նպատակը իրանական պատմական ու մշակութային ժառանգության յուրացումն է (Ասատրյան, Գևորգյան 1990), տարածքային հավակնությունների համար «պատմագիտական հիմքերի ստեղծումը», ինչպես նաև համապատասխան գրականության ապահովումը պանթյուրքական շրջանակների հետ տարվող զաղափարախոսական աշխատանքների, Իրանում պանթյուրքականության տարածման և տեղի թյուրքախոս բնակիչների ինքնության խեղման համար:

Հայկական ուղղություն

Դեռևս 2005թ.-ին Հ. Դեմոյանը նշել է 11 հիմնական քարոզչական թեզ (Դեմոյան 2005: 58-29), որոնք գեներացրել է Ադրբեջանի՝ այսպես կոչված «ազգային պատմագիտությունը» մասամբ խորհրդային ու հետխորհրդային շրջաններում: Դրանք են՝

1. Հայերի՝ եկվոր և ադրբեջանցիների՝ բնիկ լինելու տեսակետի ամրագրում:
2. Հին ժամանակներից սկսած՝ հայ Էթնոսի զավթողական հակումների դրսևորում:
3. Հայկական անկախ պետականության բացակայության տեսակետի ամրագրում:
4. Հին և ժամանակակից հայերի անհամապատասխանելիության տեսակետի զարգացում:
5. Հայոց թագավորների օտարազգի ծագման տեսակետի տարածում,
6. Միջնադարյան հայ հեղինակների «աղվանացում»:
7. Արևելյան Հայաստանի, մասնավորապես՝ Արցախի տարածքում հայկական տարրի բնակեցման ժամանակաշրջանի նեղացում:

¹ Եզրը լայն կիրառություն է ունեցել նաև Խորհրդային Միության գոյության ողջ ընթացքում և «Իրանական Ադրբեջան» տարբերակի հետ միասին օգտագործվել ոչ միայն ադրբեջանցի պատմաբանների կողմից:

8. Հայոց ցեղասպանության պատմական իրողության հերքում:

9. Վերջին 200 տարիների ընթացքում հայերի կողմից աղբբեջանցիների ցեղասպանության իրականացման մտացածին տեսակետի ամրագրում:

10. Երևանի Նահանգի աղբբեջանական ծագումը և Առաջին հայկական պետականությունը աղբբեջանական իշխանությունների թուլյութութութութ աստեղ կազմակերպելու մասին տեսակետ:

11. Հայկական պատմական տեղանունների թրքացում կամ դրանց աղբբեջանական անվանումների հիմնավորման փորձեր (Դեմոյան 2005: 58-29) :

Անցած 16 տարիների ընթացքում Հ. Դեմոյանի բերած 11 կետերին ավելացել են Նաև Նորերը, որոնց մի մասը թեև առաջ է քաշված եղել Նաև Նախկինում, սակայն լայն շրջանառութութութ է ստացել միայն վերջին տարիներին, իսկ 2020թ.-ի 44-օրյա պատերազմից հետո դարձել Նաև Աղբբեջանում ամենաբարձր պետական մակարդակով տարվող հակահայկական քարոզչութութան, ՀՀ տարածքային ամբողջականութութան հանդեպ դրսևորվող Նկրտումների հիմնական առանցք: Դրանք են՝

- Չանգեզուրի՝ իբր պատմական աղբբեջանական տարածք լինելը և այնտեղ 1917-1920թթ.-ին դաշնակցականների կողմից «աղբբեջանցիների ցեղասպանութութան» իրականացումը (տե՛ս, օրինակ, Nərimanoğlu 2018) :

- ՀՀ Գեղարքունիքի ու Շիրակի մարզերի՝ իբր պատմական աղբբեջանական տարածքներ լինելը՝ տեղանվանական կեղծիքների զուգորդմամբ և Նշված մարզերը համապատասխանաբար Գյոյջա (Göyçə) և Շորագյալ (Şorəgöl) անվանելով:

- Ընդհանրապես ՀՀ տարածքը «Արևմտյան Աղբբեջան» (Qərbi Azərbaycan) և ողջ ՀՀ տարածքը «պատմական աղբբեջանական հողեր» անվանելու միտման խորացում և պատմագիտական գեղծարարութութութուններով լի աշխատանքներում Նշված տերմինի լայն շրջանառում:

- Իբր հայերի կողմից իրականացված «թյուրք-մուսուլմանների ցեղասպանութութութունների» ժամանակի ու աշխարհագրութութան ընդլայնում:

Առանձնակի թափ են հավաքել պատմագիտական գեղծարարութութութունները՝ կապված իբր հայերի կողմից աղբբեջանցիների «կոտորածների և ցեղասպանութութան» հետ: Առանձնացնում են դրանց երեք շրջան՝ առաջինը անվանելով «1905-1906թթ. զանգվածային կոտորածներ», «զանգվածային ջարդեր» (աղբբ.՝ 1905-1906-ci illər kütləvi qırğınları), երկրորդ շրջանը՝ «1918-1920թթ. ցեղասպանութութութուններ» (աղբբ.՝ 1918-1920-ci illər soyqırımaları), և վերջինը՝ երրորդը՝ «խոջալուի ցեղասպանութութութուն» (աղբբ.՝ Xocalı soyqırımı) եզրերով:

Աղբբեջանի ԳԱԱ Պատմութութան ինստիտուտի կայքում Ներկայացված են 1905-1906թթ.-ը իբր հայերի կողմից աղբբեջանցիների «ջարդերի» ժամանակագրութութութուն և աշխարհագրութութութուն, որը Ներառում է 15 վայր՝ Բաքու, Երևան քաղաք, Նախիջևան, «Շարուր-Դարալագյազ», Երևանի Նահանգ, Էջմիածին, Սուրմալու, Գանձակ, «Արաշ», Շուշի, Խոջալու, «Ջավանշիր», «Չանգեզուր», Ղազախ, Թիֆլիս (AMEA Tarix institutu 2017a) :

Նույն ինստիտուտի կայքում «1918-1920թթ. ցեղասպանութութութուններ» բաժնում առանձնացված է 9 ենթաբաժին՝ հետևյալ անվանումներով՝

- Մարտի 31-ի ցեղասպանութութութուն (AMEA Tarix institutu 2017b),
- Բաքվի գավառի թյուրք-մուսուլմանական ցեղասպանութութութուն (AMEA Tarix institutu 2017c),
- Շամախիի գավառի թյուրք-մուսուլմանական ցեղասպանութութութուն (AMEA Tarix institutu 2017d),
- Ղուբայի գավառի թյուրք-մուսուլմանական ցեղասպանութութութուն (AMEA Tarix institutu 2017e),

- Լենցորանի գավառի թյուրք-մուսուլմանական ցեղասպանություն (AMEA Tarix institutu 2017f),
- Ղարաբաղի շրջանի թյուրք-մուսուլմանական ցեղասպանություն (AMEA Tarix institutu 2017g),
- Չանգեզուրի գավառի թյուրք-մուսուլմանական ցեղասպանություն (AMEA Tarix institutu 2017h),
- Երևանի նահանգի թյուրք-մուսուլմանական ցեղասպանություն (AMEA Tarix institutu 2017i),
- Նախիջևանի գավառի թյուրք-մուսուլմանական ցեղասպանություն (AMEA Tarix institutu 2017j),
- Արևելյան Անատոլիայի թյուրք-մուսուլմանական ցեղասպանություն (AMEA Tarix institutu 2017k),
- Հարավային Ադրբեջանի թյուրք-մուսուլմանական ցեղասպանություն (AMEA Tarix institutu 2017L):

Կերչին 15 տարիների ընթացքում Ադրբեջանի ԳԱԱ Պատմության, Արևելագիտության ինստիտուտների, Բաքվի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի աշխատակիցներ Ա. Աբիշովի (Abişov 2007; 2014a; 2014b; 2014c), Ա. Իսգանդարովը (İsgəndərov 1997; 2006; 2012; İsgenderov 2011)¹, Կ. Իսմայիլովի (İsmaylov 2014), Վ. Չաֆարովի (Qafarov 2016), Բ. Զարիմովի (Kərimov 2012), Ն. Մուսթաֆայի (Mustafa 2014), Գ. Նաջաֆլիի (Nəcəfli 2014; 2015; 2016; 2017), Է. Նաջիևի (Nəciyev 2017), Ն. Մամմադզադայի (Məmmədzaadə 2014), Ի. Նիֆթալիևի (Нифталиев 2014), Ս. Ռուստամովա-Թոհիդիի (Рустамова-Тоғиди 2009; 2010; 2013a, 2013b), Յ. Սաֆարիի (Səfəri 2016), ինչպես նաև Բաքվի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի նախկին դեկան (1994-2004թթ.) և ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի նախկին տնօրեն (2004-2021թթ.) Յաղուբ Մահմուդովի կողմից կամ վերջինիս խմբագրությամբ (Maxmudov 2013; Mahmudov 2016) լույս են տեսել տասնյակ իբր «գիտական» հետազոտություններ, հոդվածներ ու մենագրություններ, որոնցում պատմական փաստերի կեղծմամբ, տարատեսակ զեղծարարությունների միջոցով հայ ժողովուրդը ներկայացվել է որպես «ցեղասպան» և առանց որևէ պատմական հիմքի՝ հայերին են վերագրվել վերևում արդեն թվարկված «թյուրք-մուսուլմանական ցեղասպանությունները»:

Կեղծ ցեղասպանությունների թեմայով Ադրբեջանի ԳԱԱ կողմից հրատարակված գրքերի մեծ մասի դեպքում առաջին էջին որպես «ծրագրի ղեկավար և առաջաբանի հեղինակ» գրված է Յաղուբ Մահմուդովի անունը, իսկ երկրորդ էջին փակցված է շրջանակ, որում գրված է. «Գրվել է Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահ Իլհամ Ալիևի նախաձեռնությամբ» (տե՛ս, օրինակ, Mustafa 2014): Սա նշանակում է, որ կեղծ ցեղասպանությունների մասին «հետազոտությունները» և դրանց հաջորդող տպագրությունները արվում են անմիջապես Ադրբեջանի նախագահի հովանավորությամբ և պետական ֆինանսավորմամբ: Հեղինակների հոնորարները և տպագրության ծախսերը երբեմն վճարվում են Հեյդար Ալիևի անվան հիմնադրամից (տե՛ս, օրինակ, Rüstəmovə-Tohidi 2013), որի նախագահը Ադրբեջանի առաջին փոխնախագահ Մեհրիբան Ալիևան է, նաև Ադրբեջանում քաղիասարակության զարգացման աջակցության հիմնադրամից (տե՛ս, օրինակ, Zülfüqarlı 2013): Բացի այդ, թեմայով զբաղվող զեղծարար պատմաբանները արժանանում են պետական պարգևների, մրցանակների, ստանում բարձր պաշտոններ և այլն²:

¹ Ա. Իսգանդարովը նաև Ադրբեջանի 6-րդ գումարման խորհրդարանի պատգամավոր է:

² Պետական բազմաթիվ պարգևների և մրցանակների են արժանացել Յաղուբ Մահմուդովը, Անար Իսգանդարովը և այլք:

Թեև Ադրբեջանի պատմագիտական գեղծարարությունների այս ուղղությունը սկսել է սկզբնավորվել 1997թ.-ին¹ և պետական քաղաքականության վերածվել արդեն 1998թ.-ից², սակայն դրա ամենակատիվ փուլը, դատելով Ադրբեջանում լույս տեսած գրքերի ժամանակագրությունից, եղել է 2011-2016թթ.-ին: Պատմական գեղծարարություններ իրականացնող հիմնական «գիտական» կենտրոններն են ԳԱԱ Ա. Բակիխանովի անվան Պատմության ինստիտուտը, ԳԱԱ Չ. Բունիաթովի անվան Արևելագիտության ինստիտուտը, Բաքվի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետը և մասամբ՝ նաև Բաքվի պետական համալսարանի ժուռնալիստիկայի ֆակուլտետը (տե՛ս, օրինակ, Aşırı 2011):

Հայերին վերագրվող կեղծ գեղասպանությունների աշխարհագրության միտումնավոր ընդլայնումը, Ադրբեջանի տարբեր վարչական շրջանների անվանումների հատուկ շեշտադրումը, ինչպես նաև անգամ Ադրբեջանի տարածքից դուրս՝ Իրանի և ժամանակակից Թուրքիայի տարածքներում «հայերի կողմից իրականացված գեղասպանությունների» հորինումը ունի երեք հիմնական նպատակ՝

1. Հակահայկական ու հայատյաց քարոզչության թիրախ դարձնել ոչ միայն այսպես կոչված «Էթնիկ ադրբեջանցիներին», այլ նաև այդ երկրում բնակվող տեղաբնիկ ժողովուրդներին, որոնց հանդեպ Ադրբեջանում եղել է և հիմա էլ կա խիստ վերապահ մոտեցում, «անջատողականության» և «հայերի հետ համագործակցության» վախեր: Եթե Լենքորանի դեպքում թիրախ են թափշները, ապա Շամախիի և Ղուբայի դեպքում քարոզչության թիրախ են կովկասյան պարսիկները (թաթերը), լեզգիներն ու ավարները:

2. Հակահայկական ու հայատյաց քարոզչության թիրախ դարձնել պատմական Ատրպատականի տարածքում բնակվող և հայերի հանդեպ դրական վերաբերմունք ունեցող թյուրքախոս իրանցիներին, իսկ նույն տարածքի պանթուրքական խմբավորումների համար ապահովել հակահայկական քարոզչության կյուբ (տե՛ս, օրինակ, Nəcəfli 2015) :

3. Հայ ժողովրդին «գեղասպան» դարձնելով՝ աշխարհում ստեղծել հայերի բացասական իմիջ և խոչընդոտել թուրքերի կողմից իրականացված հայոց գեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացին:

Եզրակացություններ

✓ Հետխորհրդային Ադրբեջանում պատմագիտական հետազոտություններում տեղ գտնող կեղծիքներն ու գեղծարարությունները հետևանք են պետական պատվերների:

¹ Ադրբեջանում թեման «գիտական շրջանառության մեջ դրած» առաջին պատմաբանը համարվում է Բաքվի պետական համալսարանի և ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի աշխատակից, այժմ այդ երկրի խորհրդարանի անդամ Անար Իսգանդարովը, ով 1997թ.-ին հրատարակել է իր՝ «1918-ci il Mart qırğınının tarixşünaslığı» (1918թ. մարտի կոտորածների աղբյուրագիտություն) աշխատանքը՝ ապահովելով մասնագիտական և քաղաքական կարիերա: Ա. Իսգանդարովը հետագա տարիների ընթացքում արժանացել է բազմաթիվ պետական պարգևների և մեդալների, իսկ իր հարցազրույցներից մեկում հայտարարել է, որ շնորհիվ իր կատարած «հետազոտությունների»՝ Ադրբեջանի նախագահ Յ. Ալիևը 1998թ.-ին ընդունել է որոշում, որով մարտի 31-ը Ադրբեջանում հայտարարվել է «ադրբեջանցիների գեղասպանության օր»:

² Ադրբեջանի նախկին նախագահ Յ. Ալիևի՝ 1998թ. մարտի 26-ի հրամանագրով մարտի 31-ը Ադրբեջանում նշվում է՝ որպես «ադրբեջանցիների գեղասպանության օր»: Բացի այդ՝ 2013թ. սեպտեմբերի 18-ին ԱՀ գործող նախագահ Ի. Ալիևի մասնակցությամբ տեղի է ունեցել իբր 1918թ. հայերի կողմից ԱՀ Ղուբա քաղաքում գեղասպանված մուսուլմանների հիշատակին նվիրված Ղուբայի գեղասպանության հուշահամալիրի (Ներառյալ թանգարանը) բացումը, որ ամեն տարի մարտի 31-ին «գեղասպանության զոհերի ոգեկոչման երթի» շրջանակներում այցելում են ԱՀ քաղաքացիները:

- ✓ Դրանց նպատակներից մեկը հայերի «ցեղասպան» իմիջի ստեղծումն է և սեփական հասարակության շրջանում հակահայկական քարոզչության խորացումը:
- ✓ Հակահայկական բովանդակությամբ կեղծ գիտական ուսումնասիրություններն ու զեղծարարությունները սոր հուն են մտել Իլիամ Ալիևի կառավարման երկրորդ շրջանից սկսած և լայն թափ հավաքել հատկապես 2011-2016թթ.-ի ընթացքում:

Օգտագործված գրականություն

1. Դեմոյան, Հայկ (2005). «ԼՂ հիմնախնդրի շուրջ քարոզչության և հակաքարոզչության կազմակերպման և իրականացման եղանակների մասին». *Տարածաշրջանի տեղեկագիր հատուկ թողարկում*, Նորավանք ԳԿՀ, Երևան, էջ 58-59:
2. Ասատրյան Գառնիկ, Գևորգյան Նիկոլայ (1990), *Ադրբեջան. յուրացման սկզբունքը և իրանական աշխարհը*, Երևան:
3. Isgenderov, Anar (2011). *Realities of Azerbaijan 1917–1920*. Bloomington.
4. Мамедзаде, Натиг (2014). *Геноцид азербайджанцев в Карабахском регионе Азербайджана (1918-1920)*. Баку.
5. Махмудов, Ягуб (2013). *Геноцид азербайджанского народа 1918 года: организаторы и палачи*. Баку.
6. Нифталиев, Ильгар (2014). *Геноцид азербайджанцев в Иреванской губернии (1918-1920)*. Баку.
7. Рустамова-Тоғиди, Солмаз (2009). *Март 1918 г. Баку. Азербайджанские погромы в документах*. Баку.
8. Рустамова-Тоғиди, Солмаз (2010). *Куба. Апрель-май 1918 г. Мусульманские погромы в документах*. Баку.
9. Рустамова-Тоғиди, Солмаз (2013a). *ШЕМАХА. Март-июль 1918 г. Азербайджанские погромы в документах, том I. Город Шемаха*. Баку.
10. Рустамова-Тоғиди, Солмаз (2013b). *ШЕМАХА. Март-июль 1918 г. Азербайджанские погромы в документах, том II. Селения Шемахинского уезда*. Баку.
11. Шниерельман, Виктор (2003). *Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье*. Москва.
12. Abışov, Vaqif (2007). *Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər)*. Bakı.
13. Abışov, Vaqif (2014a). *Bakıda 1918-ci il mart soyqırımı*. Bakı.
14. Abışov, Vaqif (2014b). *Şamaxı qəzasında Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım (1918-1920)*. Bakı.
15. Abışov, Vaqif (2014c). *Quba Qəzasında Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım (1918-1920)*. Bakı.
16. AMEA Tarix institutu (2017a). Ադրբեջանի ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի կայք, 1905-1906-сi illər kütləvi qırğınları. <http://tarixinstitutu.az/page/80/kutleviqirgin>. (Accessed: 21/11/2021).
17. AMEA Tarix institutu (2017b). Ադրբեջանի ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի կայք, 31 mart soyqırımı. <http://tarixinstitutu.az/page/79/31mart>. (Accessed: 21/11/2021).
18. AMEA Tarix institutu (2017c). Ադրբեջանի ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի կայք, Bakı qəzasında Türk-müsəlman soyqırımı. <http://tarixinstitutu.az/page/82/genocideinbaku>. (Accessed: 21/11/2021).
19. AMEA Tarix institutu (2017d). Ադրբեջանի ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի կայք, Şamaxı qəzasında Türk-müsəlman soyqırımı. <http://tarixinstitutu.az/page/83/genoicdeinshamakhi>. (Accessed 21/11/2021).
20. AMEA Tarix institutu (2017e). Ադրբեջանի ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի կայք, Quba qəzasında Türk-müsəlman soyqırımı. <http://tarixinstitutu.az/page/84/genocideinguba>. (Accessed 21/11/2021).

21. AMEA Tarix institutu (2017f). Աղրբեջանի ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի կայք, Lənkəran qəzasında Türk-müsəlman soyqırımı. <http://tarixinstitutu.az/page/85/genocideinlankaran>. (Accessed 21/11/2021).
22. AMEA Tarix institutu (2017g). Աղրբեջանի ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի կայք, Qarabağ bölgəsində Türk-müsəlman soyqırımı. <http://tarixinstitutu.az/page/86/genocideingarabakh>. (Accessed 21/11/2021).
23. AMEA Tarix institutu (2017h). Աղրբեջանի ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի կայք, Zəngəzur qəzasında Türk-müsəlman soyqırımı. <http://tarixinstitutu.az/page/87/zengezur>. (Accessed 21/11/2021).
24. AMEA Tarix institutu (2017i). Աղրբեջանի ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի կայք, İrəvan quberniyasında Türk-müsəlman soyqırımı. <http://tarixinstitutu.az/page/88/genocideiniravan>. (Accessed 21/11/2021).
25. AMEA Tarix institutu (2017j). Աղրբեջանի ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի կայք, Naxçıvan qəzasında Türk-müsəlman soyqırımı. <http://tarixinstitutu.az/page/89/genocideinnakhchivan>. (Accessed 21/11/2021).
26. AMEA Tarix institutu (2017k). Աղրբեջանի ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի կայք, Şərqi Anadoluda Türk-müsəlman soyqırımı. <http://tarixinstitutu.az/page/90/genocideinanadolu>. (Accessed 21/11/2021).
27. AMEA Tarix institutu (2017L). Աղրբեջանի ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի կայք, Güney Azərbaycanda Türk-müsəlman soyqırımı. <http://tarixinstitutu.az/page/91/genocideinsouthernazerbaijan>. (Accessed 21/11/2021).
28. Aşırılı, Akif (2011). *31 mart soyqırımı: 1918-1920-ci illər mətbuatında*. Bakı.
29. İsmaylov, Kamran (2014). *Zəngəzurdə Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım (1918-1920)*. Bakı.
30. İsgəndərov, Anar (1997). *1918-ci il Mart qırğınının tarixşünaslığı*. Bakı.
31. İsgəndərov, Anar (2006). *Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı 1918–1920-ci illər*. Bakı.
32. İsgəndərov, Anar (2012). *Azərbaycan həqiqətləri: 1917–1920*. Bakı.
33. Qafarov, Vasif (2016). “Şamaxı soyqırımında Azərbaycanın məruz qaldığı itki və tələfatlar (Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materialları əsasında).” *“Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914-1920-ci illər)” mövzusunda həsr olunmuş III beynəlxalq elmi konfransın materialları*. Bakı, ss. 303-311.
34. Kərimov, Bəhmən (2012). “1918-1919-cu illərdə Lənkəran qəzasında ermənilərin törətdikləri soyqırım.” *Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası*. №2, ss. 151-160.
35. Mahmudov, Yəqub (2016), elmi redaktor və ön sözün müəllifi. *Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları*. Bakı.
36. Mustafa, Nazim. *İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı (1918-1920)*. Bakı, 2014.
37. Nərimanoğlu, Hacı (2018). *Zəngəzur köç, deportasiya, soyqırımı, işğal tarixi*. Bakı.
38. Nəcəfli, Güntekin (2014). *1918-1920-ci illərdə Şərqi Anadolu, Naxçıvan və İrəvan bölgəsində ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımları (BOA-nın sənədləri əsasında)*. Bakı.
39. Nəcəfli, Güntekin (2015). *1917-1918-ci illərdə Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (ATASE-nin sənədləri əsasında)*. Bakı.
40. Nəcəfli, Güntekin, Eyvazova Nigar (2016). “Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı alman arxiv sənədlərində.” *“Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914-1920-ci illər)” mövzusunda həsr olunmuş III beynəlxalq elmi konfransın materialları*. Bakı, ss. 540-547.

41. Nəcəfli, Güntəkin (2017). "Zəngəzur qəzasında türk-müsəlman əhaliyə qarşı erməni soyqırımları yeni arxiv sənədlərində (1918-1920)." *AMEA Tarix İnstitutu "Elmi Əsərlər" "XX əsrdə türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları" mövzusunda IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Xüsusi Buraxılış*. № 64, 65, 66. Bakı, ss. 77-83.

42. Nəciyev, Elnur (2017). "Denikinçilərin və erməni daşnaklarının Lənkəran qəzasında törətdiyi soyqırım." *AMEA Tarix İnstitutu "Elmi Əsərlər" "XX əsrdə türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları" mövzusunda IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Xüsusi Buraxılış*. № 64, 65, 66. Bakı, ss. 317-321.

43. Rüstəmov-Tohidi, Solmaz (2013). *Quba. Aprel-may 1918-ci il. Müsəlman qırğınları sənədlərdə*. Bakı.

44. Səfəri, Həsən (2016). *Cənubi Azərbaycan: 1918-ci il soyqırımı*. Bakı.

45. Zülfüqarlı, Məhərrəm (2013). *Şamaxı soyqırımı: 1918*. Bakı.

Works Cited

1. Demoyan, Hayk (2005). «LŁ himnaxndri šowrj k'arozč'owt'yan ev hakak'arozč'owt'yan kazmakerpman ev irakanac'man ełanakneri masin». Taracašrjan» telekagir hatuk t'olarkum [On the Methods of Organizing and Carrying out Agitation and Anti-propaganda around the Nagorno-Karabakh Problem." Region Bulletin special issue], Noravank' GKH, Erevan, əj 58-59:

2. Asatryan Gařnik, Gevorgyan Nikolay (1990), Adrbejan. yurac'man skzbunk'ə ev iranakan ašxarhə [Azerbaijan: the Principle of Appropriation and the Iranian World], Erevan:

3. Isgenderov, Anar (2011). *Realities of Azerbaijan 1917–1920*. Bloomington.

4. Mamedzade, Natig (2014). Genocid azerbajdžancev v Karabaxskom regione Azerbajdžana (1918-1920) [The Genocide of Azerbaijanis in the Karabakh rRegion of Azerbaijan (1918-1920)]. Bakı.

5. Maxmudov, Jagub (2013). Genocid azerbajdžanskogo naroda 1918 goda: organizatory i palace [The Genocide of the Azerbaijani People in 1918: Organizers and Executioners]. Bakı.

6. Niftaliev, İl'gar (2014). Genocid azerbajdžancev v İrevanskoj gubernii (1918-1920) [The Genocide of Azerbaijanis in the İrevan Province (1918-1920)]. Bakı.

7. Rustamova-Togidi, Solmaz (2009). Mart 1918 g. Bakı. Azerbajdžanskie pogromy v dokumentax [March 1918 Bakı. Azerbaijani Pogroms in the Documents]. Bakı.

8. Rustamova-Togidi, Solmaz (2010). Kuba. Aprel'-maj 1918 g. Musul'manskie pogromy v dokumentax [Cuba. April-May 1918. Muslim Pogroms in Documents]. Bakı.

9. Rustamova-Togidi, Solmaz (2013a). ŠEMAXA. Mart-ijul' 1918 g. Azerbajdžanskie pogromy v dokumentax, tom I. Gorod Šemaxa [March-July 1918 Azerbaijani Pogroms in Documents, volume I. The City of Shamakhi]. Bakı.

10. Rustamova-Togidi, Solmaz (2013b). ŠEMAXA. Mart-ijul' 1918 g. Azerbajdžanskie pogromy v dokumentax, tom II. Selenija Šemaxinskogo uezda [March-July 1918 Azerbaijani Pogroms in Documents, volume II. The Village of Shemakha County]. Bakı.

11. Šnierel'man, Viktor (2003). Vojny pamjati: mify, identičnost' i politika v Zakavkaz'e [Wars of Memory: Myths, Identity and Politics in Transcaucasia.]. Moskva.

12. Abışov, Vaqif (2007). *Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər)* [Genocide of Azerbaijanis (1917-1918)]. Bakı.

13. Abışov, Vaqif (2014a). *Bakıda 1918-ci il mart soyqırımı*. [March 1918 Genocide in Bakı] Bakı.

14. Abışov, Vaqif (2014b). *Şamaxı qəzasında Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım (1918-1920)* [Genocide against the Azerbaijani people in Shamakhi district (1918-1920)]. Bakı.

15. Abışov, Vaqif (2014c). *Quba Qəzasında Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım (1918-1920)*. [Genocide against the Azerbaijani people in Guba province (1918-1920)] Bakı.
16. AMEA Tarix institutu (2017a). The Institute of History of the Azerbaijan National Academy of Sciences, *1905-1906-cı illər kütləvi qırğınları*. <http://tarixinstitutu.az/page/80/kutleviqirgin>. (Accessed: 21/11/2021).
17. AMEA Tarix institutu (2017b). The Institute of History of the Azerbaijan National Academy of Sciences, *31 mart soyqırımı*. <http://tarixinstitutu.az/page/79/31mart>. (Accessed: 21/11/2021).
18. AMEA Tarix institutu (2017c). The Institute of History of the Azerbaijan National Academy of Sciences, *Bakı qəzasında Türk-müsəlman soyqırımı*. <http://tarixinstitutu.az/page/82/genocideinbaku>. (Accessed: 21/11/2021).
19. AMEA Tarix institutu (2017d). The Institute of History of the Azerbaijan National Academy of Sciences, *Şamaxı qəzasında Türk-müsəlman soyqırımı*. <http://tarixinstitutu.az/page/83/genoicdeinshamakhi>. (Accessed 21/11/2021).
20. AMEA Tarix institutu (2017e). The Institute of History of the Azerbaijan National Academy of Sciences, *Quba qəzasında Türk-müsəlman soyqırımı*. <http://tarixinstitutu.az/page/84/genocideinguba>. (Accessed 21/11/2021).
21. AMEA Tarix institutu (2017f). The Institute of History of the Azerbaijan National Academy of Sciences, *Lənkəran qəzasında Türk-müsəlman soyqırımı*. <http://tarixinstitutu.az/page/85/genocideinlankaran>. (Accessed 21/11/2021).
22. AMEA Tarix institutu (2017g). The Institute of History of the Azerbaijan National Academy of Sciences, *Qarabağ bölgəsində Türk-müsəlman soyqırımı*. <http://tarixinstitutu.az/page/86/genocideingarabakh>. (Accessed 21/11/2021).
23. AMEA Tarix institutu (2017h). The Institute of History of the Azerbaijan National Academy of Sciences, *Zəngəzur qəzasında Türk-müsəlman soyqırımı*. <http://tarixinstitutu.az/page/87/zengezur>. (Accessed 21/11/2021).
24. AMEA Tarix institutu (2017i). The Institute of History of the Azerbaijan National Academy of Sciences, *İrəvan quberniyasında Türk-müsəlman soyqırımı*. <http://tarixinstitutu.az/page/88/genocideiniravan>. (Accessed 21/11/2021).
25. AMEA Tarix institutu (2017j). The Institute of History of the Azerbaijan National Academy of Sciences, *Naxçıvan qəzasında Türk-müsəlman soyqırımı*. <http://tarixinstitutu.az/page/89/genocideinnakhchivan>. (Accessed 21/11/2021).
26. AMEA Tarix institutu (2017k). The Institute of History of the Azerbaijan National Academy of Sciences, *Şərqi Anadoluda Türk-müsəlman soyqırımı*. <http://tarixinstitutu.az/page/90/genocideinanadolu>. (Accessed 21/11/2021).
27. AMEA Tarix institutu (2017L). The Institute of History of the Azerbaijan National Academy of Sciences, *Güney Azərbaycanda Türk-müsəlman soyqırımı*. <http://tarixinstitutu.az/page/91/genocideinsouthernazerbaijan>. (Accessed 21/11/2021).
28. Aşırılı, Akif (2011). *31 mart soyqırımı: 1918-1920-ci illər mətbuatında*. [March 31 genocide: in the press of 1918-1920] Bakı.
29. İsmaylov, Kamran (2014). *Zəngəzurdə Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım (1918-1920)*. [Genocide against the Azerbaijani people in Zangezur (1918-1920)] Bakı.
30. İsgəndərov, Anar (1997). *1918-ci il Mart qırğınının tarixşünaslığı*. [Historiography of the March massacre of 1918] Bakı.
31. İsgəndərov, Anar (2006). *Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı 1918–1920-ci illər*. [Historiography of the problem of Turkish-Muslim genocide in Azerbaijan 1918-1920] Bakı.
32. İsgəndərov, Anar (2012). *Azərbaycan həqiqətləri: 1917–1920*. [Azerbaijan realities: 1917-1920] Bakı.

33. Qafarov, Vasif (2016). "Şamaxı soyqırımında Azərbaycanın məruz qaldığı itki və tələfatlar (Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materialları əsasında)." *"Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914-1920-ci illər)" mövzusunda həsr olunmuş III beynəlxalq elmi konfransın materialları*. ["The Losses and Casualties that Azerbaijan Suffered during the Shamakhi genocide (based on the materials of the extraordinary Investigation Commission). Materials of the III international scientific conference" genocides against Turkic-Muslim population in Azerbaijan and eastern Anatolia (1914-1920)"] Bakı, ss. 303-311.

34. Kərimov, Bəhmən (2012). "1918-1919-cu illərdə Lənkəran qəzasında ermənilərin törətdikləri soyqırım." *Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası*. [Genocide committed by Armenians in Lankaran province in 1918-1919] №2, ss. 151-160.

35. Mahmudov, Yəqub (2016), elmi redaktor və ön sözün müəllifi. *Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları*. [Genocide of 1918 against the Azerbaijani people] Bakı.

36. Mustafa, Nazim. *İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı (1918-1920)*. [Genocide of Azerbaijanis in Irevan Province (1918-1920)] Bakı, 2014.

37. Nərimanoğlu, Hacı (2018). *Zəngəzur köç, deportasiya, soyqırımı, işğal tarixi*. [Emigration to Zangezur, deportation, genocide, occupation history] Bakı.

38. Nəcəfli, Güntəkin (2014). *1918-1920-ci illərdə Şərqi Anadolu, Naxçıvan və İrəvan bölgəsində ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımları (BOA-nın sənədləri əsasında)*. [Genocides committed by Armenians against Turkic-Muslim population in eastern Anatolia, Nakhchivan and Irevan in 1918-1920 (based on BOA documents)] Bakı.

39. Nəcəfli, Güntəkin (2015). *1917-1918-ci illərdə Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (ATASE-nin sənədləri əsasında)*. [Genocide against Azerbaijanis in the region of Urmia in 1917-1918 (based on the documents of ATASE)] Bakı.

40. Nəcəfli, Güntəkin, Eyvazova Nigar (2016). "Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı alman arxiv sənədlərində." *"Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914-1920-ci illər)" mövzusunda həsr olunmuş III beynəlxalq elmi konfransın materialları*. [Genocide against the Turkish-Muslim population in Azerbaijan and eastern Anatolia in German archive documents. Materials of the III international scientific conference" genocides against Turkic-Muslim population in Azerbaijan and eastern Anatolia (1914-1920)] Bakı, ss. 540-547.

41. Nəcəfli, Güntəkin (2017). "Zəngəzur qəzasında türk-müsəlman əhaliyə qarşı erməni soyqırımları yeni arxiv sənədlərində (1918-1920)." *AMEA Tarix İnstitutu "Elmi Əsərlər" "XX əsrdə türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları" mövzusunda IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Xüsusi Buraxılış*. №, 64, 65, 66. [Armenian Genocide against Turkish-Muslim population in Zangezur province in new archival documents (1918-1920). "Institute of history of Anas" scientific works "materials of the IV International Scientific Conference" genocides against the Turkic-Muslim population in the XX century] Bakı, ss. 77-83.

42. Nəciyev, Elnur (2017). "Denikinçilərin və erməni daşnaklarının Lənkəran qəzasında törətdiyi soyqırım." *AMEA Tarix İnstitutu "Elmi Əsərlər" "XX əsrdə türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları" mövzusunda IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Xüsusi Buraxılış*. [Genocide committed by denikinists and Armenian Dashnaks in Lankaran accidents. "Institute of history of Anas" scientific works "materials of IV International Scientific Conference" genocides against Turkic-Muslim population in XX century". Special Edition] № 64, 65, 66. Bakı, ss. 317-321.

43. Rüstəмова-Tohidi, Solmaz (2013). *Quba. Aprel-may 1918-ci il. Müsəlman qırğınları sənədlərdə*. [April-may 1918. Muslim massacres in the documents] Bakı.

44. Səfəri, Həsən (2016). *Cənubi Azərbaycan: 1918-ci il soyqırımı*. [South Azerbaijan: genocide of 1918] Bakı.

45. Zülfüqarlı, Məhərrəm (2013). *Şamaxı soyqırımı*: [Shamakhi genocide] 1918. Bakı.

SOME REMARKS ON THE MAIN DIRECTIONS OF FALSIFICATIONS OF THE HISTORY IN POST-SOVIET AZERBAIJAN: THE ROLE OF THE STATE AND NEW TENDENCIES

ARTYOM TONoyAN

*Yerevan State University, Chair of Iranian Studies,
NAS RA, Institute of Oriental Studies, Researcher,
Associate Professor, Ph.D. in Philology,
Yerevan, Republic of Armenia*

The objective of the present article is to investigate the main fields of falsifications of the history in post-Soviet Azerbaijan, as well as the aims of spreading historical falsifications.

The key issue is the preliminary description and interpretation of the state's involvement in various aspects of mentioned falsifications.

The article on the basis of a descriptive-analytical approach examines the new tendencies observed in the historical falsifications in Azerbaijan and shows their prime targets, as well as the use of pseudo-scientific researches in the anti-Armenian policy of that state.

On the basis of the descriptive-analytical method, the article examines new tendencies observed in falsifications of history by Azerbaijani scholars and identifies their prime targets, as well as the use of pseudo-scientific researches in the anti-Armenian policy of that state.

Although historical falsifications in Azerbaijan target all the neighbors of that country, including Georgia and the Russian Federation, the article emphasizes the presentation and partial examination of the falsifications concerning Armenia and Iran.

The article also presents the “scientific” centers dealing with historical falsifications in Azerbaijan, and the “studies” published by them, in which the aim of falsifications addressed to the Armenian people is only the demonisation of Armenians and to deepen the anti-Armenian propaganda in the Azerbaijani society.

The article's main conclusion is that falsifications in historiographical research in post-Soviet Azerbaijan are the consequence of state orders, the number of which has increased significantly since İlham Aliyev's second term of rule.

Keywords: *Post-Soviet Azerbaijan, pseudo-historical studies, falsification, demonisation of Armenians, anti-Armenian propaganda, anti-Armenian sentiment, anti-scientific approaches.*

НЕКОТОРЫЕ НАБЛЮДЕНИЯ КАСАТЕЛЬНО ОСНОВНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ ФАЛЬСИФИКАЦИЙ ИСТОРИИ В ПОСТСОВЕТСКОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ: РОЛЬ ГОСУДАРСТВА И НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ

АРТЕМ ТОНОЯН

*доцент кафедры иранистики ЕГУ,
научный сотрудник Института Востоковедения НАН РА,
кандидат филологических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – исследовать основные направления и цели распространения исторических фальсификаций в постсоветском Азербайджане.

Ключевым вопросом является предварительное описание и трактование причастности государства к различным аспектам упомянутых фальсификаций.

В статье на основе описательно-аналитического метода исследуются новые тенденции, наблюдаемые в исторических фальсификациях в Азербайджане: показаны их главные цели, а также использование псевдонаучных исследований в антиармянской политике этого государства.

Хотя исторические фальсификации в Азербайджане нацелены на всех соседей этой страны, включая Грузию и Российскую Федерацию, в статье акцент сделан на представление и частичное рассмотрение фальсификаций в отношении Армении и Ирана.

В статье также представлены «научные» центры, занимающиеся историческими фальсификациями в Азербайджане, и опубликованные ими «исследования», в которых целью фальсификаций в адрес армянского народа является только демонизация армян и углубление антиармянской пропаганды в азербайджанском обществе.

Главный вывод статьи заключается в том, что фальсификации в историографических исследованиях в постсоветском Азербайджане являются результатом государственных заказов, число которых значительно выросло со времени второго срока правления Ильхама Алиева.

Ключевые слова: *постсоветский Азербайджан, псевдоисторические исследования, фальсификация, демонизация армян, антиармянская пропаганда антиармянские настроения, антинаучные подходы.*

ՍՈՒՄԱԿԱՅԻԹԻ ԶԱՐԴԵՐԻ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄԸ*

ՉՏԴ 94 (479.25)

DOI: 10.52063/25792652-2021.3-72

ՆԱՐԵԿ ՇԱՐԱՖՅԱՆ

Հայոց ցեղասպանության թանգարանի ինստիտուտի ասպիրանտ,
 ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
sharafyan96@gmail.com

Սույն հոդվածի նպատակը 1988 թվականի փետրվարի 27-ից 29-ն ընկած ժամանակահատվածում Խորհրդային Ադրբեջանի Սումգայիթ քաղաքում հայերի դեմ տեղի ունեցած զանգվածային բռնությունների, այդ թվում՝ սպանությունների ու խոշտանգումների նախապատրաստման փուլի վերաբերյալ փաստերի ու տվյալների վերլուծությունն է:

Աշխատանքի խնդիրը Սումգայիթի ջարդերի նախապատրաստմանն ուղղված գործողությունների վերլուծության միջոցով զանգվածային բռնությունների կազմակերպված և համակարգված լինելը հիմնավորելն է:

Աշխատանքը շարադրված է փաստերի համադիր քննությամբ, պատմաքննական վերլուծության սկզբունքների կիրառմամբ:

Կատարված ուսումնասիրության արդյունքում կարելի է պնդել, որ Սումգայիթ քաղաքում 1988 թվականի փետրվարի 27-ից 29-ն ընկած ժամանակահատվածում հայերի հետապնդումները, սպանությունները, ֆիզիկական ու հոգեբանական բնույթի բռնությունները եղել են հստակ նախապատրաստված: Դրանք ունեցել են կազմակերպված բնույթ: Բազմաթիվ են ապացույցները, որոնք վկայում են ջարդարարների գործողությունների ծրագրված և համաձայնեցված լինելու, հայերի նկատմամբ արհեստական եղանակներով Էթնիկ ատելության սերմանման, քաղաքի հայ ազգաբնակչության մասին տվյալների համակարգված հավաքագրման, հանցագործների կողմից որպես զենք օգտագործված իրերի՝ հատուկ այդ նպատակով պատրաստված լինելու մասին:

Հիմնաբառեր՝ Սումգայիթ, Ադրբեջան, Էթնիկ խտրականություն, զանգվածային բռնություն, հայերի ջարդեր, Արցախ, Կատուսև:

Նախաբան

1988 թվականի փետրվարի 27-ից 29-ն ընկած ժամանակահատվածում Խորհրդային Ադրբեջանի Սումգայիթ* քաղաքում, որը գտնվում է Բաքվից մոտ 30 կմ հեռավորության վրա, ազգությամբ հայ բնակչության նկատմամբ տեղի ունեցան զանգվածային բռնություններ: Նշված իրողության վերաբերյալ առկա են դեռևս ողջ ակնատեսների բազմաթիվ վկայություններ, միջազգային կառույցների ղեկույցներ և դատապարտող հայտարարություններ, պաշտոնական փաստաթղթեր, դատական գործերի կյուրեր ու դատավճիռներ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 22.11.2021թ., գրախոսվել՝ 27.11.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 25.12.2021թ.:

* 1980-ական թվականների Սումգայիթը հաճախ անվանվում էր ԽՍՀՄ օրինակելի քաղաք՝ իբրև թե իր բազմազգության և արդյունաբերական արտադրությունների համար: Քաղաքի բնակչությունը կազմում էր մոտ 250 հազար, որից մոտ 18 հազարը հայեր էին: Տե՛ս Кривописков В. В. Мятный Карабах. Из дневника офицера МВД СССР. Издание второе, дополненное, М., Голос-Пресс, 2007, с. 384.

Ինչպես ԽՍՀՄ գործադիր և դատական իշխանությունների, այնպես էլ տարբեր ուսումնասիրողների և քաղաքական գործիչների կողմից Սումգայիթում տեղի ունեցած իրադարձությունները հաճախ դիտարկվում են որպես առանձին ցավալի դրվագներ՝ առանց տեղի ունեցածի պատճառահետևանքային կապերի և կազմակերպվածության վերաբերյալ մի շարք ապացույցների խորը վերլուծության:

Սույն հոդվածով փորձ է կատարվում ամփոփել սումգայիթյան ջարդերի (հայտնի է նաև որպես «Սումգայիթի պոգրոմ») նախապատրաստված լինելու վերաբերյալ առկա ապացույցները՝ հետազայում ուսումնասիրողների կողմից առավել ամբողջական ու համակողմանի պատմական ու իրավական վերլուծության կատարմանն օժանդակելու նպատակով:

Յնեց Սումգայիթում հայերի զանգվածային ջարդերը կազմակերպելու հանգամանքները հասկանալու համար կարևոր է նշել, որ քաղաքի բնակչության միջին տարիքը 25 էր, և յուրաքանչյուր հինգ բնակչից մեկը նախկինում ունեցել էր դատվածություն: 1981-ից 1988 թվականներին ավելի քան երկու հազար ազատված բանտարկյալներ այն համարում էին իրենց տունը: Երեխաների մահացության տոկոսը քաղաքում այնքան բարձր էր, որ քաղաքում ստեղծվել էր երեխաների հատուկ գերեզմանատուն, արդյունաբերությունը քաղաքին հասցնում էր բնապահպանական մեծ վնասներ, իսկ սոցիալական բնակարանաշինության առաջարկը չէր համապատասխանում կտրուկ աճող պահանջարկին՝ կապված բնակչության թվի էքսպոնենտալ աճի հետ (de Waal 33):

Ջարդերի նախապատրաստման եղանակները

Դեռևս 1988 թվականի փետրվարի 14-ին, երբ Ստեփանակերտում անցկացվեց առաջին հավաքը, մարզային կուսակցական կազմակերպության բյուրոյի նիստին Ադրբեջանի ԽՍՀ Կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի բաժնի վարիչ Ասադովը հայտարարեց, որ «հարյուր հազար ադրբեջանցիներ պատրաստ են ցանկացած պահի ներխուժել Ղարաբաղ և իրականացնել ջարդեր» (Василевский):

Տարօրինակ «զուգահեռությամբ» հետազայում տեղի ունեցած իրադարձությունները, անվերահսկելի լինելով հանդերձ, ունեցել են բավականին համակարգված բնույթ: Ստորև կներկայացվեն ջարդերի նախապատրաստման վերաբերյալ փաստեր, որոնք օբյեկտիվ ուսումնասիրողի մոտ առաջացնում են Սումգայիթում հայերի ջարդերի՝ կազմակերպված ու համակարգված լինելու մասին ողջամիտ կասկած:

1. Կեղծ տեղեկությունների տարածում

Ջարդերից առաջ և դրանց ամբողջ ընթացքում Սումգայիթ քաղաքում տարածվել են լուրեր Հայաստանի ԽՍՀ տարածքում գտնվող Կապան քաղաքում և Լեռնային Ղարաբաղում ադրբեջանցիների նկատմամբ ազգային հիմքով իրականացվող հետապնդումների ու դաժանությունների վերաբերյալ: Այդ լուրերը հիմնականում տարածել են Կապանից եկած «փախստականների»¹ միջոցով, որոնց ներկայացրած տեղեկությունները հիմնականում եղել են կեղծ: Կեղծ տեղեկությունների տարածման վերաբերյալ վկայությունները բազում են: Այդպիսի ընդամենը մի քանի օրինակներ ներկայացնենք ստորև:

- 1) Սումգայիթի իրապարակում իրականացվող հավաքի ժամանակ մի անձ հիստերիայի մեջ հավաքի մասնակիցներին հայտնել է Հայաստանում սպանված իր ընտանիքի վերաբերյալ տեղեկություններ: Իրավապահ

¹ «Փախստականներ» եզրույթն օգտագործված է չակերտներով, քանի որ վերջիններիս կողմից ներկայացված ազդեցիկ, ուղղորդված և հիմնականում կեղծ տեղեկությունները բավարար հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ այդ անձինք չեն հանդիսացել ուղղակի փախստականներ, այլ ընդամենը ներկայացվել են որպես այդպիսիք:

մարմինները հետագայում պարզել են, որ նշված անձը երբևէ չի հանդիսացել Կապանի խաղաղ բնակիչ, չի ունեցել ընտանիք, բնակության վայր, սակայն եղել է կրկնահանցագործ (Кулиш и Меликов):

- 2) Սումգայիթի ջարդերի վկա Ալին Ի.Ի.-ի քրեական գործի շրջանակներում հաստատվել է, որ փետրվարի 29-ին ավտոկայարանի մոտ տեսել է իր համադասարանցի Ահմեդով Ահմեդին, որ բարձրախոսով գոռալիս է եղել. «Գնացե՛ք 41ա թաղամաս, այնտեղ շատ են հայերը, նրանցից պետք է վրեժ լուծել Լեռնային Ղարաբաղում սպանված մեր մայրերի, քույրերի համար», որից հետո նրա հետևից է գնացել մոտ 60-70 մարդուց բաղկացած ջարդարարների խումբ (Григорян 13):
- 3) Ահմեդովի գործով մեկ այլ վկա՝ Ջաբալիև Դ.Ս.-ն, նշել է, որ փետրվարի 29-ի իրադարձությունների ժամանակ տեսել է՝ ինչպես է նույն Ահմեդովը բարձրախոսով պնդում, որ դրան նախորդող օրը քաղաք է եկել մի վագոն՝ լցված ազգությամբ ադրբեջանցիների կտրված ձեռքերով ու գլուխներով, ինչի համար պետք է հայերից վրեժխնդիր լինել (Григорян 14): Ադրբեջանցիների դիակներով լցված վագոնի վերաբերյալ բարձրախոսով հայտարարությունները հաստատել է նաև գործով վկա Ռախիմով Ա. Ա.-ն (Григорян 41): Հայերի կողմից ադրբեջանցի խաղաղ բնակչության սպանությունների վերաբերյալ հրապարակայնորեն տեղեկություններ ներկայացնելու մասին գրեթե նույնական վկայություններ է տվել մեկ այլ գործով քրեական հետապնդման ենթարկվող Ալին Ի.Գ.-ն (Григорян 33):

Վկաների պնդմամբ՝ նշված հայտարարություններին հաջորդել են հայերի նոր ջարդեր:

- 4) Գործով վկա Մելիքով Մ.-ն պատմել է՝ ինչպես է լսել բարձրախոսով հայտարարություններ այն մասին, որ ադրբեջանցի կանանց Հայաստանում սպանում են, ինչի համար պետք է հայերին սպանել Ադրբեջանում: Սպանություններից որոշներից հետո ջարդարարները մտել են այն ադրբեջանցիների բնակարանները, որտեղ մինչ հայտնաբերվելը թաքնված են եղել հայեր և ներողություն խնդրել «անհանգստացնելու» համար՝ պնդելով, որ Հայաստանում սպանում են իրենց մայրերին ու քույրերին (Григорян 31):
- 5) Սումգայիթի ջարդերի առնչությամբ քննված Մեխդիևի, Ռզակի և Տուրաբիևի գործով Վորոնեժի մարզային դատարանը հաստատված է համարել այն հանգամանքը, որ Մեխդիևը 1988թ.-ի փետրվարի 28-ին, հավաքելով բազմաթիվ տեղացի, ազգությամբ ադրբեջանցի անձանց, իրականացրել է բանավոր ագիտացիա և քարոզչություն՝ որպես հատուկ նպատակ հետապնդելով հայերի նկատմամբ ազգային թշնամության հարուցումը: Դատարանը հաստատված է համարել, որ վերջինիս պնդումները Հայաստանի ՀԽՍ-ում ազգությամբ ադրբեջանցիներին ստորացնելու, ֆիզիկական բռնությունների ենթարկելու, տեղահանելու, սպանելու, կանանց բռնաբարելու վերաբերյալ եղել են «գրպարտող» (Ն.Շ. այսինքն՝ կեղծ տեղեկություններ) (Приговор Воронежского областного суда по делу Мехдиева, Рзаева, Турабиева):

Վերոնշյալից ակնհայտ է, որ հայերի նկատմամբ ազգային բնույթ ունեցող թշնամանք առաջացնելու նպատակով Սումգայիթ քաղաքում տարածվել են կեղծ տեղեկություններ հայերի կողմից իրականացվող անմարդկային գործողությունների վերաբերյալ: Դժվար է բացատրել նաև այդ տեղեկությունների տարածող անձանց գործողությունների կազմակերպվածության աստիճանը: Մասնավորապես ներկայացված փաստերից բխում է, որ տարբեր անձինք ժամանակային գրեթե նույն միջակայքում նույն քաղաքում տարածել են ակնհայտ կեղծ բնույթի տեղեկություններ, որոնք բոլորը ուղղված են եղել միևնույն նպատակին՝ առաջացնել հայերի նկատմամբ ատելություն, իսկ տարբեր անձանց կողմից տարածված տեղեկությունները հաճախ

եղել են բովանդակությամբ համապատասխանեցված կամ նույնական (օրինակ՝ Ահմեդովի և Մեխոխի կողմից):

2. Ցուցակների կազմում

Կան ապացույցներ, որոնք վկայում են, որ դեռևս Սումգայիթում տեղի ունեցած ցույցերից առաջ քաղաքի հայ բնակչության վերաբերյալ կազմակերպված եղանակով հավաքագրվել են տվյալներ:

Առկա են վկայություններ այն մասին, որ քաղաքային կուսակցության կոմիտեն որոշ տնային կառավարչություններից, համատիրություններից պահանջել է հայերի բնակության վայրերի ցուցակներ մարդահամարի իրականացման պատրվակով: Միաժամանակ ընտրությունների ցուցակներ կազմելու պատրվակով հայերի բնակության վայրեր են այցելել կասկածելի անձինք և ցուցակագրել այնտեղ բնակվող բոլոր անձանց. հետագայում պարզվել է, որ այդպիսի «ընտրությունների ցուցակներ» կազմվել են միայն հայ բնակիչների համար և ոչ աղբյուրներից: Քաղաքային գործադիր կոմիտեին փոխանցելու նպատակով մասնագիտական կրթության վարչության կողմից կազմվել են արհեստագործական ուսումնարաններում աշխատող հայերի ցուցակներ (Сумгаит... Геноцид... Гласность 18):

Դատական գործի շրջանակներում Սուրադով Ջ. Ի.-ի կողմից տրված ցուցմունքի համաձայն՝ Սումգայիթում զինված ջարդարարները գործել են օպերատիվ և անհայտ եղանակով շատ արագ կարողացել են հայտնաբերել բոլոր հայերի բնակարանները (Мелик-Шахназаров 180):

Մեկ այլ վկա Իլյասով Մ. Վ.-ի պնդմամբ ջարդարարները նախօրոք իմացել են հայերի հասցեները, քանի որ նրանց անսխալ եղանակով հաջողվել է հայտնաբերել դրանք: Հարցին, թե այդ դեպքում ինչու էին ջարդարարները բարձրախոսով բնակիչներին հարցնում հայերի հասցեները, վկան պատասխանել է, որ իր կարծիքով դա հոգեբանական ճնշման ձև էր (Мелик-Шахназаров 192): Տեյուբովայի ցուցմունքն էլ ավելի հավանական է դարձնում վերոնշյալ ենթադրությունը: Չնայած այն հանգամանքին, որ ոչ հայ բնակիչները հայտնում էին կոնկրետ շենքերը հայերով բնակեցված չլինելու մասին, միևնույնն է, ջարդարարները անսխալ գտել են այդ շենքերում հայերի բնակարանները (Мелик-Шахназаров 192):

Իլյասովի՝ արդեն մեջբերված ցուցմունքում վերջինս նշել է, որ իր տպավորությամբ՝ ջարդերը եղել են նախապես ծրագրված, զենքերը՝ նախապես պատրաստված, քարերը՝ բերված, իսկ հայերի հասցեները՝ նախապես պարզված (Григорян 49):

3. Անհրաժեշտ միջոցների պատրաստում և բաժանում

Սումգայիթում ապրող ու աշխատող հայերը վկայել են քաղաքի գործարաններում մինչև ջարդերը դրանց համար նախատեսված զենքերի արտադրման մասին, այդ թվում՝ ոչ խոհարարական բնույթի կացիններ, երկաթե ձողեր, դանակներ և այլն (Василевский): Սպանության այդ գործիքները պատրաստվել են քաղաքի խողովակաշարերի գործարաններում (Марукян 283): Այս հանգամանքը հաստատվել է նաև «Սումգայիթի կոմունիստ» պարբերականի՝ 1988թ. մայիսի 13-ի թիվ 57 համարում հրապարակված հոդվածում, համաձայն որի՝ Սումգայիթի քաղաքային կոմիտեի բյուրոն մայիսի 10-ին դատապարտել է Աղբյուրների խողովակաշարերի գործարանի ղեկավարությանն այն բանի համար, որ ծանր իրադրության օրերին գործարանում պատրաստվել են կացիններ, դանակներ և այլ պարագաներ, որոնք կարող էին օգտագործվել խուլիգանական տարրերի կողմից:

Սումգայիթ քաղաքի բնակիչ Մուսայեյան Յուրիի վկայությունում նշվում է, որ ինքը տեսել է՝ ինչպես են Նարիմանով փողոցում քաղաքային կոմիտեի մոտակայքում, մեքենայից բեռնաթափում ինչ-որ տուփեր, որոնք տեղափոխում էին դեպի սինթետիկ կաուչուկի արտադրական ասոցիացիայի մշակույթի տուն: Տուփերում Մուսայեյանը

նկատել է օդու շշեր, իսկ մեքենայի մոտ տեսել է թմրանյութեր բաժանող մի անձի (Шахмурадян 160): Բեռնատար մեքենաներից ուղղակիորեն ցուցարարներին ոգելից խմիչքների ու հոգեներգործուն կյուրերի բաժանման մասին առկա են այլ տվյալներ ևս (Марукян 281):

Կերիմովի գործով դատավճռով դատարանը հաստատված է համարել, որ վերջինս իր տիրապետության ներքո գտնվող մեքենայով ուղևորվել է «Ստալկոնստրուկցիա» և «Երկաթբետոնե կոնստրուկցիաներ» գործարաններ, մեքենան լցրել մետաղական ձողերով և դրանք բերել 41ա թաղամաս՝ ջարդարարներին բաժանելու նպատակով: Մանասյան Ժ. Ա.-ի վկայության համաձայն՝ ջարդերի ընթացքում բաժանվել է 4 տոննա բենզին՝ կես լիտրանոց շշերով, ընդհանուր՝ 8 հազար շիշ, որը պետք էր լցնել և բաժանել: Իսկ Բենկազարյան Բ.-ն հայտնել է, որ ջարդերից 2-3 օր առաջ քաղաք են բերվել քարերով բեռնված մեքենաներ, որոնք բեռնաթափվել են ավտոկայարանի մոտ, իսկ մետաղե ձողերը բերվել են պետական ծառայողական մեքենայով խողովակաշարերի գործարանից (Сумгаит... Геноцид... Гласность 27-28): Մետաղե ձողերի նույն չափի և մեծ հավանականությամբ հենց ջարդերի իրականացման համար պատրաստված լինելու մասին նշել է նաև վկա Վեդյան Կ. Ա.-ն (Мелик-Шахназаров 198):

Դեպքերի ականատես Գուլիև Ս. Մ.-ի կողմից նշվել է, որ դեպքերը չէին կարող նախապատրաստված լինել մեկ օրում, քանի որ քաղաք են բերված եղել սալաքարեր, իսկ ջարդարարներն ունեցել են նույն երկարությամբ երկաթե ձողեր, որոնք կարծես պատրաստված լինեին հենց ջարդերի իրականացման նպատակով (Григорян 46): Վկա Իլյասովը ևս նշել է քաղաք բերված հատուկ սալիկաքարերի մասին (Мелик-Шахназаров 198):

Բավականին հետաքրքրական ցուցմունք է տվել Սումգայիթ քաղաքի կապի կենտրոնի ղեկավար Օմարով Մ.-ն: Վերջինս, ի թիվս այլ կարևոր տեղեկությունների, հայտնել է, որ փետրվարի 27-ին իրեն կանչել են քաղաքային կոմիտե, որտեղ քաղգործկոմի նախագահ Մամեդովը և կուսակցության քաղկոմի երկրորդ քարտուղար Բայրամովը հանձնարարել են հրապարակում տեղադրել բարձրախոսներ՝ ցույցերի իրականացման համար. բարձրախոսները փաստացի տեղադրվել են փետրվարի 28-ին (Ն.Շ. այսինքն՝ ջարդերի մեկնարկի հաջորդ օրը) (Мелик-Шахназаров 192):

4. Վերջին կաթիլը. Կատուսևի հայտարարությունը

Վերոշարադրյալ հանգամանքներն իրենց ամբողջության մեջ 1988 թվականի փետրվար ամսին հանգեցրել էին Սումգայիթում պայթյունավտանգ իրավիճակի՝ հիմնված հայերի նկատմամբ էթնիկ բնույթ ունեցող ատելության վրա: Աղդրեջանում առկա էր միջէթնիկ բախումների մեծ վտանգ:

Յենց այսպիսի հանգամանքներում 1988 թվականի փետրվարի 27-ին Կենտրոնական հեռուստաալիքով և Բաքվի ռադիոյով ելույթ է ունեցել ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազի տեղակալ Կատուսև Ա.Ֆ.-ն: Նշված հեռարձակման ընթացքում պատասխանելով Լեռնային Ղարաբաղում իրադրության վերաբերյալ հարցին՝ Կատուսևը նշել է փետրվարի 22-ին Ասկերան բնակավայրի մերձակայքում հայերի ու աղդրեջանցիների միջև տեղի ունեցած բախման ժամանակ ազգությամբ աղդրեջանցի երկու անձանց սպանության մասին՝ ընդգծելով զոհերի երիտասարդ տարիքը (Baku Radio): Չնայած այն հանգամանքին, որ հետագայում պարզվել է, որ սպանություններից առնվազն մեկը կատարվել է ազգությամբ աղդրեջանցի ոստիկանի կողմից (Мемориал), միևնույն է, հայտարարության հետևանքները եղել են աղետալի:

Առկա են նշված հայտարարության վերաբերյալ մի շարք վերլուծություններ և տարատեսակ գնահատականներ: Մի բան հստակ է. հայտարարությունն ունեցել է որոշիչ նշանակություն հայերի կողմից իրականացվող դաժանությունների վերաբերյալ՝ աղդրեջանցիների շրջանակում տարածված և սույն աշխատանքում

ներկայացված կեղծ տեղեկությունների «հաստատման» համար, ինչն էլ նոր թափ է հաղորդել թե՛ Սումգայիթի ցույցերին և թե՛ հետագա ջարդերին:

Եզրակացություն

Սույն հոդվածի շրջանակներում կատարված ուսումնասիրության արդյունքում ակնհայտ է դառնում, որ Սումգայիթ քաղաքում 1988 թվականի փետրվարի 27-ից 29-ն ընկած ժամանակահատվածում հայերի հետապնդումները, սպանությունները, ֆիզիկական ու հոգեբանական բնույթի բռնությունները եղել են հստակ նախապատրաստված: Դրանք ունեցել են ոչ միայն զանգվածային, այլև կազմակերպված բնույթ: Մասնավորապես՝ բազմաթիվ են ապացույցները, որոնք վկայում են ջարդարարների գործողությունների՝ ծրագրված ու համաձայնեցված լինելու, հայերի նկատմամբ արհեստական եղանակներով էթնիկ ատելության սերմանման, քաղաքի հայ ազգաբնակչության մասին տվյալների համակարգված հավաքագրման, հանցագործների կողմից որպես զենք օգտագործված իրերի՝ հատուկ այդ նպատակով պատրաստված լինելու մասին:

Օգտագործած գրականություն

1. de Waal, Thomas. Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War. New York, NYU, 2013.
2. Василевский, Александр. Туча в горах. Аврора, 1988, № 10, стр. 9-18.
3. Григорян, Марина. Сумгаит: Говорят свидетели-азербайджанцы. Ереван, Центр общественных связей и информации, 2018.
4. Кулиш О., Меликов Д. Черным семенам не прорасти. Социалистическая индустрия, 27 марта 1988 г..
5. Марукян, Армен. Правовые аспекты проявления геноцида армян на территории Азербайджана в 1988-1990 гг. на примере Сумгаита. ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի հրատ. «Հայոց պատմության հարցեր», Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2008, N 9:
6. Мелик-Шахназаров, Арсен. Нагорный Карабах: Хроники ненависти, Минск, «Современная школа», 2011.
7. Улубабян, Грайр и др., Сумгаит... Геноцид... Гласность?, Ереван, ГУШАМАТЯН, 1989.
8. Шахмурадян, Самвел. Сумгаитская трагедия в свидетельствах очевидцев, КНИГА ПЕРВАЯ. Ереван, 1989.
9. Приговор Воронежского областного суда по делу Мехдиева, Рзаева, Турабиева https://karabakhrecords.info/documents_court_prigovor-voronezhskogo-oblastnogo-su.html. Доступно: 10.08.2021.
10. Baku Radio 1545 GMT (1845 GMT in Baku), 27 February 1988, as transcribed by BBC Monitoring
11. Мемориал, Архивная копия от 5 марта 2012 на Wayback Machine <http://web.archive.org/web/20140715000954/http://www.peeep.us/466fa495>. Доступно: 10.08.2021.

Works Cited

1. De Waal, Thomas. Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War. New York, NYU, 2013.
2. Vasilevskij, Aleksandr. Tucha v gorah. Avrora, [A Cloud in the Mountains. Aurora] 1988, № 10, str. 9-18.

3. Grigorjan, Marina. Sumgait: Govorjat svideteli-azerbajdzhancy. Erevan, Centr obshhestvennyh svyazey i informacii, [The Witnesses are Azerbaijanis. Yerevan, Center for Public Relations and Information] 2018.
4. Kulish O., Melikov D. Chernym semenam ne prorasti. Socialisticheskaja industrija, 27 marta 1988 g. [Black Seeds will not Germinate. Socialist Industry, March 27, 1988].
5. Marukjan, Armen. Pravovye aspekty projavlenija genocida armjan na territorii Azerbajdzhana v 1988-1990 gg. na primere Sumgaita. HH GAA Patmut'yan instituti hrat. «Hayoc patmut'yan harcer», Gitakan hodvac'neri jhoghovac'u, [Legal aspects of the Armenian Genocide on the territory of Azerbaijan in 1988-1990 on the example of Sumgait, Publishing House of the Institute of History of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia "Issues of Armenian History", collection of scientific articles] Erevan, 2008, N 9:
6. Melik-Shahnazarov, Arsen. Nagornyj Karabah: Hroniki nenavisti, Minsk, «Sovremennaja shkola» [Chronicles of Hatred, Minsk, "Modern School"], 2011.
7. Ulubabjan, Grajr i dr., Sumgait... Genocid... Glasnost'?, Erevan, GUSHAMATJaN, [Sumgait... Genocide... Glasnost?] 1989.
8. Shahmuradjan, Samvel. Sumgait'skaja tragedija v svidetel'stvah ochevidcev, kniga pervaja. [The Sumgait tragedy in the testimonies of eyewitnesses, book one] Erevan, 1989.
9. Prigovor Voronezhskogo oblastnogo suda po delu Mehdieva, Rzaeva, Turabieva [The verdict of the Voronezh Regional Court in the case of Mehdiyev, Rzaev, Turabiev] https://karabakhrecords.info/documents_court_prigovor-voronezhskogo-oblastnogo-su.html. Доступно: 10.08.2021.
10. Baku Radio 1545 GMT (1845 GMT in Baku), 27 February 1988, as transcribed by BBC Monitoring
11. Memorial, Arhivnaja kopija ot 5 marta 2012 [Memorial, Archived copy of March 5, 2012] na Shhayback Machine <http://shheb.archive.org/shheb/20140715000954/http://shhshhshh.peeep.us/466fa495>. Dostupno: 10.08.2021.

THE PREPARATION OF SUMGAI MASSACRES

NAREK SHARAFYAN

*Armenian Genocide Museum-Institute, Ph.D. Student,
Yerevan, Republic of Armenia*

This article aims at analyzing the facts and data on the mass violence including the facts about the preparation phase of murders and tortures against Armenians in the city of Sumgait in Soviet Azerbaijan from February 27th to 29th, 1988.

The objective of the work is to substantiate the organized and coordinated nature of the mass violence through the analysis of actions aimed at preparing for the Sumgait massacres.

The work is written by a combined examination of facts, applying the principles of historical analysis.

Based on the results of the study, it can be asserted that in the period from February 27th to 29th, 1988, the persecution, murders, physical and psychological violence against Armenians in the city of Sumgait were thoroughly prepared. The massacres had organized nature. There is a lot of evidence proving that the actions of

the slaughterers, the sowing of artificial hatred against Armenians, the systematic collection of data on the Armenian population of the city were planned and coordinated and the items used by criminals as weapons were prepared for that very purpose.

Keywords: *Sumgait (Sumqayit), Azerbaijan, ethnic discrimination, mass violence, Armenian pogroms, Artsakh, Katusev.*

ПОДГОТОВКА К СУМГАИТСКОЙ РЕЗНЕ

НАРЕК ШАРАФЯН

*аспирант Музея-института Геноцида армян,
г.Ереван, Республика Армения*

Данная работа направлена на анализ фактов и данных о массовом насилии, включая факты о подготовительной фазе убийств и пыток армян в городе Сумгаит в Советском Азербайджане с 27 по 29 февраля 1988 года.

Целью работы является обоснование факта организованного и скоординированного характера массовых насилий методом анализа действий, направленных на подготовку к сумгаитской резне.

Работа изложена с применением принципов сравнительно-исторического анализа, сопоставительного изучения фактов.

Согласно результатам исследования, преследование, убийства, физическое и психологическое насилие в отношении армян в период с 27 по 29 февраля 1988 года в городе Сумгаит были тщательно подготовлены. Резня имела организованный характер. Имеется множество свидетельств того, что действия палачей, распространение искусственной ненависти в отношении армян, систематический сбор данных об армянском населении города были спланированы и согласованы, и что предметы, используемые преступниками в качестве оружия, были специально изготовлены для этой цели.

Ключевые слова: *Сумгаит, Азербайджан, этническая дискриминация, массовое насилие, армянские погромы, Арцах, Катусев.*

IN ARTSAKH'S DEFENSE*

UDC 341 (479.25)

DOI: 10.52063/25792652-2021.3-80

AMIT CHHABRA

*New York Law School, Doctor of Law, Professor;
Journal «Scientific Artsakh», Member of the Editorial Board;
New York, United States of America
amitkchhabra@gmail.com*

The article studies the legal and factual basis for the independence of Nagorno-Karabakh Republic. The Author presents the background of the conflict, studies all the political, economic and social preconditions and provides the possible strategies for the solution of the issue based on the world experience.

The research is undertaken with the usage of comparative, selective and analytical methods.

The author thoroughly analyses the prerequisites and provides the strategies that Armenian and NKR can pursue to externally and internally balance against Azerbaijani aggression and to attract Great Power support.

In conclusion the author presents defense procurement initiatives that can be pursued in favor of NKR's territorial claims.

Keywords: NKR, NATO, UN, Great Powers, independence, international law, aggression, military strategies.

Background to the Current Conflict

The Nagorno-Karabakh Region (NKR) sits at the crossroads of Europe and Asia, which has historically facilitated Silk Road commercial exchanges, multi-ethnic interactions and invasions by Arabs, Persians, Mongols and Turks. Perhaps because of these interactions, over the years many attempts have been made to separate ethnic Armenians from Azeris or to extinguish them. NKR today is comprised primarily of ethnic Armenians that speak an Armenian dialect. Within the Soviet Union, NKR was placed within the Azerbaijan Soviet Socialist Republic.

Path to Independence

In light of popular Armenian independence demands, however, in 1988 the then-Nagorno Karabakh Autonomous Oblast Council of Peoples' Deputies appealed to the Azerbaijan Soviet Socialist Republic to secede and unite with Armenia. As Soviet authority was delegated to Azerbaijan, this request allegedly led to "sanctioned pogroms, mass killings and actions of a genocidal character" in various cities and over 400,000 Armenians fleeing Baku, northern NKR and rural Azerbaijan. In January 1990, Baku purportedly became Armenian-free after the further killing of 200 Armenians. In 1991, Azerbaijan launched further operations to force out ethnic Armenians from NKR, including

* Հոդվածը ներկայացվել է 02.11.2021թ., գրախոսվել՝ 11.11.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 25.12.2021թ.:

the removal from 24 NKR villages. Allegations of ethnic cleansing were made on both sides, with some historians considering the pogroms by ethnic Ottoman Turks to be a continuation of the Armenian Genocide of 1915. In a referendum, Karabakhians strongly supported independence for NKR, secession by NKAO from Azerbaijan and unification with Armenia. The ensuing unrest led to the outbreak of the Nagorno-Karabakh War, an effort by Armenia and Nagorno-Karabakh to protect NKR's ethnic Armenians from alleged state persecution and by Azerbaijan to preserve its territorial integrity. Over 30,000 people were killed in the fighting. Ultimately, Armenian and Karabakh forces seized Shushi, the historical Azerbaijani capital of NKR, and Lachin, which thereby linked NKR to Armenia. Hundreds of thousands of Azerbaijani refugees also fled as these troops advanced to control most of NKR and the adjoining areas. The United Nations Security Council called for the immediate withdrawal of all occupying forces and adopted resolutions to end hostilities, provide for unimpeded humanitarian relief efforts and a peacekeeping force. Armed conflict ended with a cease-fire brokered by Russia on May 5, 1994. Of course, this has been interrupted over the years including as recently as in 2020, when Azerbaijan re-conquered large swaths of NKR outside of Stepanakert.

NKR is Legally and Factually independent

From an international law perspective, the traditional criteria for a valid unilateral secession – a people subject to historical and persistent State-sponsored human rights abuse with no viable alternative within existing channels – appear to be satisfied if the allegations of state sponsorship are legitimate. The 1991 referendum indicated that domestic relief was first sought. These official efforts within the existing framework of the Azerbaijan SSR and the Soviet SSR to give voice to popular will and to peaceably effectuate a transfer from Azerbaijan to Armenia were ignored. Azerbaijan's government responded with alleged state-sponsored ethnic cleansing of its ethnic Armenian element. As self-determination and the call for independence simply were not respected domestically, Karabakhians had only one alternative: to secede by invoking the doctrine of external self-determination.

The factual criteria for determining the existence of an independent state are set forth in the Montevideo Convention on Rights and Duties (the "MC"). These criteria are without regard to recognition by other states, and so are deemed hallmarks of *de facto* (but not *de jure*) independence. The Montevideo Convention has become universally accepted and now forms international law. These criteria include (1) a permanent population; (2) a defined territory; (3) a functioning government; and (4) the capacity to enter into relations with other states. Since the war, NKR has existed as a *de facto* independent state with help from Armenia, and has developed executive, judiciary and legislative arms of government. It controls a defined territory with a permanent population. NKR's president and legislature are democratically elected. Its government controls the armed forces and engages with foreign states through its representative offices and at the OSCE-led peace talks. Additionally, NKR's development of military and civil forces that withstood a war is a testament to their durability. Thus, we presently have an NKR state that functions independently, yet lacks formal recognition by most major nations. In order to provide some closure, the OSCE Minsk Group was founded with co-chairs Russia, France, and the United States spearheading peace talks and working exclusively through the Minsk Group toward a peaceful resolution of NKR's status.

Although the Montevideo Convention is clear that "[t]he political existence of the state is independent of recognition by the other states," international recognition by Great Powers is nonetheless valuable. The absence of Great Power support, however, does not detract from NKR or Armenia's independence; instead, it underscores the need to *internally balance* against Azerbaijan's economic success and strategic resource access.

I. Can Armenia and NKR attract Great Power support?

The Great Powers have historically been able to provide flexible terms on consistent defense technology sales, military aid, and Security Council influence, due to their heavy media and political involvement. Indeed, the presence or absence of Great Power support has been able to ensure independence for the Kosovars and Timorese, both due to human rights violations and no “Great Power” in opposition although denied it for Chechens, South Ossetians and Abkhazians due to Russia’s opposition (and despite similar State-sponsored human rights concerns).

In NKR’s case, Great Powers have primarily sided with Azerbaijan as they want access to the Caspian Sea for oil exploration and development as an alternative source for their energy needs but have not been too interested in actually reconciling the ethnic strife between Armenians and Azeris. Turkey today supports Azerbaijan militarily, economically and politically and enforces a blockade of Armenia. Turkey and Azerbaijan are ethnically similar, and have even been described as one nation with two states. Russia aims to sell arms evenly between Armenia and Azerbaijan, as both are former Soviet republics and it gains if both are evenly-matched in a zero-sum game. In effect, the issue of Armenian-Azeri reconciliation has been constantly postponed or ignored in favor of Great Power geostrategic priorities. However, in light of recent battlefield aggression there is concern that the dispute could pose a threat to international peace and security that might serve as the basis for a call to concerted U.N. Security Council economic or military intervention.

In the absence of Great Power support – and indeed in the face of Great Power opposition – Armenia and NKR should consider *internally balancing* and *externally balancing* against Azerbaijan, by following the example of such so-called “middle powers” as India and Israel. These powers have over time been able to leverage a stable, investor-friendly domestic economy into a successful defense procurement program. In both India’s and Israel’s cases, this has included developing broad-based diversified trade relationships, becoming a nuclear power, and expanding their financial service offerings to include products across the global and thus pegging their own well-being to that of the global economy.

II. Which strategies can Armenia and NKR pursue to internally balance against Azerbaijani aggression?

Under Neoclassical Realist thinking, a nation may either externally balance by allying with other nations through military pacts in which they pledge to defend one another, or by internally balancing. Internal balancing involves development of the economic, political and military welfare of the state and its organs.

As an example of external balancing, Israel has benefitted from a powerful Jewish-American lobby in the United States that has been able to influence favorable trade and defense external relations with Israel. Under the Abraham Accords, Israel has even expanded its recognition and trade relations with the United Arab Emirates and is continuing to develop positive relations with other Arab nations that see Israel’s market as integral to uplifting themselves as well.

In India’s case, a traditional absence of a powerful lobby in Western nations has meant distinguishing its political system from those of its authoritarian neighbors; i.e., it has developed a rare and successful true democracy with all the hallmarks of an open society. In effect, India has developed the conditions favorable for its own economic development that have the collateral effect of attracting foreign money as well. India has now developed partnerships with most Western democracies and participates in surveilling the Indian Ocean against Chinese adventurism through the Quad and routine maritime exercises.

Despite having abrasive neighbors, India and Israel have found a way to balance against them with the concomitant effect of leveraging that success to then develop their own military-industrial capacity. In effect, these states are self-perpetuating bastions of democracy and free markets that appeal to investors across the globe.

Similarly, Armenia and NKR should strive for such economic, political and legal development that render them an open society that similarly appeals to tourists and investors. As a measure of the types of norms that would be necessary, Freedom House publishes an annual assessment of Global Freedom scores, that considers individual access to political rights and civil liberties, including the right to vote, freedom of expression and equality before the law; Armenia ranks 55/100 (partly free), 22/50 political rights and 33/50 civil liberties. By contrast, India ranks 67/100 (partly free), 34/50 political rights and 33/50 civil liberties. Interestingly, India and Armenia are tied in terms of civil liberties (free media, religious freedom, academic freedom, and freedom of expression), though India even under the nationalist Bharatiya Janata Party outranks Armenia in political rights (free and fair elections, fair electoral laws, political pluralism and participation, and the functioning of government). Perhaps stamping out systemic corruption in Armenia would make a world of difference and place Armenia on a firmer path forward. Interestingly, Armenia outranks India in the Internet Freedom score – 75 (free) vs 51 (partly free) – though Armenia's Democracy score of 33/100 (semi-consolidated authoritarian regime) is not admirable. The moral: become a rare democracy in a sea of authoritarian states, with a financial system that invests in its own infrastructure.

III. Which strategies can Armenia and NKR pursue to externally balance against Azerbaijani aggression?

Aside from military pacts, Armenia should see the rising democratic tide in opposition to China as an opportunity to distinguish itself, just as India has done. The United States and other Western nations need access to Persian Gulf oil reserves, and China continually threatens this with its South China Seas claims, its "blue" navy development, and its Belt and Road Initiative across Asia, Europe and Africa. Although Armenia does not even have water access itself, this is immaterial to its ability to take a leadership role in developing the rule of law in the South China Seas, in undertaking naval weapons research in cooperation with other governments, or in obtaining training in defense technologies. Although some Armenians cringe at the thought of joining the European Union, given Armenia's historical good relations with Russia, such concerns should not trouble Armenia in joining or even leading a Western bloc against China's authoritarian pursuits throughout Asia, Europe and indeed wherever they may be found. In effect, the Great Powers' focus upon China can provide Armenia precisely the necessary "trump card" leverage to distinguish itself as a partner in the greater civilizational struggle against Chinese authoritarianism. As with most things, the response to such leadership will invariably be, how can we help you? In fact, the more vocal Armenia can be in this regard, the more it can influence the deployment of coalition resources against authoritarian states, including both China and Azerbaijan.

Similarly, Armenia's foreign ministers should petition to join the EU, NATO and the Quad and should be willing to both take a leading role as well as to get in line while it follows a responsible pathway to membership. They should also petition to join naval technological research initiatives. Though Armenia's initial contributions may be intellectual, in time it can also assess which platforms will be more likely to enable it to develop and thus invest in these platforms strategically. Moreover, with every state with which it might interact, Armenia's foreign ministry should develop a threat assessment that dictates whether it should bandwagon, buck-pass, soft balance or hard balance.

IV. Which defense procurement initiatives can Armenia and NKR lawfully pursue in favor of NKR's territorial claims?

Armenia need not wait to ramp up its defensive capabilities until it is a full democracy, or helmed a global coalition to ban Chinese consumer products. Given that a proportionate response is in keeping with establish principles of international law, Armenia should prioritize obtaining munitions, arms and defense technologies that match what we know Azerbaijan has in stock and also has the effect of denying Azerbaijan's strategic battlefield advantage.

If it has not already, Armenia should consider petitioning the US State Department's Directorate of Defense Trade Controls for military aid as well as for government-to-government arms sales. Similarly, Armenia should petition Israel, France and India to co-develop defense technologies and for arms sales that do not violate their other contractual commitments. Although some of these nations traditionally sell to Azerbaijan, most are invariably happy to entertain additional client states.

Armenia needs to invest in procuring (and eventually developing):

1. Intelligence Surveillance and Reconnaissance (ISR) capabilities, i.e., small-to medium-sized drones and radars through which Armenia can monitor Azeri movements and weapons deployments. As the Azeri advantage in 2020 was primarily due to Israeli armed drones, these are essential for Armenia in order to deny Azerbaijan's strategic advantage. Moreover, ISRs can be useful in gathering intelligence that can be put to strategic use far outside of the immediate Armenian homeland. Armed drones are sold by various nations, so these need not be purchased only from Israel or the US.
2. State-of-the-art heavy tanks that can roll through NKR terrain even under artillery fire, such as modern 5th generation US tanks that can outperform Russian third generation T90s.
3. Submarines that can provide it a "trump card" in the South China Seas, Indian Ocean and elsewhere in naval competition with China.
4. Long-range artillery that can outperform Azerbaijan's own long-range capabilities.
5. Fighter jets: need at least 4.5 Generation versus existing Russian jets are only 3rd generation.

Ի ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՑԱԿԻ

ԱՄԻԹ ԶԱՐԴԱ

*Նյու Յորքի իրավաբանական դպրոցի պրոֆեսոր,
իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
«Գիտական Արցախ» պարբերականի
խմբագրական խորհրդի անդամ,
ք. Նյու Յորք, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ*

Հոդվածում ուսումնասիրվում են Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անկախության իրավական ու փաստացի հիմքերը: Հեղինակը ներկայացնում է հակամարտության նախապատմությունը, ուսումնասիրում է բոլոր քաղաքական, տնտեսական ու սոցիալական նախադրյալները և առաջարկում է խնդիրների լուծման հնարավոր ռազմավարություններ, որոնք հիմնված են համաշխարհային փորձի վրա:

Հետազոտությունն իրականացվել է համեմատական, ընտրանքային ու վերլուծական մեթոդների օգտագործմամբ:

Հեղինակը հանգամանորեն վերլուծում է նախադրյալները և առաջարկում ռազմավարություններ, որոնք Հայաստանն ու ԼՂՀ-ն կարող են իրականացնել,

որպեսզի արտաքուստ ու ներքուստ հավասարակշռեն ադրբեջանական ագրեսիան և ունենան մեծ տերությունների աջակցությունը:

Վերջում հեղինակը ներկայացնում է պաշտպանական գնումների ոլորտի նախաձեռնությունները, որոնք կարող են իրականացվել՝ հոգուտ ԼՂՀ տարածքային պահանջների:

Հիմնաբառեր՝ ԼՂՀ, ՆԱՏՕ, ՄԱԿ, մեծ տերություններ, անկախություն, միջազգային իրավունք, ագրեսիա, ռազմական ռազմավարություններ:

В ЗАЩИТУ АРЦАХА

АМИТ ЧАБРА

*Нью-Йоркская юридическая школа,
доктор юридических наук, профессор,
член редакционного совета журнала «Научный Арцах»,
г. Нью-Йорк, Соединенные Штаты Америки*

В статье исследуются правовые и фактические основы независимости Нагорно-Карабахской Республики. Автор представляет предысторию конфликта, изучает все политические, экономические и социальные предпосылки и предлагает возможные стратегии решения проблемы, основанные на мировом опыте.

Исследование проводится с использованием сравнительных, выборочных и аналитических методов.

Автор тщательно анализирует предпосылки и предлагает стратегии, которые Армения и НКР могут реализовать, чтобы на внешнем и внутреннем уровне сбалансировать проявления азербайджанской агрессии и привлечь поддержку великих держав.

В заключение автор представляет инициативы в области оборонных закупок, которые могут быть реализованы в пользу территориальных претензий НКР.

Ключевые слова: НКР, НАТО, ООН, великие державы, независимость, международное право, агрессия, военные стратегии.

CONTRA LEGEM ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՉԱՐԳԱՑՄԱՆ ԴՈԿՏՐԻՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿԱՆԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ*

ՀՏԴ 342

DOI: 10.52063/25792652-2021.3-86

ԱՐԹՈՒՐ ՂԱՄԲԱՐՅԱՆ

Հայ-ռուսական (Սլավոնական) համալսարանի իրավունքի տեսության և
սահմանադրական իրավունքի ամբիոնի վարիչ,
իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ վաստակավոր իրավաբան,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
artur.ghambaryan@gmail.com

Հոդվածի նպատակն է սահմանադրաիրավական հարթությունում վերհանել *contra legem* իրավունքի զարգացման դրսևորման առանձնահատկությունները իրավաստեղծ, իրավունքի մեկնաբանման և իրավակիրառ ոլորտներում:

Հոդվածի հիմնական խնդիրներն են՝ ուսումնասիրել ու վերլուծել *contra legem* իրավունքի դոկտրինի զարգացումը պատմաքաղաքական տարբեր՝ հատկապես հին իրավակարգից նորին անցման ժամանակաշրջաններում, այն է՝ հեղափոխություններից հետո հին և նոր իրավակարգերի պայքարը, ՀՀ-ում պաշտոնապես գործող հին և նոր իրավակարգերի կոլիզիաները և դրանց լուծումները:

Հեղինակն օգտագործել է մի շարք գիտական մեթոդներ, մասնավորապես՝ պատմաիրավական և իրավահամեմատական մեթոդները:

Հեղինակը առաջ է քաշում Հ. Զելզենի այն գաղափարը, որ հեղափոխական ժամանակաշրջաններում լեգիտիմության սկզբունքը իր տեղը գիջում է արդյունավետության սկզբունքին: Այնուհետև ներկայացնելով Հայաստանի՝ ԽՍՀՄ-ից անկախացման անցումային ժամանակաշրջանին հատուկ հնի և նորի նորմատիվ երկվությունը՝ գտնում է, որ հնի և նորի միջև առաջացած կոլիզիաները լուծելիս նախապատվությունը տրվում է նորին, ինչը պայմանավորված է ոչ միայն *lex posterior* կանոնով, այլ առավելապես տվյալ ժամանակաշրջանին հատուկ իրավագիտակցությամբ և նորահաստատ պետաիրավական արժեքներով:

Հեղինակը եզրակացնում է, որ պատմաքաղաքական այնպիսի անցումային ժամանակաշրջաններին, ինչպիսին է հեղափոխությունը, հատուկ է այն, որ պետությունները հաճախ գործում են *contra legem* իրավունքի զարգացման դոկտրինի ոգով՝ գործնականում խախտելով պոզիտիվ իրավունքը:

Հիմնաբառեր՝ *contra legem* իրավակիրառում, *contra legem* մեկնաբանում, *contra legem* իրավունքի զարգացում, *contra legem* սահմանադրական դեյիկտ, *contra constitutionem* վարքագիծ, արդյունավետության սկզբունք, նորմերի վավերականություն և գործունեություն, կոլիզիա:

* Հոդվածը ներկայացվել է 27.09.2021թ., գրախոսվել՝ 10.10.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 25.12.2021թ.:

1. Ընդհանուր դրույթներ

Դոկտրինում «contra legem» եզրույթն օգտագործվում է տարբեր իրավական հասկացությունների հետ զուգակցված, որից կախված էլ պետք է որոշել, թե այդ ձևակերպումներով բնութագրվում է իրավաչափ, թե՞ ոչ իրավաչափ վարքագիծը: Օրինակ՝ եթե օգտագործվում են contra legem իրավակիրառում (Ղամբարյան 75-76; Федотов 92-99), contra legem մեկնաբանում (Марченко 327) կամ contra legem իրավունքի զարգացում (Հովհաննիսյան 357) հասկացությունները, ապա խոսքն անկասկած իրավաչափ վարքագծի մասին է:

«Contra legem իրավակիրառում» հասկացությունը գործածվում է հատկապես դատարանների կողմից օրենքին հակառակ գործելու պարագայում, մինչդեռ՝ «contra legem իրավաստեղծում» ձևակերպումը (երբ իրավաստեղծ մարմինը, ելնելով իրավունքի սկզբունքներից, գործում է սահմանադրությանը կամ օրենքներին հակառակ) քիչ է հանդիպում: Օրինակ՝ ռուս հայտնի տեսաբան Ն. Կորկունովը նշում է, որ սահմանադրական պետություններում կառավարությունները ստիպողական անհրաժեշտության դեպքում (օրինակ՝ պառլամենտն արտակարգ իրավիճակներում նիստ չի կարողանում հրավիրել) կարող են հրամանագրի ձևով ընդունել ընդհանուր որոշումներ, որոնք փոփոխում կամ վերացնում են օրենքները: Նա այդ հրամանագրերն անվանում է contra legem ակտեր կամ արտակարգ հրամանագրեր (Коркунов 272):

«Contra legem իրավունքի զարգացում» հասկացությունն ավելի տարողունակ է, որը կարող է ներառել contra legem իրավաստեղծումը, մեկնաբանումը և իրավակիրառումը:

Contra legem իրավակիրառման դեպքում առկա է օրենքի կարգավորում, սակայն իրավակիրառ մարմինը, ելնելով որոշակի իրավաչափ նպատակներից (օրինակ՝ արդարության անսահման պահանջից), կայացնում է օրենքի կարգավորմանը հակառակ որոշում: Իրավակիրառ մարմինը իր ակտով վերացնում կամ փոփոխում է օրենքի կարգավորումները: Contra legem-ը օրենքի տիրույթից դուրս իրավակիրառում է:

Contra legem և extra legem իրավակիրառումները երբեմն նմանվում են, ուստի դրանց սահմանազատումը հստակեցնելու նպատակով տարբերակել ենք կոշտ և մեղմ contra legem իրավակիրառման դեպքերը (Ղամբարյան 76-77) :

Առաջին՝ կոշտ contra legem իրավակիրառում՝ երբ օրենքով գրված է, որ իրավակիրառողը պարտավոր է կատարել (կամ չկատարել) A գործողությունը, սակայն իրավակիրառողը օրենքի անհրաժեշտության խոստովելու նպատակով չի կատարում (կամ կատարում է) A գործողությունը: Այս դեպքում contra legem իրավակիրառումը extra legem իրավակիրառումից տարբերակելը բարդ չէ, քանի որ օրենքին հակառակ իրավակիրառումն ակնառու է:

Կոշտ contra legem իրավակիրառման դասական օրինակ է, երբ ՀՀ դատարանները, հակառակ դատավարական նորմերը օրենքի անալոգիայով կիրառելու օրենսդրական արգելքի (ՀՀ քաղ. դատ. օր-ի 4-րդ հոդվածի 1-ին մասին), դատավարական նորմերը կիրառում են օրենքի անալոգիայի կարգով: Այսպես՝ ՀՀ քաղ. դատ. օր-ի 4-րդ հոդվածի 1-ին մասով ուղղակիորեն արգելվում է դատավարական նորմերն օրենքի անալոգիայով կիրառելը, սակայն ՀՀ դատարանները, որոշ գործերի ընդդատության կանոնների բացակայության պայմաններում հակառակ ՀՀ քաղ. դատ. օր-ի 4-րդ հոդվածի 1-ին մասի, ընդդատության մասին դատավարական առկա նորմերը փաստացի կիրառում են օրենքի անալոգիայի կարգով: Այսպես՝ ՀՀ քաղ. դատ. օր-ի 249-րդ հոդվածի 3-րդ կետում սահմանված է, որ եթե քաղաքացին բուժվում է հոգեբուժական կազմակերպությունում, ապա անգործունակ ճանաչելու վերաբերյալ դիմումը ներկայացվում է հոգեբուժական կազմակերպության գտնվելու վայրի առաջին ատյանի դատարան, սակայն օրենսդիրը չի կարգավորել հակառակ իրավիճակը, այն

Է՝ անգործունակ ճանաչված քաղաքացուն գործունակ ճանաչելու վերաբերյալ դիմումը կոնկրետ որ դատարան պետք է ներկայացվի: ՀՀ առաջին ատյանի դատարանը և ՀՀ վերաքննիչ քաղաքացիական դատարանը թիվ ԱՐԴ1/0235/02/21 գործով փաստացի ՀՀ քաղ. դատ. օր.-ի 249-րդ հոդվածի 3-րդ մասը կիրառել են անալոգիայով:

« (...) օրենսդիրը դատարանին ընձեռել է անգործունակ ճանաչված քաղաքացու դիմումով վերջինիս գործունակ ճանաչելու վերաբերյալ վճիռ կայացնելու հնարավորություն (ՀՀ քաղ. դատ. օր.-ի 255-րդ հոդվածի 1-ին կետ), սակայն նման հնարավորություն նախատեսելով՝ միաժամանակ չի կարգավորել այն դեպքը, թե տվյալ դիմումը անգործունակ ճանաչված քաղաքացին որ դատարան պետք է ներկայացնի: Եվ, քանի որ ՀՀ քաղ. դատ. օր.-ի 249-րդ հոդվածի 3-րդ կետում սահմանած է, որ անգործունակ ճանաչելու վերաբերյալ դիմումը, եթե քաղաքացին բուժվում է հոգեբուժական կազմակերպությունում, պետք է ներկայացվի հոգեբուժական կազմակերպության գտնվելու վայրի առաջին ատյանի դատարան, ուստի՝ նման պայմաններում, երբ հոգեբուժական կազմակերպությունում գտնվող անգործունակ ճանաչված քաղաքացին դիմում է ներկայացնում իրեն գործունակ ճանաչելու պահանջով, ապա այն պետք է ներկայացնի հոգեբուժական կազմակերպության գտնվելու վայրի առաջին ատյանի դատարան, ինչպես սահմանված է ՀՀ քաղ. դատ. օր.-ի 249-րդ հոդվածի 3-րդ կետում: Այսինքն՝ Առաջին ատյանի դատարանը նման պայմաններում պետք է առաջնորդվի քաղաքացուն անգործունակ ճանաչելու վերաբերյալ գործի ընդդատության կանոնով»:

Այս իրավիճակում անգործունակ ճանաչված անձին օրենքով հնարավորություն է տրվել գործունակ ճանաչելու դիմում ներկայացնել դատարան, սակայն օրենքը չի կարգավորել այս գործերի ընդդատության հարցը: Կասկածից վեր է, որ սուբյեկտիվ իրավունքի իրականացման ընթացակարգի կամ դրա տարրերից որևէ մեկի բացակայությունը որևէ դեպքում չի կարող արգելափակել այդ սուբյեկտիվ իրավունքի իրականացումը: Ուստի սույն գործով ՀՀ դատարանները, ելնելով մարդու իրավունքի գերակայության շահից, բնականաբար դիմել են contra legem իրավակիրառման: Թեև դատավարական օրենսգրքով ուղղակիորեն արգելված է դատավարական նորմերը օրենքի անալոգիայի կիրառելը (ՀՀ քաղ. դատ. օր.-ի 4-րդ հոդվածի 1-ին մաս), սակայն ՀՀ դատարանները, հակառակ օրենսդրական այդ արգելքի, փաստացի ընդդատության մասին դատավարական նորմը անալոգիայի կարգով կիրառել են նմանատիպ գործով ընդդատությունը որոշման նկատմամբ: Ընդ որում, թեև ՀՀ դատարանները էքսպլիցիտ չեն նշել, որ դիմում են օրենքի անալոգիայի, սակայն դրանից հարցի էությունը չի փոխվում, քանի որ ինքնակնհայտ է, որ տվյալ դեպքում դատարանները փաստացի դատավարական նորմը կիրառել են օրենքի անալոգիայի կարգով:

Նկարագրված իրավիճակում որևէ բանական իրավաբան չի կարող կասկածի տակ դնել իրավախախտ օրենքի (ՀՀ քաղ. դատ. օր.-ի 4-րդ հոդվածի 1-ին մասը) contra legem իրավակիրառման իրավաչափությունը:

«Contra legem» եզրույթը երբեմն օգտագործվում է ոչ թե իրավունքի զարգացման (իրավաչափ վարքագծի) համատեքստում, այլ ցույց տալու վարքագծի հակաօրինականությունը: Հատկապես ժամանակակից սահմանադրական իրավունքի շուրջ մասնագետները «contra legem» հասկացությունը գործածում են սահմանադրական դեյվիտի իմաստով: Նրանք contra legem սահմանադրական

դեյիկտներ են համարում պաշտոնատար անձի ուղղակի արարքների կատարումը, որը de rigore juris (օրենքի տառով) խախտում է սահմանադրական արգելքը կամ սահմանադրական պարտականությունները (Лесив 144-145): Այլ կերպ ասած՝ ի տարբերություն սահմանադրական նորմերի անուղղակի խախտումների՝ contra legem սահմանադրական դեյիկտի դեպքում սուբյեկտը կատարում է ուղղակի արարքներ, որոնք էքսպլիցիտ խախտում են սահմանադրական արգելքները կամ պարտականությունները: Բերվում են contra legem սահմանադրական դեյիկտի տարբեր օրինակներ: Այսպես՝ ԱՄՆ Սահմանադրության 2-րդ հոդվածը պարունակում է հայտնի «Advice and Consent Clause»-ը, որի համաձայն՝ Նախագահը միջազգային պայմանագրերի կնքման, դեսպաններ, այլ նախարարներ և հյուպատոսներ, Գերագույն դատարանի դատավորներ նշանակելու իր լիազորությունները իրականացնում է Սենատի խորհրդով ու հավանությամբ: Հետևաբար կհամարվի, որ նախագահն իր լիազորությունները ոչ պատշաճ է կատարել, եթե նշված գործողություններից որևէ մեկը կատարի առանց Սենատի «խորհրդի և հավանության» նախնական ստացման (Сорокин 113; Лесив 144-145) :

Ակնհայտ է, որ իրավունքի զարգացումը չի կարող ընթանալ դեյիկտների տրամաբանությամբ, ուստի contra legem իրավունքի զարգացմանն ուղղված վարքագիծը բացառապես իրավաչափ վարքագծի հարթությունում է: Contra legem իրավունքի զարգացման հայեցակարգի շրջանակում է գտնվում նաև contra constitutionem¹ իրավունքի զարգացումը:

2. Սահմանադրությանը հակառակ (contra constitutionem) վարքագիծ հասկացությունը և իրավաչափությունը

Պառլամենտի՝ contra constitutionem սահմանադրական իրավունքի զարգացում ասելով նկատի ունենք իրավաստեղծման և իրավակիրառման այն իրավիճակները, երբ սահմանադրությունում առկա է պառլամենտի կողմից որոշակի վարքագիծ դրսևորելու մասին կոնկրետ նորմ, սակայն պառլամենտը, ելնելով պետականապահականական բնույթի սահմանադրական սկզբունքների² (արժեքների) հրատապ իրացման (պահպանման) անհրաժեշտությունից, չի հնազանդվում սահմանադրական կոնկրետ նորմում ամրագրված պահանջին (չի դրսևորում պահանջվող վարքագիծը) կամ դրա փոխարեն կատարում է այլ գործողություն: Այլ կերպ ասած՝ contra constitutionem իրավունքի զարգացման (այսուհետ՝ contra constitutionem վարքագծի) դեպքում պառլամենտը, հայտնվելով պետականապահականության վիճակում, հրաժարվում է գործել սահմանադրական կոնկրետ նորմի հիման վրա: Պառլամենտի contra constitutionem վարքագիծը թեև հակառակ է սահմանադրական կոնկրետ նորմի պահանջներին, սակայն համապատասխանում է պետականապահականության սկզբունքների հաղորդած ուղղությանը: Ընդ որում՝ պետականապահականության սկզբունքներն ուղղակի (էքսպլիցիտ) կամ անուղղակի (իմպլիցիտ) արտացոլված են տվյալ պետության հիմնադիր փաստաթղթերում, օրինակ՝ պետութենաստեղծ հռչակագրերում, սահմանադրության նախաբանում կամ անփոփոխելի հոդվածներում:

Ասվածն ունի պարզ հիմնավորում՝ սահմանադրությունը, որը հիմնականում պետութենաստեղծ ակտ է և պետականապահականության հիմքն է, չի կարող արգելել պառլամենտին գործել սահմանադրական այն նորմերին հակառակ, որոնք թեև

¹ «Contra constitutionem» ձևակերպումը լատիներենի նշանակում է սահմանադրությանը հակառակ: Այս մասին տե՛ս Aaron X. Fellmeth and Maurice Horwitz Guide to Latin in International Law. Oxford University Press 2011, <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780195369380.001.0001/acref-9780195369380-e-430>.

² Այս բաժնում «պետականապահականության սկզբունք» հասկացությանը զուգահեռ կօգտագործվի նաև «սահմանադրական սկզբունք» հասկացությունը:

առանձին վերցրած ինքնին վիճելի չեն, սակայն ծայրահեղ անհրաժեշտության իրավիճակում կարող են կոնֆլիկտի մեջ մտնել պետականապահականության սկզբունքների հետ: Հանուն սահմանադրական կոնկրետ նորմի պահպանման՝ չի կարելի վտանգել ողջ սահմանադրական ու պետական համակարգը:

3. ԽՍՀՄ օրենսդրությունը և contra legem իրավունքի զարգացումը Հայաստանում

ԽՍՀՄ օրենսդրությանը հակառակ (**contra legem**) իրավունքի զարգացման դեպքեր հանդիպել են ԽՍՀՄ-ի փլուզման ժամանակահատվածում, երբ անկախության ճանապարհը բռնած Միութենական Հանրապետությունները գործում էին Կենտրոնի օրենսդրությանը հակառակ՝ այն պատճառաբանությամբ, որ դրանք հակասում են իրավունքի սկզբունքներին: Օրինակ՝ ԽՍՀՄ պրեզիդենտի 25.07.1990թ.-ի հրամանագրով արգելվում էր ԽՍՀՄ օրենսդրությամբ չնախատեսված սպառազեն կազմավորումների ստեղծումը և սահմանվում էր, որ ապօրինի զենք պահելու դեպքում դրանք պետք է առգրավել: Հայկական ԽՍՀ Գերագույն Խորհուրդի 30.07.1990թ.-ի որոշմամբ ԽՍՀՄ պրեզիդենտի այդ հրամանագրի կիրարկումը կասեցվեց այն պատճառաբանությամբ, որ այն «սկզբունքորեն հակասում է հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության բնական իրավունքին» (Հայաստանի Հանրապետության անկախության 25-ամյակ: Փաստաթղթերի ժողովածու, 31) :

Մեկ այլ օրինակ: ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհուրդը 16.01.1991թ.-ին որոշում էր կայացրել ԽՍՀՄ պահպանման հարցով ԽՍՀՄ հանրաքվե կազմակերպելու մասին: ՀՀ Գերագույն Խորհուրդը այս հարցով նույնպես դիմեց իրավունքի՝ contra legem զարգացմանը և 30.01.1991թ.-ին հայտարարություն տարածեց այն մասին, որ ԽՍՀՄ հանրաքվեի միջոցով ընդունված որոշումը վերջնական է ու պարտադիր է ԽՍՀՄ-ի ամբողջ տարածքում և կարող է փոփոխվել միայն ԽՍՀՄ նոր հանրաքվեի միջոցով, հետևաբար նման քվեարկությունը արգելափակում է ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրավունքի իրացումը: ՀՀ Գերագույն Խորհուրդը նույն հարցով 01.03.1991թ.-ին որոշման մեջ արդեն ուղղակիորեն նշեց, որ ԽՍՀՄ պահպանման վերաբերյալ հանրաքվեն հակասում է ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքին (Հայաստանի Հանրապետության անկախության 25-ամյակ: Փաստաթղթերի ժողովածու, 47, 63):

Նշված դեպքերում անկախության ճանապարհը բռնած հայկական իշխանությունները, հիմք ընդունելով իրավունքի սկզբունքները, գործել են ԽՍՀՄ օրենսդրության պահանջներին հակառակ, այսինքն՝ դիմել են **contra legem իրավունքի զարգացման**:

4. Հեղափոխություններից հետո հին ու նոր իրավակարգերի պայքարը

4.1. *Ընդհանուր դրույթներ*: Հին ու նոր իրավակարգերի (նորմատիվ-իրավական համակարգերի) հակասության մասին խոսել է գերմանացի նշանավոր իրավաբան Գ. Ելլինեկը «Հին իրավունքի պայքարը նորի հետ» աշխատությունում: Նա նշում է.

«Հանդիպում են քաղաքական զարգացման այնպիսի ժամանակահատվածներ, երբ պետությունում համատեղ գործում են երկու պաշտոնապես ճանաչված իրավակարգեր, որոնցից մեկը մարմնավորում է իր դարն ապրած ժամանակաշրջանի սկզբունքները, իսկ մյուսը կառուցված է նոր սկզբունքների վրա: Այսպիսի ժամանակահատվածներում պետությունը կարծեք ապրում է երկակի կյանքով, որտեղ հակադրվում են սկզբունքորեն տարբեր իրավահայեցություններ: Այսպիսի կոնֆլիկտներ ապրել են շատ պետություններ» (Еллинек 6-7):

Հին և Նոր իրավակարգերի հակասություններ ծագել են, օրինակ, հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո: Խորհրդային պետության և իրավունքի տեսության առաջին դասագրքում նշվում է.

«Նկատի ունենալով, որ խորհրդային իշխանությունը չէր կարող իր օրենքներով անմիջապես կարգավորել բոլոր հասարակական հարաբերությունները և ամրագրում էր Նոր, խորհրդային կարգերի՝ միայն առավել կարևոր դրույթները, ուստի սկզբնապես խորհրդային դատարաններին թույլատրվում էր գործերը լուծել տապալված կառավարության (ռուսական կայսրության՝ Ա.Ղ.) օրենքների հիման վրա, եթե դրանք չեն հակասում խորհրդային իշխանությունների դեկրետներին և հեղափոխական իրավագիտակցությանը («Դատարանների մասին» 24.11.1917թ. դեկրետ, «Դատարանների մասին» 22.02.1918թ. դեկրետ)» (Голунский и Строгович 214):

Այս ժամանակաշրջանում «օրենք» բառը գրեթե չէր գործածվում: Օրենքը և իրամանագիրը չափից շատ էին հիշեցնում պրոլետարիատի թշնամի հին իրավունքը: Այդ պատճառով Նորմատիվ ակտերի անվանումը փոխառվեց հեղափոխական Ֆրանսիայի եզրութաբանությունից՝ դեկրետ և հռչակագիր (Новицкая, *Источники права в первые годы советской власти* 28): Ինչպես նկատում ենք, նշված օրենքներով խորհրդային դատավորներին իրավունք էր տրվում չկիրառելու հին իրավունքը, եթե այն հակասում էր ոչ միայն Նոր խորհրդային դեկրետներին, այլև խորհրդային իրավագիտակցությանը (Новицкая, *Использование дооктябрьских норм права в первые годы Советской власти* 48-54): Ստացվում է՝ հեղափոխություններից հետո հին ու Նոր իրավունքների հակասության դեպքում առաջնություն ուներ ոչ միայն Նոր պոզիտիվ իրավունքը, այլև Նոր իրավագիտակցությունը: Այսպիսով՝ վերը նշված դեկրետներով սահմանված կոլիզիոն կանոնի համաձայն՝ հին պոզիտիվ իրավունքի և Նոր իրավագիտակցության հակասության դեպքում նախապատվություն էր տրվում նաև Նոր իրավագիտակցությանը: Սա անցումային բնույթի բացառիկ կոլիզիոն կարգավորում էր, քանի որ խորհրդային դատավորներին տրված էր կարճաժամկետ ու բացառիկ հնարավորություն՝ իրավակիրառում իրականացնել հին օրենքին հակառակ, սակայն Նոր իրավագիտակցությանը համապատասխան: Խորհրդային իշխանությանը հաջորդած ժամանակաշրջանում դատավորները սկզբունքորեն զրկված էին օրենքին հակառակ գործը լուծելուց (*contra legem*), այն էլ՝ իրավագիտակցության կամ արդարության հիման վրա: Խորհրդային դատավորը պարտավոր էր կուրորեն հետևել խորհուրդների ընդունած օրենքներին՝ անկախ դրանց արժեքային բովանդակությունից կամ սահմանած կարգավորումների ռացիոնալությունից:

4.2. Նոր իրավակարգի վավերականությունը և գործունեությունը հեղափոխությունից հետո: Խորհրդային Հայաստանի Սահմանադրության և անկախության (հեղափոխական փոփոխությունների) ճանապարհը բռնած Հայաստանի օրենքների կոլիզիոն հարաբերակցությունն աչքի է ընկնում ինքնատիպությամբ: Օրինակ՝ անկախ Հայաստանի իրավակարգում ՀՅԽՀ 1978թ. Սահմանադրությունն ուներ ավելի ցածր իրավաբանական ուժ, քան ունեին Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի հիման վրա ընդունված Հայաստանի Նոր օրենքները: Ինչպե՞ս բացատրել նման իրավիճակը:

Հեղափոխությունից առաջ և հետո գործող իրավակարգերի Նորմերի վավերականության (действительность) և գործունեության (действенность) հարցերը լավագույնս ներկայացրել է Հ. Զելզելը:

Նա նշում էր, որ իրավակարգի նորմը վավերական է, քանի դեռ դրա գործողությունը իրավակարգով սահմանված եղանակով չի դադարել (լեգիտիմության սկզբունք): Հեղափոխության (սերառյալ՝ պետական հեղաշրջումը) ժամանակ լեգիտիմության սկզբունքը չի գործում, քանի որ սահմանադրությունը փոփոխվում է կամ փոխարինվում է մեկ ուրիշով ոչ լեգիտիմ ճանապարհով՝ գործող սահմանադրությանը չհամապատասխանող կարգով: Հեղափոխությունների ժամանակ սովորաբար վերացվում են միայն հին սահմանադրությունը և քաղաքական առումով կարևոր օրենքները, իսկ օրենքների մեծ մասը պահպանում են իրենց վավերականությունը (действительность), սակայն դա հնարավոր է միայն այն պատճառով, որ հեղափոխական կառավարությունն ուղղակի կամահայտնությամբ կամ լռությամբ դրանք գործողության մեջ է դրել: Զեյզենը սա համարում էր ոչ թե իրավունքի վերաստեղծում, այլ նոր իրավակարգի կողմից հին իրավակարգի նորմերի ռեցեպցիա (Кельзен 260-261):

Այսպիսով՝ հեղափոխությունների ժամանակ լեգիտիմության սկզբունքը կիրառելի չէ, այն իր տեղը զիջում է արդյունավետության սկզբունքին: Հեղափոխական կառավարությունը դառնում է արդյունավետ կառավարություն, եթե կարողանում է ապահովել նոր սահմանադրության (որն ընդունվել է նախորդ սահմանադրությամբ սահմանված կարգի խախտմամբ) գործունեությունը (действительность): Հ. Զեյզենը սահմանադրությունը համարում էր գործուն, եթե դրան համապատասխան ստեղծված նորմերն ամբողջությամբ կիրառվում և պահպանվում են: Այն պահից, երբ հին սահմանադրությունը կորցնում է գործունեությունը, իսկ նոր սահմանադրությունը դառնում է գործուն, իրավական նորմեր ստեղծելու և կիրառելու վերաբերյալ ակտերը մեկնաբանվում են ոչ թե հին, այլ նոր, Գլխավոր նորմի կանխորոշմամբ: Հին Սահմանադրության հիման վրա ընդունված, սակայն նոր կարգերի կողմից ըմբռնելիություն չստացած օրենքներն այլևս վավեր չեն, իսկ հին սահմանադրությամբ լիազորված մարմիններն այլևս չեն համարվում իրավասու մարմիններ (Кельзен 262) :

Այլ կերպ ասած՝ Հ. Զեյզենն ընդունում էր, որ հաջողված հեղափոխության ժամանակ լեգիտիմության սկզբունքը իր տեղը զիջում է արդյունավետության սկզբունքին, քանի որ հեղափոխական կառավարությանը հաջողվել է ապահովել նոր սահմանադրության գործունեությունը: Նման կառավարությունը նա անվանում է արդյունավետ կառավարություն:

Հայաստանի անկախացման գործընթացի սկզբնական փուլում նույնպես առկա էր հին (խորհրդային Հայաստանի) և նոր (անկախ Հայաստանի) նորմատիվ համակարգերի երկվություն:

5. ՀՀ-ում պաշտոնապես գործող հին և նոր իրավակարգերի կոլիզիաները (1990-1995թթ.)

Հայաստանի անկախության հռչակման գործընթացի սկզբնական փուլում, երբ մի հասարակական կարգից անցում էր կատարվում նոր կարգերի, երկրում փաստացի գործում էր երկու իրավակարգ. մի կողմից՝ ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրությունը և խորհրդային օրենսդրությունը, մյուս կողմից՝ Հայաստանի երրորդ Հանրապետության նորընտիր Գերագույն խորհրդի ստեղծած օրենսդրությունը: Նկատի ունենալով, որ այդ նորմատիվ ակտերն ընդունվել էին սկզբունքորեն միմյանցից տարբերվող քաղաքական, տնտեսական, իրավական ու գաղափարախոսական պայմաններում, բնականաբար մինչև նորմատիվ համակարգերի երկդիմության վերացումը, նրանց միջև պարբերաբար ծագելու էին հակասություններ¹:

¹ 1990թ. ԽՍՀՄ-ը դեռևս գոյատևում էր, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունը, լինելով խորհրդային դաշնության սուբյեկտ և միաժամանակ անկախ պետականություն կառուցելու քաղաքականություն որդեգրած հանրապետություն, իր իրավական հիմքերով հայտնվել էր հակասական վիճակում: Այդ հիմքերը սահմանված էին ԽՍՀՄ, ինչպես նաև ՀԽՍՀ 1978 թ.

Խորհրդային Սահմանադրության և Նոր ընդունվող օրենքների միջև հակասությունները լուծելու (ավելի ճիշտ՝ կանխելու) նպատակով անկախացման գործընթացում գտնվող Հայաստանի իշխանություններն ընդունեցին կոլիզիոն իրավունքի տեսանկյունից յուրահատուկ կարգավորում: Այսպես՝ 10.12.1990թ.-ին ընդունվեց մեկ հոդվածից բաղկացած՝ «Հայաստանի անկախության մասին» հռչակագրին համապատասխան ընդունված օրենսդրական ակտերի մասին» սահմանադրական օրենքը, որի համաձայն.

«Մինչև Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրության ընդունումը դադարեցվում է գործող սահմանադրության այն դրույթների գործողությունը, որոնք հակասում են «Հայաստանի անկախության մասին» հռչակագրի հիման վրա Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի կողմից ընդունված օրենքներին»:

Փաստորեն խորհրդային Հայաստանի Սահմանադրության և անկախ Հայաստանի Նոր օրենքների միջև հակասության դեպքում նախապատվություն էր տրվում ոչ թե հին Սահմանադրության Նորմերին, այլ Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի հիման վրա ընդունված Հայաստանի Նոր օրենքներին: Սա յուրահատուկ իրավիճակ էր, քանի որ սովորական պայմաններում Սահմանադրության և օրենքների հակասության դեպքում *lex superior* կոլիզիոն Նորմի հիման վրա նախապատվությունը տրվում է Սահմանադրության Նորմին: Այս առումով 10.12.1990թ.-ի սահմանադրական օրենքով նախատեսված կոլիզիոն Նորմը *sui generis* (ինքնատիպ) կանոն էր, որի փոխօրինական մեջ կարելի է նկատել *lex posterior* կանոնի (Նոր օրենքը վերացնում է նախորդի գործողությունը) տրամաբանությունը:

Անկասկած, *lex superior* և *lex posterior* կանոնների մրցակցության դեպքում գործում է *lex superior* կանոնը, սակայն այս օրինակը ցույց է տալիս, որ սահմանադրական կարգի (տնտեսական, քաղաքական, իրավական և այլ համակարգերի) հիմնարար փոփոխությունների (հեղափոխությունների) դեպքում հին օրենքի (եթե Նույնիսկ այն Սահմանադրությունն է) և Նոր օրենքի հակասության դեպքում *lex posterior* կանոնի հիման վրա պետք է նախապատվություն տալ սահմանադրական Նոր կարգերին համապատասխանող և գործունե օրենքին:

Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո խորհրդային և ժամանակակից Նորմատիվ համակարգերի հակասության լուծումը չպետք է դիտարկել միայն *lex posterior* կանոնի լույսի ներքո: Այս հարցն ունի ավելի խորը արմատներ: Անկախ Հայաստանում դեռևս գործող խորհրդային Սահմանադրությունն ըստ էության անուժ Նորմատիվ ակտ էր, քանի որ բացակայում էին իրավաքաղաքական այն ինստիտուտները, որոնք Նույնիսկ ձևականորեն կոչված էին պահպանելու և իրացնելու Սահմանադրության Նորմերը: Նոր հասարակական-քաղաքական պայմաններում գործող իշխանությունը ուներ հայեցողություն՝ ուժ հաղորդելու կամ չհաղորդելու նախորդ հասարակական կարգերի պայմաններում ընդունված

սահմանադրությամբ և ընթացիկ օրենսդրությամբ, որոնց գումարվում էր Հայաստանի երրորդ Հանրապետության Նորընտիր Գերագույն խորհրդի ստեղծած օրենսդրությունը: Խորհրդային Սահմանադրությունը Էական Ներքին հակասությունների մեջ էր Նոր սահմանադրական կարգերի հետ: Այն պարունակում էր այնպիսի դրույթներ, որոնք ելնում էին խորհրդային-կոմունիստական նախկին համակարգի գաղափարներից ու սկզբունքներից, չէին համապատասխանում իշխանությունների տարանջատման, պաշտամենտարիզմի, իրավական պետության, քաղաքացիական հասարակության պահանջներին: Այս մասին տես Վաղարշյան Ա. Հայաստանի անկախության հռչակագիրը և ժողովրդավարական, իրավական հասարակության ռազմավարության օրենսդրական կենսագործումը 1990-1991 թթ. // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն, 2015, № 3 (18), էջ 6, 8:

խորհրդային ակտերին, ինչպես օրինակ՝ խորհրդային Վարչական իրավախախտումների մասին օրենսգրքի դեպքում է:

1978թ.-ի խորհրդային Սահմանադրության և անկախ Հայաստանի օրենքների կոլիզիոն հարաբերակցությունը կարելի է բնութագրել որպես պետական ուժը (արտաքին ուժը) փաստացի կորցրած, սակայն գործող օրենքի (հին Սահմանադրության) և ներքին (բովանդակային) ու պետական (արտաքին) ուժով օժտված իրավունքի (նոր օրենքների) հակասություն, որի լուծումը նոր իրավունքի օգտին էր (Еллинек 18-20):

6. Եզրակացություններ

Ելնելով վերը նշվածից՝ կարելի է եզրակացնել, որ հեղափոխություններից հետո կամ նոր պետականության կազմավորման գործընթացում պետությունները հաճախ գործում են հին պոզիտիվ իրավունքի կարգավորումներին հակառակ՝ դրա հիմքում դնելով *contra legem* իրավունքի զարգացման դոկտրինը:

Հայաստանի Հանրապետության կայացման սկզբնական ժամանակաշրջանում նոր ընտրված Գերագույն խորհուրդը, հիմք ընդունելով իրավունքի սկզբունքները կամ վկայակոչելով բնական իրավունքը, գործել է Դաշնության կենտրոնի օրենսդրական դրույթներին հակառակ: Նման վարքագծի հիմքում փաստորեն ընկած էր *contra legem* իրավունքի զարգացման դոկտրինը:

Օգտագործված գրականություն

1. *Հայաստանի Հանրապետության անկախության 25-ամյակ: Փաստաթղթերի ժողովածու*. Երևան, 2016:
2. Հովհաննիսյան, Գոռ. *Ընդհանուր իրավագիտություն և իրավաբանական մեթոդաբանություն*. Երևան, 2020:
3. Ղամբարյան, Արթուր. «Իրավունքի և օրենքի կոլիզիաները իրավունքի փիլիսոփայությունում». *Գիտական Արցախ*, № 1(8), 2021:
4. Голунский, Сергей и Строгович, Михаил. *Теория государства и права. Учебник*. Юрид. изд-во НКЮ СССР, М., 1940.
5. Еллинек, Георг. *Борьба старого права с новым*. Пер. с нем. М., 1908.
6. Коркунов, Николай. *Указ и закон. Диссертация*. СПб., 1894.
7. Кельзен, Ганс. *Чистое учение о праве*. 2-е изд. Пер. с нем. СПб., 2015.
8. Лесив, Богдан. «Реалии и потенциал конституционного контроля над действиями и решениями властей: сравнительное исследование». *Сравнительное конституционное обозрение*, № 6 (139), 2020.
9. *Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах*. Т. 2. Отв. Ред. Марченко, Михаил, М., 1998.
10. Новицкая, Татьяна. *Источники права в первые годы советской власти. Источники российского права: вопросы теории и истории: учебное пособие*. Отв. ред.: Марченко, Михаил, Норма, М., 2005.
11. ---. «Использование дооктябрьских норм права в первый год Советской власти». *Правоведение*, № 3, 1983.
12. Сорокин, Михаил. «В поисках «политического» конституционализма в России (роль несудебной интерпретации основного закона)». *Закон*, № 1, 2020.
13. Федотов, Александр. «Возможно ли применение *contra legem* в демократическом правовом государстве?». *Журнал российского права*, № 8, 2002.

WORKS CITED

1. Hayastani Hanrapetut'yan ankaxut'yan 25-amyak: P'astat'ght'eri jhoghovac'u. Erevan, [25th Anniversary of Republic of Armenia's independence. Collection of documents. Yerevan] 2016. (in Armenian)
2. Hovhannisyan, Gor'. «Y'ndhanur iravagitut'yun & iravabanakan met'odabanut'yun». Erevan, [General Legal Awareness and Methodology of Law. Yerevan] 2020. (in Armenian)
3. Ghambaryan, Art'ur. «Iravunqi ev o'renqi kolizianery' iravunqi p'ilisop'ayut'yunum». Gitakan Arcax, № 1(8), [“Collisions of Law and Justice in The Philosophy of Law”. Scientific Artsakh, № 1(8)] 2021. (in Armenian)
4. Golunskij, Sergej i Strogovich, Mihail. Teorija gosudarstva i prava. Uchebnik. Jurid. izd-vo NKJu SSSR, M., [Theory of State And Law. Legal publishing house of PCJ USSR, M.] 1940. (in Russian)
5. Ellinek, Georg. Bor'ba starogo prava s novym. Per. s nem. M., [Struggle of The Old Law With The New. Trans. from Germ, M.] 1908. (in Russian)
6. Korkunov, Nikolaj. «Ukaz i zakon. Dissertacija». SPb., [“Decree and Law”. Dissertation. SPb.] 1894. (in Russian)
7. Kel'zen, Gans. Chistoe uchenie o prave. 2-e izd. Per. s nem. SPb., [Pure Theory of Law, 2nd edition/ trans. from German. SPb.] 2015. (in Russian)
8. Lesiv, Bogdan. «Realii i potencial konstitucionnogo kontrolja nad dejstvijami i reshenijami vlastej: sravnitel'noe issledovanie». Sravnitel'noe konstitucionnoe obozrenie. № 6 (139), [“Realities and Potential of Constitutional Review. Leading Actions and Decisions of the Authorities: a Comparative Study”. Comparative constitutional review. № 6 (139)] 2020. (in Russian)
9. Obshhaja teorija gosudarstva i prava. Akademicheskij kurs v 3-h tomah. T. 2”. Otv. Red. Marchenko, Mihail, M., [“General theory of state and law. Academic course in 3 volumes. V. 2”. Ex. ed.: Marchenko, Mihail, M.] 1998. (in Russian)
10. Novickaja, Tat'jana. Istochniki prava v pervye gody sovetsoj vlasti. Istochniki rossijskogo prava: voprosy teorii i istorii: uchebnoe posobie. Otv. red.: Marchenko, Mihail, M., [Sources of Law in The Early Years of Soviet Puer. Sources of Russian Law: Questions of Theory and History: tutorial. Ex. ed.: Marchenko, Mihail, M.] 2005. (in Russian)
11. ---. «Ispol'zovanie dooktjabr'skih norm prava v pervyj god Sovetskoj vlasti». Pravovedenie, № 3, [Novitskaya, Tat'jana, “Use of pre-October Rules of Law in The First Year of Soviet Puer”. Jurisprudence, № 3] 1983. (in Russian)
12. Sorokin, Mihail. «V poiskah "politicheskogo" konstitucionalizma v Rossii (rol' nesudebnoj interpretacii osnovnogo zakona)». Zakon, № 1, [In Search of “political” Constitutionalism in Russia (the role of non-judicial interpretation of the basic law). Law, № 1] 2020. (in Russian)
13. Fedotov, Aleksandr. «Vozmozhno li primenenie contra legem v demokraticheskom pravom gosudarstve?”. Zhurnal rossijskogo prava, № 8, [“Is it possible to apply the law in a democratic state governed by the rule of law”. Journal of Russian Law, № 8] 2002. (in Russian)

THE DOCTRINE OF CONTRA LEGEM LAW DEVELOPMENT IN THE PROCESS OF ESTABLISHING THE INDEPENDENCE OF ARMENIA

ARTUR GHAMBARYAN

*Russian-Armenian University, Department of Theory of Law and Constitutional law, Head; Doctor of Law, Professor,
Honored Lawyer of the Republic of Armenia,
Yerevan, Republic of Armenia*

The purpose of the article is to reveal in the constitutional law sphere the features of the manifestation of the development of contra legem law in law-making, interpretation of law and law enforcement spheres.

The main objectives of the article are to study and analyze the development of the contra legem law doctrine in different historical and political periods, especially in the periods of transition from the old to the new legal order, i.e. the struggle between the old and the new legal order of the post-revolutionary period, the collision of the new and the old law and order, officially operating in the RA, and their solution.

The author used a number of scientific methods, in particular, historical-legal and comparative-legal methods. The author presents the position of H. Kelsen, according to which the principle of legitimacy gives way to the principle of efficiency. Then, presenting the normative duality of the old and the new legal orders, inherent in the transitional period of Armenia's independence from the USSR, he finds out that when resolving collisions of law, that have arisen between the old and the new, preference should be given to the new, which is due not only to the lex posterior rule, but mainly due to the legal awareness and newly established state-and-legal values inherent in this period.

The author concludes that such transitional periods as revolution are characterized by the activity of the State based on the spirit of the doctrine of the development of law contra legem and violating positive law.

Keywords: *contra legem law enforcement, contra legem interpretation of law, development of contra legem law, contra legem constitutional tort, contra constitutionem conduct, principle of efficiency, validity and effectiveness of norms, collisions of law.*

ДОКТРИНА РАЗВИТИЯ ПРАВА CONTRA LEGEM В ПРОЦЕССЕ УСТАНОВЛЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ АРМЕНИИ

АРТУР ГАМБАРЯН

*заведующий кафедрой теории права и конституционного права
Российско-Армянского (Славянского) Университета,
доктор юридических наук, профессор,
заслуженный юрист Республики Армения,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – в конституционно-правовой сфере выявить особенности проявления развития contra legem права в правотворческой, толковании права и правоприменительной сферах.

Основными задачами статьи являются изучение и анализ развития доктрины права contra legem в разных историко-политических периодах, в особенности, в

периодах перехода от старого к новому правопорядку, т.е. борьбу старого и нового правопорядков постреволюционного периода, коллизии нового и старого правопорядков, официально действующих в РА, и их решение.

Автор использовал ряд научных методов, в частности, историко-правовые и сравнительно-правовые методы.

Автор представляет позицию Г. Кельзена, согласно которой принцип легитимности уступает свое место принципу эффективности. Затем, представляя нормативную двойственность старого и нового, присущую переходному периоду независимости Армении от СССР, находит, что при решении коллизий, возникших между старым и новым, предпочтение отдается новому, что обусловлено не только правилом *lex posterior*, а преимущественно присущей данному периоду правосознанием и установленными новыми государственно-правовыми ценностями.

Автор заключает, что таким переходным периодам, как революция, присуща основывающаяся на духе доктрины развития права *contra legem* и нарушающая позитивное право деятельность государства.

Ключевые слова: *contra legem* правоприменение, *contra legem* толкование, развитие права *contra legem*, *contra legem* конституционный деликт, *contra constitutionem* поведение, принцип эффективности, действительность и действительность норм, коллизия.

INTERNATIONAL PROSECUTION OF MACRO-CRIMES COMMITTED DURING THE THIRD ARTSAKH WAR*

UDC 341:343.1 (479.25)

DOI: 10.52063/25792652-2021.3-98

GURGEN PETROSSIAN

*Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, Senior Researcher,
Head of International Criminal Law Research Group,
Doctor of Law (LL.M.) (Heidelberg),
Erlangen, Germany
Gurgen.petrossian@fau.de*

This article articulates the possible legal paths open to international criminal law in order to activate the prosecution of macro-crimes committed during the Third Artsakh War. Neither the Republic of Armenia nor Republic of Azerbaijan nor the Republic of Artsakh is not a member of the Rome Statute of the International Criminal Court (ICC). This makes it difficult to initiate the prosecution of war crimes on an international level. The following article highlights the difficulties and alternatives in overcoming the legal obstacles for activating international criminal prosecution, by waging and comparing the possible instruments. The legal comparison and the historical overview allow considering three different levels for the prosecution of international crimes committed during the Third Artsakh War, where national prosecution based on universal jurisdiction seems to be the most efficient tool.

Keywords: war crimes, International Criminal Court, crimes against humanity, Nuremberg Principles, Artsakh War, forced displacement, torture, mutilation, inhuman treatment, Azerbaijan, Republic of Artsakh, situation in the State of Palestine, Cook Islands, universal jurisdiction.

Introduction

During the Third Artsakh War in 2020 – or the Forty-Four-Day War as it was also known - numerous atrocities were committed by the members of the armed forces of the Republic of Azerbaijan, including extrajudicial killings, executions, torture, inhuman treatment, the bombing of cities and the forced displacement of the civilian population of the Republic of Artsakh. So far, however, the international community has not responded to the international crimes committed by members of the armed forces of the Republic of Azerbaijan. This article illustrates the legal opportunities of activating international criminal justice. There are, in general, three possible ways of mobilizing international criminal justice.

The first refers to the International Criminal Court (ICC). Neither the Republic of Armenia nor the Republic of Artsakh is a member of the Rome Statute. That hinders the Court from commencing a preliminary examination. However, there is a precedent with regards to Palestine which activated the international criminal justice for the situation there. The second level is the establishment of a hybrid or specialized international institution for the investigation of crimes in the Republic of Artsakh. The practice of having internationalised institutions for the international conflicts is a common international

* Հոդվածը ներկայացվել է 01.10.2021թ., գրախոսվել՝ 25.11.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 25.12.2021թ.:

heritage, such as the Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia (ECCC), the Special Tribunal for Lebanon (STL), the Special Court for Sierra Leone (SCSL) and the Kosovo Specialist Chambers KSC, etc.

The third level is the use of the instrument of universal jurisdiction. The states that apply universal jurisdiction to international crimes under the Rome Statute are also first obliged to take steps to punish macro-criminals. Since 2014/15 states such as Spain, Germany, the Netherlands, the United Kingdom and Sweden have actively been applying universal jurisdiction to international crimes.

Historical Overview

Since World War I, the international community has sought ways to punish those most responsible for atrocities committed. The trials in Leipzig and Istanbul are considered the first internationalized attempt at criminal justice against war criminals (Akcam and Dadrian, 78). Although Kaiser Wilhelm II managed to avoid criminal prosecution, Article 227 of the Treaty of Versailles explicitly mentioned the requirement of individual criminal prosecution for a supreme offence against international morality and the sanctity of treaties (Schabas, The Trial of the Kaiser 10). After World War II, the international community reaffirmed the need for international prosecution for international crimes, this time successfully. The Nuremberg and Tokyo trials (Crowe 31) raised awareness of the prosecution of war criminals, but later, during the Cold War, the need for a permanent international court was forgotten due to the political atmosphere, and only after the armed conflict in former Yugoslavia and the genocide in Rwanda did the international community begin with the establishment of the International Criminal Court. On 17 July 1998, the Rome Statute of the International Criminal Court was signed and on 1 July 2002 the Court began operating. 123 countries are currently State Parties to the Rome Statute.

However, neither the Republic of Armenia nor the Republic of Artsakh is a State Party to the Rome Statute. The Republic of Armenia has signed the Rome Statute, but the Constitutional Court of the Republic of Armenia ruled in 2004 that the principle of complementarity derived from Article 17 of the Rome Statute and the amnesty provisions under Article 105 of the Rome Statute do not comply with the Constitution of the Republic of Armenia from 1995 (ՄԴՈ-502; Մարգարյան 267). Therefore, for technical reasons, the Republic of Armenia has not ratified the Rome Statute. However, since then the constitution of the Republic of Armenia has been amended twice.

Although the ICC is a permanent institution for the prosecution of international crimes such as genocide, crimes against humanity, war crimes and crimes of aggression, it does not have a universal but a treaty-based jurisdiction. As a result, the international community continues¹ to consider the establishment of internationalized or specialized institutions such as the Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia (ECCC), the Special Tribunal for Lebanon (STL), the Special Court for Sierra Leone (SCSL) and the Kosovo Specialist Chambers KSC). At the same time, the State Parties to the Rome Statute are also obliged, in accordance with the principle of complementarity, to take their own steps to prosecute international crimes at the domestic level.

International Criminal Court and the Republic of Artsakh

The jurisdiction of the ICC is based upon the four core offenses of genocide, crimes against humanity, war crimes and, since 2018, the crime of aggression. In order to initiate proceedings before the ICC, the prerequisites of jurisdiction pursuant to Art. 5

¹ Bearing in mind the experience with the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR).

(material jurisdiction), Art. 11 (temporal jurisdiction) and Art. 12 (territorial jurisdiction) of the Rome Statute, the trigger mechanisms within the meaning of Art. 13 of the Rome Statute and the admissibility in accordance with Art. 17 of the Rome Statute, must be met. The State Parties agreed in Rome that international criminal proceedings at the ICC should only be initiated in three cases (Պետրոսյան 232): by the Member States, by the UN Security Council, by transferring a situation to the ICC for investigation (de Wet 35) and the prosecutor can initiate an investigation on their own initiative if the prerequisites are met. For this, the bases of Art. 15 of the Rome Statute must be met (Olasolo 124).

As the Republic of Artsakh is not a State Party to the Rome Statute, the Court lacks the requisite jurisdiction to initiate proceedings. One possibility of activating the ICC in the case of Artsakh would be a referral by the UN Security Council, similarly to what was done in the Libya (S/RES/1970) and Sudan (S/RES/1593) situations. This path is not foreseeable in the near future, given Russia's active presence and the OSCE Minsk Group's mandate in the region.

The second legal path is a self-referral by the Republic of Artsakh in accordance with Art. 12(3) of the Rome Statute.

“If the acceptance of a State which is not a Party to this Statute is required under paragraph 2, that State may, by declaration lodged with the Registrar, accept the exercise of jurisdiction by the Court with respect to the crime in question. The accepting State shall cooperate with the Court without any delay or exception in accordance with Part 9.”

The ICC already has a practice of self-referrals from non-member States, such as Ukraine, Côte D'Ivoire and Palestine. The core issue here is the problem over the non-recognised status of the Republic of Artsakh. It is a fact that the elements of statehood, also known as the Jelinek elements, (Jelinek 381) such as territory (*Staatsgebiet*), people (*Staatsvolk*) and state power (*Staatsgewalt*) are met in case of Republic of Artsakh. It is doubtful, however, whether the recognition from the other states is required for it to be classified as a “state” within Article 12(3) of the Rome Statute. The Cook Islands, which is a self-governing island country, is not a recognised state and is under the responsibility of New Zealand. However, the Cook Islands is a State Party to the Rome Statute (C.N.57.2015.TREATIES-XVIII.10). The same provision relates to the International Court of Justice (ICJ), where a non-member state to the UN has the possibility to become a party to the ICJ. This, at the same time, means that membership to the Court does not grant the state international recognition (Schabas, Opinion in Accordance with Article 103 of the Rules of Procedure and Evidence §§5-8).

At the request of Palestine, the Prosecutor of the ICC initiated a preliminary examination into the investigations in Palestine in 2015 (Statement of ICC Prosecutor, Fatou Bensouda, on the conclusion of the preliminary examination of the Situation in Palestine, and seeking a ruling on the scope of the Court's territorial jurisdiction, <https://www.icc-cpi.int/Pages/item.aspx?name=20191220-otp-statement-palestine>. Accessed 14.11.2021).

In late 2019, the Prosecutor came to the conclusion that the prerequisites for the investigation were met and requested on 22 January 2020 that the Chamber rule on Art. 19(3) of the Rome Statute (Situation in the State of Palestine, Prosecution request pursuant to article 19(3) for a ruling on the Court's territorial jurisdiction in Palestine, 22 January 2020). On 5 February 2021, the Pre-Trial Chamber assessed that it was not in a position to be able to determine the statehood of the state (*Situation in the State of Palestine*, Decision on the 'Prosecution request pursuant to article 19(3) for a ruling on the Court's territorial jurisdiction in Palestine §§ 104-108), but found that the accession

procedure pursuant to Arts. 12(1), 125(3) and 126(2) of the Rome Statute of the Palestine to the Rome Statute is in consistence to the purpose of the Court of ending impunity by establishing individual criminal responsibility for crimes (Situation in the State of Palestine, Decision on the 'Prosecution request pursuant to article 19(3) for a ruling on the Court's territorial jurisdiction in Palestine §§ 109-113; Loengarov; Gross). On 3 March 2021, the ICC Prosecutor started an investigation into the situation of the State of Palestine (Statement of ICC Prosecutor, Fatou Bensouda, respecting an investigation of the Situation in Palestine, <https://www.icc-cpi.int/Pages/item.aspx?name=210303-prosecutor-statement-investigation-palestine>. Accessed 14.11.2021).

Of course, the case of the Artsakh Republic cannot be compared with the case of Palestine solely because Palestine has observer status at the UN (A/RES/67/19) and enjoys more political and international acceptance than the Artsakh Republic. The self-referral of the Artsakh Republic, however, would create political activism at the international level and raise awareness of the international crimes committed during the Second War (the April War of 2016) and the Third War (the Forty-Four-Day War in 2020). Even if the Registrar of the ICC were to accept the self-referral, before starting any investigation the Prosecutor would have to examine, pursuant to the Art. 53(1) of the Rome Statute, (i) whether the information available to the Prosecutor provides sufficient grounds to believe that a crime under the jurisdiction of the Court has been or is being committed, (ii) whether the matter is, or would be, admissible under Art. 17 of the Rome Statute and (that there are no proceedings pending at domestic level), and (iii) whether there are substantial reasons to believe that conducting an investigation would not be in the interests of justice, taking into account the gravity of the crime and the interests of the victims (ICC, Policy Paper on Preliminary Examinations, 2013 8; ICC, Policy Paper on the Interests of Justice, 2007 2). As soon as the ICC Prosecutor is satisfied with the criteria, he/she may start with the investigations in the situation.

However, the first step in activating the ICC by filing a self-referral is tied to a number of political issues and diplomacy with the members of the Assembly of State Parties to accept such a self-referral. At this point, it should be pointed out that the activation of the international criminal justice system is about the individual criminal responsibility of the members of the armed forces who have committed international crimes. This is very different from the international state responsibility that stands before the European Court of Human Rights (ECtHR), for example. At the same time, it has to be taken into account that the ICC Prosecutor will investigate the conflict from all sides.

In view of the political reluctance to activate the ICC at this point in time, it is also important to examine other options for international criminal justice.

Special Tribunal for Artsakh

The establishment of special courts for international crimes is still a visible feature of international criminal justice. This is related to the various factors such as lack of jurisdiction of the ICC, a political decision to create an independent and flexible mechanism, etc. For example, in order to prosecute the former president of Chad, Hissène Habré, for crimes against humanity, the African Union demanded (HRW) that Senegal prosecute the former president, who had found asylum there, as the ICC did not have temporal jurisdiction over the case because the crimes were committed prior to 2001.¹ Thus Senegal created a specialized court in order to prefer charges against him (AU welcomes appeal outcome of the Hissene Habre case by the African Extraordinary Chambers, <https://au.int/en/pressreleases/20170502/au-welcomes-appeal-outcome-hissene-habre-case-african-extraordinary-chambers>. Accessed 14.11.2021). Similarly,

¹ The ICC does not have jurisdiction on the cases before 2001.

the Kosovo Chambers were set up on the basis of an agreement between the EU and Kosovo since the crimes were committed between 1998 and 2000.

With respect to different conflicts, other fact-finding and investigative mechanisms are put in place, however it seems that the establishment of a specialized unit or court or tribunal for the prosecution of international crimes depends on the political will of the states involved. It is not foreseeable that something similar will be established within the OSCE or between the conflicting parties in the near future.

Third States and Artsakh

The Member States of the Rome Statute are, under the provisions of the Statute, obliged to take action against macro-criminals. In accordance with the Nuremberg Trials' established principles, any person who commits an act which constitutes a crime under international law is responsible therefore and liable to punishment (Nuremberg Principles I). The fact that domestic law does not impose a penalty for an act which constitutes a crime under international law does not relieve the person who committed the act from responsibility under international law (Nuremberg Principle II). This means that regardless of the crime scene, the macro-criminal is liable to prosecution.

It is also known as universal jurisdiction (*Weltrechtsprinzip*) where the obligation to prosecute and to punish transnational (BGH 3 StR 372/00 - 21 February 2001) and international crimes¹ derives from the international treaty and customary law. The action of the state in order to prosecute and to punish those crimes is known as international obligation towards international community (*obligatio erga omnes*) (Bassiouni 34), otherwise, any inactivity on the part of the state and ignorance in prosecuting the criminals of "foreign matters" would lead to the breach of international obligation and, accordingly, to state responsibility pursuant to Art. 12 Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts (Draft Articles) (Petrossian, Saatenverantwortlichkeit für Völkermord 157-161). The fundamental question here is why this type of involvement by the so-called third state in punishing criminals, who are in no way related to that state, is necessary. The answer is tied to the core and protected interests of the offenses arising from the international treaty and customary law. The best historical example is piracy. Piracy is considered as an historical problem where the maritime-armed pirates steal, seize and hold cargo vessels, ships and their crews for ransom (Kraska 1-9). Piracy targets the economy and the trade system of the states and threatens not only the sovereignty of the states but also the well-being of the international community (Garrod 197; Cohen 214). Therefore, combatting piracy is everyone's task.² Art. 105 of the UN Convention on the Law of the Sea allows any state to take measures against the pirates and the courts of the state which carried out the seizure to decide upon the penalties to be imposed on the pirates. Similarly, based upon the international multilateral agreements, states agreed to combat certain offences on the principle of universal jurisdiction because those offences treat the fundamental values and interests of the international community (Hovell 443). If, in the event of transnational crimes, it is still disputed whether the principle of universal jurisdiction may apply or not (Ambos §6),³

¹ Such as crimes against humanity, genocide and war crimes.

² Cicero described the piracy as the enemy of all, "Nam pirata non est ex perduellium numero definitus, sed communis hostis omnium; cum hoc nec fides debet nec ius iurandum esse commune" in De Officiis.

³ International conventions on transnational crimes do not explicitly emphasize the universal jurisdiction; it is in margin of appreciation of the member state to adjust the plank from the aut dedere aut judicare principle to universal jurisdiction, e.g. Article 31(3) Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings 2005, Article 15(4) The United Nations

international crimes, especially peremptory norms (*jus cogens*), such as genocide, crimes against humanity, war crimes, slavery and torture are subject to universal jurisdiction because of their international nature (Cockayne et al 254). Recalling the Princeton Principles, universal jurisdiction is criminal jurisdiction based solely upon the nature of the crime, without regard to where the crime was committed, the nationality of the alleged or convicted perpetrator, the nationality of the victim, or any other nexus to the state exercising such jurisdiction (Petrossian, The Nine-Year Term of the New Prosecutor – a Test for International Criminal Justice?).¹

During the conflict in the former Yugoslavia, numerous perpetrators travelled to Europe under the curtain of refugees. European states have initiated criminal prosecutions against those criminals who had committed crimes in the conflict zone and who fled to Europe. The same scenario repeated itself after the conflicts in Syria and Iraq (Safferling, Petrossian 244).

The most active role in the prosecution of macro-criminals on the basis of universal jurisdiction was taken Germany. It initiated hundreds of cases against alleged perpetrators from different conflict zones, including Afghanistan, Syria, Iraq and Sri Lanka (Safferling, Petrossian 245).

Although from a theoretical point of view the prosecution of macro-criminals is clear, on the practical level difficulties arise. Prosecutors in third countries would avoid prosecuting foreign criminals not only because of their political ties or interests but also due to a lack of evidence and a lack of international cooperation in criminal matters. Pursuant to Section 153c of the German Code of Criminal Procedure (*Strafprozeßordnung*; StPO), the public prosecutor's office (*Staatsanwaltschaft*) has the option of refraining from prosecuting offenses abroad without the court having to consent. Moreover, in regard to international crimes, the prosecution's discretion to prosecute is even more restricted (Safferling, Völkerstrafrecht). Accordingly, there is a compulsion to prosecute in the event that the act has a domestic connection (if the accused person is in Germany, Section 153f StPO) (DEARJV, 16).

This means that third states' prosecutors will only initiate criminal proceedings if they already have sufficient evidence and materials to bring proceedings against the person who is on their territory. Otherwise, the investigations into the "foreign" affairs will not bear "fruits". This results in an important task for the victim representatives inside and outside Artsakh to conduct their own investigations into war crimes and crimes against humanity. The published video on war crimes and testimony of the victims are the primary source for conducting the investigation using satellite imagery, geolocating the commission of crimes, identifying the armed units and their commanders who have been actively involved in the war crime zones. Social media is another source of evidence that can help conduct the investigation and identify the perpetrators.

Without their own investigation, there is little hope that third state prosecutors will initiate proceedings. Not only the commanders of the armed forces had to be identified, but also the soldiers who executed the orders and directly committed the crimes.

There are already applications to the third state prosecutors by the Ombudsmen of the Republic of Armenia (Armenian ombudsman submits reports on Azerbaijani war crimes to prosecutor's offices of different countries, <https://www.panorama.am/en/news/2020/12/28/Armenian-ombudsman/2428260>. Accessed 14.11.2021), the German-Armenian Lawyers' Association (Strafanzeige wegen

Convention against Transnational Organized Crime 2000, Article 4(2) UN Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances, 1988.

¹ Princeton University Program in Law and Public Affairs, The Princeton Principles on Universal Jurisdiction 28 (2001), Principle 1.

aserbaidshischer Kriegsverbrechen gestellt, <https://anfdeutsch.com/weltweit/strafanzeige-beim-gba-wegen-aserbaidshischer-kriegsverbrechen-22288>. Accessed 14.11.2021) and the Argentinian-Armenian Lawyers' Association with regard to the war crimes committed by the armed forces of the Republic of Azerbaijan.

Conclusion

All three legal ways to activate international criminal justice are possible. The problem, however, is the political willingness to use the instrument of international criminal justice to prosecute the macro-crimes committed during both the April and the Forty-Four-Day Wars. National authorities appear to be slow in collecting and documenting evidence of international crimes. The international criminal justice mechanism should be used not only to prosecute international crimes but also to prevent future atrocities. The international rules do not have a symbolic function, but must be respected and appropriate steps must be taken by the national authorities to activate them.

Another crucial instrument is the diplomacy of using the mechanism of international criminal justice. Accordingly, the national authorities should use every diplomatic opportunity to raise awareness of the crimes committed by members of the armed forces of the Republic of Azerbaijan.

Works cited

1. Մարգարյան, Աննա. Միջազգային քրեական դատարանի կանոնադրության դրույթների արտացոլումը ՀՀ քրեական օրենսդրության մեջ: Ղազինյան, Գագիկ և ուրիշներ. ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի պրոֆեսորադասախոսական կազմի գիտաժողովի նյութերի ժողովածու: Երևանի Պետական Համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 2016:
2. Margaryan, Anna. Mijazgayin qreakan datarani kanonadrut'yan druyt'neri artacolumy' HH qreakan o'rensdrut'yan mej [Reflection of the provisions of the Statute of the International Criminal Court in the criminal legislation of the Republic of Armenia]: Ghazinyan, Gagik & urishner. EPH iravagitut'yan fakulteti profesoradasaxosakan kazmi gitajhoghovi nyut'eri jhoghovac'u: Erevani Petakan Hamalsarani hratarakchut'yun, Erevan, 2016:
3. Պետրոսյան, Գուրգեն. Միջազգային քրեական իրավունք: Երևանի Պետական Համալսարանի հրատարակչություն, 2020:
4. Petrossian, Gurgen. Mijazgayin qreakan iravunq [International criminal law]: Erevani Petakan Hamalsarani hratarakchut'yun, 2020.
5. Ambos in MüKoStGB, 4. Aufl. Beck, München, 2020
6. Akcam, Taner, Dadrian, Vahagn. Judgment at Istanbul. Bergbahn books, New York, 2011.
7. Bassiouni, Cheriff. International Crimes: Jus Cogens and Obligatio Erga Omnes. Law and Contemporary Problems, Vol. 59: No. 4, 1996, p. 63-74.
8. Cockayne, James, Grono, Nick, Panaccione, Kari. Slavery and the Limits of International Criminal Justice. *JICJ*, Vol. 14, Issue 2, 2016, pp. 253-267.
9. Cohen, Miriam. The Analogy between Piracy and Human Trafficking: A Theoretical Framework for the Application of Universal Jurisdiction, *Buffalo Human Rights Law Review*, Vol. 16, Article 5, 2010, pp. 201-235.
10. Crowe, David. The Tokyo and Nuremberg International Military Tribunal Trials. In: Dittrich, Viviane, et al. The Tokyo Tribunal. TOAEP, Brussels, 2020.

11. de Wet, Erika. Referrals to the International Criminal Court Under Chapter VII of the United Nations Charter and the Immunity of Foreign State Officials. *AJIL*, 2018, pp. 33-37.
12. Garrod, Matthew. Piracy, the Protection of Vital State Interests and the False Foundations of Universal Jurisdiction in International Law. *Diplomacy and Statecraft*, Vol. 25, Issue 2, 2014, pp. 195-213.
13. Gross, Aeyel. Decolonizing the ICC: The Situation in Palestine and Beyond, *JustSecurity*, 8 March 2021.
14. Jelinek, Georg. *Allgemeine Staatslehre*. Springer Verlag, Berlin, 1921.
15. Henkel, Gerd. *Leipziger Prozesse*. Hamburger Edition, Hamburg, 2014.
16. Hovell, Devika. The Authority of Universal Jurisdiction. *The European Journal of International Law*, Vol. 29 no. 2, 2018, pp. 427-456.
17. HRW, African Union: Press Senegal on Habré Trial, 28 January 2009.
18. ICC, Policy Paper on Preliminary Examinations, 2013.
19. ICC, Policy Paper on the Interests of Justice, 2007.
20. ICC, Statement of ICC Prosecutor, Fatou Bensouda, respecting an investigation of the Situation in Palestine.
21. Kraska, James. *Contemporary Maritime Piracy: International Law, Strategy, and Diplomacy at Sea*. Praeger, Santa Barbara, 2011.
22. Loengarov, Alexander. State of Jurisdiction: The International Criminal Court and the 'Situation in Palestine', Washington Institute, 24 April 2020
23. Olasolo, Hector. The Triggering Procedure of the International Criminal Court, Procedural Treatment of the Principle of Complementarity, and the Role of Office of the Prosecutor. *ICLR* 5, 2005, pp. 121-146.
24. Petrossian, Guren. *Statenverantwortlichkeit für Völkermord*. Duncker und Humblot, Berlin, 2019.
25. Petrossian Guren. The Nine-Year Term of the New Prosecutor – a Test for International Criminal Justice? | lawyerblog, 2021.
26. Safferling Christoph, Petrossian Guren. Universal Jurisdiction and International Crimes in German Courts – Recent Steps towards Exercising the Principle of Complementarity after the Entry into Force of the Rome Statute, *EuCLR*, 2021, pp. 242-263.
27. Safferling Christoph. *Völkerstrafrecht*, In: Kudlich Hans, et al., *Handbuch des Strafrechts*, C.F. Müller, München, 2021.
28. Schabas William. The abolition of the death penalty in international law. National University of Ireland, Galway, 1992.
29. Schabas William. *The Trial of the Kaiser*. Oxford University Press, Oxford. 2018.
30. Schabas William. Opinion in Accordance with Article 103 of the Rules of Procedure and Evidence, 15 March 2020.

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ ԿԱՏԱՐՎԱԾ ՄԱԿՐՈՅԱՆ ՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԵՏԱՊԵՆԴԻՄԱՆ

ԳՈՒՐԳԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

*Էրլանգեն-Նյուրնբերգի ֆրիդրիխ-Ալեքսանդր համալսարանի
ավագ գիտաշխատող, միջազգային քրեական իրավունքի հետազոտական խմբի
ղեկավար, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր (Հայդելբերգ),
ք.Էրլանգեն, Գերմանիա*

Հոդվածը ներկայացնում է միջազգային քրեական իրավունքի հնարավոր
իրավական ուղիները՝ Արցախյան երրորդ պատերազմի ընթացքում կատարված

մակրոհանցագործությունների հետապնդումը ակտիվացնելու համար: Ո՛չ Հայաստանի Հանրապետությունը, ո՛չ Ադրբեջանի Հանրապետությունը և ո՛չ էլ Արցախի Հանրապետությունը Միջազգային քրեական դատարանի (ՄԶԴ) Հռոմի կանոնադրության անդամ չեն: Սա դժվարացնում է միջազգային մակարդակով պատերազմական հանցագործությունների քրեական հետապնդման նախաձեռնումը: Հոդվածում ընդգծվում են միջազգային քրեական հետապնդման ակտիվացման իրավական խոչընդոտները հաղթահարելու դժվարություններն ու այլընտրանքները հնարավոր գործիքների համադրման ու համեմատման միջոցով: Իրավական համեմատությունը և պատմական ակնարկը թույլ են տալիս դիտարկել Արցախյան երրորդ պատերազմի ընթացքում կատարված միջազգային հանցագործությունների հետապնդման երեք տարբեր մակարդակներ, որոնցից համընդհանուր իրավասության հիման վրա ազգային քրեական հետապնդումը թվում է ամենաարդյունավետ գործիքը:

Հիմնաբառեր՝ *պատերազմական հանցագործություններ, Միջազգային քրեական դատարան, մարդկության դեմ հանցագործություններ, Նյուրնբերգյան սկզբունքներ, Արցախյան պատերազմ, հարկադիր տեղահանում, խոշտանգում, անդամահատում, անմարդկային վերաբերմունք, Ադրբեջան, Արցախի Հանրապետություն, Պաղեստինում իրավիճակ, Քուկ կղզիներ, համընդհանուր իրավասություն:*

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРЕСЛЕДОВАНИЕ МАКРОПРЕСТУПЛЕНИЙ, СОВЕРШЕННЫХ ВО ВРЕМЯ ТРЕТЬЕЙ АРЦАХСКОЙ ВОЙНЫ

ГУРГЕН ПЕТРОСЯН

старший научный сотрудник Фридрих-Александр

Университета Эрлангена-Нюрнберга,

руководитель исследовательской группы международного уголовного права,

доктор юридических наук (Гейдельберг),

г. Эрланген, Германия

В данной статье сформулированы возможные правовые пути, открытые для международного уголовного права с целью активизации преследования макропреступлений, совершенных в ходе Третьей Арцахской войны. Ни Республика Армения, ни Республика Азербайджан, ни Республика Арцах не являются членами Римского статута Международного уголовного суда (МУС). Это затрудняет инициирование судебного преследования военных преступлений на международном уровне. Следующая статья освещает трудности и альтернативы в преодолении правовых препятствий для активизации международного уголовного преследования, проводя и сравнивая возможные инструменты. Правовое сравнение и исторический обзор позволяют рассмотреть три различных уровня для преследования международных преступлений, совершенных во время Третьей Арцахской войны, где национальное преследование на основе универсальной юрисдикции представляется наиболее эффективным инструментом.

Ключевые слова: *военные преступления, Международный уголовный суд, преступления против человечности, Нюрнбергские принципы, Арцахская война, насильственное перемещение, пытки, увечья, бесчеловечное обращение, Азербайджан, Республика Арцах, ситуация в Палестине, Острова Кука, универсальная юрисдикция.*

**1991 ԹՎԱԿԱՆԻ ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 10-Ի ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՆՐԱՔՎԵԻ ԴԵՐՆ ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱԴԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿԱԶՄԱԿՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ* 1**

ՀՏԴ 342

DOI: 10.52063/25792652-2021.3-107

ԱՎԵՏԻՔ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների
միավորման (ԱԵԳՄՍ) հիմնադիր նախագահ,
«Արցախ» գիտահետազոտական ինստիտուտի տնօրեն,
«Գիտական Արցախ» պարբերականի գլխավոր խմբագիր,
իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք.Ստեփանակերտ, Արցախի Հանրապետություն
avetiq.hh@gmail.com

**Հոդվածի նպատակն է բացահայտել անկախության հանրաքվեի
անցկացման իրավական հիմքերը, նախադրյալները, ընթացքը, արդյունքները և
իրավասու կառույցների կողմից տրված գնահատականները:**

Նպատակին հասնելու համար առաջ են քաշվել հետևյալ խնդիրները՝
ուսումնասիրել 1991թ. դեկտեմբերի 10-ի հանրաքվեի վերաբերյալ արխիվային
փաստաթղթերը, միջազգային դիտորդների կարծիքները և համադրելով ԼՂՀ,
ԽՍՀՄ գործող օրենսդրության և միջազգային իրավունքի հետ, անաչառ
գնահատական տալ հանրաքվեի գործընթացին:

Հետազոտության ընթացքում օգտագործվել են անալիզի, սինթեզի,
ինդուկցիայի, դեդուկցիայի և պատմահամեմատական մեթոդները:

Հետազոտության հիմնական եզրահանգումն այն է, որ ԼՂՀ
անկախության հանրաքվեի իրավական արժեքը նախ և առաջ այն է, որ դրա
արդյունքում ժողովրդի միաձայն քվեի միջոցով իրավաբանորեն հաստատվել է
Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության՝ որպես ինքնիշխան,
ժողովրդավարական և իրավական պետության կառուցման հայեցակարգը,
այսինքն՝ այդ պետաիրավական ակտը բավարար հիմք է հանդիսացել անկախ
պետականություն հիմնադրելու համար:

Դրանից զատ, ԼՂՀ ժողովրդական պատգամավորների Խորհրդի
գործկոմի ընդունած որոշումների ուսումնասիրությունն անառարկելիորեն
վկայում է, որ մի կողմից՝ դրանց հիմքում ընկած էին միջազգային իրավունքի
դրույթները, ԽՍՀՄ Սահմանադրությունը և օրենսդրությունը, որոնք «ԼՂՀ
հռչակման մասին» Հռչակագրի եզրափակիչ մասի համաձայն՝ «չեն հակասում
սույն Հռչակագրի նպատակներին ու սկզբունքներին և Հանրապետության
առանձնահատկություններին», իսկ մյուս կողմից՝ հետևողական
վերաբերմունք կար այդ որոշումները հանրության սեփականությունը
դարձնելու, տվյալ պարագայում՝ «Խորհրդային Ղարաբաղ» («Սովետսկի
Կարաբախ») թերթի և զանգվածային լրատվության այլ միջոցներով
բնակչությանը հասու դարձնելու ուղղությամբ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 20.11.2021թ., գրախոսվել՝ 27.11.2021թ., տպագրության
ընդունվել՝ 25.12.2021թ.:

1 Հետազոտությունն իրականացվել է Արցախի Հանրապետության կրթության,
գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարության կողմից տրամադրվող ֆինանսական
աջակցությամբ՝ SCS20-009 գիտական թեմայի շրջանակներում:

Հիմնաբառեր՝ *Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետություն, անկախության հանրաքվե, 1991թ. դեկտեմբերի 10, միջազգային դիտորդ, «ԼՂՀ հռչակման մասին» հռչակագիր, «ԽՍՀՄ կազմից միութենական հանրապետության դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման կարգի մասին» ԽՍՀՄ օրենք, Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողով, Ադրբեյջանի գեղծարարություն:*

Ներածություն

Ժողովրդավարական ու իրավական պետությանը ներհատուկ ժողովրդաիշխանության սկզբունքը դրսևորվել է Արցախի Հանրապետության 30-ամյա պետականության ամբողջ ժամանակաշրջանում: Այն սկիզբ է առել 1991 թ.-ի դեկտեմբերի 10-ին կայացած անկախության հանրաքվեով, որի իրավական նշանակության բաղադրիչներին և դրանց հիմքերին կանոնադաշտանք սույն հոդվածում:

Արցախի Հանրապետության անկախության հանրաքվեի դերն ու իրավական արժեքը բացահայտելու նպատակով նպատակահարմար ենք համարում անդրադառնալ հանրաքվեի անցկացման իրավական հիմքերին, նախադրյալներին, ընթացքին և իրավասու կառույցների կողմից տրված գնահատականներին:

Ինչպես հայտնի է, 1991թ.-ի սեպտեմբերի 2-ին իրավիքված բոլոր մակարդակների խորհուրդների պատգամավորների մասնակցությամբ Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների ժողովրդական պատգամավորների համատեղ նստաշրջանում որոշում ընդունվեց «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման մասին հռչակագրի ընդունման և նրա պետական իշխանության ու կառավարման ժամանակավոր մարմինների ձևավորման մասին» (ԼՂՀ ՊԱ ֆ. 1, ց. 2, կ. 28, պ. մ. 309, թ. 61-62): Հաշվի առնելով այն, որ ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու գործընթացը պետք է լիներ խիստ կանոնակարգված ու ԽՍՀՄ գործող օրենսդրությանը համապատասխան, ղեկավարվելով «ԽՍՀՄ կազմից միութենական հանրապետության դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման կարգի մասին» ԽՍՀՄ օրենքի 2-րդ հոդվածով՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ժողովրդական պատգամավորների խորհուրդը 1991 թ.-ի նոյեմբերի 27-ի որոշման 1-ին կետով որոշեց. «1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում անցկացնել հանրաքվե» (ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, կ. 50, պ. մ. 296, թ. 1): Ընդ որում, հանրաքվեի անցկացման համար հիմք է հանդիսացել նաև 1990 թ. ապրիլի 3-ի օրենքի 3-րդ հոդվածը, ըստ որի. «.... իր կազմի մեջ ինքնավար հանրապետություններ, ինքնավար մարզեր և ինքնավար շրջաններ ունեցող միութենական հանրապետություններում հանրաքվեն յուրաքանչյուր ինքնավարությունում անց է կացվում առանձին» (Закон СССР «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР»):

Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի ստեղծումը

Հանրաքվեի կազմակերպման ու անցկացման նպատակով 1991 թ.-ի նոյեմբերի 27-ին տեղի ունեցած անդրանիկ նիստում որոշում է կայացվել ստեղծել նոր մարմին՝ Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողով¹, որին վիճակված էր պատմական այդ

¹ Ընդհանրապես հանրաքվեի կազմակերպման համար ստեղծվող հիմնական հանձնաժողովը կոչվում է հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողով (ինչն ամրագրված էր «ԼՂՀ հանրաքվեի անցկացման մասին» ժամանակավոր կանոնակարգի 7-րդ հոդվածում): Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ թե՛ հանրաքվեի, թե՛ ընտրությունների կազմակերպման ու անցկացման համար մշտապես գործող պետական մարմինը Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովն է, ինչպես նաև այն, որ 1991 թ.-ի դեկտեմբերի 28-ին պետք է անցկացվեին ԼՂՀ առաջին գումարման Գերագույն խորհրդի ընտրություններ, նպատակահարմար էր ստեղծել

պատասխանատու և վճռորոշ պահին հանձն առած առաքելությունը կատարել հնարավորինս անթերի: Հիշյալ մարմնի գործունեության ամբողջ ընթացակարգը ներառում էր ենթակառուցվածքի ստեղծումը, հանձնաժողովների կազմավորումը, ընտրողների ցուցակների կազմումը, քվեարկության համար տեղամասերի ստեղծումը, ինչպես նաև քարոզչական ու բացատրական աշխատանքները, քվեարկության ընթացակարգը, ձայների հաշվումը, հանրաքվեի արդյունքների որոշումը և այլն:

Որպես այդ ամբողջական շղթայի սկզբնական օղակ՝ 1991 թ.-ի նոյեմբերի 27-ի որոշման 3-ին կետով «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ժողովրդական պատգամավորների ընտրությունների մասին» ժամանակավոր կանոնակարգի 12-րդ հոդվածի հիման վրա ԼՂՀ ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի գործկոմին հանձնարարվեց 1991 թ.-ի նոյեմբերի 28-ից ոչ ուշ աշխատանքային կոլեկտիվներում, հասարակական կազմակերպություններում, պետական իշխանության մարմիններում կազմակերպել ժողովներ՝ Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի կազմում թեկնածուների առաջադրման նպատակով և 1991 թ.-ի նոյեմբերի 28-ին ներկայացնել նստաշրջանի հաստատմանը (ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, կ. 50, պ. մ. 296, թ. 1):

«Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում հանրաքվե անցկացնելու մասին» ժամանակավոր կանոնակարգի 7-րդ հոդվածի համաձայն՝ «ԼՂՀ հանրաքվեի նախապատրաստումը և անցկացումն իրականացնում էին հետևյալ հանձնաժողովները.

- ԼՂՀ հանրաքվեի կենտրոնական (հանրապետական) հանձնաժողով,
- ԼՂՀ հանրաքվեի շրջանային հանձնաժողովներ,
- ԼՂՀ հանրաքվեի տեղամասային հանձնաժողովներ»:

Տեղեւորում հանրաքվեի աշխատանքները կազմակերպելու նպատակով յուրաքանչյուր ընտրատարածքում կազմավորվել են տարածքային ընտրական հանձնաժողովներ՝ 7-ից 9-ը մարդու կազմով (ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, կ. 28, պ. մ. 331, թ. 16):

Հանրաքվեի դրվելից հարցի ձևակերպումը

Համաձայն 1991թ.-ի նոյեմբերի 27-ի որոշման՝ հանրաքվեի դրվելից հարցը սկզբնապես ձևակերպվել էր հետևյալ կերպ. «Համաձայն եք Դուք ԽՍՀՄ կամ նրա իրավահաջորդի կազմում ինքնիշխան Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության կազմավորման հետ» (Սատարու՞մ եք Դուք Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակումը Ադրբեջանի Հանրապետությունից դուրս): Սակայն հաշվի առնելով հանրաքվեի դրվող հարցի շտկման անհրաժեշտությունը՝ նույն որոշման 2-րդ կետով ԼՂՀ ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի գործկոմին թույլատրվել է անհրաժեշտության դեպքում ճշգրտել հանրաքվեի դրվող հարցի ձևակերպումը և փոխանցել հանրաքվեի անցկացման Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովին՝ քվեաթերթիկ մոցնելու համար (ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, կ. 50, պ. մ. 296, թ. 1):

Մինչև ԼՂՀ անկախության հանրաքվեի դրվող հարցի վերջնական տարբերակի ընդունումը տեղի են ունեցել բազմաշերտ քննարկումներ, որոնց արդյունքում առաջարկվել էին մոտ մեկ տասնյակ ձևակերպումներ (ԼՂՀ, ՊԱ, ֆ. 1, ց. 3, կ. 11, պ. մ. 62, թ. 18): Դրանցից ընտրվել է այն տարբերակը, որում խտացված էր ժողովրդի հավաքական կամքի դրսևորման փիլիսոփայությունն ու անկախ պետություն ստեղծելու միջոցով խաղաղ գոյակցության պայմաններում ապրելու բնական իրավունքը: ԼՂՀ ժողպատգամավորների խորհրդի գործկոմը 1991թ.-ի դեկտեմբերի 4-ին ընդունեց «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հանրաքվեի դրվող հարցի ճշգրտված ձևակերպման մասին» թիվ 4/151 որոշումը, որի 1-ին կետին

Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողով, որը միաժամանակ կիրականացնելու է հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողովի գործառնությունները:

համապատասխան՝ հաստատվեց հանրաքվեի դրվող հարցի վերջնական ձևակերպումը՝ հետևյալ խմբագրությամբ. «**Համաձայն եք Պուք, որպեսզի հռչակված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը լինի անկախ պետություն, ինքնուրույն որոշելով համագործակցության ձևը ուրիշ պետությունների և ընկերակցությունների հետ**» (ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, կ. 28, պ. մ. 331, թ.65): Վերոհիշյալ որոշումը փոխանցվել է հանրաքվեի անցկացման Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովին՝ հարցը քվեաթերթիկ մտցնելու համար:

Հանրաքվեի քարոզչությունը

Հատկանշական է, որ «ԼՂՀ հռչակման մասին» Հռչակագրում, ինչպես նաև «ԼՂՀ հանրաքվեի մասին» ժամանակավոր կանոնակարգի 2-րդ հոդվածի 3-րդ կետով ամրագրված հավասարության ու խտրականության ժխտման սկզբունքները հրապարակայնորեն և միջազգային դիտորդների ներկայությամբ կյանքի են կոչվել 1991թ.-ի դեկտեմբերի 10-ին կայացած հանրաքվեի ընթացքում, երբ ոչ միայն հանրաքվեի քվեաթերթիկներում է հարցը ձևակերպվել երեք լեզուներով (հայերեն, ռուսերեն, ադրբեջաներեն), այլև քվեաթերթիկներն ուղարկվել են ադրբեջանաբնակ բնակավայրերի ընտրատարածքներ: Հանրաքվեի կարևորագույն մասն էր կազմում նաև բնակչության շրջանում քարոզչության ու բացատրական աշխատանքների իրականացումը: Այդ իսկ նպատակով «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթի խմբագրությանը և ԼՂՀ հեռուստատեսության ու ռադիոհեռարձակման կոմիտեին հանձնարարվել էր մամուլի էջերում, տեղական ռադիոյով ու հեռուստատեսությամբ ընդլայնել բացատրական աշխատանքների շրջանակը՝ առաջիկա ընտրությունների ու հանրաքվեի նշանակության մասին և հրապարակել համապատասխան խորհրդատվություն: Այդ աշխատանքների վերահսկողությունը հանձնարարվել էր Ռ.Քոչարյանին (ԼՂՀ ՊԱ, ֆ.1, ց.2, կ.28, պ.մ.331, թ.63-64): Տեղերում օգնություն ցուցաբերելու և ընտրությունների նախապատրաստման ու հանրաքվեի անցկացման աշխատանքի նկատմամբ վերահսկողություն սահմանելու նպատակով ԼՂՀ գործկոմի անդամներին հանձնարարվել էր մեկնել շրջաններ:

Ա.Իսազուլովի խոսքերով հանրաքվեի նախօրեին ԼՂՀ ժողպատգամավորների խորհրդի գործկոմի կողմից տրվել է համապատասխան հանձնարարական, ըստ որի՝ նա պետք է այցելեր Մարտակերտ շրջկենտրոն, շրջանի մյուս գյուղեր և հանդիպումներ ունենար տեղի բնակչության հետ: Հանդիպումների նպատակը հանրաքվեի կարևորությունը ժողովրդի և պետության կյանքում ներկայացնելն էր:

Հանրաքվեի ընտրատարածքների ձևավորումը

ԼՂՀ անկախության հանրաքվեի անցկացման նպատակով Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքում կազմավորվել է 81 ընտրատարածք (ԼՂՀ ՊԱ, ֆ.1, ց.2, կ.28, պ.մ.331, թ.4), սակայն ինչպես վկայում են փաստերն ու ականատեսները (Օհանջանյան Մ. Անկախության քայլերը..), ընտրատարածքներից 11-ում այն չի կայացել: Ընդ որում, եթե թիվ 25 ընտրատարածքը փակ է եղել (ԼՂՀ ՊԱ, ֆ.1, ց.2, կ.28, պ.մ.331, թ.7), ապա մնացած 10-ն ընդգրկում էր ադրբեջանական բնակավայրերը, որոնք չեն մասնակցել հանրաքվեին: Սա խոսում է այն հեռահար քաղաքականության մասին, որ ադրբեջանցիները դեռևս այդ փուլում խնդրահարույց հարցերը փորձել են լուծել ոչ թե ժողովրդավարական եղանակներով, այլ բացառապես ուժային ճնշումներով, նրանց համար խորթ է եղել մարդկության քաղաքակիրթ հատվածի կողմից մշակված և խաղաղություն երաշխավորող ճանապարհը: Ընդամենը, հանրաքվեին չմասնակցած քաղաքացիների ճնշող մեծամասնության՝ ադրբեջանցիներ լինելու փաստն արձանագրել են նաև միջազգային դիտորդներն իրենց արձանագրություններում:

ԼՂՀ անկախության հանրաքվեի քվեարկությունը կազմակերպվել է նաև երկրի սահմաններից դուրս՝ Հայաստանի Հանրապետությունում՝ դրանով իսկ ապահովելով

քաղաքացիների ընտրելու իրավունքի իրացումը: Այդ նպատակով ԼՂՀ ժողպատգամավորների խորհրդի գործկոմը որոշել է. «.... քննարկելով ԼՂՀ բոլոր քաղաքացիների՝ ս.թ. դեկտեմբերի 10-ի հանրաքվեին մասնակցությունն ապահովելու հարցը, արձանագրելով, որ Հանրապետության օդատրանսպորտային շրջափակման պատճառով իրենց մշտական բնակության վայրից բռնատեղահանված շատ բնակիչներ զրկված են հանրաքվեին մասնակցելու հնարավորությունից, ղեկավարվելով «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում հանրաքվե անցկացնելու մասին» ժամանակավոր կանոնակարգի 5-րդ հոդվածով, ԼՂՀ քաղաքացիներ Յուրի Հովհաննիսյանին (Ասկերանի շրջանի Շոշ գյուղից), Հրանտ Ամիրյանին (Հադրութի շրջանի Հին Թաղար գյուղից), որոնք այժմ գտնվում են Հայաստանի Հանրապետությունում, վերապահել Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի անդամի լիազորություններ և նրանց հանձնարարել ստեղծել ընտրատեղամասեր ժամանակավոր բնակվող բռնատեղահանվածների, ուսանողների, գործուղվածների և Հայաստանի Հանրապետությունում գտնվող ԼՂՀ մյուս քաղաքացիների համար» (ԼՂՀ ՊԱ, ֆ.1, ց.2, կ.28, պ.մ.331, թ.63-64):

Ինչպես վկայում է Յուրի Հովհաննիսյանը, ԼՂՀ ժողպատգամավորների խորհրդի գործկոմի որոշումի ընդունումից հետո Երևան քաղաքում ստեղծվել է հանձնաժողով, որը պետք է պատշաճ ձևով կազմակերպեր հանրաքվեն: Նշված հանձնաժողովի կազմում ընդգրկվել են խորհրդային շրջանի գործկոմի աշխատակից Սերգեյ Խալաֆյանը, ինչպես նաև Աիդա Մանուչարովան: Հանձնաժողովը համակարգել է Սերգեյ Խալաֆյանը: Զանի որ արցախահայության սփռվածությունը Հայաստանում բավականին լայն էր, ստեղծվել է 12 ընտրատեղամաս, որոնցից առաջինը «Արցախ» հայրենակցական միությունում էր, երկրորդը՝ օդանավակայաններում, ինչպես նաև երկաթգծի կայարանում, ավտոկայանում, Հրազդանում, Էջմիածնում, Արտաշատում, Արարատում, Կիրովականում և այլ քաղաքներում: Հանրաքվեին մասնակցել են մի շարք միջազգային դիտորդներ՝ ռուսական «ԿՐԻԿ» կազմակերպությունից, Անդրեյ Նույկինը կնոջ հետ, ադմիրալ Թիմուր Գալդարը, Ելենա Բոնները, որոնք եղել են բոլոր 12 ընտրատեղամասերում և իրենց գնահատականները ներկայացրել արձանագրության մեջ: Հանրաքվեի ավարտից հետո արդյունքները պարկով զմռսած վիճակում ուղարկվել են Ստեփանակերտ¹:

Միջազգային դիտորդների հրավիրումը, մասնակցությունը և գնահատականը

Անկախության հանրաքվեն միջազգային չափանիշներին համապատասխան և արտասահմանյան երկրների ներկայացուցիչների ներկայությամբ անցկացնելու նպատակով ԼՂՀ ժողպատգամավորների խորհրդի 1991թ.-ի նոյեմբերի 27-ի որոշման 4-րդ կետով ամրագրվեց, որ «Համաձայն «ԽՍՀՄ կազմից միութենական հանրապետության դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման կարգի մասին» ԽՍՀՄ օրենքի 5-րդ հոդվածի՝ Լեռնային Ղարաբաղի տարածք դիտորդներ հրավիրել միութենական հանրապետություններից, արտասահմանյան պետություններից և միջազգային կազմակերպություններից» (ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, կ. 50, պ. մ. 296, թ. 1): «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում հանրաքվե անցկացնելու մասին» ժամանակավոր կանոնակարգի 2-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ «Հանրաքվեի անցկացման ընթացքում ապահովվում է հրապարակայնությունը, հանրության և դիտորդների (այդ թվում՝ այլ պետություններից և միջազգային կազմակերպություններից) մասնակցությունը»:

Դիտորդներին հրավիրելու գործընթացին ներգրավվել են բոլոր պետական կառույցներն ու Երևանում գործող կազմակերպությունները: Այդ աշխատանքի

¹ Այս զարգացումների մասին հեղինակին պատմել է Յուրի Հովհաննիսյանը, որ այդ ժամանակ եղել է «Արցախ» հայրենակցական միության նախագահը:

կատարմանն իրենց մասնակցությունն են բերել նաև արտերկրների դեսպանատներն ու ներկայացուցչությունները, որոնք իրենց երկրների համապատասխան կառույցներին էին փոխանցում հանրաքվեին մասնակցելու՝ ԼՂՀ իշխանությունների հրավերը: Հետաքրքրականն այն է, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, հանրաքվեի և ընտրությունների հետ կապված որևէ միջազգային պարտավորություն չունենալով հանդերձ, այդ գործընթացները դիտարկելու հրավերներ է ուղարկել միջազգային կառավարական և ոչ կառավարական կազմակերպություններին:

ԼՂՀ անկախության հանրաքվեին մասնակցել են 50-ից ավելի միջազգային դիտորդներ ու լրատվամիջոցների ներկայացուցիչներ¹, որոնք հանրաքվեի ավարտից հետո կազմել են համատեղ արձանագրություն, իսկ նրանցից շատերն առանձին խմբերով եղել են տարբեր բնակավայրերում և կազմել առանձին ակտեր: Այդ ակտերում առանձնակի շեշտադրվում է հանրաքվեի կազմակերպման ու անցկացման համապատասխանությունը և՛ միջազգային իրավունքին, և՛ «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում հանրաքվե անցկացնելու մասին» ժամանակավոր կանոնակարգին, քվեաթերթիկներ՝ 3 լեզուներով կազմված լինելու, քվեարկությունը սահմանված ժամին սկսելու ու ավարտելու մասին և այլն: Ընդ որում, Ստեփանակերտում, Մարտունիում, Հադրուխում դիտորդներն արձանագրել են Ադրբեյջանի կողմից գնդակոծության ներքո հանրաքվեին ընտրողների մասնակցության, ինչպես նաև դրանց արդյունքում քաղաքացիների սպանվելու փաստեր (ք.Ստեփանակերտ, գ.Զրակուս): Հատկանշականն այն էր, որ Անկախության հանրաքվեի և ժողպատգամավորների ընտրություններից առաջ՝ նույն օրը և հաջորդող օրերին, Ադրբեյջանը առանձնակի ակտիվությամբ հրթիռահրետակոծում էր ԼՂՀ ամբողջ տարածքը, ինչի մասին վկայում են 1991 թ. ԼՂՀ ներքին գործերի վարչության օպերատիվ ամփոփագրերն (ԼՂՀ ԿԱ ԼՂՀ ոստիկանության արխիվ) ու դիտորդների արձանագրած փաստերը:

Հանրաքվեի մասին պահպանվել են որոշ նյութեր, այդ թվում՝ կադրեր միջազգային դիտորդներ Յուրի Աֆանասևի և Վլադիմիր Սմոլնովի հարցազրույցից (Բաղդյան Վարդգես 98): Խոսելով հանրաքվեի օրվա և կարևորության մասին՝ Վլադիմիր Սմոլնովը տեսակետ է հայտնել, որ. «.... հանրաքվեի օրվա ընտրությունն ամենևին էլ պատահական չէ, և հանրաքվեի կազմակերպիչներն այն զուգադիպեցրել են այդ խորհրդանշական օրվա հետ՝ մարդու իրավունքների պաշտպանության օրվան, որովհետև ուրիշ ոչ մի տեղ այնքան չեն ոտնահարվում այդ իրավունքները, որքան Ղարաբաղում» (Բաղդյան Վարդգես 98):

Անկախության հանրաքվեի ավարտից հետո դիտորդները կազմել են «ԼՂՀ անկախության մասին հանրաքվեի արդյունքների մասին» ակտ, որում անդրադարձել են հանրաքվեի ողջ գործընթացին, որն իրականացվել է «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում հանրաքվե անցկացնելու մասին» ժամանակավոր կանոնակարգին համապատասխան: Ըստ նրանց համատեղ կարծիքի՝ քվեարկության արարողակարգի, քվեաթերթիկների տրամադրման, դրանց ձևակերպման, ձայների հաշվման ընթացակարգում դիտորդների կողմից խախտումներ չեն արձանագրվել (Օհանջանյան Մ. Անկախության քայլերը..):

Հանրաքվեի արդյունքների որոշման համար ամենից առաջ անհրաժեշտ էր լուծել ժողովրդական քվեարկության անցկացման վավերականության մասին հարցը: Ակնհայտ է, որ հանրաքվեի վավերականության ընդհանուր պայմաններն են համարվում դրա անցկացման ընթացքում այնպիսի խախտումների անթույլատրելիությունը, որոնք կարող էին ազդել դրա արդյունքների վրա: Դրա հետ

¹ Դիտորդների թվում էին նախկին Խորհրդային Հանրապետությունների ներկայացուցիչներ, ԽՍՀՄ-ի Գերագույն խորհրդի, Ռուսաստանի Խորհրդային Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետության, Մոսխորիդի պատգամավորներ, ինչպես նաև տարբեր միջազգային կազմակերպությունների ու օտար պետությունների ներկայացուցիչներ:

միաժամանակ օրենսդրությունը երբեմն սահմանում է քվեարկությանն ընտրողների մասնակցության ստորին շեմը:

Հանրաքվեում սովորաբար ընդունված է համարվում այն որոշումը, որի օգտին տրված են քվեարկությանը մասնակցած ընտրողների վավեր ձայների պարզ մեծամասնությունը: «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում հանրաքվե անցկացնելու մասին» ժամանակավոր կանոնակարգի 13-րդ հոդվածի 3-րդ ենթակետի համաձայն՝ «Հանրաքվեի դրված հարցը համարվում է ընդունված, եթե քվեարկությանը մասնակցել են քվեարկության համար ցուցակներ մտցված անձանց կեսից ավելին, և հանրաքվեի արդյունքում դրան հավանություն են տվել քվեարկությանը մասնակցած բնակիչների 2/3-ը: Զվեարկության արդյունքներն ամփոփվում են հանրաքվեի Կենտրոնական հանձնաժողովի նիստում, ձևակերպվում են արձանագրության տեսքով, որը ստորագրում են հանձնաժողովի անդամները, և հրապարակվում է»:

Համաձայն 1989թ.-ի համամիութենական մարդահամարի տվյալների՝ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում ապրում էր 189.029 մարդ, որոնցից 145.450-ը՝ հայեր, 40.632-ը՝ ադրբեջանցիներ և 2.417-ը՝ ռուսներ և ուկրաինացիներ (Де-факто образования постсоветского пространства):

Համաձայն Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի պաշտոնական տվյալների՝ ԼՂՀ անկախության հանրաքվեին 132328 ընտրողներից մասնակցել են 108736-ը (82.2 %), որոնց ճնշող մեծամասնությունը՝ 108615 մարդ կամ 99,89%-ը, կողմ է արտահայտվել ԼՂՀ անկախությանը: Հանրաքվեին դրված հարցին դեմ է արտահայտվել 24 ընտրող կամ 0,02%-ը, իսկ անվավեր է ճանաչվել 95 քվեաթերթիկ կամ 0,09%-ը (ԼՂՀ Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի պաշտոնական կայք):

Չնայած այն հանգամանքին, որ հանրաքվեի օրը ադրբեջանական ուժերը փորձել են խոչընդոտել համապետական կարևորագույն միջոցառման բնականոն ընթացքը, սակայն արցախահայությունը, լի վճռականությամբ և տոգորված անկախությունը վերականգնելու ձգտումով, մասնակցել է հանրաքվեին, իսկ հանրաքվեին չմասնակցած զանգվածը, ինչպես արդեն նշվեց, կազմել են ադրբեջանցիները:

Ադրբեջանի և Նրա «գիտնականների» զեղծարարությունների մասին

Սույն աշխատանքի շրջանակներում թեև մենք խնդիր չենք դրել իրավական գործընթացներին տալ քաղաքական գնահատական, բայց և այնպես քաղաքական որոշ խեղաթյուրված ու անհիմն մեկնաբանություններին պետք է տանք իրավական գնահատական: Այսպես, ադրբեջանցի որոշ «գիտնականներ» փորձում են «ապացուցել», թե իբր Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում տեղի ունեցած հանրաքվեն անօրինական է, զուրկ որևէ իրավական հիմքից և այլն, սակայն չեն ներկայացնում կոնկրետ իրավական փաստարկներ: Ներկայացնենք դրանցից մի քանիսը. «Լեռնային Ղարաբաղում 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին հանրաքվեի անցկացումը, որի արդյունքներով գոյություն չունեցող Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը հռչակվել է անկախ պետություն, համարվում է ապօրինի և ինչ-որ իրավական հետևանքներ չի առաջացնում» (И.М.Маммадов, Т.Ф.Мусаев 69): Ադրբեջանի ԱԳՆ մամուլի և տեղեկատվական քաղաքականության վարչության ղեկավար Թաիր Տազիզադեի կարծիքով՝ «.... անիրական է խոսել հանրաքվեի անցկացման մասին, մինչև չվերականգնվի Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդագրական կազմը, մինչև երկու համայնքների համար հավասար պայմաններ չստեղծվեն: Դրան հավելած Ադրբեջանի սահմանադրությունը չի նախատեսում հանրաքվեի անցկացում առանձին վերցրած շրջանում: Ըստ մեր երկրի գլխավոր օրենքի՝ հանրաքվեն կարող է լինել միայն համազգային և Նրան պետք է մասնակցեն երկրի ամբողջ բնակչությունը» (Карабахский конфликт: азербайджанский взгляд 169): Այստեղ տեղին է ներկայացնել ականավոր միջազգայնագետ, պրոֆեսոր Յու. Բարսեղովի հետևյալ

տեսակետը. «.... Չնայած Ադրբեջանական ԽՍՀ կառավարության նպատակաուղղված ժողովրդագրական քաղաքականության արդյունքում նրանց թվաքանակը 20-րդ դարի 20-ական թվականների սկզբից մինչև դարաբաղյան շարժման սկիզբը 7000-ից հասել է 30 հազարի, այն կազմել է ընդամենը 23 % և, բնականաբար, հանրաքվեի արդյունքների վրա ազդել չէր կարող» (Ю. Басцеров 13), բացի այդ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողովի կողմից ստեղծվել էին բոլոր հավասար պայմանները, սակայն դրանից հրաժարվել են ադրբեջանցիները՝ չմասնակցելով հանրաքվեին: Ադրբեջանի նախագահի աշխատակազմի քաղաքական վերլուծության և տեղեկատվական ապահովման բաժնի վարիչ Էլնուր Ալյանովի խոսքերով՝ «.... անհնար է ճանաչել 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին Ադրբեջանի Լեռնային Ղարաբաղի շրջանում անօրինական և ինքնակամ անցկացված այսպես կոչված հանրաքվեի արդյունքները, քանի որ այն, համաձայն իրավաբանների փորձագիտական եզրակացության, անցկացվել է ԽՍՀՄ օրենսդրության խախտմամբ, չի ունեցել իրավական հիմք՝ չխոսելով արդեն միջազգային իրավունքին համապատասխանելու մասին» (Азербайджан исключит):

Հանրաքվեի վերաբերյալ ամբողջ նյութի մանրակրկիտ ու հետևողական ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ հանրաքվեի իրավաչափությունը ժխտող տեսակետները զուրկ են որևէ հիմնավորումից, դրանք սոսկ զգացական հարթության վրա են, անտրամաբանական և ուղղակի հնարավոր չէ որպես փաստարկ դիտարկելը:

Կարևոր է ուշադրություն դարձնել ևս մի կարևոր հանգամանքի, որը վերաբերում է Ադրբեջանում անցկացված հանրաքվեին: Ինչպես հայտնի է, 1991 թ.-ի օգոստոսի 30-ին Ադր.ԽՍՀ գերագույն խորհուրդն ընդունել է Ադրբեջանի Հանրապետության պետական անկախության վերականգնման մասին հռչակագիր, որին հաջորդել է հոկտեմբերի 18-ին Ադրբեջանի Հանրապետության ԳԽ-ի կողմից «Ադրբեջանի Հանրապետության պետական անկախության մասին» սահմանադրական ակտի ընդունումը, իսկ դեկտեմբերի 29-ին Ադրբեջանում անցկացվել է համաժողովրդական քվեարկություն: Ընդ որում, հանրաքվեի քվեաթերթիկներում մտցվել էր միայն մեկ հարց. «Դուք կո՞ղմ եք «Ադրբեջանի Հանրապետության պետական անկախության մասին» սահմանադրական ակտին»:

Հիշյալ հանրաքվեն Ադրբեջանի անկախության վերականգնման ընթացքում կիրառված «իրավական» գործընթացներից ամենախայտառակն ու անիմաստն է, քանի որ «ԽՍՀՄ կազմից միութենական հանրապետության դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման կարգի մասին» ԽՍՀՄ օրենքի գլխավոր պահանջն այն էր, որ միութենական հանրապետությունում անցկացվի հանրաքվե, իսկ Ադրբեջանի հանրաքվեն անցկացվել է 1991թ.-ի դեկտեմբերի 21-ին՝ Ալվա-Աթայի՝ ԱԴՀ հռչակագրի ընդունումից 8 օր հետո, երբ արդեն ԽՍՀՄ-ը փաստացի և իրավաբանորեն գոյություն չուներ և դրա անցկացումն անտրամաբանական ու անիմաստ էր:

Նախքան այդ հանրաքվեն Ադրբեջանում անցկացվել է ևս մեկը: 1991 թ.-ի մարտի 17-ին ԽՍՀՄ տարածքում անցկացվել է ԽՍՀՄ պահպանման հարցով հանրաքվե, որի մասնակիցների 76.4 %-ը կողմ է արտահայտվել ԽՍՀՄ պահպանմանը: Այդ հանրաքվեին մասնակցել է նաև Ադրբեջանի բնակչությունը, որի 93.3 %-ը նույնպես կողմ է արտահայտվել Միության պահպանմանը: Ընդ որում, ինչպես այս հանրաքվեին, այնպես էլ սեպտեմբերի 8-ին տեղի ունեցած նախագահական ընտրություններին չի մասնակցել ԼՂՀ բնակչությունը: Եթե ընտրությունների պարագայում ամեն ինչ պարզ է, քանի որ այդ ժամանակ ԼՂՀ-ն արդեն հռչակված պետություն էր, ապա հանրաքվեի պարագայում իրերի դրությունն անհասկանալի է: 1991 թ.-ի մարտի 17-ի և դեկտեմբերի 29-ի հանրաքվեների միջև կա հակասություն, քանի որ առաջինի դեպքում ադրբեջանցիները կողմ են արտահայտվել ԽՍՀՄ պահպանմանը, իսկ երկրորդ դեպքում՝ հաստատել «Ադրբեջանի Հանրապետության պետական անկախության մասին» սահմանադրական ակտը, որն ինքնին բացառում է նախորդի իրավական հետևանքները: Ընդ որում, դա

միջազգային պրակտիկայում եզակի դեպք է: Ի դեպ, ԽՍՀՄ պահպանման հանրաքվեին չեն մասնակցել Հայաստանը, Վրաստանը, Մոլդովան և Մերձբալթյան հանրապետությունները:

Եզրակացություն

Ամփոփելով վերոշարադրյալ կյուբը՝ նպատակահարմար ենք համարում առաջադրել հետևյալ եզրահանգումները՝

- ԼՂՀ անկախության հանրաքվեի իրավական արժեքը նախ և առաջ այն է, որ դրա արդյունքում ժողովրդի միաձայն քվեի միջոցով իրավաբանորեն հաստատվել է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության՝ որպես ինքնիշխան, ժողովրդավարական և իրավական պետության կառուցման հայեցակարգը, այսինքն՝ այդ պետաիրավական ակտը բավարար հիմք է հանդիսացել անկախ պետականություն հիմնադրելու համար,

- անկախության հանրաքվեի իրավական արժեքը նաև նրանում է, որ, չնայած Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը հանրաքվեի և ընտրությունների հետ կապված որևէ միջազգային պարտավորություն չուներ և հիմա էլ չունի, այնուհանդերձ դրա անցկացման ժամանակ դիտորդական առաքելություն իրականացնելու իրավերներ է ուղարկել միջազգային կառավարական և ոչ կառավարական կազմակերպություններին, իսկ վերջիններս իրենց կազմած «ԼՂՀ անկախության մասին հանրաքվեի արդյունքների մասին» ակտում փաստել են, որ քվեարկության արարողակարգի, քվեաթերթիկների տրման, դրանց ձևակերպման, ձայների հաշվման ընթացակարգում դիտորդների կողմից խախտումներ չեն հայտնաբերվել, ինչը ենթադրում է, որ ամբողջ գործընթացը տեղի է ունեցել ԽՍՀՄ Սահմանադրությանը, օրենսդրությանը, տեղական իրավական ակտերին, ինչպես նաև միջազգային իրավունքի տառին ու ոգուն խիստ համապատասխան,

- հանրաքվեի իրավական արժեքը դրսևորվում է նաև նրանում, թե որքանով է իրագործվում դրա միջոցով ընդունված որոշումը, քանի որ պատմությանը հայտնի են դեպքեր, երբ քաղաքացիները վստահությունը կորցնում են այդ ինստիտուտի նկատմամբ՝ ընդունված որոշման չիրացվելու պատճառով¹,

- ԼՂՀ անկախության հանրաքվեն նոր իրողություն ու մշակույթ դարձավ արցախահայության իրավական կենցաղում և նպաստավոր հիմք հանդիսացավ ԼՂՀ-ում անմիջական ժողովրդավարության ձևավորման ու արմատավորման, ինչպես նաև նոր ինստիտուտի՝ Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի ստեղծման համար, որը պետք է համակարգեր այդ բոլոր գործընթացները: Տարիներ անց վստահաբար կարելի է ասել, որ ԼՂՀ իրավաքաղաքական պատմության մեջ խոշորագույն միջոցառում համարվող Անկախության հանրաքվեի և ԼՂՀ առաջին գումարման Գերագույն Խորհրդի ընտրությունների անցկացման նպատակով ստեղծված Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովն իր առաքելությունը կատարել է անբասիր ձևով,

- ԼՂՀ ժողովրդական պատգամավորների Խորհրդի գործկոմի ընդունած որոշումների ուսումնասիրությունն անառարկելիորեն վկայում է, որ մի կողմից դրանց հիմքում ընկած էին միջազգային իրավունքի դրույթները, ԽՍՀՄ Սահմանադրությունը և օրենսդրությունը, որոնք «ԼՂՀ հռչակման մասին» Հռչակագրի եզրափակիչ մասի

¹ Խոսքն այն մասին է, որ 1991 թ.-ի մարտի 17-ին անցկացվել է հանրաքվե՝ ԽՍՀՄ՝ որպես ինքնիշխան հանրապետությունների բարեփոխված դաշնության պահպանման նպատակով, որին մասնակցած ընտրողների ճշող մեծամասնությունը (70,12 %-ը) կողմ է արտահայտվել: Սակայն 1991 թ.-ի դեկտեմբերին դադարեց գոյություն ունենալ ԽՍՀՄ-ը: Արդյունքում քաղաքացիները թերահավատորեն էին մոտենում հանրաքվեի՝ որպես պետական նշանակության հարցերով որոշում ընդունելուն ազդելու միջոցի արդյունավետությանը: Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Каденко В.В. Институт референдума в процессе политико-правовой легитимации основного закона России / Юрист – Правовед, 2009, № 5, էջ 23.

համաձայն՝ «չեն հակասում սույն Հռչակագրի նպատակներին ու սկզբունքներին և Հանրապետության առանձնահատկություններին», իսկ մյուս կողմից հետևողական վերաբերմունք կար այդ որոշումները հանրության սեփականությունը դարձնելու, տվյալ պարագայում «Խորհրդային Ղարաբաղ»¹ («Սովետսկի Կարաբախ») թերթի և զանգվածային լրատվության այլ միջոցներով բնակչությանը հասու դարձնելու (ԼՂՀ ժողովրդական) ուղղությամբ,

- ԼՂՀ հռչակման օրվանից սկսած Ադրբեյջանի ղեկավարության կողմից ԼՂՀ-ին առնչվող ցանկացած հակաօրինական քայլի տրվում էր համարժեք իրավական պատասխան, որն էլ ստանում էր օրենսդրական ձևակերպում, մասնավորապես՝ եթե 1991թ.-ի օգոստոսի 30-ին Ադրբեյջանի Խորհուրդն ընդունել է հռչակագիր «Ադրբեյջանի Հանրապետության պետական անկախության վերականգնման մասին», ապա 3 օր անց դրան հաջորդել է Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների ժողովրդական պատգամավորների կողմից «ԼՂՀ հռչակման մասին» Հռչակագրի ընդունումը: Եթե 1991թ.-ի նոյեմբերի 26-ին Ադրբեյջանի ԳԽ որոշում է ընդունում «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը» լուծարելու մասին², ապա հաջորդ օրը գումարվում է ԼՂՀ ժողպատգամավորների Խորհրդի նիստ, որտեղ որոշում է ընդունվում ղեկտեմբերի 10-ին անցկացնել անկախության հանրաքվե, ղեկտեմբերի 28-ին՝ ժողպատգամավորների ընտրություններ, իսկ նոյեմբերի 28-ի որոշմամբ կազմավորվում է ԼՂՀ Սահմանադրության մշակման հանձնաժողով: Եթե վերոհիշյալ ղեկաբերում Ադրբեյջանի ձեռնարկած քայլերից հետո էր ԼՂՀ-ն համարժեք պատասխան տալիս, ապա ԼՂՀ-ում հայտարարված անկախության հանրաքվեից որոշ ժամանակ անց է միայն Ադրբեյջանում կայանում հանրաքվե: Տարօրինակն այն է, որ Ադրբեյջանում անկախության տոնը նշվում է հոկտեմբերի 18-ին՝ սահմանադրական ակտի ընդունման օրը, այլ ոչ թե հանրաքվեի օրը, որը, ի դեպ, բազմաթիվ աղբյուրներում չի հիշատակվում կամ թռուցիկ կերպով է հիշատակվում,

- Անկախության հանրաքվեից մի քանի օր անց՝ դեկտեմբերի 28-ին, ԼՂՀ-ում տեղի են ունեցել ԼՂՀ առաջին գումարման Գերագույն խորհրդի ընտրությունները, որով հիմք դրվեց օրենսդիր մարմնի ստեղծմանը: Դրան հաջորդել է մինիստրների խորհրդի (կառավարության), իսկ 1994թ.-ի դեկտեմբերի 22-ին՝ Նախագահի ինստիտուտի ստեղծումը, որոնք ներհատուկ են միջազգային իրավունքի սուբյեկտ հանդիսացող ժամանակակից պետություններին՝ հաշվի առնելով իշխանությունների տարանջատման սկզբունքը, և որոնց վրա դրված էր այդ մարմիններին բնորոշ գործառնություններ, որոնք, տարիների ընթացքում դիմակայելով ժամանակի փորձությանը և ավելի հստակորեն բաժանելով լիազորությունները, իրենց արտահայտությունն են գտել երկրի Հիմնական օրենքում:

¹ Ադրբեյջանի կողմից 1992թ.-ի փետրվարի 16-ին Ստեփանակերտ մայրաքաղաքը գնդակոծելու հետևանքով ոչնչացվել է մարզային պետական արխիվի այն մասը, որտեղ պահվում էին նաև «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթի համարները: Հիշյալ թերթի 1991թ.-ի հուլիս-դեկտեմբերի համարները երկար պահպանված չեն, հետո չենք գտել նաև ՀՀ Ազգային գրադարանում: Սակայն ԼՂՀ ժողպատգամավորների Խորհրդի գործկոմի որոշումները, ինչպես նաև «ԼՂՀ-ում հանրաքվե անցկացնելու մասին» ժամանակավոր կանոնակարգով պարտադիր հրապարակման ենթակա կյութերը թերթի հայերեն ու ռուսերեն համարներում տպագրվելու մասին վկայել են Մաքսիմ Հովհաննիսյանը, Արտաշես Գասպարյանը, Վարդգես Բաղդյանը՝ նրանց հետ ունեցած զրույցի ժամանակ:

² Այդ որոշումից 2 օր անց ԽՍՀՄ Պետխորհրդի 1991թ.-ի նոյեմբերի 28-ի որոշմամբ այն ճանաչվել է հակասահմանադրական, ինչը նշանակում էր, որ հիշյալ որոշումը չունի որևէ իրավաբանական ուժ: Այս մասին տես «Известия», 28.11.1991г.; А.Манасян, «Конфликт между Азербайджаном и НКР в правовом контексте распада СССР», «Голос Армении», 16.07.1993г.

- Վերջապես Անկախության հանրաքվեն, որպես ժողովրդաիշխանության դրսևորման կարևոր ինստիտուտ, մեծ ներդրում ունեցավ երկրում սահմանադրականության ձևավորման գործում, քանի որ, չնայած ԼՂՀ հռչակումից 15 տարի անց է ընդունվել Սահմանադրությունը, հանրաքվեի ամբողջ գործընթացը եղել է աշխարհում ընդունված սահմանադրական նորմերի պահանջներին խիստ համապատասխան:

Օգտագործված գրականություն

1. Բաղդյան Վարդգես. Տեսողաշտ: 1988-1994 (ղարաբաղյան ազատամարտ), Ստեփանակերտ, «Սոնա» գրատուն, 2011: Տեսակյուրը՝ Վարդգես Բաղդյանի «Թերթելով պատմության էջերը» ֆիլմաշարի սկավառակ 1, Կողմ Ա, հաղորդում 9:
2. Օհանջանյան Մուշեղ. Անկախության քայլերը. «Սոնա» գրաիրատարակչություն, 1998:
3. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական արխիվ (այսուհետ՝ ԼՂՀ ՊԱ), ֆ. 1, ց. 2, կ. 28, պ. մ. 309, թ. 61-62:
4. ԼՂՀ ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի գործումի թիվ 5/147 որոշումը, 3/150 որոշման 2-րդ կետը, 6/153 որոշման 2-րդ կետը, 1/154 որոշման 2-րդ կետը և այլն:
5. ԼՂՀ ԿԱ ԼՂՀ ոստիկանության արխիվ:
6. ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, կ. 50, պ. մ. 296, թ. 1:
7. ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, կ. 50, պ. մ. 296, թ. 1:
8. ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, կ. 50, պ. մ. 296, թ. 1:
9. ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, կ. 50, պ. մ. 296, թ. 1:
10. ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, կ. 28, պ. մ. 331, թ. 16:
11. ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, կ. 28, պ. մ. 331, թ. 63-64:
12. ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, կ. 28, պ. մ. 331, թ. 65:
13. ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, կ. 28, պ. մ. 331, թ. 4:
14. ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, կ. 28, պ. մ. 331, թ. 63-64:
15. ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, կ. 28, պ. մ. 331, թ. 7:
16. ԼՂՀ, ՊԱ, ֆ. 1, ց. 3, կ. 11, պ. մ. 62, թ. 18:
17. ԼՂՀ Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի պաշտոնական կայք, <http://cecncr.am>:
18. Азербайджан исключил признание результатов референдума 1991 года в Нагорном Карабахе // <http://www.vestikavkaza.ru/news/politika/oppoz/32125.html>, 27.01.2017.
19. Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, посредничество / И.М.Маммадов, Т.Ф.Мусаев. 2-е изд.-Тула: Гриф и К, 2007.
20. Барсегов, Юрий. Исторические и правовые основания разрешения проблемы Нагорного Карабаха.
21. Де-факто образования постсоветского пространства: двадцать лет государственного строительства, Аналитические доклады Института Кавказа, №5, январь 2012, С.Маркедонов; Науч. ред. А.Искандарян, Ер., Институт Кавказа, 2012.
22. Закон СССР «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР» № 1409-1 от 3 апреля 1990 года, <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/1990.htm>, 01.09.2021.
23. «Известия», 28.11.1991г.; А.Манасян, «Конфликт между Азербайджаном и НКР в правовом контексте распада СССР», «Голос Армении», 16.07.1993г.
24. Каденко В.В. Институт референдума в процессе политико-правовой легитимации основного закона России / Юрист – Правовед, 2009, № 5.
25. Карабахский конфликт: азербайджанский взгляд: Сборник/сост.: ИА REGNUM.-М.: Издательство «Европа», 2006.

Work cited

1. Armjano-azerbajdzhanskij konflikt: istoriya, pravo, posrednichestvo [The Armenian-Azerbaijani conflict istoriya history, law, mediation] / I.M.Mammadov, T.F.Musaev. 2-e izd.-Tula: Grif i K, 2007.
2. Azerbajdzhan isključil priznanie rezul'tatov referendum 1991 goda v Nagornom Karabahe [Azerbaijan has ruled out recognition of the results of the 1991 referendum in Nagorno-Karabakh] // <http://www.vestikavkaza.ru/news/politika/oppoz/32125.html>, 27.01.2017.
3. Baghryan Vardges. Tesadasht: 1988-1994 (gharabaghyan azatamart) [Field of view. 1988-1994 (Karabakh Liberation War)], Step'anakert, «Sona» gratun, 2011: Tesanyut'y' Vardges Baghryani «T'ert'elov patmut'yan e'jery'» [Flipping through the pages of history] filmashari skavar'ak 1, Koghm A, haghordum 9.
4. Barsegov Yuirj. Istoricheskie i pravovye osnovaniya razresheniya problemy Nagornogo Karabaha [Historical and legal grounds for resolving the Nagorno-Karabakh problem]
5. De-fakto obrazovaniya postsovetskogo prostranstva: dvadcat' let gosudarstvennogo stroitel'stva, Analiticheskie doklady Instituta Kavkaza, №5, janvar' 2012 [De facto formation of the post-Soviet space: twenty years of state-building, Analytical reports of the Institute of the Caucasus, No. 5, January 2012], S.Markedonov; Nauch. red. A.Iskandarjan, Er., Institut Kavkaza, [] 2012.
6. «Izvestiya», 28.11.1991g.; A.Manasjaan, «Konflikt mezhdru Azerbajdzhanom i NKR v pravovom kontekste raspada SSSR», «Golos Armenii», [The Conflict between Azerbaijan and Nagorno-Karabakh pravovom in the context of the collapse of the Soviet Union", "Golos Armenii"] 16.07.1993g.
7. Kadenko V.V. Institut referendum v processe politiko-pravovoj legitimacii osnovnogo zakona Rossii [Institute of referendum in the process of political and legal legitimization of the basic law of Russia] / Jurist' – Pravoved, 2009, № 5, e'j 23.
8. Karabahskij konflikt: azerbajdzhanskij vzgljad: Sbornik/sost.: IA REGNUM.-M.: Izdatel'stvo «Evropa» [The Karabakh conflict Azerbaijani view], 2006.
9. Ler'nayin Gharabaghi Hanrapetut'yan petakan arxiv [State Archive of the Nagorno-Karabakh Republic] (aysuhet' LGhH PA), f. 1, c. 2, k. 28, p. m. 309, t'. 61-62.
10. LGhH Kentronakan y'ntrakan hand'najhoghovi pashtonakan kayq [Official website of the NKR Central Election Commission], <http://cecnkr.am>.
11. LGhH jhoghovrdakan patgamavorneri Xorhdi gorc'omi t'iv 5/147 oroshumy', 3/150 oroshman 2-rd kety', 6/153 oroshman 2-rd kety', 1/154 oroshman 2-rd kety' & ayln. [Decision of the Council of People's Deputies of the NKR No. 5/147, paragraph 2 of decision 3/150, paragraph 2 of decision 6/153, paragraph 2 of decision 1/154, etc.]
12. LGhH KA LGhH vostikanut'yan arxiv. [NKR Police Archive]
13. LGhH PA, f. 1, c. 1, k. 50, p. m. 296, t'. 1.
14. LGhH PA, f. 1, c. 1, k. 50, p. m. 296, t'. 1.
15. LGhH PA, f. 1, c. 1, k. 50, p. m. 296, t'. 1.
16. LGhH PA, f. 1, c. 1, k. 50, p. m. 296, t'. 1.
17. LGhH PA, f. 1, c. 2, k. 28, p. m. 331, t'. 16.
18. LGhH PA, f. 1, c. 2, k. 28, p. m. 331, t'. 63-64.
19. LGhH PA, f. 1, c. 2, k. 28, p. m. 331, t'. 65.
20. LGhH PA, f.1, c.2, k.28, p.m.331, t'.4.
21. LGhH PA, f.1, c.2, k.28, p.m.331, t'.63-64.
22. LGhH PA, f.1, c.2, k.28, p.m.331, t'.7.
23. LGhH, PA, f. 1, c. 3, k. 11, p. m. 62, t'. 18.
24. O'hanjanyan Mushegh. Ankaxut'yan qaylery'. [Steps to Independence] «Sona» grahratarakchut'yun, 1998.

25. Закон СССР «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР» [The Law of the USSR "On the procedure for resolving issues related to the withdrawal of the Union Republic from the USSR"] № 1409-1 от 3 апреля 1990 года, <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/1990.htm> (01.09.2021).

THE ROLE OF THE INDEPENDENCE REFERENDUM OF DECEMBER 10, 1991 IN THE FORMATION OF THE REPUBLIC OF ARTSAKH

AVETIK HARUTYUNYAN

Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA),

Founder-Chairman;

«Artsakh» Research Institute, Director;

Journal «Scientific Artsakh», Editor-in-Chief;

Ph.D. in Law, Associate Professor,

Stepanakert, The Republic of Artsakh (NKR)

The purpose of the article is to identify the legal foundations, prerequisites, progress, results of the referendum on independence and the assessments given by the competent structures.

To achieve this goal, the following tasks were put forward: to study archival documents concerning the referendum of December 10, 1991, the opinions of international observers and, comparing the current legislation of the NKR with the USSR and international law, to give an unbiased assessment of the referendum process.

Methods of analysis, synthesis, induction, deduction and historical-comparative methods were used in the course of the study.

The main conclusion of the study is that the legal value of the referendum on the independence of the NKR, first of all, is that as a result of this, the Concept of building the Nagorno-Karabakh Republic as a sovereign, democratic and legal state was legally approved by the unanimous vote of the people, that is, this state-legal act became a sufficient basis for the creation of an independent statehood.

In addition, the study of the decisions adopted by the Executive Committee of the Council of People's Deputies of the NKR indicates that, on the one hand, they were based on the provisions of international law, the Constitution and legislation of the USSR, which, according to the final part of the declaration «On the Proclamation of the NKR», «do not contradict the goals and principles of this declaration and the peculiarities of the Republic», and on the other hand, there was a consistent attitude to the transformation of these decisions into the property of society, in this case, in the direction of informing the population via the «Soviet Karabakh» newspaper and other mass media.

Keywords: *Nagorno-Karabakh (Artsakh) Republic, independence referendum, December 10, 1991, International observer, Declaration «On the Proclamation of the NKR», USSR Law «On the Procedure for Resolving Issues Related to the Withdrawal of the Union Republic from the USSR», Central Election Commission, falsification of Azerbaijan.*

РОЛЬ РЕФЕРЕНДУМА 10 ДЕКАБРЯ 1991 ГОДА В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ

АВЕТИК АРУТЮНЯН

*учредитель и председатель Объединения молодых ученых и
специалистов Арцаха (ОМУСА),
директор Научно-исследовательского института «Арцах»,
главный редактор журнала «Научный Арцах»,
кандидат юридических наук, доцент,
г. Степанакерт, Республика Арцах*

Целью статьи является представить правовые основы, предпосылки, процесс проведения референдума о независимости, его результаты, а также его оценки со стороны правомочных структур.

Для достижения целей были поставлены следующие задачи: изучить архивные документы о референдуме 10 декабря 1991 года и отзывы международных наблюдателей и дать объективную оценку процессу референдума, основываясь на сопоставлении законодательств СССР и НКР с нормами международного права.

В ходе исследования были использованы методы анализа, синтеза, индукции, дедукции, а также сравнительно-исторический метод.

Основной вывод исследования заключается в том, что правовая основа референдума о независимости НКР, в первую очередь, заключается в том, что единогласным принятым голосованием народа было юридически обосновано положение о провозглашении Нагорно-Карабахской Республики как суверенного, демократического и правового государства, то есть этот государственно-правовой акт стал достаточной основой для создания независимой государственности.

Кроме того, изучение решений, принятых исполкомом Совета народных депутатов НКР, свидетельствует о том, что с одной стороны, в их основе лежали положения международного права, Конституция и законодательство СССР, которые, согласно заключительной части декларации «о провозглашении НКР», «не противоречат целям и принципам настоящей Декларации и характеристикам Республики», с другой стороны, наблюдался последовательный подход к тому, чтобы эти решения стали достоянием общественности, например, через газету «Хордаин Карабах» («Советский Карабах») и другие средства массовой информации.

Ключевые слова: *Нагорный Карабах (Арцах), Республика, референдум о независимости, 10 декабря 1991, международный наблюдатель, Декларация «О независимости НКР», Закон СССР «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР», Центральная избирательная комиссия, фальсификация Азербайджана.*

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆԵԻ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆԵԻ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԻ ԽԱՆՏՈՒՄՆԵՐՆ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ*¹

ՀՏԴ 341.1/8

DOI: 10.52063/25792652-2021.3-121

ՄԱՐԻԱՄ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Գորիսի պետական համալսարանի և
Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի դասախոս,
Արցախի երիտասարդ գիտնականների և
մասնագետների միավորման (ԱԵԳՄՍ) անդամ,
ք.Ստեփանակերտ, Արցախի Հանրապետություն
mariamgrigoryan93@yandex.ru

2020թ.-ի սեպտեմբերի 27-ին Ադրբեջանի սանձազերծած պատերազմական գործողությունների հետևանքով կոպտորեն խախտվեցին ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի խաղաղ կարգավորման բանակցային գործընթացի հիմքում ընկած միջազգային իրավունքի այնպիսի հիմնական (jus cogens) սկզբունքներ, ինչպիսիք են՝ վեճերի խաղաղ լուծման սկզբունքը և ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հարգման սկզբունքը, այլ նաև մարդու իրավունքների, միջազգային իրավունքի և միջազգային մարդասիրական իրավունքի այլ հիմնարար նորմերը և սկզբունքները:

Հոդվածի նպատակն է հետազոտել և վեր հանել Արցախյան երրորդ պատերազմում միջազգային իրավունքի և միջազգային մարդասիրական իրավունքի սկզբունքների խախտումները: Այդ նպատակով ուսումնասիրվել են համապատասխան միջազգային իրավական ակտեր ու տեսական գրականություն, ինչպես նաև միջազգային իրավունքի ու միջազգային մարդասիրական իրավունքի սկզբունքների խախտումների կոնկրետ դեպքեր:

Հետազոտության իրականացման ընթացքում հեղինակի կողմից կիրառվել են ինչպես համագիտական (անալիզ, պատմականության սկզբունք), այնպես էլ հատուկ (համեմատական-իրավական) սկզբունքներ:

Հետազոտության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացությանը, որ Արցախյան երրորդ պատերազմում տեղի են ունեցել միջազգային իրավունքի և միջազգային մարդասիրական իրավունքի սկզբունքների կոպտագույն խախտումներ:

Հիմնաբառեր՝ միջազգային իրավունք, միջազգային հանրային իրավունք, սկզբունք, Արցախի Հանրապետություն, պատերազմ:

Նախաբան

Ադրբեջանի կողմից սեպտեմբերի 27-ին սանձազերծված պատերազմական գործողությունները զուգորդվեցին 1949թ. ժնևյան կոնվենցիաների և դրանց լրացուցիչ արձանագրությունների, Մարդու իրավունքների 1948թ. համընդհանուր

* Հոդվածը ներկայացվել է 01.11.2021թ., գրախոսվել՝ 15.11.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 25.12.2021թ.:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է Արցախի Հանրապետության կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարության կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցությամբ՝ SCS20-009 գիտական թեմայի շրջանակներում:

հռչակագրի, Զաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին 1966թ. միջազգային դաշնագրի, Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին կոնվենցիայի, 1975թ. Հելսինկյան եզրափակիչ ակտի և բազմաթիվ այլ միջազգային փաստաթղթերով նախատեսված իրավադրույթների կոպտագույն խախտումներով:

Վերոնշյալ փաստաթղթերի միջազգային իրավական բովանդակությունից միանշանակ բխում է, որ հարձակողական ռազմական գործողությունների սանձազերծումը, ինչպես նաև այդ գործողությունների ընթացքում մարդու իրավունքների խախտումները ոչ մի հիմքով չեն կարող արդարացվել: Ինչպես հայտնի է, ՄԱԿ-ի կանոնադրությունը, որպես հիմնարար սկզբունք բացառելով միջպետական հարաբերություններում ուժի և ուժի սպառնալիքի կիրառման իրավունքը, անկախ դրա մոտիվացիայից, որպես բացառություն թույլատրում է ինքնապաշտպանության նպատակով ուժի դիմել, եթե ՄԱԿ-ի անդամը ենթարկվել է հարձակման (հոդվ. 51):

ՄԱԿ-ի կանոնադրության 51-րդ հոդվածի նույնիսկ ամենապարզունակ վերլուծությունն անգամ չի կարող հիմք հանդսանալ, որ որևէ պետություն թեկուզ իր շահերից բխող իրավունքները վերականգնի ռազմական ագրեսիայի միջոցով: Ավելին՝ ՄԱԿ-ի կանոնադրության 1-ին հոդվածի 1-ին կետը, ի թիվս այլնի, պահանջում է՝ «... խաղաղ միջոցներով, արդարության և միջազգային իրավունքի սկզբունքների հիման վրա հասնելու միջազգային վեճերի կամ խաղաղության համար վտանգավոր իրավիճակների շտկմանը կամ կարգավորմանը»: Այլ կերպ ասած՝ ժամանակակից միջազգային իրավունքը լիովին մերժում է պատերազմի իրավունքը որպես միջազգային վեճերի լուծման գործիք կիրառելու հնարավորությունը:

Ադրբեջանը, խախտելով միջազգային իրավունքի այս անվիճելի հիմնայականը, իր ագրեսիվ գործողություններով, ողջ մարդկության լուռ համաձայնությամբ ըստ էության «վերախմբագրեց» միջազգային իրավունքի *jus cogens* սկզբունքները և ձևավորեց բավականին վտանգավոր նախադեպ:

Ադրբեջանի փորձը իր տարածքների մի մասը իր իսկ ագրեսիայի հետևանքով հայկական կողմի իրավագործության ներքո հայտնվելու հանգամանքը որակելով որպես «շարունակական օկուպացիա»՝ ինչպես փաստական, այնպես էլ իրավաբանական առումով հիմք չի կարող հանդիսանալ պնդելու, որ այդպես տեղի է ունեցել «շարունակական հարձակում» Ադրբեջանի վրա: Ավելին՝ միջազգային իրավունքի տեսակետից նման իրավիճակը չէր կարող հիմք հանդիսանալ հենվելով ՄԱԿ-ի կանոնադրության 51-րդ հոդվածի վրա՝ ակներևությամբ իրականացվող արտաքին ագրեսիան ձևակերպել որպես ինքնապաշտպանական պատերազմ կամ «ազատագրական պատերազմ»:

Միջազգային իրավունքի առումով իրավաչափ չէ նաև Բաքվի պնդումը, երբ իր ագրեսիան փորձում է արդարացնել՝ նաև վկայակոչելով ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 1993թ. Չորս բանաձևերը (Резолюции Совета Безопасности ООН, Ситуация в отношении Нагорного Карабаха): Նշված բանաձևերը ընդամենը կոչ են անում դադարեցնել զինված գործողությունները, արդյունավետորեն կատարել հրադադարի պայմանագրերը և շարունակել որոնել «հակամարտության բանակցային լուծում»:

Այն, որ չնայած ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի ջանքերին, Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը երկար տարիներ հնարավոր չէղավ լուծել, ոչ մի կերպ Ադրբեջանին իրավունք չէր տալիս դիմելու ինքնօգնության և պարտադրել իր դիրքորոշումը բռնության միջոցով: Հողի նկատմամբ վավեր պահանջը չի արդարացնում ուժի գործադրումը (Reports of international arbitral awards, *Jus Ad Bellum - Ethiopia's*):

Հարկ է նշել, որ Ադրբեջանը, ի տարբերություն Հայաստանի, չի հանդիսանում 1977թ. ժնևի կոնվենցիաներին կից I և II լրացուցիչ արձանագրությունների մասնակից: Մինչդեռ Արցախի Հանրապետությունը, չլինելով միջազգային իրավունքի լիիրավ սուբյեկտ, վաղօրոք հայտարարել է իր պատրաստակամությունը բարեխղճորեն կատարելու ինչպես մարդու իրավունքների միջազգային իրավունքի,

այնպես էլ միջազգային մարդասիրական իրավունքի վերաբերյալ ժնկյան կոնվենցիաների և սովորույթային նորմերի պահանջները:

Միջազգային իրավունքի սկզբունքների խախտումները

Նշված ժնկյան Լրացուցիչ արձանագրություններին Ադրբեջանի չմիանալու հանգամանքը ոչ մի կերպ չի կարող արդարացնել կամ մեղմացնել այդ պետության հանցավոր գործողությունները Արցախյան պատերազմում, քանի որ I և II լրացուցիչ Արձանագրություններով Նախատեսված իրավակարգավորումները փոխկապակցված են միջազգային սովորույթային իրավունքի այն դրույթների հետ, որոնք կարգավորում են զինված հակամարտությունների հետ կապված հարաբերությունները և արգելում են իրականացնել ռազմական հանցագործություններ ընդհանրապես, այդ թվում՝ նաև՝ իր անկախության համար պայքարող ազգերի ու ժողովուրդների նկատմամբ: Ասվածի համատեքստում պետք ընգծել, որ ժնկյան կոնվենցիաներին կից լրացուցիչ I արձանագրությունը իրենց ինքնորոշման իրավունքի իրագործմամբ զուգորդվող զինված ընդհարումները դիտարկում է որպես միջազգային բնույթ ունեցող ընդհարումներ (War Crimes Under International Law Committed By Azerbaijani Forces In The Course Of Their Military Operation Against Artsakh (Nagorno Karabakh) And Armenia):

1. Ուժ կամ ուժի սպառնալիք չգործադրելու սկզբունք

Մինչ ժամանակակից միջազգային իրավունքի ձևավորումը պետությունների ինքնիշխանության կարևոր տարրերից էր պատերազմի իրավունքը (jus ad bellum): Պատմությունը վկայում է, որ այս փաստը մարդկության համար ունեցավ ողբերգական հետևանքներ:

Պատերազմը որպես վեճերի լուծման միջոց օգտագործելու արգելքը փորձ արվեց ամրագրել դեռևս 1928թ.-ի օգոստոսի 27-ին Փարիզի պայմանագրում: Այդ փաստաթուղթը կարևոր քայլ էր զավթողական պատերազմների արգելման սկզբունքի՝ որպես միջազգային իրավունքի համընդհանուր նորմի կայացման ճանապարհին: Ավելի ուշ ուժ կամ ուժի սպառնալիք չգործադրելու սկզբունքը վերջնականապես համապարտադիր ուժ ձեռք բերեց ՄԱԿ-ի կանոնադրության ընդունմամբ:

Ըստ Կանոնադրության՝ ուժի սպառնալիքը հակաիրավական է ճիշտ այնպես, ինչպես, ինչպես դրա կիրառումը: Այս դրույթը հաստատվեց նաև ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի կողմից (Мякэууу 156):

ՄԱԿ-ի Կանոնադրությունը Նախատեսում է զինված ուժի իրավաչափ կիրառման միայն երկու դեպք՝ ինքնապաշտպանության նպատակներով (հոդված 51) և ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի որոշմամբ՝ խաղաղության սպառնալիքի, խաղաղության խախտման կամ ագրեսիայի դեպքում (հոդված 39 և 42):

Հարկ է նշել, որ միջազգային իրավունքում ուժ հասկացությունը Նախ և առաջ ներառում է ագրեսիվ պատերազմը, որը որակվում է որպես խաղաղության դեմ ուղղված հանցագործություն, ընդ որում՝ դա դիտվում է այնքան վտանգավոր, որ արգելվում է նաև դրա հետ փոխկապակցված ագրեսիվ պատերազմի քարոզչությունը:

ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից 1974թ.-ին ընդունված ագրեսիայի բնորոշումը (United Nation. Definition of aggression resolution) պարունակում է գործողությունների ցանկ, որոնք ագրեսիվ գործողության ակտեր են, ընդ որում՝ դրանք ագրեսիայի դրսևորում են անկախ նրանից՝ տեղի՝ է ունեցել պատերազմ սկսելու վերաբերյալ պաշտոնական հայտարարություն, թե՞ ոչ:

Ուժի չկիրառման սկզբունքի միջազգային իրավական բովանդակությունը բացահայտելու համար էական նշանակություն ունի ինքնապաշտպանության իրավունքի հստակեցումը: ՄԱԿ-ի կանոնադրությունն այն որակում է որպես պետության անքակտելի իրավունք: Միջազգային դատարանն այս իրավունքը

համարում է յուրաքանչյուր պետության գոյատևման հիմնական իրավունքներից մեկը: Ինքնապաշտպանության իրավունքը պետք է իրականացվի միայն անհրաժեշտության դեպքում, և ձեռնարկվող միջոցները պետք է լինեն համաչափ: Դրանք չպետք է դուրս գան այն սահմաններից, որոնք պահանջվում են ագրեսիան հետ մղելու համար:

ՄԱԿ-ի կանոնադրությունը նախատեսում է ոչ միայն անհատական, այլև հավաքական ինքնապաշտպանության իրավունք, որը կարող է տեղի ունենալ միայն հարձակման ենթարկված պետության խնդրանքով:

Համադրելով Ադրբեջանի իրականացրած ագրեսիան վերոնշյալ միջազգային իրավական իրավադրույթների հետ՝ կարելի է միանշանակ պնդել, որ Ադրբեջանի որոշումը՝ ուռնահարել իր իսկ կողմից ստանձնած միջազգային իրավական պարտավորությունները և Արցախի հետ կապված հիմնախնդիրը բացառապես լուծել ռազմական ճանապարհով («Ադրբեջանի Հանրապետության կատարած իրավախախտումները ԼՂՀ-ում և միջազգային կառույցներին դիմելու հնարավորությունները» զեկույց)՝ ագրեսիայի դասական դրսևորում է և որպես միջազգային հանցագործություն՝ վաղ թե ուշ պետք է դատապարտվի պետությունների միջազգային ընտանիքի և միջազգային դատական մարմինների կողմից:

2. Միջազգային վեճերի խաղաղ կարգավորման սկզբունք

ՄԱԿ-ի Կանոնադրության 2-րդ հոդվածի 3-րդ կետի համաձայն՝ Միավորված ազգերի կազմակերպության բոլոր անդամներն իրենց միջազգային վեճերը լուծում են խաղաղ միջոցներով այնպես, որ չվտանգվի միջազգային խաղաղությունը, անվտանգությունն ու արդարությունը:

ՄԱԿ-ի Կանոնադրության 33-րդ հոդվածի համաձայն՝ վեճի մասնակիցները պետք է նախ և առաջ ձգտեն վեճը լուծել բանակցությունների, ուսումնասիրության, միջնորդության, հաշտեցման, արբիտրաժի, դատական քննության, տարածաշրջանային մարմիններին կամ համաձայնություններին դիմելու կամ իրենց ընտրությամբ այլ խաղաղ միջոցներով:

Այսպիսով՝ ՄԱԿ-ի Կանոնադրությունը վեճի լուծման միջոցի ընտրության հարցում պետություններին ընձեռնում է հայեցողության բավականին մեծ հնարավորություն: Բնականաբար, վեճի լուծման միջոցի ընտրության հարցը կողմերը որոշում են փոխադարձ համաձայնությամբ՝ հաշվի առնելով իրենց շահերը և տվյալ միջոցի արդյունավետությունը:

1992թ.-ի փետրվարից Արցախյան հակամարտության խնդրի խաղաղ լուծման գործընթացն իրականացվում է ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի կողմից: Ընդ որում, ո՛չ հայկական կողմը և ո՛չ էլ ադրբեջանական կողմը երբեք պաշտոնապես կասկածի տակ չեն դրել ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի աշխատանքների արդյունավետությունը: Այդուհանդերձ, այսօր հավելյալ միջազգային ջանքեր գործադրելու անհրաժեշտություն կա՝ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների ձևաչափը խթանելու և Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության տևական քաղաքական լուծման շուրջ քննարկումները շարունակելու համար:

3. Պետական սահմանների անխախտելիության սկզբունք

Պետական սահմանների անխախտելիության սկզբունքը նշանակում է, որ յուրաքանչյուր պետություն պարտավոր է ձեռնպահ մնալ ուժի գործադրումից կամ դրա սպառնալիքից, որն ուղղված է այլ պետության միջազգային սահմանները խախտելուն կամ այն որպես միջազգային վեճերը լուծելու միջոց ընտրելուն, այդ թվում՝ տարածքային վեճեր լուծելիս, որոնք վերաբերում են պետական սահմաններին (Глосов 58):

Ադրբեջանը, այս պատերազմում խախտելով 1994թ.-ի հրադադարի և 1995թ.-ի հրադադարի ռեժիմի ամրապնդման մասին համաձայնագրերը, ռազմական

գործողությունների արդյունքում խախտել է Արցախի Հանրապետության պետական սահմանների անխախտելիությունը:

4. Պետությունների տարածքային ամբողջականության սկզբունք

Այս սկզբունքը հաստատվել էր 1945թ.-ին ՄԱԿ-ի կանոնադրության ընդունմամբ: Այս սկզբունքի նշանակությունը շատ մեծ է միջպետական հարաբերությունների կայունացման տեսակետից: Դրա իմաստը ցանկացած ոտնձգությունից պետության տարածքի պաշտպանությունն է:

ՄԱԿ-ի կանոնադրությունն արգելել է ուժի կամ դրա գործադրումը ցանկացած պետության տարածքային ամբողջականության (անձեռնմխելիության) և քաղաքական անկախության դեմ: 1970թ.-ին պետությունների միջև ՄԱԿ-ի կանոնադրության համաձայն՝ բարեկամական հարաբերություններին և համագործակցությանը վերաբերող միջազգային իրավունքի սկզբունքների մասին Հռչակագրում ՄԱԿ-ի կանոնադրության 2-րդ հոդվածի 4-րդ կետի ձևակերպման ժամանակ դրա մեջ արտացոլվեցին տարածքային ամբողջականության (անձեռնմխելիության) սկզբունքի շատ տարրեր՝ չնայած ինքն առանձին չի հիշատակվում:

Տվյալ սկզբունքի զարգացման հաջորդ փուլը 1975թ.-ին Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության խորհրդակցության եզրափակիչ ակտն է, որը պարունակում է պետությունների տարածքային ամբողջականության սկզբունքի առանձին և առավել լիարժեք ձևակերպում (Կուլենեցով 25-26):

Տարիներ ի վեր Ադրբեյջանը մեղադրում էր հայերին իր տարածքային ամբողջականությունը խախտելու մեջ: Մինչդեռ այս պատերազմական գործողություններում հենց նրանք խախտեցին Արցախի Հանրապետության տարածքային ամբողջականությունը: Նրանք անընդհատ գերակա դիրքում էին դնում պետությունների տարածքային ամբողջականության սկզբունքը՝ հակադրելով այն արցախահայության ինքնորոշման իրավունքին:

5. Ազգերի և ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունք

ՄԱԿ-ի կանոնադրության 1-ին հոդվածը թվարկում է այդ կազմակերպության նպատակները, այդ թվում՝ ժողովուրդների իրավահավասարության և ինքնորոշման սկզբունքի հարգանքը: «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին» միջազգային դաշնագրի (որն Ադրբեյջանը վավերացրել է 1991թ.-ի օգոստոսի 13-ին) 1-ին հոդվածը սահմանում է, որ «Բոլոր ժողովուրդներն ունեն ինքնորոշման իրավունք: Այդ իրավունքի բերումով նրանք ազատորեն սահմանում են իրենց քաղաքական կարգավիճակը և ազատորեն ապահովում են իրենց տնտեսական, սոցիալական ու մշակութային զարգացումը»: Հատկանշական է ԵԱՀԿ Հելսինկյան եզրափակիչ ակտի 8-րդ սկզբունքի ձևակերպումը. «Բոլոր ժողովուրդները միշտ իրավունք ունեն լիակատար ազատության պայմաններում, երբ և ինչպես նրանք ցանկանում են, որոշել իրենց ներքին և արտաքին քաղաքական կարգավիճակը՝ առանց արտաքին միջամտության, և սեփական հայեցողությամբ իրականացնել իրենց քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական ու մշակութային զարգացումը», ինչպես նաև «մասնակից պետությունները [...] ընդգծում են այդ սկզբունքի խախտման ցանկացած ձևը վերացնելու կարևորությունը»:

Արդարադատության միջազգային դատարանը Կոսովոյի վերաբերյալ խորհրդատվական կարծիքում նշել է, որ անկախության միակողմանի հռչակագիրը չի ոտնահարում միջազգային իրավունքը (International court of justice, *advisory opinion* 22/07/2010):

Արցախահայությունը օգտվեց միջազգային իրավունքով ամրագրված ինքնորոշման իրավունքից և հռչակեց Արցախի Հանրապետությունը: Մինչդեռ Ադրբեյջանը ուժ գործադրեց Արցախի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը ճնշելու համար՝ խախտելով ՄԱԿ-ի կանոնադրությունը, որը, ի թիվս այլոց, հստակ

սահմանում է, որ բոլոր միջազգային վեճերը պետք է կարգավորվեն խաղաղ ճանապարհով:

6. Մարդու իրավունքների համընդհանուր հարգման սկզբունք

Այս սկզբունքը պարտավորեցնում է յուրաքանչյուր պետության համատեղ ուժերով հասնել ՄԱԿ-ի կանոնադրության համապատասխան մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների համընդհանուր հարգմանը և հետևմանը:

Մարդու իրավունքների համընդհանուր հարգման սկզբունքը, բացի ՄԱԿ-ի կանոնադրությունից, ամրագրված է նաև 1948թ. Մարդու իրավունքների միջազգային հռչակագրում և 1966թ. զույգ դաշնագրերում:

Մարդու իրավունքների մասին միջազգային բազմաթիվ փաստաթղթերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ժամանակակից միջազգային իրավունքում կա նորմ, համաձայն որի՝ պետությունները պարտավոր են հարգել ու պահպանել մարդու իրավունքներն և բոլորի համար հիմնական ազատությունները՝ առանց ռասայական, սեռական, լեզվական ու կրոնական խտրականության: Նշված պարտականությունը կրում է համընդհանուր բնույթ:

Վերջին պատերազմի ընթացքում Ադրբեյջանի զինված ուժերի գործողությունները զուգորդվել են մարդու իրավունքների լայնածավալ դաժան ու դիտավորյալ խախտումներով: Բազմաթիվ են կյանքի իրավունքի, մարդու արժանապատվության իրավունքի, ֆիզիկական ու հոգեկան անձեռնմխելիության իրավունքի և այլ իրավունքների խախտումների փաստերը:

7. Միջազգային պարտավորությունների բարխիղճ կատարման սկզբունք

Այս սկզբունքը հանդիսանում է միջազգային իրավունքի հնագույն սկզբունքներից մեկը, առանց որի խստագույն հետևման և իրագործման չեն կարող գոյություն ունենալ կայուն միջազգային հարաբերություններ պետությունների միջև, առանց որի հնարավոր չէ ապահովել միջազգային անվտանգությունն ու խաղաղությունը:

Ադրբեյջանը ՄԱԿ-ի անդամ է 1992 թվականից: Բացի այդ, նա հանդիսանում է մի շարք միջազգային-իրավական պայմանագրերի կողմ, ինչպիսիք են՝ Զաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիրը, Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների միջազգային դաշնագիրը և դրանց կից արձանագրությունները, Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին կոնվենցիան, Խոշտանգումների և այլ դաժան, անմարդկային կամ նվաստացնող վերաբերմունքի և պատժի դեմ կոնվենցիան, ԵԱՀԿ Յեյխնկյան եզրափակիչ ակտը և այլն:

Միջազգային մարդասիրական իրավունքի սկզբունքների խախտումները

Միջազգային մարդասիրական իրավունքի նորմերը պարունակում են պատերազմող կողմերի վարքագծի կանոններ: Ունենալով իրենց յուրահատկությունը, որը պայմանավորված է այն կարգավորող հասարակական հարաբերությունների կարգավորման առանձնահատուկ ոլորտով, դրանք պետք է լիովին համապատասխանեն ժամանակակից միջազգային իրավունքի համապարտադիր սկզբունքներին, որոնք գործում են ինչպես խաղաղ պայմաններում, այնպես էլ պատերազմի ժամանակ: Ըստ բովանդակության՝ միջազգային մարդասիրական իրավունքի սկզբունքները բաժանվում են երեք խմբի՝

1. համակարգը ձևավորող ճյուղային սկզբունքներ,
2. սկզբունքներ, որոնք կարգավորում են զինված հակամարտության միջոցները և եղանակները,
3. սկզբունքներ, որոնք ուղղված են զինված հակամարտության մասնակիցների, ինչպես նաև քաղաքացիական բնակչության պաշտպանությանը:

Միջազգային հումանիտար իրավունքի համակարգը ձևավորող ճյուղային սկզբունքները հանդիսանում այս իրավունքի ճյուղի մյուս սկզբունքների համար հիմնաքար (Батырь 34):

Մարդասիրության սկզբունք: Մարդասիրության սկզբունքն առաջին անգամ ամրագրվել էր 1868թ.-ի դեկտեմբերի 11-ի Սանկտ Պետերբուրգի պայթուցիկ և կրակող փամփուշտների օգտագործման վերացման մասին հռչակագրում:

Խտրականության արգելքի սկզբունքը: Այս սկզբունքն արտահայտվում է նրանում, որ միջազգային մարդասիրական իրավունքի դրույթները հավասարապես տարածվում են զինված հակամարտության բոլոր կողմերի վրա:

Չինված հակամարտության բոլոր մասնակիցները, ռազմական գործողություններին իրենց մասնակցությունը դադարեցրած անձինք, պատերազմի զոհեր, քաղաքացիական անձինք, քաղաքացիական օբյեկտներ և այլն, օգտվում են հումանիտար կոնվենցիաների պաշտպանությունից՝ անկախ ցանկացած հանգամանքից:

Իհարկե, հումանիտար կոնվենցիաների պաշտպանության և հովանավորության իրավունքը չի կարող պայմանավորված լինել նաև ըստ ցեղի, մաշկի գույնի, կրոնի, սեռի, գույքային կարգավիճակի, քաղաքական և այլ համոզմունքների, ազգային կամ սոցիալական ծագման և այլ հիմքերով (Толочко):

Պատասխանատվության սկզբունքը միջազգային մարդասիրական իրավունքի նորմերի և սկզբունքների խախտման համար: Պետությունների պատասխանատվության սկզբունքը սահմանվում է միջազգային սովորույթներով ու պայմանագրերով: Կողմը, որը գտնվում է զինված ընդհարման մեջ, որոնք խախտում են ժնկյան կոնվենցիաները կամ Արձանագրությունները, պետք է հատուցի պատճառված վնասը, եթե այն հիմնավորված է: Դրույթները, որոնք վերաբերում են անհատական քրեական պատասխանատվությանը, որն է կերպ չեն ազդում միջազգային իրավունքով սահմանված պետությունների պատասխանատվության վրա: Միջազգային մարդասիրական իրավունքի նորմերի խախտումների համար պետությունը կրում է ինչպես քաղաքական պատասխանատվություն՝ սաթիսֆիկցիայի ձևով, այնպես էլ նյութական պատասխանատվություն՝ ռեստիտուցիայի կամ կոմպենսացիայի ձևով:

Պատասխանատվությունը վրա է հասնում այն դեպքում, եթե խախտումը կատարվել է պետության կողմից: Դա նշանակում է, որ պետությունը պատասխանատվություն է կրում այն գործողությունների համար, որոնք կատարվել են այն անձանց կողմից, որոնք մտնում են նրա զինված ուժերի կազմի մեջ: Պետությունը պատասխանատվություն է կրում միջազգային մարդասիրական իրավունքի խախտումների համար, երբ դրանք կատարել են այլ անձինք և կազմավորումներ, որոնք պետական իշխանության իրագործման իրավասություն ունեն կամ փաստացի գործում են պետության անունից՝ նրա ղեկավարության կամ հսկողության ներքո: Մասնավոր անձանց կամ անձանց խմբի գործողությունների համար պետության պատասխանատվության հարց կարող է ի հայտ գալ միայն այդ գործողությունների ճանաչման ու ընդունման պարագայում (Ануфриева 873-874):

Ինչ վերաբերում է անհատների քրեական պատասխանատվությանը, ապա մարդասիրական կոնվենցիաների դրույթների համաձայն՝ այդ պատասխանատվությունը պետք է նախ և առաջ ամրագրվի յուրաքանչյուր պետության ներպետական օրենսդրությամբ՝ քրեական, վարչական և այլն: Այսպես՝ ժնկյան կոնվենցիաներից յուրաքանչյուրը բովանդակում է դրույթ, համաձայն որի՝ «Բարձր պայմանավորվող կողմերը պարտավորություն են ստանձնում գործողության մեջ դնել արդյունավետ քրեական պատիժների ապահովման համար անհրաժեշտ օրենսդրություն այն անձանց համար, ովքեր կատարել կամ հրամայել են կատարել Կոնվենցիայի այս կամ այն լուրջ խախտումներ»:

Ռազմական գործողությունների մասնակիցների՝ զինված պայքարի միջոցների և մեթոդների ընտրության հարցում սահմանափակման սկզբունքը: Սկզբունքի էությունն այն է, որ յուրաքանչյուր զինված ընդհարման կողմ իրավունք ունի կիրառել միայն այնպիսի միջոցներ, որոնք անհրաժեշտ են հակառակորդին ճնշելու և նրան մարդկային նվազագույն վնասներ հասցնելու համար:

Միջազգային զինված ընդհարումների զոհերի պաշտպանության մասին 1949թ. օգոստոսի 12-ի Ժնևի կոնվենցիաների Լրացուցիչ I արձանագրության 35-րդ հոդվածում ամրագրված է. «1. Ցանկացած զինված ընդհարման դեպքում ընդհարման մեջ գտնվող կողմերի՝ պատերազմելու մեթոդների և միջոցների ընտրության իրավունքն անսահմանափակ չէ:

2. Արգելվում է կիրառել այնպիսի զենքեր, արկեր, նյութեր, ինչպես նաև պատերազմելու այնպիսի մեթոդներ, որոնք կարող են ավելորդ վնասներ կամ ավելորդ տառապանքներ պատճառել:

3. Արգելվում է կիրառել պատերազմելու այնպիսի մեթոդներ կամ միջոցներ, որոնք նպատակ ունեն շրջակա միջավայրին պատճառել, կամ, կարելի է ենթադրել, որ կպատճառեն լայնածավալ, տևական և լուրջ վնաս»:

Պատերազմող կողմերի պատերազմի վարման միջոցների և մեթոդների ընտրության հարցում սահմանափակելու սկզբունքից ուղղակիորեն հետևում են կոնկրետացնող հետևյալ սկզբունքները.

Ըստ անձանց պատերազմի վարման միջոցներն ու մեթոդները սահմանափակելու սկզբունքը (ratione personae): Թույլատրելի են միայն պատերազմի վարման այնպիսի միջոցներ ու մեթոդներ, որոնք կարող են պաշտպանել խաղաղ բնակիչներին և առանձին քաղաքացիական անձանց ռազմական գործողությունների վտանգներից:

Այս սկզբունքն արտահայտված է հետևյալ կանոններում.

- Քաղաքացիական բնակչության և քաղաքացիական օբյեկտների նկատմամբ հարձակվելու և պաշտպանությունն ապահովելու նպատակով ընդհարման մեջ գտնվող կողմերը մշտապես պետք է տարբերակեն քաղաքացիական բնակչությունը և մարտիկներին, ինչպես նաև քաղաքացիական օբյեկտները ռազմական օբյեկտներից, և համապատասխանաբար իրենց գործողություններն ուղղեն միայն ռազմական օբյեկտների դեմ (Լրացուցիչ I Արձանագրության 48-րդ հոդված):
- Քաղաքացիական բնակչությունը, որպես այդպիսին, ինչպես նաև քաղաքացիական առանձին անձինք չպետք է հարձակումների օբյեկտ հանդիսանան: Արգելվում են բռնության գործողությունները կամ բռնության սպառնալիքները, որոնց հիմնական նպատակն է ահաբեկել քաղաքացիական բնակչությանը:

Այնուամենայնիվ, կա վերապահում բացառիկ դեպքում՝ բնակչության ինքնաբերական զանգվածային գործողությունը զավթիչների դեմ: Այս դեպքում բնակչությունը համարվում է պատերազմող կողմ՝ դրանից բխող հետևանքներով, սակայն պայմանով, որ քաղաքացիական անձինք բացահայտ զենք են կրում և հետևում են պատերազմի օրենքներին և սովորույթներին (Толочко):

Արցախյան պատերազմում քաղաքացիական անձանց և քաղաքացիական օբյեկտների նկատմամբ ոտնահարումների օրինակները բազմաթիվ են (ԱՀ Մարդու իրավունքների պաշտպան միջանկյալ զեկույց, 2021):

Ըստ օբյեկտների պատերազմի վարման սահմանափակման սկզբունքը (ratione loci):

Լրացուցիչ I Արձանագրության 52-րդ հոդվածը սահմանում. «1. Քաղաքացիական օբյեկտները չպետք է հանդիսանան հարձակման կամ փոխճնշումների օբյեկտ: Քաղաքացիական օբյեկտներ են հանդիսանում բոլոր այն

օբյեկտները, որոնք չեն հանդիսանում ռազմական օբյեկտներ, ինչպես դրանք սահմանված են 2 կետում:

2. Հարձակումները պետք է խստագույնս սահմանափակվեն ռազմական օբյեկտներով: Ինչ վերաբերում է օբյեկտներին, ապա ռազմական օբյեկտները սահմանափակվում են այն օբյեկտներով, որոնք իրենց բնույթով, տեղադրությամբ, նշանակությամբ կամ գործածությամբ արդյունավետ ներդրում են կատարում ռազմական գործողություններում, և որոնց լիակատար կամ մասնակի ոչնչացումը, զավթումը կամ չեզոքացումը տվյալ պահին առկա հանգամանքներում տալիս է բացահայտ ռազմական առավելություն»:

Արցախյան պատերազմում քաղաքացիական անձանց և քաղաքացիական օբյեկտների նկատմամբ ոտնահարումների օրինակները բազմաթիվ են (War Crimes Under International Law Committed By Azerbaijani Forces In The Course Of Their Military Operation Against Artsakh (Nagorno Karabakh) And Armenia):

Պատերազմի վարման միջոցների և մեթոդների սահմանափակման սկզբունքը (ratione conditionis):

Արգելվում է կիրառել այնպիսի զենքեր, արկեր, նյութեր, ինչպես նաև պատերազմելու այնպիսի մեթոդներ, որոնք կարող են ավելորդ վնասներ կամ ավելորդ տառապանքներ պատճառել (Լրացուցիչ I Արձանագրության 35-րդ հոդվածի 2-րդ մաս):

Արցախի Մարդու իրավունքների պաշտպանի գրասենյակի՝ հոկտեմբերի 18-ին հրապարակած միջանկյալ զեկույցն արձանագրում է, որ «շատ դեպքերում քաղաքացիական բնակչության դեմ հարձակումները եղել են թիրախավորված և դիտավորյալ, քանի որ ռազմական թիրախները տեղակայված են եղել քաղաքացիական օբյեկտներից շատ հեռու, իսկ ադրբեջանական ուժերը կիրառել են ճշգրիտ խոցման զինամթերք, ինչպիսիք են՝ հրթիռներն ու հարվածող անօդաչու թռչող սարքերը: Հարվածների մոտակայքում ռազմական թիրախների բացակայությունը լրացուցիչ հաստատում է դրանց դիտավորյալ բնույթը, ինչը պատերազմական հանցագործություն է»: Մինչև պատերազմի ավարտը հայկական կողմից սպանվել է 50 և վիրավորվել 148 քաղաքացիական անձ:

Քաղաքացիական ենթակառուցվածքները հատուկ թիրախավորվել են Արցախի ողջ տարածքում: Հոկտեմբերի սկզբին Ադրբեջանը թիրախավորել է Շուշիի Մշակույթի պալատը, Ստեփանակերտի Էլեկտրական ցանցի շենքը, Էլեկտրական ենթակայանները, ինչը Էլեկտրաէներգիայի անջատումների է հանգեցրել:

Փաստաթղթավորված է նաև Ադրբեջանի կողմից կասետային զինատեսակների կիրառման հանգամանքը: Դրանց արտադրությունը, պահուստավորումը, փոխանցումն ու կիրառումն արգելված է Կասետային զինատեսակների մասին 2008 թ. կոնվենցիայով, որն Ադրբեջանն ու Հայաստանը չեն ստորագրել: Ըստ Human Rights Watch (HRW) միջազգային իրավապաշտպան կազմակերպության՝ կասետային զինատեսակները ունեն «համատարած անկանոն ազդեցություն և տևական վտանգ քաղաքացիական բնակչության համար»:

Ինչպես արդեն նշել ենք, 3-րդ խմբի սկզբունքներն ուղղված են զինված հակամարտության մասնակիցների, ինչպես նաև քաղաքացիական բնակչության պաշտպանությանը:

Մարդասիրական օգնություն ցուցաբերող և մարդասիրական գործառնություններ իրականացնող պետությունների և անձանց չեզոքության սկզբունքը: Մարդասիրական օգնությունը երբեք միջամտություն չէ հակամարտության մեջ (Լրացուցիչ I Արձանագրության 70-րդ հոդված):

Չեզոքության սկզբունքը մասնավորապես նշանակում է.

1. Ոչ մի պարագայում որևէ անձ չի կարող պատժի ենթարկվել նրա կողմից այնպիսի բժշկական գործառնություն կատարելու համար, որոնք համատեղելի են

բժշկական էթիկայի հետ՝ անկախ այն բանից, թե ի շահ ո՞ր անձի են կատարվում այդ գործառնությունները:

2. Բժշկական գործառնություններ կատարող անձանց չի կարելի հարկադրել իրականացնելու գործողություններ կամ կատարելու աշխատանքներ, որոնք հակասում են բժշկական էթիկայի նորմերին կամ վիրավորների և հիվանդների շահերին ծառայող բժշկական այլ կանոնների կամ կոնվենցիաների և սույն արձանագրության դրույթներին, ինչպես նաև հարկադրել չկատարելու այդպիսի նորմերով և դրույթներով պահանջվող գործողություններ:

3. Բժշկական գործառնություններ կատարող ոչ մի անձի չի կարող պարտադրվել որևէ մեկին՝ հակառակորդ կողմից, թե՛ նրա սեփական կողմից՝ բացառությամբ վերջինիս՝ օրենսդրությամբ նախատեսվող դեպքերի, տրամադրելու որևէ տեղեկատվություն այն հիվանդների և վիրավորների վերաբերյալ, որոնք գտնվում են կամ գտնվելիս են եղել նրա խնամքի տակ, եթե այդպիսի տեղեկատվությունը, նրա կարծիքով, վնաս կհասցնի հիշյալ բուժվողներին կամ նրանց ընտանիքներին (Լրացուցիչ I Արձանագրության 16-րդ հոդված):

4. Ոչ ոք չպետք է հետապնդվի կամ դատապարտվի վիրավորներին կամ հիվանդներին խնամելու համար (Գործող բանակում վիրավորների և հիվանդների վիճակի բարելավման մասին կոնվենցիայի 18-րդ հոդվածի 3-րդ մաս):

Նորմալության սկզբունքը: Պաշտպանված անձինք պետք է կարողանան հնարավորինս նորմալ կյանք վարել:

Պաշտպանված անձանց պետական պաշտպանության սկզբունքը: Այս սկզբունքը մասնավորապես նշանակում է, որ պետությունն է, որ պարտավոր է ապահովել նրանց պաշտպանությունը, ուրքեր հայտնվում են իր իշխանության մեջ ինչպես ազգային, այնպես էլ միջազգային մակարդակներում:

Այս պոստուլատը կոնկրետացնող դրույթները հետևյալն են.

- Պաշտպանված անձինք (ռազմագերիներ, վիրավորներ, քաղաքացիական անձինք և այլն) գտնվում են ոչ թե իրենց գրաված զորքերի, այլ պետության կողմից, որին ծառայում են այդ զորքերը:
- Պետությունը պատասխանատու է իր իշխանության տակ գտնվող պաշտպանված անձանց համար, հասարակական կարգի պահպանման և հանրային ծառայությունների գործունեության համար, այդ թվում՝ գրավյալ տարածքներում:

Հովանավորվող անձանց միջազգային պաշտպանության ապահովման սկզբունքը: Զանի որ հակամարտության զոհերը զրկված են իրենց պետության բնական պաշտպանությունից, նրանց պետք է միջազգային պաշտպանություն տրամադրել: Միջազգային հումանիտար իրավունքում միջազգային պաշտպանությունը նշանակում է պաշտպանող տերության կամ Կարմիր խաչի միջազգային կոմիտեի պաշտպանություն, որը չէզոք վերահսկողություն է իրականացնում 1949թ. ժնևյան կոնվենցիաներին և միջազգային մարդասիրական իրավունքի այլ նորմերի իրագործման համապատասխանության նկատմամբ:

Համաձայն միջազգային մարդասիրական իրավունքի՝ ռազմագերիները, ներկայվածները և «ժնևյան իրավունքի» սուբյեկտների մեջ մտնող մյուս կատեգորիաները կարող են բողոքներ ներկայացնել վերստուգիչ մարմիններին, որոնք իրենց պատվիրակներին ուղարկում են ճամբարներ՝ առանց վկաների ձերբակալվածների հետ խոսելու:

Անհրաժեշտ է արձանագրել, որ Ադրբեջանը չի հետևել նաև համավարակի ընթացքում համաշխարհային զինադադարի վերաբերյալ ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի կոչին և դրան հաջորդած Անվտանգության խորհրդի 2020թ. հուլիսի 1-ի թիվ. 2532 բանաձևին (Резолюция Совета Безопасности ООН):

Եզրակացություն

Ադրբեջանի 2020թ. լայնամասշտաբ պատերազմը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դեմ հանգեցրեց հազարավոր զոհերի, տասնյակ հազարավոր վիրավորների, տեղահանվածների՝ մեր երկրին պատճառեց կյուրական մեծ կորուստներ և վնասեց նրա ենթակառուցվածքները:

Ադրբեջանի սանձազերծած պատերազմի արդյունքում ոչ միայն կոպտորեն խախտվեցին միջազգային իրավունքի և միջազգային մարդասիրական իրավունքի վերոնշյալ սկզբունքները, այլև միտումնավոր ու համակարգված թիրախավորվեցին քաղաքացիական ենթակառուցվածքները, մասնավորապես՝ դպրոցները, հիվանդանոցները, ծնոթատները, կապի միջոցները, ինչպես նաև վանդալիզմի ենթարկվեց ու ոչնչացվեց հայկական մշակութային ու կրոնական ժառանգությունը: Մինչ օրս Ադրբեջանը շարունակում է իր ոտնձգությունները՝ հրաժարվելով վերադարձնել գերության մեջ գտնվող հայ ռազմագերիներին, տարածքային պահանջներ ներկայացնելով և փորձելով զավթել ՀՀ ինքնիշխան տարածքները և արգելափակել միջազգային մարդասիրական ջանքերի մուտքը Արցախ:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության մի շարք շրջաններ ուժի կիրառման արդյունքում բռնազավթվեցին ու ենթարկվեցին էթնիկ զտման, իսկ այդ շրջանների բնակչությունը դարձավ ռազմական հանցագործությունների ու զանգվածային վայրագությունների զոհ:

Կարծում ենք, որ Ադրբեջանի հանցավոր գործողությունները պետք է արժանանան միջազգային հանրության պատշաճ գնահատականին: Իսկ մարդասիրական առաքելությունների և հատկապես ՄԱԿ-ի համապատասխան մարմինների մասնակցությունը Լեռնային Ղարաբաղի անվտանգության ապահովման գործին պետք է արագ և անվերապահ ապահովվի:

Օգտագործված գրականություն

1. «Ադրբեջանի Հանրապետության կատարած իրավախախտումները ԼՂՀ-ում և միջազգային կառույցներին դիմելու հնարավորությունները» զեկույց, Երևան 2016, <https://armia.am/wpcontent/uploads/2016/05/%D4%B1%D6%80%D6%81%D5%A1%D5%AD%D5%B5%D5%A1%D5%B6-%D5%A4%D5%A5%D5%BA%D6%84%D5%A5%D6%80%D5%AB-%D5%B8%D6%82%D5%BD%D5%B8%D6%82%D5%B4%D5%B6%D5%A1%D5%BD%D5%AB%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%B8%D6%82%D5%B6.pdf>

2. ԱՀ Մարդու իրավունքների պաշտպան, «Միջանկյալ զեկույց ադրբեջանական զինված ուժերի կողմից Արցախի քաղաքացիական անձանց սպանության դեպքերի վերաբերյալ» Ստեփանակերտ 2021, <https://www.artsakhombuds.am/hy/document/785>

3. Կուզնեցով Յուրի. Միջազգային իրավունք. պատ. Խմբ. Վ.Հովհաննիսյան. ՌԴ ԱԳՆ Դիվանագիտ. Ակադեմիա, ՌԴ ԱԳՆ Միջազգային հարաբերությունների Մոսկվայի պետ. ինստիտուտ, Երևան, 1996:

4. International court of justice. ACCORDANCE WITH INTERNATIONAL LAW OF THE UNILATERAL DECLARATION OF INDEPENDENCE IN RESPECT OF KOSOVO ADVISORY OPINION OF 22 JULY 2010 <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/141/141-20100722-ADV-01-00-EN.pdf>

5. Reports of international arbitral awards, Eritrea-Ethiopia Claims Commission - Partial Award: Jus Ad Bellum - Ethiopia's Claims 1-8 19 December 2005, United Nations. https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXVII/457-469.pdf

6. United Nation. Definition of aggression resolution. 14 December 1974, <https://undocs.org/en/A/RES/3314>

7. War Crimes Under International Law Committed By Azerbaijani Forces In The Course Of Their Military Operation Against Artsakh (Nagorno Karabakh) And Armenia, https://peacedialogue.am/en/2020/11/07/war_crimes_en/

8. Ануфриева Людмила и другие. Международное публичное право, 5-е изд., Проспет. Москва, 2010.

9. Батырь, Вячеслав. Международное гуманитарное право; Учебник для вузов/ 2-е издание, переработанное и дополненное. «Юстицинформ», Москва 2011.

10. Глебов И. Международное право, издательство: Дрофа, 2006.

11. Лукашук, Игорь. Международное право. Москва, 2005.

12. Совета Безопасности ООН. резолюция S/RES/884. 1993.

13. ---.S/RES/874 резолюция 1993.

14. ---.S/RES/853 резолюция 1993.

15. ---.S/RES/822 резолюция 1993.

16. Резолюция Совета Безопасности ООН от 1 июля 2020 года, [https://undocs.org/ru/S/RES/2532\(2020\)](https://undocs.org/ru/S/RES/2532(2020))

17. Толочко, Ольга. Международное гуманитарное право: Учеб. пособие. ГрГУ., Гродно, 2003.

Works Cited

1. «Azerbaijani Human Rights Violations in Nagorno Karabakh» L. H. H. & M. J. G. kar'uynerin dimelu hnaravorut'yunnery» zekuy, [Report "Violations of the Republic of Azerbaijan in the NKR and the possibility of applying to international structures"] Erevan 2016, <https://armla.am/shhpcontent/uploads/2016/05/%D4%B1%D6%80%D6%81%D5%A1%D5%AD%D5%B5%D5%A1%D5%B6-%D5%A4%D5%A5%D5%BA%D6%84%D5%A5%D6%80%D5%AB-%D5%B8%D6%82%D5%BD%D5%B8%D6%82%D5%B4%D5%B6%D5%A1%D5%BD%D5%AB%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%B8%D6%82%D5%B6.pdf>

2. AH Mardir iravunqneri pashtpan, «Mijankayl zekuyc adrbejanakan zinvac' ujheri koghmic Arcaxi qaghaqaciakan and'anc spanut'yan depqeri veraberyal» [Human Rights Defender of the Republic of Artsakh, interim report on the cases of the killing of civilians in Artsakh by the Azerbaijani armed forces] Step'anakert 2021, <https://www.artsakhombuds.am/hy/document/785>

3. Kuznecov Yuri. Mijazgayin iravunq. [International Law] pat. Xmb. V.Hovhannisyan. R'D AGN Divanagit. Akademia, R'D AGN Mijazgayin haraberut'yunneri Moskvayi pet. institut, Erevan, 1996.

4. International court of justice. ACCORDANCE ShhITH INTERNATIONAL LASHH OF THE UNILATERAL DECLARATION OF INDEPENDENCE IN RESPECT OF KOSOVO ADVISORY OPINION OF 22 JuLY 2010 <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/141/141-20100722-ADV-01-00-EN.pdf>

5. Reports of international arbitral awards, Eritrea-Ethiopia Claims Commission - Partial Award: Jus Ad Bellum - Ethiopia's Claims 1-8 19 December 2005, United Nations. https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXVII/457-469.pdf

6. United Nation. Definition of aggression resolution. 14 December 1974, <https://undocs.org/en/A/RES/3314>

7. War Crimes Under International Law Committed By Azerbaijani Forces In The Course Of Their Military Operation Against Artsakh (Nagorno Karabakh) And Armenia, https://peacedialogue.am/en/2020/11/07/war_crimes_en/

8. Anufrieva Ljudmila i drugie. Mezhdunarodnoe publichnoe pravo, 5-e izd. [International Public Law, 5th ed.], Prospekt. Moskva, 2010.

9. Batyr' Vjacheslav. Mezhdunarodnoe gumanitarnoe pravo; Uchebnik dlja vuzov/ 2-e izdanie, prerabotannoe i dopolnennoe. [International Humanitarian Law; Textbook for Universities/ 2nd edition, revised and supplemented.] "Justicinform", Moskva 2011.
10. Glebov I. Mezhdunarodnoe pravo, [International Law] izdatel'stvo: Drofa, 2006.
11. Lukashuk Igor' .Mezhdunarodnoe pravo. [International Law] Moskva, 2005.
12. Soveta Bezopasnosti OON. [UN Security Council resolution] rezoljucija S/RES/884. 1993.
13. ---.S/RES/874 rezoljucija 1993.
14. ---.S/RES/853 rezoljucija 1993.
15. ---.S/RES/822 rezoljucija 1993.
16. Rezoljucija Soveta Bezopasnosti OON ot 1 ijulja 2020 goda, [UN Security Council Resolution of July 1, 2020] [https://undocs.org/ru/S/RES/2532\(2020\)](https://undocs.org/ru/S/RES/2532(2020))
17. Tolochko Ol'ga. Mezhdunarodnoe gumanitarnoe pravo: Ucheb. posobie. GrGU. International Humanitarian Law: Textbook. GrSU., Grodno, 2003.

VIOLATIONS OF THE PRINCIPLES OF INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW DURING THE THIRD ARTSAKH WAR

MARIAM GRIGORYAN

Goris State University, Lecturer;

Mesrop Mashtots University, Lecturer;

Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA), Member;

Stepanakert, The Republic of Artsakh (NKR)

On September 27, as a result of the military actions unleashed by Azerbaijan, not only the basic principles of international law (*jus cogens*) underlying the negotiation process for the peaceful settlement of the Nagorno-Karabakh problem, such as the principle of peaceful settlement of disputes and the principle of respect for the right of nations to self-determination, but also the other fundamental norms and principles of international human rights law and international humanitarian law, were grossly violated.

The purpose of this article is to investigate the violations of the principles of international law and international humanitarian law during the third Artsakh war. For this purpose, relevant international legal acts, theoretical literature, as well as specific cases of violations of international law and principles of international humanitarian law have been studied.

During the research, the author applied both symmetrical (analysis, historical principle) and special (comparative-legal) principles.

As a result of the research, we came to the conclusion that in the third Artsakh war, gross violations of international law and the principles of international humanitarian law took place.

Keywords: *international law, international public law, principle, Artsakh Republic, war.*

НАРУШЕНИЯ ПРИНЦИПОВ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА И МЕЖДУНАРОДНОГО ГУМАНИТАРНОГО ПРАВА В ТРЕТЬЕЙ АРЦАХСКОЙ ВОЙНЕ

МАРИАМ ГРИГОРЯН

*преподаватель Горисского государственного университета и
Университета Месроп Маштоц,
член Объединения молодых ученых и
специалистов Арцаха (ОМУСА),
г.Степанакерт, Республика Арцах (НКР)*

27 сентября в результате военных действий, развязанных Азербайджаном, были серьезно нарушены не только основные принципы международного права (*jus cogens*), лежащие в основе переговорного процесса по мирному урегулированию нагорно-карабахской проблемы, такие, как принцип мирного урегулирования споров и принцип уважения права наций на самоопределение, а также другие основополагающие нормы и принципы международного права прав человека и международного гуманитарного права..

Целью данной статьи является расследование нарушений принципов международного права и международного гуманитарного права в ходе Третьей Арцахской войны. Для этого были изучены соответствующие международно-правовые акты, теоретическая литература, а также конкретные случаи нарушения международного права и принципов международного гуманитарного права.

В ходе исследования автор применял как симметричные (анализ, исторический принцип), так и специальные (сравнительно-правовые) принципы.

В результате исследования мы пришли к выводу о том, что в Третьей Арцахской войне имели место грубые нарушения международного права и принципов международного гуманитарного права.

Ключевые слова: *международное право, международное публичное право, принцип, Республика Арцах, война.*

ԵՐԵՒԱՅԻ ԲՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՎԱՅՐԸ ԾՆՈՂՆԵՐԻ ՓՈԽԱԴԱՐՁ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅԱՄԲ ՈՐՈՇԵԼԸ*

ՀՏԴ 347.63

DOI: 10.52063/25792652-2021.3-135

ՀԱՅԱՐՓԻ ԶԱՐԳԱՐՅԱՆ

Երևան քաղաքի ընդհանուր իրավասության առաջին աստիճանի դատարանի դատավոր, Երևանի պետական համալսարանի իրավագիտության ֆակուլտետի քաղաքացիական իրավունքի ամբիոնի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
zargaryanhayarpi03@gmail.com

Սույն հոդվածի նպատակն է վեր հանել և լուսաբանել Հայաստանի Հանրապետության ընտանեկան օրենսգրքում առկա բացերը:

ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի «Ծնողական իրավունքների իրականացումը» վերտառությամբ 53-րդ հոդվածի և «Երեխայից առանձին ապրող ծնողի կողմից ծնողական իրավունքների իրականացումը» վերտառությամբ 54-րդ հոդվածի բովանդակությունն ու կառուցվածքը, ինչպես նաև դրանց վերտառությունները չեն համապատասխանում հոդվածների բովանդակությանը, այնինչ հիշյալ դրույթներն են դատական պրակտիկայում հիմք հանդիսանում երեխայի բնակության վայրը սահմանելու մասին հայցի հարուցման համար: Երեխայի բնակության վայրի որոշման հարցում չափազանց կարևոր է խնդրո առարկա երկու հոդվածներով սահմանված կարգավորումներն առանձնացնելը, ինքնուրույն հոդվածով սահմանելը, ուստի և հոդվածը նպատակաուղղված է հեղինակի կողմից առաջ քաշված հիշյալ խնդիրները վեր հանել և առաջարկված լուծումներով կատարելագործել օրենսդրությունը, նպաստել միասնական դատական պրակտիկայի ձևավորմանը:

Հոդվածը շարադրվել է իրավահամեմատական-վերլուծական մեթոդով, կատարվել են լայնածավալ ուսումնասիրություններ, որոնց առարկան են հանդիսացել օտարերկրյա իրավաբան-գիտնականների կողմից առաջ քաշված գիտական կարծիքները, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի, ՀՀ սահմանադրական դատարանի և ՀՀ դատարանների կողմից ձևավորած դատական պրակտիկան:

Հեղինակը հանգել է այն եզրակացության, որ առկա է անհրաժեշտություն ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 53-րդ և 54-րդ հոդվածներում խմբագրական փոփոխություններ կատարելու, ինչպես նաև օրենսգիրքը «Երեխայի բնակության վայրը որոշելու կարգը» վերտառությամբ հոդվածով լրացնելու:

Հիմնաբառեր՝ երեխայի բնակության վայր, ծնողական իրավունքներ, երեխայից առանձին ապրող ծնող, երեխայի լավ լինելու իրավունք, երեխայի կարծիքը հաշվի առնել, խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի պարտադիր մասնակցություն, ծնողների համաձայնություն, համաձայնության գրավոր ձև:

* Հոդվածը ներկայացվել է 22.10.2021թ., գրախոսվել՝ 03.11.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 25.12.2021թ.:

Ներածություն

Երեխայի բարեկեցության, ֆիզիկական ու հոգեբանական բնականոն զարգացման ապահովման նպատակով նրա լավագույն շահը պետք է ուղենշային լինի օրենսդրի կողմից իրավական քաղաքականության մշակման հարցում: Այդ հիմնական սկզբունքներից մեկը պետք է լինի երեխայի՝ բնակության վայր ունենալու իրավունքը (Шиловская 132):

Ծնողների՝ միմյանցից առանձին բնակվելու պարագայում օրենսդիրը չի սահմանել, թե երեխայի տեղաշարժման հետ կապված հարցերի լուծման իրավասությունը ծնողներից ում է վերապահված՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ երեխայի բնակության վայրը ծնողներից մեկի բնակության վայրում սահմանելը դեռևս չի նշանակում, որ երեխայի հետ կապված իրավական և մի շարք այլ հարցեր իրավասու է լուծել միայն նշված ծնողը:

Այս առումով իրավաբանական գրականության մեջ կարծիք կա, որ երեխայի հետ կապված իրավաբանական բնույթի հարցերի լուծումն անմիջականորեն իրականացնում է այն ծնողը, որի հետ համատեղ բնակվում է երեխան (Нечаева 24, Абрамов 223):

Մեր համոզմամբ՝ այս հարցում օրենսդրությունը պահանջում է լրացումներ ու փոփոխություններ, այն է՝ պետք է սահմանել այն ծնողի իրավունքը, երեխայի հետ համատեղ բնակվող ծնողի իրավունքն անձամբ որոշումներ կայացնելու այն հարցերում, որոնք պահանջում են անհապաղ լուծում և կապված են երեխայի առօրյա կենսական պահանջմունքների ապահովման, ինչպես նաև կյանքի և առողջության պահպանման հետ:

Հարկ է նշել, որ օրենսդրությունը երեխայի բնակության վայրի որոշման հարցի լուծումը առաջին հերթին վերապահում է ծնողներին՝ հնարավորություն ընձեռնելով այս հարցի կապակցությամբ կնքելու համաձայնություն, սակայն համաձայնության որևէ ձև կամ պարտադիր վավերապայման չի սահմանվում:

Երեխայի բնակության վայրը

Ծնողների փոխադարձ համաձայնությամբ որոշելու կարգը

ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 53-րդ հոդվածը՝ «**Ծնողական իրավունքների իրականացումը**», սահմանում է, որ «1. Ծնողական իրավունքները չեն կարող իրականացվել երեխաների շահերին հակառակ:

Երեխաների շահերի ապահովումը պետք է լինի ծնողների հիմնական հոգածության առարկան:

Ծնողական իրավունքներն իրականացնելիս ծնողներն իրավունք չունեն վնաս պատճառելու երեխաների ֆիզիկական և հոգեկան առողջությանը, նրանց բարոյական զարգացմանը: Երեխաների դաստիարակության եղանակները պետք է բացառեն ֆիզիկական կամ հոգեբանական բռնությունը որպես դաստիարակության միջոց կիրառելը, ինչպես նաև նրանց նկատմամբ քամահրական, դաժան, կոպիտ, մարդկային արժանապատվությունը նսեմացնող վերաբերմունքը, վիրավորանքը կամ շահագործումը:

Ծնողական իրավունքներն ի վնաս երեխաների իրավունքների և շահերի իրականացնող ծնողները պատասխանատվություն են կրում օրենքով սահմանված կարգով:

2. Երեխաների դաստիարակությանն ու կրթությանը վերաբերող բոլոր հարցերը ծնողները լուծում են փոխադարձ համաձայնությամբ՝ ելնելով երեխաների շահերից և հաշվի առնելով երեխայի կարծիքը: Ծնողները (նրանցից մեկը) փոխադարձ համաձայնություն ձեռք չբերելու դեպքում կարող են առկա տարաձայնությունները լուծելու համար դիմել խնամակալության և հոգաբարձության մարմին կամ դատարան:

3. Ծնողների՝ միմյանցից առանձին ապրելու դեպքում երեխաների բնակության վայրը որոշվում է ծնողների համաձայնությամբ: Համաձայնության բացակայության

դեպքում ծնողների միջև վեճը լուծում է դատարանը՝ ելնելով երեխաների շահերից և հաշվի առնելով երեխայի կարծիքը: Ընդ որում, դատարանը հաշվի է առնում երեխայի կապվածությունը ծնողներից յուրաքանչյուրի, քույրերի ու եղբայրների հետ, երեխայի տարիքը, ծնողների բարոյական և անձնական այլ հատկանիշներ, ծնողներից յուրաքանչյուրի և երեխայի միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունները, երեխայի դաստիարակության ու զարգացման համար պայմաններ ստեղծելու հնարավորությունը (ծնողների գործունեության (աշխատանքի) բնույթը, նրանց գույքային ու ընտանեկան դրությունը և այլն)»:

ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 54-րդ հոդվածը՝ «**Երեխայից առանձին ապրող ծնողի կողմից ծնողական իրավունքների իրականացումը**», սահմանում է, որ «1. Երեխայից առանձին ապրող ծնողը իրավունք ունի երեխայի հետ շփվելու, նրա դաստիարակությանը մասնակցելու, երեխայի կրթություն ստանալու հարցերը լուծելու:

Ծնողը, որի հետ ապրում է երեխան, չպետք է խոչընդոտի մյուս ծնողի հետ երեխայի շփմանը, եթե նման շփումը վնաս չի պատճառում երեխայի ֆիզիկական ու հոգեկան առողջությանը, նրա բարոյական զարգացմանը:

2. Ծնողներն իրավունք ունեն գրավոր համաձայնություն կնքելու երեխայից առանձին ապրող ծնողի կողմից ծնողական իրավունքների իրականացման մասին:

Եթե ծնողները չեն կարող համաձայնության գալ, ապա նրանց կամ նրանցից մեկի պահանջով խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի պարտադիր մասնակցությամբ վեճը լուծում է դատարանը:

3. Դատարանի վճիռը չարամտորեն չկատարելու դեպքում երեխայից առանձին ապրող ծնողի պահանջով դատարանը կարող է որոշում կայացնել երեխան նրան հանձնելու մասին՝ ելնելով երեխայի շահերից և հաշվի առնելով երեխայի կարծիքը:

4. Երեխայից առանձին ապրող ծնողն իրավունք ունի իր երեխայի մասին տեղեկատվություն ստանալու դաստիարակչական ու բժշկական, բնակչության սոցիալական պաշտպանության կամ նմանատիպ այլ կազմակերպություններից, ինչպես նաև ծնողից, որի մոտ ապրում է երեխան: Տեղեկատվություն տրամադրելը կարող է մերժվել միայն ծնողի կողմից երեխայի կյանքին և առողջությանն սպառնացող վտանգի առկայության դեպքում: Տեղեկատվություն տրամադրելու մերժումը կարող է վիճարկվել դատական կարգով»:

Հիշյալ երկու հոդվածների համադրված վերլուծությունը վկայում է երկուսի մասով օրենսդրական որոշակի խնդիրների առկայության մասին, որոնցից ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 53-րդ հոդվածի 3-րդ մասի սահմանադրաիրավական բովանդակությանն անդրադարձել է ՀՀ Սահմանադրական դատարանը:

ՀՀ Սահմանադրական դատարանը նշել է, որ «...ՀՀ Սահմանադրության 36-րդ հոդվածի համաձայն՝ երեխաների դաստիարակության, առողջության, լիարժեք ու ներդաշնակ զարգացման համար հոգ տանելը ծնողների իրավունքն ու պարտականությունն է: Սահմանադրաիրավական այս պահանջի իրացմանն է ուղղված ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի՝ սույն գործով վիճարկվող նորմը: ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 53-րդ հոդվածի 3-րդ մասի դրույթների վերլուծությունից ելնելով, մասնավորապես, հիմք ընդունելով վիճարկվող դրույթներում «ընդ որում» և «և այլն» բառակապակցությունների առկայությունը, սահմանադրական դատարանն արձանագրել է, որ վիճարկվող դրույթներում «ընդ որում» բառակապակցությունից հետո ամրագրված պայմանները, այն է՝ «երեխայի կապվածությունը ծնողներից յուրաքանչյուրի, քույրերի ու եղբայրների հետ, երեխայի տարիքը, ծնողների բարոյական և անձնական այլ հատկանիշները, ծնողներից յուրաքանչյուրի և երեխայի միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունները, երեխայի դաստիարակության ու զարգացման համար պայմաններ ստեղծելու հնարավորությունը (ծնողների գործունեության (աշխատանքի) բնույթը, նրանց գույքային ու ընտանեկան դրությունն)» այն նվազագույն պայմաններն են, որոնք ճշգրտում և բացահայտում են

վիճարկվող դրույթներում «երեխաների շահերից» հասկացության բովանդակությունը, բնորոշ հատկանիշների շրջանակը: Ընդ որում, վերը նշված պայմանները սպառնիչ չեն, և երեխայի շահը գնահատելիս օրենսդիրը դատարանների հայեցողությանն է վերապահում նաև այլ պայմաններ հաշվի առնելը»:

ՀՀ Սահմանադրական դատարանը, վերահաստատելով իր ՍԴՈ-7473 և ՍԴՈ-7804 որոշումներում ամրագրված իրավական դիրքորոշումները, սույն գործով ևս ընդգծել է, որ օրենքներում օգտագործվող առանձին հասկացությունները չեն կարող ինքնաբավ լինել: Դրանց բովանդակությունը, բնորոշ հատկանիշների շրջանակը ճշգրտվում են ոչ միայն օրինաստեղծ գործունեության արդյունքում, այլ նաև դատական պրակտիկայում: Տվյալ դեպքում խոսքը վերաբերում է ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 53-րդ հոդվածի 3-րդ մասում օգտագործված՝ «երեխաների շահեր» հասկացությանը և դրա բնորոշ հատկանիշների բովանդակության բացահայտմանը: Ընդ որում, նշված հասկացությունը ենթակա է գնահատման յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում՝ ելնելով տվյալ գործի բոլոր փաստական հանգամանքների համադրված վերլուծությունից:

Միաժամանակ ՀՀ Սահմանադրական դատարանն արձանագրել է, որ ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 53-րդ հոդվածի 3-րդ մասում «ընդ որում» բառակապակցությունից հետո թվարկված պայմանները պարտավորեցնում են դատարաններին երեխայի շահը գնահատելիս հիմք ընդունել այդ պայմանները, ինչպես նաև առաջնորդվելով իրենց հայեցողական լիազորությամբ՝ հիմք ընդունել նաև այլ պայմաններ, եթե դատարանի գնահատմամբ այդպիսիք կան: Դատարանների այդպիսի պարտականության մասին իրավական դիրքորոշում է արտահայտել նաև ՀՀ Վճռաբեկ դատարանն իր՝ 30.03.2007թ. թիվ 3-432 (ՏԴ) որոշման մեջ: ՀՀ Սահմանադրական դատարանն արձանագրել է, որ նման պարտականությունը միաժամանակ ապահովում է դատական ակտի պատճառաբանվածությունը, որի վերաբերյալ Սահմանադրական դատարանն իր՝ մասնավորապես 2007 թվականի ապրիլի 9-ի ՍԴՈ-6905, 2007 թվականի ապրիլի 11-ի ՍԴՈ-6916 և մի շարք այլ որոշումներում բազմիցս արտահայտել է համապատասխան իրավական դիրքորոշումներ:

Անդրադառնալով ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 53-րդ հոդվածի 3-րդ մասում օգտագործված՝ «հաշվի առնելով տասը տարին լրացած երեխայի կարծիքը» բառակապակցության սահմանադրաիրավական բովանդակության պարզաբանմանը՝ սահմանադրական դատարանը գտել է, որ նշված բառակապակցությունը վերաբերում է տասը տարին լրացած երեխայի՝ դատարանում լսվելու իրավունքին և դատարանի համապատասխան պարտականությանը՝ լսելու երեխայի կարծիքը: Միաժամանակ ՀՀ Սահմանադրական դատարանն արձանագրել է, որ, այնուամենայնիվ, տվյալ իրավակարգավորման համատեքստում երեխայի կարծիքը դատարանի համար պարտադիր չէ: Նման եզրահանգման համար հիմք է երեխայի շահը, որն առաջնային է ծնողների՝ միմյանցից առանձին ապրելու դեպքում երեխայի բնակության վայրը որոշելիս: Բացի դրանից, ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 53-րդ հոդվածի 3-րդ մասում երեխայի շահը գնահատելիս օգտագործում է «ելնելով» բառը, մինչդեռ տասը տարին լրացած երեխայի կարծիքի կապակցությամբ օրենսդիրն օգտագործում է «հաշվի առնելով» բառակապակցությունը: Այսինքն՝ ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 53-րդ հոդվածի 3-րդ մասում «ընդ որում» բառակապակցությունից հետո շարադրված դրույթները փոխկապակցված են նշված բառակապակցությունից առաջ շարադրված դրույթների հետ, բացահայտում են «երեխայի շահեր» հասկացության բովանդակությունը, իսկ եթե դատարանի գնահատմամբ երեխայի կարծիքը չի համընկնում երեխայի շահերի հետ, ապա դատարանը պարտավոր է առաջնորդվել երեխայի շահերով, այն է՝ երեխայի կարծիքը գնահատել ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 53-րդ հոդվածի 3-րդ մասում «ընդ որում» բառակապակցությունից հետո շարադրված պայմանների համատեքստում:

Արտասահմանյան մի շարք երկրների օրենսդրական փորձի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ծնողների՝ միմյանցից առանձին ապրելու դեպքում երեխայի բնակության վայրի, խնամքն ու դաստիարակությունը ծնողներից որևէ մեկին հանձնելու հետ կապված վեճի լուծման իրավասությունը բոլոր դեպքերում վերապահվում է դատարանին՝ վերջինիս վերապահելով հայեցողական ազատություն: Ընդ որում, հիմնականում օրենսդիրը չի օգտագործում «երեխաների շահեր» հասկացությունը, իսկ այդ հասկացությունն օգտագործելու դեպքում, այնուամենայնիվ, չի սահմանում նշված հասկացության նվազագույն չափորոշիչները, և երեխաների շահերի գնահատման իրավասությունը վերապահում է դատարանների հայեցողությանը:

Երեխայի իրավունքների մասին կոնվենցիայի ուսումնասիրությունը ևս ցույց է տալիս, որ վերջինս նույնպես օգտագործում է «երեխայի լավագույն շահ» հասկացությունը՝ առանց սահմանելու նշված հասկացության նվազագույն չափորոշիչները:

Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի տեսանկյունից քննարկվող հարցին բավական անդրադարձել է նաև Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը: Ըստ Եվրոպական դատարանի նախադեպային իրավունքի՝ երեխայի խնամքն ու դաստիարակության վերաբերյալ վեճը լուծելիս դատարանները պետք է առաջնորդվեն երեխայի լավագույն շահերով (C. v. Finland գործով 2006թ. մայիսի 9-ի վճիռը, Olsson v. Sweden գործով 1988թ. մարտի 24-ի վճիռը):

ՀՀ Սահմանադրական դատարանն արձանագրել է, որ այս տեսանկյունից Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությունն առավել մանրակրկիտ է կարգավորում ծնողների՝ միմյանցից առանձին ապրելու դեպքում երեխայի խնամքն ու դաստիարակությունը ծնողներից որևէ մեկին հանձնելու հետ կապված հարաբերությունները՝ օգտագործելով «երեխաների շահեր» հասկացությունը և սահմանելով նշված հասկացության նվազագույն չափորոշիչները:

Վերոգրյալի, ինչպես նաև ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքով սահմանված իրավակարգավորումների տրամաբանության հիման վրա ՀՀ Սահմանադրական դատարանն արձանագրել է, որ ընտանեկան իրավահարաբերություններում «երեխայի շահ» հասկացությունը բարձրացվել է համընդհանուր ճանաչում ստացած իրավական սկզբունքի աստիճանի և հանդիսանում է ընտանեկան օրենսդրության հիմքում ընկած ինքնուրույն սկզբունք:...» (ՀՀ Սահմանադրական դատարան, ՄՂՈ-919):

Մեր համոզմամբ՝ խնդրո առարկա հոդվածներն իրենց մեջ բովանդակում են նաև այլ խնդիրներ: Այսպես՝ ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 53-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ «Ծնողների՝ միմյանցից առանձին ապրելու դեպքում երեխաների բնակության վայրը որոշվում է ծնողների համաձայնությամբ»:

ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 54-րդ հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է, որ «Ծնողներն իրավունք ունեն գրավոր համաձայնություն կնքելու երեխայից առանձին ապրող ծնողի կողմից ծնողական իրավունքների իրականացման մասին»:

ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 53-րդ հոդվածի 2-րդ և 3-րդ մասերում նշված ծնողների փոխադարձ համաձայնության առկայության վերաբերյալ եզրահանգում կատարելու համար պետք է առկա լինի մինչև դատարան դիմելը ծնողների միջև կնքված՝ երեխայի բնակության վայրի որոշման վերաբերյալ գրավոր համաձայնություն կամ գործով ձեռք բերված փաստերն ու տվյալները բավարար լինեն՝ հաստատված համարելու նման համաձայնության առկայությունը:

Մեր համոզմամբ՝ նման համաձայնությունները պետք է լինեն **գրավոր**, այդպիսիք պետք է բովանդակեն ծնողների ու երեխայի անհատականացնող բոլոր տվյալները (անուն, ազգանուն, հայրանուն, ծննդյան ամսաթիվ, անձնագրի սերիա և համար), հստակ նշում երեխայի բնակության վայրի հասցեի վերաբերյալ, ինչպես նաև

Նման համաձայնությունների կազմմանը պետք է պարտադիր կարգով մասնակից դարձվեն խնամակալության և հոգաբարձության մարմինները, և համաձայնությունը պետք է ներառի ոչ միայն ծնողների, այլև խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի ներկայացուցչի ստորագրությունը: Ինչ վերաբերում է գրավոր փաստաթղթի կազմման ձևին, ապա կարծում ենք, որ հասարակ գրավոր ձևով կազմված փաստաթուղթը լիովին բավարար է, քանի որ նոտարական վավերացման պահանջ սահմանելու պարագայում անհարկի կառաջանան լրացուցիչ ծախսեր՝ կապված պետական տուրքի վճարման հետ, ինչը լրացուցիչ խոչընդոտ կարող է ստեղծել համաձայնություն կնքման և նման եղանակով միմյանցից առանձին ապրող ծնողների կողմից երեխայի բնակության վայրը փոխադարձ համաձայնությամբ լուծելու հարցում:

Չարկ է նշել, որ իրավաբանական գրականության մեջ կարծիք է հնչել նաև երեխային՝ «համաձայնության վերաբերյալ» փաստաթղթի կազմմանը մասնակից դարձնելու և նրա անունից համաձայնության գրավոր տեքստի ստորագրությունը նույնպես ապահովելու հարցում, որի հետ համամիտ չենք, քանի որ երեխան իրավասու չէ ստորագրել իրավաբանական նշանակություն ունեցող փաստաթուղթ, իսկ նրա անունից ծնողների՝ որպես օրինական ներկայացուցիչների երկրորդ ստորագրության առկայությունն ինքնին ձևական բնույթ կկրի: Այլ բան է խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի ներկայացուցչի կողմից համաձայնության կազմմանը և դրա բովանդակության «հավաստիացմանը» մասնակից դառնալը: Վերջին հանգամանքի կապակցությամբ իրավագետ Դ.Վ.Գորդեյուկը նշել է. «Իրավաբանական գրականության մեջ առաջարկվում է կնքել համաձայնություն ծնողների, երեխայի և խնամակալության ու հոգաբարձության մարմնի միջև և սահմանել երեխայի բնակության վայրի վերաբերյալ համաձայնության պետական գրանցման ընթացակարգ խնամակալության և հոգաբարձության մարմնում» (Гордеюк 54):

ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 53-րդ հոդվածի 3-րդ մասը նաև սահմանում է, որ «...Համաձայնության բացակայության դեպքում ծնողների միջև վեճը լուծում է դատարանը՝ ելնելով երեխաների շահերից և հաշվի առնելով երեխայի կարծիքը»:

ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 54-րդ հոդվածի 3-րդ մասը սահմանում է, որ «Եթե ծնողները չեն կարող համաձայնության գալ, ապա նրանց կամ նրանցից մեկի պահանջով խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի պարտադիր մասնակցությամբ վեճը լուծում է դատարանը»:

Հիշյալ հոդվածների և դրանց վերտառությունների ու բովանդակության ուսումնասիրությունն ու վերլուծությունը թույլ են տալիս առաջին հերթին արձանագրելու, որ ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 53-րդ հոդվածը վերնագրված է «**Ծնողական իրավունքների իրականացումը**», իսկ 54-րդ հոդվածը՝ «**Երեխայից առանձին ապրող ծնողի կողմից ծնողական իրավունքների իրականացումը**», մինչդեռ 53-րդ հոդվածի 3-րդ մասում է օրենսդիրը սահմանել ծնողների՝ միմյանցից առանձին ապրելու դեպքում երեխաների բնակության վայրը դատական կարգով որոշելու նորմը:

Ընդ որում, ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 53-րդ հոդվածի 1-ին մասի բովանդակությունը վերաբերում է ծնողների կողմից իրենց ծնողական իրավունքների իրականացմանը, իսկ 2-րդ մասում՝ երեխաների դաստիարակությանն ու կրթությանը վերաբերող բոլոր հարցերը ծնողների փոխադարձ համաձայնությամբ լուծելու կարգը:

Մեր համոզմամբ՝ հիշյալ երկու հոդվածների մասերն ունեն սխալ դասավորվածություն, և ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 53-րդ հոդվածի 3-րդ մասը պետք է տեղ գտներ ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 54-րդ հոդվածում, որի դեպքում դրույթի բովանդակությունը կհամապատասխաներ նաև հոդվածի վերտառությանը:

Բացի այդ, անտրամաբանական է ծնողների՝ միմյանցից առանձին ապրելու դեպքում երեխաների բնակության վայրը ծնողների փոխադարձ համաձայնությամբ

յուծելու, իսկ չլուծվելու դեպքում դատական կարգով որոշելու նորմը ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի և՛ 53-րդ, և՛ 54-րդ հոդվածում սահմանվելը:

Հետևաբար գտնում ենք, որ ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 53-րդ հոդվածի 3-րդ մասը օրենսգրքի 54-րդ հոդվածի ներքո նախատեսվելու պարագայում նշված հոդվածից պետք է հանել 2-րդ հոդվածի 2-րդ պարբերությունը, ըստ որի՝ «Եթե ծնողները չեն կարող համաձայնության գալ, ապա նրանց կամ նրանցից մեկի պահանջով խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի պարտադիր մասնակցությամբ վեճը լուծում է դատարանը»:

Նման պայմաններում առկա ձևակերպմամբ ստացվում է, որ «Ծնողական իրավունքների իրականացումը» վերտառությամբ ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 53-րդ հոդվածում օրենսդիրը խոսում է երեխայի բնակության վայրի որոշման հարցի և դրա կարգավորման վերաբերյալ, ընդ որում, այդ համատեքստում նշում անգամ չկա այն մասին, որ խնամակալության և հոգաբարձության մարմինը պետք է պարտադիր մասնակցություն ունենա երեխայի բնակության վայրը որոշելու հարցի դատական կարգով քննությանը, իսկ 54-րդ հոդվածում՝ **«Երեխայից առանձին ապրող ծնողի կողմից ծնողական իրավունքների իրականացման մասին՝** նախատեսվելով, որ եթե ծնողները չեն կարող համաձայնության գալ, ապա նրանց կամ նրանցից մեկի պահանջով խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի պարտադիր մասնակցությամբ վեճը լուծում է դատարանը:

Այսպիսով՝ մեր համոզմամբ, այս երկու հոդվածները, որոնք դատական պրակտիկայում հիմք են երեխայի բնակության վայրը սահմանելու մասին հայցի հարուցման համար, ինքնին ունեն սխալ կառուցվածք: Ավելին՝ երեխայի բնակության վայրի որոշման հարցում չափազանց կարևոր է այդ կարգավորումներն ինքնուրույն հոդվածով սահմանելը, որի դեպքում կապահովվի այս իրավունքի կարևորության շեշտադրումը, օրենսդրական տեխնիկայի տեսանկյունից՝ նաև համակարգվածությունը:

Եզրակացություն

Առաջարկում ենք ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքում կատարել փոփոխություն՝ լրացնելով այն **«Երեխայի բնակության վայրը որոշելու կարգը»** վերտառությամբ հոդվածով:

Հոդվածի բովանդակությունն առաջարկում ենք ձևակերպել հետևյալ կերպ.

«1. Ծնողների՝ միմյանցից առանձին ապրելու դեպքում երեխաների բնակության վայրը որոշվում է ծնողների համաձայնությամբ:

2. Ծնողների՝ միմյանցից առանձին ապրելու դեպքում երեխաների բնակության վայրի որոշմանը պետք է պարտադիր կարգով մասնակից դարձվի երեխայի փաստացի գտնվելու վայրի խնամակալության և հոգաբարձության մարմինը:

3. Համաձայնությունը կազմվում է գրավոր ձևով և հավաստվում ծնողների, ինչպես նաև խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի ներկայացուցչի ստորագրությամբ:

Ծնողների՝ միմյանցից առանձին ապրելու դեպքում երեխաների բնակության վայրի որոշման հարցում համաձայնության բացակայության դեպքում նրանց կամ նրանցից մեկի պահանջով ծնողների միջև վեճը լուծում է դատարանը՝ ծնողների բնակության վայրի խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի պարտադիր մասնակցությամբ:

Երեխաների բնակության վայրի որոշման հարցում դատարանը ելնում է երեխաների շահերից և հաշվի է առնում երեխաների համաձայնությունը՝ ըստ հասունության աստիճանի: Դատարանը կարող է հաշվի առնել նաև երեխայի

կապվածությունը ծնողներից յուրաքանչյուրի, քույրերի ու եղբայրների հետ, երեխայի տարիքը, ծնողների բարոյական ու անձնական այլ հատկանիշները, ծնողներից յուրաքանչյուրի և երեխայի միջև հարաբերությունները, երեխայի դաստիարակության ու զարգացման համար պայմաններ ստեղծելու հնարավորությունը (ծնողների զբաղվածության կամ աշխատանքի բնույթը, նրանց գույքային ու ընտանեկան դրությունը և այլն)»:

Ինչպես վերը նշվեց, ծնողների միջև երեխայի բնակության վայրի որոշման հարցում էական դերակատարություն ունի խնամակալության ու հոգաբարձության մարմինը, որի ակտիվ մասնակցությունն օժանդակում է շատ դեպքերում նաև դատական վեճերի՝ հաշտության համաձայնությամբ ավարտին: Դատական պրակտիկայի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս արձանագրել, որ երեխայի տատերի ու պապերի հետ տեսակցության հարցի լուծման հարցում պարտադիր արտադատական կարգի սահմանումը նպաստում է դատարանում այդ բնույթի վեճերի գրեթե բացակայությանը:

Ներպետական իրավական համակարգում երեխայի բնակության վայրը որոշելու հարցում կողմնորոշիչ նշանակություն ունի խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի որոշումը (եզրակացությունը), սակայն ինչպես վկայում է դատական պրակտիկան, խնամակալության և հոգաբարձության մարմինները ոչ միշտ են պատշաճ իրականացնում իրենց պարտականությունները, հաճախ միայն դատական հանձնարարության շրջանակներում են ձեռնամուխ լինում իրենց՝ եզրակացություն տալու պարտականության իրականացմանը:

Այնինչ մեր համոզմամբ՝ չափազանց կարևոր է այս մարմնի դերը ինչպես երեխայի լավագույն շահերը վեր հանելու հարցում, այնպես էլ դատարանին օժանդակելու: Կարծում ենք, որ խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի գործառույթների շրջանակը պետք է վերանայել և սահմանել այնպիսի լիազորություններ, որոնք հնարավորություն կընձեռեն այս մարմնին ավելի որակյալ և մասնագիտական առումով առավել հիմնավորված եզրակացություններ տալու, ինչպես նաև ակտիվ օժանդակելու արդարադատության իրականացմանը, իսկ դատավորին ընձեռել լիազորություն՝ անհրաժեշտության դեպքում արտադատական կարգով լսելու խնամակալության և հոգաբարձության մարմիններին, ներկա գտնվելու նրանց կողմից երեխայի լավագույն շահերի վերհանման գործընթացին, ինչպես նաև անհրաժեշտության դեպքում բնակարանային և այլ կենսապայմանների հետազոտության գործընթացում ունենալ վերահսկողության հնարավորություն (Бахарева 19):

Ուշադրության է արժանի նաև այն, որ խնամակալության և հոգաբարձության մարմինների կողմից պրակտիկայում հաճախ երեխայի բնակության վայրի շուրջ որոշումներ կայացնելիս ցուցաբերվում է երեխայի շահերից չբխող անգործություն, երբ երեխայի բնակության վայրի որոշման հետ կապված հարցերի շուրջ պատշաճ հետազոտություն կատարելու և եզրակացություն տալու փոխարեն հարցի լուծումը թողնվում է դատարաններին այն դեպքում, երբ դատարանները նման վեճը լուծում են հենց մասնագիտական եզրակացության կողմնորոշիչ դերը հաշվի առնելով:

Խնամակալության և հոգաբարձության մարմինների գործառույթային կարևորությանն անդրադարձել է նաև ՀՀ Վճռաբեկ դատարանն իր նախադեպային որոշումներով, որոնցից մեկով արտահայտել է իրավական դիրքորոշում առ այն, որ «...խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի վրա ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 67-րդ հոդվածի 2-րդ մասով դրված է երեխայի և այն անձի կյանքի հետազոտություն անցկացնելու պարտականություն, ով հավակնում է նրա դաստիարակությանը: Խնամակալության և հոգաբարձության մարմինը պարտավոր է նաև հետազոտության ակտն ու դրա հիման վրա վեճի էության մասին եզրակացությունը ներկայացնել դատարան: Թեև խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի եզրակացությունը դատարանի համար կրում է մասնագիտական-խորհրդատվական բնույթ, և

դատարանն այն պարտավոր է գնահատել գործում առկա այլ ապացույցների հետ համակցության մեջ, այնուամենայնիվ, նմանատիպ գործերով վերոնշյալ եզրակացության առկայությունը պարտադիր է, քանի որ դրանում արտահայտված փաստարկները գործում առկա մյուս ապացույցների հետ համադրության արդյունքում դատարանին հնարավորություն են ընձեռում կոնկրետ գործով պարզելու երեխայի լավագույն շահը: Այնուամենայնիվ, դատարանը չպետք է սահմանափակվի միայն խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի եզրակացության մեջ նշված դրույթները կրկնելով, այլ պետք է հավաստիանա դրանց հիմնավորվածության մեջ և այն համեմատի գործով ձեռք բերված մյուս ապացույցների հետ, որից հետո միայն, հաշվի առնելով դրանց համակցությունը և փոխադարձ կապը, կիրառման ենթակա իրավունքը, ինչպես նաև դատարանի ներքին համոզմունքը, որոշի գործի ելքը:...» (ՀՀ վճռաբեկ դատարան, *ԵԱՆԴ/4073/02/14*):

Ուստիև կարևորում ենք նաև երեխայի բնակության վայրի որոշման հարցում խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի դերի ու գործառույթների ընդլսումը և համապատասխան լիազորություններով վերջինիս օժտելու անհրաժեշտությունը, քանի որ, մեր համոզմամբ, երեխայի բնակության վայրի որոշման հարցում ծնողների՝ միմյանց միջև համաձայնության բացակայության դեպքում արտադատական պարտադիր կարգի սահմանումը կհանգեցնի այդ բնույթի վեճերի ոչ միայն արագ ու արդյունավետ լուծմանը, այլև կնվազեցնի դատական գործերի առկայությունը:

Այսպես՝ ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 56-րդ հոդվածի համաձայն՝ «1. Երեխայի պապերը, տատերը, եղբայրները, քույրերը և այլ ազգականներն իրավունք ունեն շփվելու երեխայի հետ:

2. Մերձավոր ազգականների հետ երեխային շփվելու հնարավորություն տալուց ծնողների կամ նրանցից մեկի մերժման դեպքում խնամակալության և հոգաբարձության մարմինը կարող է պարտավորեցնել ծնողներին կամ նրանցից մեկին՝ չխանգարելու այդ շփմանը:

3. *Եթե ծնողները կամ նրանցից մեկը չեն կատարում խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի որոշումը, երեխայի մերձավոր ազգականները կարող են երեխայի հետ շփվելու արգելքները վերացնելու հայցով դիմել դատարան:* Դատարանը վեճը լուծում է՝ ելնելով երեխայի շահերից և հաշվի առնելով երեխայի կարծիքը»:

Անդրադառնալով երեխայի բնակության վայրի իրավունքի պահպանմամբ մերձավոր ազգականների կողմից երեխայի հետ տեսակցության իրավունքի իրացմանը՝ ՀՀ Վճռաբեկ դատարանն իր նախադեպային որոշումներից մեկով արտահայտել է այն իրավական դիրքորոշումը, ըստ որի՝ երեխայի պապերի, տատերի, եղբայրների, քույրերի և այլ ազգականների իրավունքն է շփվելու երեխայի հետ: Ընդ որում, երեխայի հետ շփումը որևէ ձևով չպետք է խոչընդոտվի ոչ երեխայի ծնողների, ոչ էլ երեխայի պապերի, տատերի, եղբայրների, քույրերի և այլ ազգականների կողմից: ՀՀ Վճռաբեկ դատարանը նաև նշել է, որ հիշյալ անձանց կողմից իրենց իրավունքների իրացման հարցում պետք է ելնել բացառապես երեխայի լավագույն շահերից և շփման կարգ սահմանել նաև առանց երեխային այլ տեղ տեղափոխելու կարգ սահմանելու (ՀՀ վճռաբեկ դատարան, *ՇԴ/1501/02/10*):

Նման մոտեցման պարագայում վերը ներկայացված առաջարկի համատեքստում **«Երեխայի բնակության վայրը որոշելու կարգը»** վերտառությամբ հոդվածի 3-րդ մասի 2-րդ պարբերությանը պետք է նախորդի ևս մեկ պարբերություն՝ հետևյալ բովանդակությամբ.

«Ծնողների՝ միմյանցից առանձին ապրելու դեպքում երեխաների բնակության վայրի որոշման հարցում համաձայնության բացակայության դեպքում նրանց կամ նրանցից մեկի պահանջով երեխաների բնակության վայրը որոշում է խնամակալության և հոգաբարձության մարմինը:

Եթե ծնողներից մեկը չի կատարում խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի որոշումը, ապա մյուս ծնողն իրավասու է դիմել

դատարան՝ խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի որոշմանը պարտավորեցնելու կամ այդ որոշման հետ համաձայն չլինելու դեպքում՝ երեխաների բնակության վայրը որոշելու պահանջով»:

Արտադատական կարգի սահմանումը հնարավորություն կընձեռնի առավել արագ լուծելու ծնողների միջև տարաձայնությունները երեխաների բնակության վայրի որոշման, ինչպես նաև այն փոփոխելու հարցերը, կնպաստի խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի դերակատարության մեծացմանը, ինչպես նաև կբացառի այնպիսի վեճերով դատարան դիմելը, որոնք պարզ են իրենց բնույթով և մասնագետների միջամտությամբ հեշտությամբ կարող են կարգավորվել առանց դատարան դիմելու:

Օգտագործված գրականություն

1. Шиловская А. Л., *Проблемы защиты жилищных прав несовершеннолетних*, <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-zaschity-zhilishnyh-prav-nesovershennoletnih/viewer>, Доступно: 09.09.2021.
2. Нечаева А. М., *Проблемы охраны прав несовершеннолетних в Российской Федерации*: автореф. дис. д-ра юрид. наук. М., 1995, Абрамов В. И., *Права ребенка в России*: (теоретический аспект). Саратов, 2005.
3. Гордеюк Д. В., *Реализация права ребенка на место жительства*, Владимир, 2003.
4. Бахарева О.А., *Порядок защиты жилищных прав несовершеннолетних в гражданском судопроизводстве* /О.А. Бахарева, Т.М. Цепкова// Арбитражный и гражданский процесс. 2015, № 5.
5. ՀՀ Սահմանադրական դատարան, թիվ ՍԴՈ-919 գործով որոշում. 05.10.2010:
6. ՀՀ վճռաբեկ դատարան, թիվ ԵԱՆԴ/4073/02/14 քաղաքացիական գործով որոշում, 22.07.2016:
7. ..., թիվ ՇԴ/1501/02/10 քաղաքացիական գործով որոշում, 27.05.2011:

Works Cited

1. Shilovskaja A. L., *Problemy zashhity zhilishnyh prav nesovershennoletnih*, [Problems of protection of housing rights of teenagers] <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-zaschity-zhilishnyh-prav-nesovershennoletnih/viewer>, Dostupno: 09.09.2021.
2. Nechaeva A. M., *Problemy ohrany prav nesovershennoletnih v Rossijskoj Federacii* [Problems of protection of the rights of minors in the Russian Federation]: avtoref. dis. d-ra jurid. nauk. M., 1995, Abramov V. I., *Prava rebenka v Rossii*: (teoreticheskij aspekt) [The rights of the child in Russia: (theoretical aspect)]. Saratov, 2005.
3. Gordejuk D. V., *Realizacija prava rebenka na mesto zhitel'stva*, [Realization of the child's right to a place of residence] Vladimir, 2003.
4. Bahareva O.A., *Porjadok zashhity zhilishnyh prav nesovershennoletnih v grazhdanskom sudoproizvodstve* /O.A. Bahareva, T.M. Cepkova// Arbitrazhnyj i grazhdanskij process. [The procedure for protecting the housing rights of minors in civil proceedings /O.A. Bakhareva, T.M. Tsepkova// Arbitration and civil procedure] 2015, № 5.
5. ՀՀ Սահմանադրական դատարան, t'iv SDO-919 gorc'ov voroshum. [The Constitutional Court of the Republic of Armenia, decision on the case SDO-919] 05.10.2010:
6. ՀՀ վտր'abek dataran, t'iv EAND/4073/02/14 qaghaqaciakan gorc'ov voroshum [The RA Court of Cassation/4073/02/14 the decision on the civil case], 22.07.2016:
7. ..., t'iv ShD/1501/02/10 qaghaqaciakan gorc'ov voroshum, [SD number/1501/02/10 The decision on the civil case] 27.05.2011:

DETERMINING THE CHILD'S PLACE OF RESIDENCE BY MUTUAL CONSENT OF THE PARENTS

HAYARPI ZARGARYAN

*Yerevan State University, Faculty of Law, Chair of Civil Law, Applicant;
Court of First Instance of the City of Yerevan, Judge,
Yerevan, Republic of Armenia*

The purpose of this article is to identify and address the gaps in the Family Code of the Republic of Armenia.

The content of Article 53 of the RA Family Code, entitled "Exercise of Parental Rights" and the content of Article 54 of the RA Family Code, entitled "Exercise of parental rights by a parent living separately from a child", as well as their titles do not correspond to the content of the articles. In practice, it is the basis for filing a lawsuit to determine the child's place of residence. In determining the child's place of residence, it is very important to separate the provisions of the two articles in question, to define them in a separate article, therefore, the article aims to raise the mentioned issues raised by the author, to improve the legislation with the proposed solutions, to promote common jurisprudence.

The article was compiled by the legal-comparative-analytical method, large-scale studies were carried out, the subject of which was the scientific opinions put forward by foreign jurists, the case law of the European Court of Human Rights, the RA Constitutional Court and the RA courts.

The author came to the conclusion that there is a need to make editorial changes in Articles 53-54 of the Family Code of the Republic of Armenia, as well as to supplement the Code with an article entitled "Procedure for determining the place of residence of a child".

Keywords: *place of residence of the child, parental rights, parent living separately from the child, right of the child to be heard, consideration of the child's opinion, mandatory participation of the guardianship body, consent of the parents, written consent form.*

ОПРЕДЕЛЕНИЕ МЕСТА ЖИТЕЛЬСТВА РЕБЕНКА ПО ОБОЮДНОМУ СОГЛАСИЮ РОДИТЕЛЕЙ

АЙАРПИ ЗАРГАРЯН

*судья суда первой инстанции города Еревана,
соискатель кафедры гражданского права юридического факультета
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью данной статьи является выявление и устранение проблем в Семейном кодексе Республики Армения.

Содержание статьи 53 Семейного кодекса РА «Осуществление родительских прав» и содержание статьи 54 Семейного кодекса РА «Осуществление родительских прав одним из родителей, проживающих отдельно от ребенка», а также их названия не соответствуют содержанию статей. На практике эти статьи

являются основными для подачи иска для определения места жительства ребенка. При определении места жительства ребенка очень важно разделить положения двух рассматриваемых статей, дать им определение в отдельной статье, и данное исследование направлено на постановку упомянутых вопросов, отмеченных автором, с целью совершенствования законодательства, а также с предлагаемыми решениями, чтобы внести свой вклад в развитие общей судебной практики.

Данная работа проведена с применением сравнительно-правового метода; проведены масштабные исследования, предметом которых стали научные выводы зарубежных юристов, практика Европейского Суда по правам человека, Конституционного Суда РА и судов РА.

Автор пришел к выводу о необходимости внесения редакционных изменений в статьи 53-54 Семейного кодекса РА, а также дополнения Кодекса статьей «Порядок определения места жительства» ребенка».

Ключевые слова: *место жительства ребенка, родительские права, родитель, проживающий отдельно от ребенка, право ребенка быть заслушанным, учет мнения ребенка, обязательное участие органа опеки, согласие родителей, форма письменного согласия.*

**ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ,
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS
ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ**

**ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ STATUS QUO-Ն ԱՐՑԱԽՈՒՄ. ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՆՈՐ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ
ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆԸ***

ՀՏԴ 327.5

DOI: 10.52063/25792652-2021.3-147

ԽԱԶԻԿ ԳԱԼՍՏՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի
քաղաքական գիտության պատմության և տեսության ամբիոնի դասախոս,
«Գիտական Արցախ» պարբերականի խմբագրական խորհրդի անդամ,
քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
khgalstyan@ysu.am

2020թ. սեպտեմբերի 27-ին Ադրբեջանը Արցախի Հանրապետության դեմ սանձազերծեց լայնամասշտաբ պատերազմ, որի հետևանքով հակամարտության գոտում նոր նախափճակ (STATUS QUO) հաստատվեց: Պատերազմից հետո խորացել է հայ հասարակության բարոյա-հոգեբանական ճգնաժամը, որն արդեն գոյաբանական ինքնառնչացման սպառնալիքի է վերածվել: Նոյեմբերի 9-ին Հրադադարի հաստատման եռակողմ փաստաթղթի ստորագրումից հետո Ադրբեջանը չի դադարեցրել իր ռազմատենչ քաղաքականությունը:

Հոդվածի նպատակն է պարզել, թե նման Էկզիստենցիալ բնույթի մարտահրավերների հաղթահարման գործում հայեցակարգային ու հարացույցային ի՞նչ փոփոխություններ են հարկավոր: Այս նպատակին հասնելու համար հոդվածում առաջ են քաշվում մի քանի գիտա-գործնական խնդիրներ: Մասնավորապես, քննության առարկա է դառնում «ռազմավարական մշակույթ» հասկացությունը, վերլուծության են ենթարկվում հայության ռազմավարական մտածողության բնորոշչները, շրջանառության են դրվում հայության նոր ռազմավարական մշակույթի հիմնատարրերը:

Հետազոտությունը իրականացվել է պատմա-համեմատական մեթոդի կիրառմամբ: Որպես հիմնական եզրակացություն՝ սույն հոդվածի շրջանակներում հիմնավորվում է հայության նոր ռազմավարական մշակույթի ձևավորման անհրաժեշտությունը և առաջ են քաշվում ռազմավարական

* Հոդվածը ներկայացվել է 17.11.2021թ., գրախոսվել՝ 23.11.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 25.12.2021թ.:

մշակույթի մի շարք հիմնատարրեր, որոնք կարող են հայ ժողովրդի առջև ծառացած համերկային մարտահրավերների հաղթահարման նոր հարացույցային ընկալման հիմք հանդիսանալ:

Հիմնաբառեր՝ ռազմավարական մշակույթ, ռազմավարական մտածողություն, ռազմավարական պլանավորում, ազգային նպատակ, ազգային ինքնություն, ինքնության ճգնաժամ, հայկական SMART POWER:

Ի՞նչ է «ռազմավարական մշակույթը»

«Ռազմավարական մշակույթ» հասկացությունը ակադեմիական միջավայրում շրջանառության է դրվել 1970-ականների վերջին ամերիկյան մասնագիտական հանրույթի ներկայացուցիչ, միջազգայնագետ Ջ. Սնայդերի կողմից (Snayder): Հեղինակը «սառը» պատերազմն ու խորհրդա-ամերիկյան միջուկային դոկտրինները դիտարկում էր տարբեր պատմական, քաղաքական, կազմակերպական ու տեխնիկական սահմանափակումների համատեքստում: Նրա կարծիքով՝ էլիտաները գեներացնում կամ արտաբերում են յուրօրինակ ռազմավարական մշակույթ, որը լայն առումով հասարակական կարծիքի հիման վրա ձևավորված որոշակի կոնկրետ ռազմավարական մտածողության սոցիալականացված տարբերակ է: Ըստ Ջ. Սնայդերի՝ նման սոցիալականացման հավաքական արդյունքը վերաճում է որոշակի կայուն համոզմունքների, մոտեցումների ու վարքագծային մոդելների, որն ավելի շատ մշակութային, քան քաղաքական երևույթ է: Որոշակի քննադատության ենթարկվելով տարբեր մասնագետների կողմից (Алексева 134), այնուամենայնիվ, «ռազմավարական մշակույթը» Սառը պատերազմից հետո «երկրորդ կյանք» ստացավ, իսկ Ի. Նոյմանի և Հ. Հեյկայի (Neumann, Heikka), Ա. Ջոնսթոնի (Johnston) աշխատանքների շնորհիվ հարացուցային նոր մակարդակի հասավ: Մասնավորապես, Ա. Ջոնսթոնը «ռազմավարական մշակույթը» համարում է խորհրդանշիշների ամբողջական այնպիսի համակարգ, որը ձևավորում է միջպետական հարաբերություններում ռազմական ուժի դերի և կիրառման արդյունավետության մասին որոշակի պատկերացումներ, դրանով իսկ կառուցակարգելով երկարաժամկետ ռազմավարական նախապատվություններ (Johnston 32-64): Այլ կերպ ասած՝ «ռազմավարական մշակույթը» փորձում է պարզել, թե այս կամ այն հանրույթը, էթնիկ միատարր կամ բազմազգ պետական միավորներն ու նրանցում առկա ռազմավարական մակարդակի որոշումներ ընդունողները ինչպես են վերաբերվում պատերազմի ու խաղաղության, հնարավոր սպառնալիքների համատեքստում ուժի կիրառման հարցերին: Այսինքն՝ ինչպես նշում է Մ. Ռիխտիկը, խոսքը գնում է այն մասին, թե ինչպես է հասարակությունը մտածում, խոսում, գրում, նկարահանում ֆիլմեր կամ պատմում անեկդոտներ անվտանգության սեփական պատկերացումների ու դիսկուրսի մասին (Рыхтик 203):

Ի մի բերելով «ռազմավարական մշակույթ» հասկացության բովանդակությանն ու ծավալին առնչվող մասնագիտական դիսկուրսի առանցքային թեգերը՝ կարող ենք գալ այն եզրակացության, որ «ռազմավարական մշակույթը» ոչ այլ ինչ է, քան «ռազմավարական մտածողության» և «ռազմավարական պլանավորման» Sui generis կամ ինքնատիպ համաձուլվածք: Այսպիսի եզրահանգման հիմք է ծառայում այն համոզմունքը, որ «ռազմավարական մշակույթը» մի կողմից՝ առնչվում է որոշակի հանրույթի (ազգ, էթնոս, սոցիալական խումբ) ավանդույթների, սովորույթների, մենթալիտետի (ռազմավարական մտածողություն), մյուս կողմից՝ դրանցից բխող վարքագծային մոդելների (ռազմավարական պլանավորում) ընտրության հետ: Հետևաբար «ռազմավարական մշակույթի» բովանդակային քննարկումների ու հարցադրումների տեսա-գործնական դիսկուրսն անհնար է իրականացնել առանց «ռազմավարական մտածողության» ու «ռազմավարական պլանավորման» եզրույթների լայն շրջանառության: Ընդ որում, «ռազմավարական մշակույթը» պետք է

հասկանալ հիմնահարցերի լուծման ու կոնֆլիկտների հաղթահարման համատեքստում ուժային գործոնով պայմանավորված (հարկադրանք, բռնություն, պատերազմ) պատմական փորձի արդյունքում տվյալ ազգի մոտ ձևավորված համապատասխան մտածողության ու գործողությունների ալգորիթմի համալիր ամբողջությունը: Ավելի պարզ՝ «ռազմավարական մշակույթն» այն մասին է, թե ազգային անվտանգության համատեքստում ինչպես է ազգը վերաբերվում պատերազմին և պատերազմի վարման ինչպիսի մշակույթ ունի:

Ո՞րն է հայության «ռազմավարական մշակույթը»

Ելնելով վերոնշյալ սահմանումից՝ փորձենք անդրադառնալ այն հարցին, թե պատմական անցքերի և իրադարձությունների բարդ հորձանուտում, որում հայտնվել է հայ ժողովուրդն իր ձևավորման ու զարգացման հազարամյակների ընթացքում, ռազմավարական ինչպիսի մշակույթ է ձևավորվել, բնորոշ է մեզ արդյոք ռազմավարական մտածողությունը և դրանից բխող ռազմավարական պլանավորումը, թե՞ մենք ինչպես հազարամյակներ առաջ, այժմ էլ «խարխուլ մակույկով խարխափում ենք փոթորկոտ օվկիանոսում»: Մեծ պատմահայրը՝ Մովսես Խորենացին, անդրադառնալով մեր պատմության ծալքերին ու հայերի ծագումնաբանության հարցերին, խիստ քննադատության է ենթարկում հայոց հին նախնիների «անիմաստասեր բարքերը», քանզի ինչպես Խորենացին է նշում. «...մեզ ամենիս հայտնի է մեր թագավորների և մյուս նախնիների անփութությունը դեպի գիտությունը և բնական հոգու անկատարությունը» (Խորենացի 70): Միգուցե պատճառը սեփական գրերի բացակայությունն էր կամ էլ անընդհատ պատերազմների առկայությունը. փորձելով ռացիոնալ բացատրություն գտնել՝ խորհում է Խորենացին: Բայց հետո հենց ինքն էլ հակադարձում է, որ «ինչպես այժմ, այնպես էլ հին հայերը չեն ունեցել սեր դեպի գիտությունը և իմաստալից երգարանները: Ուստի ավելորդ է մեզ խոսել անբան, թուլամիտ և վայրենի մարդկանց մասին» (Խորենացի 71): Ինչ է սա, եթե ոչ մեզանում «ռազմավարական մտածողության» բացակայության կամ հատվածականության մասին դարերի խորքից փոխանցված գգուշացում-ուղերձ, հատկապես՝ ընտրանում ուղղված: Ինչու՞ ընտրանում, որովհետև «ռազմավարական մտածողությունը» նախևառաջ Էլիտային բնորոշ հատկանիշ է: Էլիտաներն են պատասխանատվություն կրում իշխանության իրականացման և պետության քաղաքական կառավարման համար, հետևաբար հենց Էլիտաների մակարդակում էլ պետք է ձևավորվեն «ռազմավարական մշակույթի» տարրեր: Պատահական չէ, որ սուր քննադատության ենթարկելով հին և իր ժամանակների հայ ռազմա-քաղաքական ընտրանում՝ Խորենացին միաժամանակ վսեմացնում է այն առաջնորդներին, որոնք «լավ էին համարում հայրենիքի համար մեռնել, քան տեսնել, թե ինչպես օտարացեղ ազգեր ոտնակոխ են անում հայրենիքի սահմաններն ու տիրում արյունակից հարազատների վրա» (Խորենացի 89): Այդ առաջնորդների թվում հատկապես առանձնացնում է Հայկ, Արամ, Տիգրան եռյակը՝ որպես հայի ինքնության և քաջագործության յուրօրինակ խորհրդանիշներ:

Ըստ Էության, Խորենացու նկարագրած հայ ժողովրդի պատմությունը ոչ այլ ինչ է, քան պատերազմի ու խաղաղության երկընտրանք, որոնց առաջ կանգնած է եղել մեր ազգն իր սկզբնավորման օրվանից ի վեր: Այս դիլեման ըստ Էության անբաժան է մեր պատմական ընթացքից, որն էլ իր կնիքն է դնում նաև մտածողության վրա: Մի կողմից՝ գիտակցվում է ռազմական ուժով հայրենիքի սահմանները գծելու և պաշտպանելու կամքն ու կորովը (քաջերի սահմանը նրանց գենքն է, որքան կկտրե, այնքան էլ կտրե (Խորենացի), մահ իմացյալ անմահություն է (Եդիշե), գենքով կա միայն հային փրկություն), մյուս կողմից՝ խաղաղասիրության չափից դուրս ընդգծված հայի գոյաբանական կողը հանգեցնում է այլասիրության (հռոմեասերներVS պարսկասերներ, արևմտամետներVS ռուսամետներ), օտարին ապավինելու և երրորդ

կողմի միջոցով սեփական կենսական շահերի ու պահանջմունքների բավարարման մոլուցքի:

Մեր «ռազմավարական մտածողության» մյուս առանձնահատկությունը հատվածականությունն է: Տեղին է նշում Հ. Մանուկարյանը, որ հայ իրականության մեջ նախորդ ու հաջորդ պատմաշրջանների միջև խզումն այնքան խորն է եղել, որ ամեն նոր դարաշրջանի կենտրոնում կանգնած գործիչը նախ ջանքեր է թափել վերականգնելու, հայտնագործելու նախորդ պատմաշրջանի ձեռքբերումները, ապա նոր մակարդակով մշակել, ուղենշել գալիքի, ապագայի հիմնապահանջները, գրոյից սկսել, վերականգնել, հաղթահարել, յուրացնել անցյալի արժեքները և նոր միայն կերտել նորը (Մանուկարյան 27): Մեր պատմությունն ու մտածողությունը շատ նման է Գումիլյովյան պասիոնար բռնկումներին, երբ տվյալ եթնոսի զարգացման որոշակի փուլում ի հայտ են գալիս որոշակի թվով պասիոնար անհատներ, որոնք «վարակում են» մնացածին իրենց էներգիայով՝ դառնալով ընդօրինակման առարկա: Ընդ որում, հատվածականությունը դրսևորվում է ոչ միայն հայի հավաքական ինքնության ձևավորման պատմական տարբեր փուլերի, այլև հենց միմյանց ընկալման սուբեթնիկական հարթությունում: Ըստ իս՝ մեր ազգային ինքնությանն ու միասնականությանը հարվածող ամենախորքային արքետիպներից են Արցախի VS հայաստանցի, մշեցի VS վանեցի, լոռեցի VS երևանցի, սևեր VS սպիտակներ, նախկիններ VS ներկաներ և այլ նմաօրինակ արհեստածին բաժանումները: Մենք Բաքվից, Գանձակից ու Ադրբեջանի այլ հայահոծ բնակավայրերից մազապուրծ եղած մեր հայրենակիցներին «կնքեցինք» «բաքվեցի», «կիրովբաբաղցի», «ղարաբաղցի» պիտակներով: Շուրջ հինգ հարյուր հազար փախստականների մեծ մասն այդպես էլ չհնտեգրվեց հայաստանյան միջավայրում, իսկ բուն ՀՀ-ում գնալով խորացավ «ղարաբաղցի VS հայաստանցի» անտոգոնիզմը՝ հասնելով ատելության ու թշնամանքի անթույլատրելի չափաբաժնի: Արդյունքում աստիճանաբար Արցախյան հիմնահարցն իր կարևորությամբ սկսեց տեղը զիջել կենցաղային, սոցիալական բնույթի թեմաներին: 2018թ.-ի իրադարձություններից հետո իշխանության եկած քաղաքական թիմն այլ օրակարգեր առաջ տարավ: Նոր իշխանությունների կողմից հռչակված «բանակցությունները սեփական կետից սկսելու», «ինչ ուզում, այն էլ բանակցում ենք» ինքնահավան մոտեցումները, հայկական կողմերի՝ տասնամյակների ընթացքում ձևավորված բանակցային գործընթացի ինստիտուցիոնալ հիշողության մերժումը ոչ այլ ինչ է, քան «ռազմավարական մշակույթի»՝ համապատասխան մտածողության ու ռազմավարական պլանավորման ցածր մակարդակ կամ իսպառ բացակայություն, որն էլ արդյունքում մեզ կանգնեցրեց պատերազմի ողբերգական հետևանքների առջև:

Ռազմավարական մտածողությանը բնորոշ է հետևողականությունը: Այդ առումով էլ հայության ռազմավարական մտածողության մեջ նկատելի է հետևողականություն պակասը: Մենք պոռթկումներով ապրող ազգ ենք, «այժմ և հիմա» սկզբունքով ապրող ազգ ենք, չենք սիրում երկարաժամկետ ծրագրեր կազմել, ապագայի հորիզոններ գծել, այլ կերպ ասած՝ ռազմավարական պլանավորմամբ առաջ շարժվել: Մինչդեռ **«ռազմավարական մշակույթը» ապագայի կանխատեսման ու կառավարման մշակույթ է** նախևառաջ, այն մտածողության մետամակարդակ է, որը տարածա-ժամանակային կոնտինիումի ընկալման ու նախագծման լրիվ ուրիշ հարթություն է ենթադրում: Ընդհանրապես ասում են, որ նա, ով ապրում է անցյալով, ներկա չունի, իսկ ով ապրում է ներկայով՝ ապագա: Մենք՝ հայերս, անցյալով ապրող ազգ ենք եղել, ապրել ենք անցյալի փառավոր նախնիների հուշերով, անցյալում մեծ հայրենիքի ցավի կորստով, հիմա դարձել ենք բացառապես ներկայով ապրող ժողովուրդ, օրվա կուրսով շարժվող, օրվա քաղաքական օրակարգերին, հասարակական տրամադրություններին արձագանքող. ոչ մի լուրջ բովանդակային դիսկուրս ապագայի մասին: Մինչդեռ ապագայի կառավարման տեսլականը կամ նոր

«ռազմավարական մշակույթը» ներկա-անցյալ, ներկա-ապագա կապի միակցումն է ու դրա պրոյեկցիան մասսայական հասարակական գիտակցության վրա:

Հետպատերազմյան իրողություններ. հայության նոր ռազմավարական մշակույթի ձևավորման հիմնատարների վերլուծություն

44-օրյա պատերազմը և դրան հետևած հասարակական-քաղաքական իրադարձություններն ի ցույց դրեցին այն խորքային բացերը, որոնք առկա են այսօր հայ հասարակության ու հատկապես քաղաքական, ռազմական ու մտավորական էլիտաների մակարդակում «ռազմավարական մշակույթի» պակասի կամ դրա նորովի վերարժևորման հարցում: Թվում էր, թե պատերազմի ծանր կորուստներից հետո մենք արմատական քայլեր կանեինք, արագ դուրս կգայինք սոցիալական ապատիայի այս ծանր թմբիից և կփորձեինք ազգային համախմբման, մեր պետականության առջև ծառացած նոր մարտահրավերներին դիմակայելու կենսունակ լուծումներ առաջադրել: Սակայն հետպատերազմյան իրողությունները իրենց հետ բերել են հուսահատության ու անորոշության նոր ալիքներ, հայկական երկու հանրապետությունների գոյութենական նոր սպառնալիքներ, որոնց հաղթահարումը «հին» ռազմավարական մշակույթի շրջանակներում անհնար է թվում: Մեզ հարկավոր է հայության «ռազմավարական մշակույթի» նոր մոդել, որի ձևավորման գործում, մեր կարծիքով, առանցքային նշանակություն կարող են ունենալ հետևյալ հիմնատարները.

1. Ազգային նպատակի սահմանում

«Ռազմավարական մշակույթի» հիմքում միշտ դրվում են որոշակի ազգային, պետական նպատակներ ու այդ նպատակներին հասնելու ուղիներ (ռազմավարական պլանավորման տեսքով): Ո՞րն է ժամանակակից հայության ազգային գերագույն նպատակը, ազգային գաղափարը կամ գաղափարախոսությունը՝ գոյապահպանությունը, Արարատ սարի վերադա՞րձը, պատմական հայրենիքի ազատագրումը, Արցախի միացումը մայր Հայրենիքին, թե՞ Մասլույի բուրգի ստորոտում գտնվող ամենապարզ մարդկային բնական պահանջմունքների բավարարումը՝ ուտել, խմել, հանգստանալ, սեփական առողջությունը հետևել: Ի դեպ, Ֆուկույաման հենց այդպես էլ նկարագրում է վերջին մարդուն, որի համար սեփական մաշկի, ինչ ուտելու կամ ինչ խմելու մտահոգություններն ավելի կարևոր են, քան բարոյականության ու արժեքների մասին պատկերացումները (Фукуяма 815-816): Ինչքան նման է հետպատերազմյան հայ հասարակության իրողություններին. գինարբուքների փառատոններ, լեփ-լեցուն սրճարաններ, հանգստյան գոտիներ ու «խրախճանք ժանտափտի ժամանակ»: Ո՞րն է այն ազգային նպատակը, որը բոլորիս կհամախմբի: Գուցե Արցախի, Սյունյաց աշխարհի և ընդհարապես հայոց պետականության ռեալ կորստյան վտա՞նգը: Չէ՞ որ հայ ժողովրդի պատմական ընթացքի հենց նման ծանր կորստից հետո սկիզբ առավ հայոց Ոսկեդարը: Արշակունիների դինաստիայի անկման ժամանակաշրջանում ծնունդ առան հայոց գրերի գյուտի, հայ ժողովրդի պատմության, մեր ազգային ինքնությանը նվիրված բազում աշխատություններ: Խորենացին, Եղիշեն, Բյուզանդոն ու այլ մեծանուն հայ պատմիչներ դարերի մշուշից վեր հանեցին հայ ժողովրդի փառավոր անցյալի բազում հերոսական դրվագներ, տվեցին իրենց ժամանակի հայի մտածողության ու վարքագծի ախտորոշումը, հայի ապագա սերունդներին ոգեշնչեցին ազգային ինքնության պահպանման ու ազգային պետականության վերականգնման վեհ գաղափարներով: Մեր սերնդի հասարակական-քաղաքական մտքի առջև ծառացած գերխնդիրներից է հայության նոր «ռազմավարական մշակույթի» հիմքում դրվելիք համազգային մեծ գաղափարի կամ նպատակի ձևավորումը և դրան հասնելու ուղիների մշակումը:

2. Հայկական Էթնոարեալի (Արցախի տարածքի) սրբագործում

Ռազմավարական մշակույթի հաջորդ կարևոր հիմնատարը որոշակի գաղափարի, երևույթի կամ տարածքի սրբագործումն է, որը, որպես կանոն, համընկնում է Հայրենիքի գաղափարի հետ: Այլ կերպ ասած՝ թե դու ինչի՞ ես պատրաստ հանուն այդ հողի պաշտպանության կամ ազատագրման, մեր դեպքում վերաազատագրման համար: Հայոց հողի մոգականության և հայրենիքի սրբագործման մասին բազում առասպելական պատմություններ են մեզ հասել: Հիշենք թեկուզ հայոց Արշակ II և պարսից Շապուհ արքաների միջև երկխոսությունը, որի ժամանակ Հայաստանից բերված հողի վրա քայլելիս հայոց թագավորը կարծես մոգական ուժ է ստանում, ըմբոստանում և հոխորտում է հակառակորդի վրա, և ընդհակառակը, օտար հողում մենք կարծես թե զրկվում ենք մեր կենսարար ուժից, Էներգիայի ու ոգեշնչման աղբյուրից, որը պարփակված է հայրենի հողի ընդերքում:

Հետևաբար մենք առնվազն ռազմավարական պլանավորման մակարդակում 20-25 տարվա կտրվածքով պետք է մշակենք ներկա ու գալիք սերունդների ռազմավարական մշակույթի նոր հայեցակարգ, որը կառուցված է լինելու հայկական ռևանշիզմի վրա: Օկուպացված Հայդուկը, Շուշին, Թալիշը, Դադիվանքը և հայրենիքի՝ հայ զինվորի աղյամբ սրբագործված տարածքները սպասում են իրենց վերաազատագրմանը: Ինչպես ասում է Խորենացին, քաջերի սերունդը քաջերն են:

3. Ինքնաճանաչում, XXI դարի հայի ինքնության սահմանում. ո՞վ ենք մենք և ի՞նչ առաքելություն ունենք այս աշխարհում

Բայց որպեսզի տեղի ունենա հայկական նոր, մեծ վերաազատագրումը, մենք պետք է վերադառնանք ակունքներ՝ անցյալ-ներկա քրոնոտոպային կոնտինումի մեջ պատասխան տալով, թե ո՞վ ենք մենք, որտեղի՞ց ենք գալիս և ի՞նչ առաքելություն ունենք այս աշխարհում՝ որպես հավաքական ամբողջություն: Կարդալով Խորենացի, Նարեկացի կամ Թումանյան՝ քեզ թվում է, թե մարգարեական իմաստությամբ նրանք մեր ժամանակներն են նկարագրում, ինչպես Հեգելն է ասում՝ պատմությունը մեզ մի բան է սովորեցնում, որ մենք ոչինչ էլ պատմությունից չենք սովորում: Ըստ Էռլայան, ինքնության խնդիրները հատկապես սրվում և արդիական են դառնում ճգնաժամային իրավիճակներում: Այսօր հայ հասարակության ներսում առկա է բարոյահոգեբանական ու արժեմշակութային խոր ճգնաժամ, որն ավելի է խորանում պետական մակարդակում այս ուղղությամբ տարվող սխալ քաղաքականության կամ դրա իսպառ բացակայության արդյունքում:

4. Ինքնակատարելագործում, վարքաբանական փոփոխություններ

Սրանից բխում է հաջորդ հարցը՝ ինքնակատարելագործում: Աշխարհում շատ քիչ ազգեր կան, որ այդքան լավ գիտեն իրենց ազգային հոգեկերտվածքի ուժեղ ու թույլ կողմերը, սակայն դժվար է գտնել մի հայի, որ բռնել է ինքնակատարելագործման ուղին: Մինչդեռ ազգային գաղափարախոսության ինքնաճանաչում, ինքնահամախմբում, ինքնաազատագրում հայեցակարգային տրիադայի (Մանուչարյան 27) մեջ պետք է ավելացվի նաև ինքնակատարելագործումը՝ որպես աստվածային ամենամեծ շնորհներից մեկը, որը տրված է մեզ: Արարիզմը, որպես հայության միասնական արարչագործական գաղափարախոսություն (Փալստյան 85-88), կարող է ինչ-որ չափով այդ խնդիրը լուծել: Մենք արարչական սկիզբ ունեցող ազգ ենք, մենք արարչագործական առաքելություն ունենք այս աշխարհում, ուղղակի պատմական ընթացքի այս շրջափուլում շեղվել ենք մեր հիմնական գոյաբանական «ԵՍ»-ից:

5. Նոր կոնստրեկտայի ձևավորում

Ո՞վ պետք է զբաղվի «նազմավարական մշակույթի» ձևավորմամբ: Չէ՞ որ «նազմավարական մշակույթը», ինչպես արդեն նշվել է, էլիտար զբաղմունք է, կամ ավելի ճիշտ՝ էլիտաների զբաղմունք է: Համաձայն Պարետյի՝ պատմությունը էլիտաների հավերժական շրջապտույտ է. էլիտաներին հակադրվում են կոնստրեկտաները, որոնք փոխարինում են մեկը մյուսին: Հենց կոնստրեկտայի մակարդակում է հնարավոր հայության նոր նազմավարական մշակույթի հիմնատարների մշակումը, համալրումը և փոխհարստացումը: Դրա համար հարկավոր է առնվազն կոնստրեկտայի մակարդակում համահայկական մեծ կոնսենսուսի հաստատում: Եթե դա տեղի չունենա, ապա մենք փրկության որևէ շանս չունենք: Նոր էլիտաները կամաց-կամաց խժժում են առողջ բանականության ու ազգային ակունքներին վերադառնալու յուրաքանչյուր փորձ: Նոր քաղաքական էլիտան ապագային է իր բնույթով, իսկ մտավորական էլիտայի մեջ դանդաղ, բայց արդեն սողոսկում են ապագայնության էլեմենտները:

6. Վերաազատագրման հայեցակարգի մշակում

Մեզ հարկավոր է վերաազատագրման նոր հայեցակարգ: Ստեղծված իրավիճակին համակերպվելը, սեփական ուժերի ու հնարավորությունների նկատմամբ թերահավատության սերմանումը վտանգավոր ու մահացու հետևանքներ կարող են ունենալ ազգի ինքնապահպանման և ինքնաառողջացման համար: Առնվազն «նազմավարական մտածողության» մակարդակում մեր միջից պետք է վանել սոցիալական էթնոկոնֆոլմիզմը, որը մտել է մեր արյան մեջ, փտեցնում է մեր կենսական անոթները, ջլատում է մեր ուժերը, խլում է հավատը սեփական ուժերի նկատմամբ: Աստվածաշունչն ասում է՝ «Ընդամենը մանանեխի հատիկի չափ հավատ ունենանք, սարեր շուռ կտաք»: Մեր ազգին հարկավոր են նոր հաղթանակներ: Մենք պարտք ենք մեր նախնիներին, նահատակներին: Մեզնից խլվել են հաղթանակի բոլոր խորհրդանիշները՝ հունվարի 28-ը, Մայիսի 9-ը՝ Շուշիի ազատագրումը: Մենք պետք է վերադարձնենք մեր ազգին հաղթանակների խորհուրդը:

7. Հայկական SMART POWER –ի ձևավորում

Միակողմանի խաղաղասիրությունը կործանարար նազմավարություն է: Մեզ հարկավոր է հայկական «խելամիտ ուժի» ձևավորում: Կոշտ ուժի կիրառմամբ խաղաղության պարտադրումը մեզ համար ավելի ընդունելի տեսլական է: Ի դեպ, խաղաղության տևողությունը ուղիղ համեմատական է պատերազմական ձեռքբերումներով: Արցախյան առաջին պատերազմի արդյունքները մեզ տվեցին ընդամենը 26 տարվա խաղաղություն: Այս պատերազմի արդյունքները թե ինչքան երկար կպահպանեն Ադրբեյջանի հաղթական էյֆորիան, կախված է միմիայն մեզնից, թե մենք երբ «դանդաղ շաղկապ» նման դուրս կգանք լեթալիտիկական քնից ու նորից կբարձրացնենք հայոց սրբազան «թուր կեծակին», կախված է մեզնից, միմիայն մեզնից:

8. Ապագայի կառավարում, նազմավարական պլանավորում

«Ունազմավարական մշակույթն» ինչ-որ առումով վերաբերում է ապագայի տեսլականի գծագրմանը կամ նազմավարական պլանավորմանը: Դե ուրեմն կպնենք գործին, օր առաջ ձևավորենք մեր ազգային նոր նազմավարական մշակույթը և կառուցենք ապագայի մեր երազանքների հայրենիքը վահանով կամ վահանի վրա: Արցախով, արցախցու կամքով, հայության հավաքական բազկի զորությամբ և Աստծու օրհնությամբ մենք կարող ենք հասնել մեր ազգային բոլոր նվիրական

երազանքներին: Խաղաղություն, պատվախնդրություն ու արժանապատվություն մեր ժողովրդին:

Օգտագործված գրականություն

1. Գալստյան Խաչիկ. Փոքր ժողովրդի մեծ երազանքը. Արցախյան շարժումը հայոց ինքնության գոյաբանության համատեքստում // Գիտական Արցախ, N 1 (2), 2019:
2. Մանուչարյան Ջ. Արարատիզմ. հայոց ազգայնականությունը պատմության շրջադարձային հանգրվաններում, Եր., 2021:
3. *Մովսես Խորենացի*. Հայոց պատմություն, Եր., 1997:
4. Алексеева Т. А. Стратегическая культура: Эволюция концепции // ПОЛИС, 2012, N 5.
5. Гегель Г. Феноменология духа // Гегель Г. Феноменология духа. Философия истории. М., Эксмо, 2007.
6. Рыхтик М. Стратегическая культура и новая концепция национальной безопасности США. // Вестник Нижегородского Государственного университета, 2005, вып. 1,
7. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. М., АСТ, 2004.
8. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М., АСТ, 2003.
9. Johnston A. Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History. Princeton: Princeton University Press, 1997.
10. Johnston A. Thinking about Strategic Culture //International Security. Vol.19. No. 4. 1995
11. Neumann I., Heikka H. Grand Strategy, Strategic Culture, Practice. The Social Roots of Nordic Defence. // Cooperation and Conflict, 2005, vol. 40, № 1.
12. Snyder J. The Soviet Strategic Culture: Implications for Nuclear Options. Santa Monica: RAND Corporation, 1977.

Works Cited

1. Galstyan Xachik. P'oqr jhoghovrdi mec' erazanqy'. Arcaxyan sharjhumy' hayoc inqnut'yan goyabanut'yan hamateqstum // Gitakan Arcax, [The Big Dream of a Small People: The Artsakh Movement in the Context of Armenian Identity / Scientific Artsakh] N 1 (2), 2019:
2. Manucharyan H. Araratizm. hayoc azgaynakanut'uny' patmut'yan shrjadard'ayin hangrvannerum, [Araratism: Armenian Nationalism in the Turning Stages of History] Er., 2021:
3. Movses Xorenaci. Hayoc patmut'yun, [History of Armenia] Er., 1997
4. Alekseeva T. A. Strategicheskaja kul'tura: Jevoljucija koncepcii [Strategic culture: Evolution of the concept] // POLIS, 2012, N 5.
5. Gegel' G. Fenomenologija duha // Gegel' G. Fenomenologija duha. Filosofija istorii. [Phenomenology of the spirit. Philosophy of History] M., "Jeksmo", 2007.
6. Ryhtik M. Strategicheskaja kul'tura i novaja koncepcija nacional'noj bezopasnosti SShA. // Vestnik Nizhegorodskogo Gosudarstvennogo universiteta, [Strategic culture and the new concept of US national security. // Bulletin of Nizhny Novgorod State University] 2005, vyp. 1,
7. Fukujama F. Konec istorii i poslednyj chelovek. [The End of history and the Last Man] M., "AST", 2004.
8. Hantington S. Stolknovenie civilizacij. [Clash of Civilizations] M., "AST", 2003.

9. Johnston A. Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History. Princeton: Princeton University Press, 1997.
10. Johnston A. Thinking about Strategic Culture // International Security. Vol.19. No. 4. 1995
11. Neumann I., Heikka H. Grand Strategy, Strategic Culture, Practice. The Social Roots of Nordic Defence. // Cooperation and Conflict, 2005, vol. 40, № 1.
12. Snyder J. The Soviet Strategic Culture: Implications for Nuclear Options. Santa Monica: RAND Corporation, 1977.

POST-WAR STATUS QUO IN ARTSAKH: THE IMPERATIVE OF FORMING A NEW STRATEGIC CULTURE OF ARMENIANS

KHACHIK GALSTYAN

*Yerevan State University, Faculty of International Relations,
Chair of Theory and History of Political Science,
Journal «Scientific Artsakh», Member of the Editorial Board;
Doctor of Political Sciences, Professor, Lecturer;
Yerevan, Republic of Armenia*

On September 27, 2020, Azerbaijan unleashed a large-scale military aggression against the Republic of Artsakh. As a result of the new STATUS QUO installed in the conflict zone, the security systems of the two Armenian states have been seriously disrupted. The Armenian society is in a deep moral and psychological crisis, which may turn into a threat to the ontological self-destruction of the nation. After the signing of a trilateral ceasefire agreement on November 9, Azerbaijan did not end its militant policy.

The purpose of this article is to find out what conceptual and paradigmatic changes are necessary to overcome such existential challenges and problems facing the Armenian society. To achieve this goal, the article raises a number of scientific and practical issues. In particular, the subject of research are the concept of "strategic culture", the features of strategic thinking, the elements of the formation of a new strategic culture of the Armenians. The research method is historical comparative analysis. As the main conclusion, the article substantiates the need for the formation of a new strategic culture of the Armenians, and also puts forward a number of elements of strategic culture that can serve as the basis for a new paradigmatic perception to overcome the existential challenges facing the Armenian society.

Keywords: *strategic culture, strategic thinking, strategic planning, national goal, national identity, identity crisis, Armenian SMART POWER.*

ПОСТВОЕННОЕ STATUS QUO В АРЦАХЕ. ИМПЕРАТИВ ФОРМИРОВАНИЯ НОВОЙ СТРАТЕГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ АРМЯНСТВА

ХАЧИК ГАЛСТЯН

*профессор кафедры теории и истории политической науки
Ереванского государственного университета,
член редакционного совета журнала «Научный Арцах»,
доктор политических наук, профессор,
г.Ереван, Республика Армения*

27 сентября 2020 года Азербайджан развязал широкомасштабную военную агрессию против Республики Арцах. В результате установленного нового STATUS QUO в зоне конфликта серьезно нарушены системы безопасности двух армянских государств. Армянское общество находится в глубоком морально-психологическом кризисе, которое может превратиться в угрозу онтологического самоуничтожения нации. После подписания 9 ноября трехстороннего соглашения о прекращении огня Азербайджан не прекратил свою воинственную политику.

Цель данной статьи - выяснить, какие концептуальные и парадигмальные изменения необходимы для преодоления таких экзистенциальных вызовов и проблем, перед которыми стоит армянское общество. Для достижения поставленной цели в статье поднимаются ряд научно-практических вопросов. В частности, предметом рассмотрения становится понятие «стратегическая культура», анализируются особенности стратегического мышления, вводятся в оборот элементы формирования новой стратегической культуры армянства. Основным методом исследования является историко-сравнительный анализ. Как основной вывод, в рамках статьи обосновывается необходимость формирования новой стратегической культуры армянства, а также выдвигаются ряд элементов стратегической культуры, которые могут служить основой нового парадигмального восприятия для преодоления тех экзистенциальных вызовов, перед которыми стоит армянское общество.

Ключевые слова: *стратегическая культура, стратегическое мышление, стратегическое планирование, национальная цель, национальная идентичность, кризис идентичности, армянская Умная Сила.*

**ՀՀ ԱՐՏԱՔԻՆ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ
ԲԱՑԹՈՂՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ 44 -ՕՐՅԱ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ***

ՀՏԴ 327

DOI: 10.52063/25792652-2021.3-157

ԳՐԻԳՈՐ ԲԱԼԱՍԱՆՅԱՆ

ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների և
դիվանագիտության ամբիոնի դոցենտ,
Արցախի երիտասարդ գիտնականների և
մասնագետների միավորման (ԱԵԳՄՄ) անդամ,
պատմական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
g.balasanyan@ysu.am

Թեմայի ուսումնասիրության նպատակն է ուսումնասիրել 44-օրյա Արցախյան պատերազմում պարտության դիվանագիտական պատճառները:

Հոդվածի հիմնական խնդիրն է ներկայացնել, թե ինչու Հայաստանը հայտնվեց դիվանագիտական մեկուսացման մեջ, ինչ քայլեր ձեռնարկվեցին հետհեղափոխական իշխանությունների կողմից, որոնց արդյունքում մեր դաշնակից և բարեկամ պետությունների հետ ունեցած հարաբերությունները սառեցվեցին կամ երկկողմ շփումների մակարդակը բավականին իջեցվեց:

Զարմանալիորեն կարծես աներևույթ մի ձեռք հետևողական վատթարացում էր հատկապես ՀՀ դաշնակից ու բարեկամ այն պետությունների հետ հարաբերությունները, որոնք ակտիվ ներկայացված էին տարածաշրջանում և առերևույթ չեզոք, սակայն իրականում բավականին հայամետ դիրքորոշում ունեին ԼՂ հակամարտության հարցում: Հատկապես Ռուսաստանի, Դաշնության, Չինաստանի, Իրանի նկատմամբ քաղաքականության փոփոխությունը հանգեցրեց նրան, որ այդ երկրները հիմնականում չեզոք դիրք գրավեցին 44-օրյա պատերազմի ժամանակ:

Ուսումնասիրությունը կատարվել է հիմնականում ժամանակի մամուլի ուսումնասիրության արդյունքում ձեռք բերված նյութերի հիման վրա, ինչպես նաև հոդվածի շարադրման ժամանակ օգտագործվել են պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաների՝ տարբեր լրատվամիջոցներին տված հարցազրույցները:

Հիմնաբառեր՝ հեղափոխություն, արտաքին քաղաքականություն, Արցախ, բանակցային գործընթաց, Ռուսաստանի Դաշնություն, Իրան, Չինաստան, Հնդկաստան, պատերազմ:

Ներածություն

2018թ.-ի հեղափոխությունից հետո ՀՀ նոր իշխանությունները սկսեցին վարել արտաքին քաղաքականություն, որը բավականին հարցեր առաջացրեց առաջին հերթին փորձագիտական հանրության շրջանում թե՛ ՀՀ ներսում և թե՛ ՀՀ սահմաններից դուրս: Զարմանալիորեն կարծես աներևույթ մի ձեռք հետևողական

* Հոդվածը ներկայացվել է 15.11.2021թ., գրախոսվել՝ 27.11.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 25.12.2021թ.:

վատթարացնում էր հատկապես ՀՀ դաշնակից և բարեկամ այն պետությունների հետ հարաբերությունները, որոնք ակտիվ ներկայացված էին տարածաշրջանում և առերևույթ չեզոք, սակայն իրականում բավականին հայամետ դիրքորոշում ունեին ԼՂ հակամարտության հարցում: Դրանց շարքում էին նախևառաջ ՀՀ ռազմաքաղաքական դաշնակից Ռուսաստանի Դաշնությունը, ՀՀ հարևան, տարածաշրջանային կարևոր գործընկեր և պակտուրքիստական ծրագրերին հակակշռող Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը, Չինաստանը, Հնդկաստանը և այլն: Պետք է արձանագրել, և դեպքերի հետագա ընթացքի ուսումնասիրությունը նույնպես ցույց է տալիս, որ դա արվեց ոչ թե և ոչ այնքան նոր իշխանությունների անփորձության, որքան հետևողականորեն իրականացվող քաղաքականության պատճառով:

Ռուսաստանի Դաշնության հետ հարաբերությունների Էվոյուցիան հեղափոխությունից հետո

Չնայած հեղափոխության ժամանակ Երևանի Հանրապետության հրապարակում Նիկոլ Փաշինյանի հավաստիացումներին առ այն, որ ՌԴ-ի հետ հարաբերությունները հեղափոխության արդյունքում չեն տուժելու, այլ ընդհակառակը՝ ավելի բարձր մակարդակի հարաբերություններ են կառուցվելու, գործնականում ականատես եղանք ճիշտ հակառակ պատկերի: Հայտնի փաստ է, որ յուրաքանչյուր երկրի արտաքին քաղաքականությունը երկրի ներսում իրականացվող քաղաքականության շարունակությունն է: Հեղափոխությունից հետո իրականացված կադրային քաղաքականության արդյունքում պետական կառավարման համակարգում առանցքային բարձր պաշտոններ ստացան մարդիկ, որոնք հիմնականում արևմտամետ գործչի համբավ ունեին: Նրանց շարքում էր նաև արևմտամետ գործչի համբավ ունեցող Դավիթ Տոնոյանը, որի նշանակումը ՀՀ պաշտպանության նախարարի պաշտոնին ևս մեծապես ազդեց հայ-ռուսական ռազմաքաղաքական ու ռազմատեխնիկական համագործակցության մակարդակի վրա:

Անվտանգային նույն համակարգում գտնվող ՀՀ և ՌԴ Անվտանգության խորհուրդները վերջին շրջանում, ըստ էության, ակտիվորեն չէին համագործակցում միմյանց հետ: Բավականաչափ պասիվ էին նաև շփումները հատուկ ծառայությունների մակարդակով: Սա ունի մեկ անուն՝ ԱՆՎՍԱՀՐԹՅՈՒՆ: ՀԱՊԿ-ի գլխավոր քարտուղարի պաշտոնից Յուրի Խաչատուրովի խայտառակ կերպով հետկանչը, որն ըստ էության ՌԴ միջազգային վարկին ու հեղինակությանը հասցված հարված էր, ևս բացասական ազդեցություն ունեցավ երկկողմ հարաբերությունների վրա: Եվ վերջապես քաղաքական հետապնդումները ՌԴ նախագահ Վ. Պուտինի ընկեր, ՀՀ-ՌԴ հարաբերությունների զարգացման գործում մեծ ավանդ ունեցող, ՀՀ երկրորդ նախագահ Ռ. Ջոչարյանի, ԱԺ խորհրդարանական մեծությամբ երկրորդ խմբակցության ղեկավար, ԲՀԿ նախագահ, ՌԴ-ի հետ սերտ հարաբերությունների կողմնակից Գ. Ծառուկյանի նկատմամբ ևս չէին կարող աննկատ մնալ:

2019թ.-ի հոկտեմբերի 9-ին Երևանում անցկացվեց ԵԱՏՄ հերթական գագաթնաժողովը («Եվրասիական միջկառավարական խորհրդի նիստ»), և հրավիրված երկրների ղեկավարներն ականատես եղան ակնհայտ արհամարհական վերաբերմունքի դրսևորման ՌԴ նախագահի նկատմամբ: Մենք չենք կարող պնդել, թե դա արվել է ՀՀ բարձրագույն իշխանության ցուցումով, սակայն փաստը մնում է փաստ, որ այն իր վնասակար ազդեցությունը ունեցավ հայ-ռուսական հարաբերությունների վրա:

Դեռևս 2018թ.-ի սեպտեմբերին ՌԴ կատարած պաշտոնական այցի շրջանակներում Վ. Պուտինի հետ հանդիպման ժամանակ Ն. Փաշինյանը, կարևորելով հայ-ռուսական ռազմավարական հարաբերությունները, միաժամանակ նշեց, որ երկկողմ հարաբերությունները տեսնում է նաև իբրև միմյանց գործերին չմիջամտելու և ինքնիշխանության սկզբունքի վրա կառուցված հարաբերություններ, ինչը

Մոսկվայում միանշանակ չընկալվեց («Նիկոլ Փաշինյանի աշխատանքային այցը Ռուսաստանի Դաշնություն»):

2018թ. հեղափոխությունը և ՀՀ-ի անհաջողությունները

2018թ.-ի հեղափոխությունից հետո Իրանի հետ հարաբերությունները ևս տրանսֆորմացիայի ենթարկվեցին, ինչի արդյունքում մեր հարավային հարևանը սկսեց չվստահել ՀՀ իշխանություններին: Ն. Փաշինյանը հայ-իրանական հարաբերություններում սկսեց չափից ավելի կարևորել այդ հարցում երրորդ երկրների, հատկապես ԱՄՆ-ի իշխանությունների ունեցած դիրքորոշումը՝ մոռացության տալով այն հանգամանքը, որ Իրանը մեր ամենավստահելի հարևանն է, որի միջոցով ապահովվում է դեպի Պարսից ծոցի տաք ծովային նավահանգիստներ ՀՀ անխափան ուղին:

2018թ.-ին հոկտեմբերի 26-ին ԱՄՆ նախագահի խորհրդական Ջոն Բոյթոնը դեպի Հարավային Կովկաս տարածաշրջանային այցի շրջանակներում եղավ Նաև Երևանում, հանդիպեց Ն. Փաշինյանին և անվտանգության խորհրդի քարտուղար Ա. Գրիգորյանին: Բոյթոնը, որ Իրանի նկատմամբ կոշտ քաղաքականության կողմնակից է, իր այցի շրջանակներում հայտարարեց, որ ԱՄՆ-ը ցանկանում է առավելագույն ճնշում գործադրել Իրանի վրա և այս առումով հայ-իրանական սահմանը լուրջ խնդիր կլինի («Բոյթոնի հայաստանյան այցի գլխավոր շեշտադրումները»): Այլ կերպ ասած՝ ԱՄՆ-ը ցանկանում է երաշխիքներ ստանալ ՀՀ ներկա իշխանություններից, որ Իրանի նկատմամբ ճնշում գործադրելու որոշիչ պահին ՀՀ իշխանությունները կփակեն հայ-իրանական սահմանը՝ վերջինիս լիարժեք շրջափակման ենթարկելու համար:

Այս այցից մի քանի օր անց՝ 2018թ.-ի նոյեմբերի 1-ին, ԱԺ-ում պատասխանելով ՀՀԴ խմբակցության պատգամավոր Ռուզաննա Առաքելյանի հարցին, ՀՀ վարչապետի պաշտոնակատար Ն. Փաշինյանը նշեց, որ «... որ հայ-իրանական սահմանը, օրինակ, ամեն պահի կարող է դե-ֆակտո փակվել ԱՄՆ-ի և Իրանի հետ հարաբերությունների և մնացած աշխարհաքաղաքական խնդիրների պատճառով» («Հայ-իրանական սահմանը ամեն պահի կարող է փակվել»): Դրանով փաստորեն մեսիջ ուղարկվեց Թրամփի վարչակարգին, որ ՀՀ իշխանությունները Իրանի հարցում ընդունում են նրանց պայմանները:

Տարբեր ժամանակահատվածներում ՀՀ իշխանությունների վրա եղել են ճնշումներ հայ-իրանական սահմանի հետ կապված, սակայն միշտ էլ Հայաստանի իշխանությունները կարողացել են խուսափել սահմանը փակելուց՝ հաշվի առնելով Իրանի դերն ու նշանակությունը և Իրանում մեծ հայ համայնքի առկայությունը: Փաստորեն Ն. Փաշինյանի կառավարությունը ՀՀ անկախության 30 տարիների ընթացքում առաջին անգամ խոսեց հայ-իրանական սահմանի հնարավոր փակման մասին:

2019թ.-ի հունվարին գրանցվեց հերթական հակաիրանական միջադեպը իշխող քաղաքական մեծամասնության մասնակցությամբ: Հունվարի 16-ին ԱԺ Իմ քայլը խմբակցության պատգամավոր Հայկ Կոնջորյանը, խոսելով ՀՀ հարևանների մասին, Իրանը ներկայացրեց իբրև ավտորիտար պետություն («Պատգամավորի իրանական կիքը»): Այս հայտարարությունը ևս իր բացասական ազդեցությունը թողեց ՀՀ-Իրան հարաբերությունների վրա:

2020թ.-ի հունվարին Բաղդադում ամերիկյան օդուժի հասցրած հարվածներից սպանվեց Իրանի իսլամական հեղափոխության պահապանների կորպուսի Ղոդս ստորաբաժանման հրամանատար, բավականին հայամետ կողմնորոշում ունեցող գեներալ Ղասեմ Սոլեյմանին: Իբրև բարեկամ երկիր՝ ՀՀ իշխանությունները պարտավոր էին ցավակցական ուղերձ հղել Իրանի իշխանություններին և Իրանի բարեկամ ժողովրդին, սակայն ՀՀ-ի կողմից արձագանք եղավ միայն ԱԳՆ մակարդակով՝ Մնացականյան-Չարիֆ հեռախոսազրույցի ժամանակ («Ղասեմ Սոլեյմանի սպանության» թեմայի քարոզական բաղադրիչը): Սակայն ՀՀ

վարչապետը ձեռնպահ մնաց ցավակցական հեռագիր ուղարկելուց: ԶԶ ԱԺ փոխխոսնակ Վահե Էնֆիաջյանը, տարածաշրջանային և եվրասիական ինտեգրման հարցերի մշտական հանձնաժողովի նախագահ Մ. Մելքումյանը և Բարգավաճ Հայաստան խմբակցության քարտուղար Ա. Աբովյանը այցելեցին ԶԶ-ում Իրանի դեսպանատուն և գրառումներ կատարեցին Սոլեյմանիի սպանության առիթով դեսպանատանը բացված սգո մատյանում:

Իրանի նկատմամբ ԶԶ իշխանությունների կողմից վարած նման քաղաքականության արդյունքը եղավ այն, որ 2020թ.-ի սեպտեմբերի 27-ին ադրբեջանական ագրեսիայի ժամանակ Իրանը խիստ չեզոք դիրքորոշում որդեգրեց՝ ըստ էության մեկ հարթության վրա դնելով Հայաստանը և Ադրբեջանը:

ԶԶ-Զինաստան հարաբերությունների վրա ազդող գործոնները հետհեղափոխական շրջանում

Հեղափոխությունից հետո ԶԶ-Զինաստան հարաբերությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք ոչ միայն չեն զարգացել, այլ ընդհակառակը՝ անկում են ապրել: Պատճառներից մեկը ԶԶ իշխանությունների կողմից կայացրած տարօրինակ որոշումն էր առ այն, որ Հայաստանը 2020թ.-ի հունիսի 12-ին միացավ «Կրոնական ազատությունների միջազգային այլանս»-ին («ԶԶ անդամակցությունը Կրոնական ազատության միջազգային դաշինքին»), որը ոչ այլ ինչ է, քան հակաչինական դաշինք: Դեռևս 2019թ.-ի սեպտեմբերին ԱՄՆ պետքարտուղարի տեղակալ Սալլիվանը փակ քննարկում էր կազմակերպել ՄԱԿ-ում, որի թեման էր «Մարդու իրավունքների ճգնաժամը Սինցզյանում»: Քննարկվում էր Զինաստանի հյուսիսում բնակվող ույղուրների, էթնիկ ղազախների, էթնիկ ղրղզների և այլ մահմեդականների դեմ Զինաստանի ճնշումները («Ինչո՞ւ է պետք «ափալ-թափալ» մեզ «մեջ գցել» գիզանտների մեծ կռվի մեջ»): Ահա այս տեղեկատվությունը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ Ալյանսը ոչ այլ ինչ է, քան Զինաստանի թյուրքալեզու ժողովուրդների իրավունքների պաշտպանությամբ զբաղվող դաշինք, որին միանալը ԶԶ-ին ոչ միայն ոչինչ չտվեց, այլև փչացրեց հարաբերությունները Զինաստանի հետ: Սա է պատճառը, որ սեպտեմբերին սկսված ադրբեջանա-թուրքական ագրեսիայի ժամանակ պաշտոնական Պեկինը որևէ հայտարարություն չարեց:

Հատկանշական է, որ Ալյանսի նկատմամբ բացասական վերաբերմունք կա նաև ՌԴ-ում, որտեղ հնչում են կարծիքներ, որ այն ստեղծվել է Միացյալ Նահանգների կողմից ամերիկյան արժեքները տարածելու նպատակով և կրոնական ազատությունների հետ որևէ կապ չունի («Ինչո՞ւ է պետք «ափալ-թափալ» մեզ «մեջ գցել» գիզանտների մեծ կռվի մեջ»): Դաշինքի անդամ երկրների նախնական ցանկը ուսումնասիրելիս պարզ է դառնում, որ այնտեղ բացակայում են Թուրքիան և Ադրբեջանը: Սա այն դեպքում, երբ խնդիրը վերաբերում է առաջին հերթին Զինաստանի թյուրքալեզու ժողովուրդներին, և զարմանալի է ԶԶ թյուրքալեզու հարևանների բացակայությունը: Անդամ չեն նաև Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու պետությունները: Ամեն ինչ այնքան բարդ չէ, որքան թվում է առաջին հայացքից: Ուղղակի նրանք հասկացել են, որ այս դաշինքն իրականում հակաչինական ուղղվածություն ունի և չեն ցանկանում մասնակցել Միացյալ Նահանգների կողմից սկսված այս մեծ խաղին: Եվ այս պայմաններում իրոք զարմանալի է Չոհրաբ Մնացականյանի փոխարեն ԶԶ արտաքին գործերի նախարար Նշանակված Արա Այվազյանի հայտարարությունն առ այն, թե «...դիվանագիտության մեջ մենք ձախողում չենք ունեցել» («Ասել՝ այս պատերազմն ու հրադադարի հայտարարությունը դիվանագիտական ձախողում չեն, իրականության աղճատում է»):

Արցախյան երրորդ պատերազմում տարօրինակ լուծություն էր պահպանում նաև պաշտոնական Դելին՝ չնայած այն հանգամանքին, որ պաշտոնական Իսլամաբադը պաշտպանեց ադրբեջանական ագրեսիան և ըստ որոշ տեղեկությունների՝ Արցախում

հայկական ուժերի դեմ կռվում էին նաև կամավորականներ Պակիստանից: Ավանդաբար, ի հակակշիռ Պակիստանի վարած քաղաքականության, որը, ի դեպ, դեռևս չի ճանաչել Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը, ՀՀ իշխանությունները Հնդկաստանի հետ միշտ էլ ունեցել են բարձր մակարդակի քաղաքական հարաբերություններ: Բայլեր են իրականացվել նաև ռազմատեխնիկական հարաբերությունների զարգացման ուղղությամբ, որոնք, սակայն, վերջին 2.5 տարում բավականին պասիվ են եղել և դա, անշուշտ, ՀՀ արտաքին քաղաքականության համար մեծ բացթողում է, եթե չասենք՝ ձախողում:

ԼՂ բանակցային գործընթացում տեղ գտած հիմնական բացթողումները հետհեղափոխական շրջանում

Գալով իշխանության՝ Նիկոլ Փաշինյանը հայտարարեց, որ Ադրբեջանի հետ բանակցությունները սկսում է սեփական՝ Օ-ական կետից՝ դրանով, փաստորեն, հրաժարվելով օգտագործել այն շահեկան վիճակը, որը ՀՀ-ն ուներ 2017թ.-ին Վիեննայում և Սանկտ-Պետերբուրգում ունեցած բանակցությունների արդյունքում: Այդ ժամանակ Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևը բողոքում էր, որ փակ դռների հետևում իրեն ստիպում են ճանաչել Արցախի անկախությունը:

Հեղափոխությունից հետո ՀՀ իշխանություններն իրենց չկշռադատված քայլերի ու հայտարարությունների պատճառով բանակցային գործընթացը մտցրին փակուղի՝ դրանով զգալիորեն մեծացնելով պատերազմի վտանգը: Այս վտանգների մասին մեր կողմից բարձրաձայնվել է դեռևս 2018թ.-ի սեպտեմբերին Ստեփանակերտում կազմակերպված «Հայոց պետականության անցյալը, ներկան ու ապագան» խորագրով 3-րդ միջազգային գիտաժողովի ժամանակ: «Այնուամենայնիվ պետք է Նշել, որ ամեն ինչ այնքան էլ հարթ չէ: Հայաստանում իշխանափոխությունից հետո Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման շուրջ բանակցությունները դադարել են: Սա շատ վտանգավոր է, քանի որ բանակցությունների բացակայության պայմաններում Ադրբեջանը անընդհատ կարող է բարձրացնել լարվածության աստիճանը՝ փորձելով դրա միջոցով ստիպել Հայաստանի նորընտիր իշխանություններին գնալ զիջումների: Նիկոլ Փաշինյանը, ի տարբերություն իր նախորդ Սերժ Սարգսյանի, նոր մարդ է բանակցություններում և նրան ժամանակ է հարկավոր ադրբեջանական կողմի վարքագծին ծանոթանալու և նաև որոշակի առումով հարմարվելու համար: Բացի այդ, հայկական կողմը պետք է պատրաստ լինի նաև ռազմաճակատում իրավիճակի կտրուկ վատթարացմանը, քանի որ հայտարարելով բանակցային ֆորմատի ոչ լիարժեք լինելու և Արցախի ղեկավարության՝ բանակցային սեղանի շուրջ վերադառնալու անհրաժեշտության մասին՝ Հայաստանը ծանր պայմաններ է ստեղծում ադրբեջանական ղեկավարության համար, որը ամեն ինչ կանի ձևաչափի փոփոխությունը մի որոշ կամ տևական ժամանակ հետաձգելու համար: Այս պարագայում ևս հակամարտության թեժացում բացառել հնարավոր չէ: Պակաս անհանգստացնող չէ նաև ՀՀ վարչապետի տիկին Աննա Հակոբյանի կողմից կազմակերպված «Կանայք հանուն խաղաղության» արշավը: 2018թ.-ին հուլիսի 25-ին ելույթ ունենալով Մոսկվայի Տրետյակովյան թանգարանում՝ տիկին Հակոբյանը ներկաներին առաջարկեց միասալ իր կողմից կազմակերպված արշավին: Բնավ դեմ չլինելով խաղաղությանը՝ կարծում ենք, որ նմանօրինակ արշավներ կազմակերպելը ժամանակավորեալ է: Համոզված ենք, որ ադրբեջանական կողմը երբեք չի միանա այս նախաձեռնությանը, քանի որ նրանց համար խաղաղասիրությունը պարտվողականությանը հավասար կատեգորիա է: Խաղաղության մասին կարելի կլինի խոսել միմիայն ապշերոնյան հանրապետության կողմից Արցախի պաշտոնական ճանաչումից հետո և այդ դեպքում նմանօրինակ արշավը հնարավոր կլինի դիտարկել որպես երկու ժողովուրդների միջև առկա թշնամության վերացման կամ գոնե մեղմացման միջոց: Մենք մնում ենք այն

համոզմանը, որ այս պահին նման հայտարարությունները ավելի շատ կարող են խանգարել, քան նպաստել բանակցություններին» (Բալասանյան 184):

Հասարակության մեջ սկսեց շրջանառվել այն կարծիքը, որ հնարավոր է աղբրեջանցիների հետ պայմանավորվել, նույնիսկ գնալ միակողմանի զիջումների՝ հանուն խաղաղության: Դրան զուգահեռ զինված ուժերում մեծ հեղինակություն ունեցող գեներալների, ինչպես նաև Արցախյան առաջին պատերազմում հերոսացած դաշտային հրամանատարների նկատմամբ հարուցվեցին քրեական գործեր, թուլացվեց նաև Երկրապահ կամավորականների միությունը, որը 2016թ.-ի Ապրիլյան քառօրյա պատերազմի ժամանակ իրեն գերազանց էր դրսևորել: Առաջին անգամ Ն. Փաշինյանը շրջանառության մեջ դրեց նաև թեզ այն մասին, որ Արցախյան հարցի կարգավորումը հավասարապես պետք է բավարարի Արցախի ժողովրդին, Հայաստանի ժողովրդին և Աղբրեջանի ժողովրդին, ինչը, ըստ Էուբյան, նվազագույնը տարօրինակ էր: Եվ վերջապես Արցախում անցկացված նախագահական ընտրություններ, ինչի արդյունքում ձևավորվեց նոր իշխանություն Արայիկ Հարությունյանի գլխավորությամբ, որ պատերազմի ժամանակ ըստ Էուբյան չկարողացավ ընդդիմանալ շատ հաճախ Երևանից եկող կասկածելի հրամաններին ու հրահանգներին:

Եզրակացություն

Հեղափոխությունից հետո իշխանությունների կողմից վարվող արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրությունը և ընթացիկ կառավարման գործընթացն ապացուցում է, որ արտաքին քաղաքականության վերահսկման ու կարգավորման մարմինները չեն աշխատել: Արտաքին հարաբերություններ իրականացնող մարմինների միջև չի գործել նաև հակակշիռների ու փոխադարձ զսպման համակարգը: Տեղի ունեցող գործընթացների վերաբերյալ հանրային պատշաճ իրազեկում չի ապահովվել: Դեռևս հուլիս-օգոստոս ամիսներին Աղբրեջանում սկսված թուրք-աղբրեջանական զորքերի համատեղ զորավարությունների փաստը ՀՀ իշխանությունների կողմից ըստ Էուբյան անտեսվեց, ժամանակին պատշաճ գործողություններ չարվեցին այդ զորավարությունները դատապարտելու կամ վերլուծելու ուղղությամբ: Համենայն դեպս հրապարակային քննադատություն պատկան մարմինների կողմից չերևաց: Հայաստանի փորձագիտական դաշտը ևս պարբերաբար կարծիքներ էր հնչեցնում ՀՀ արտաքին քաղաքականության շտկման, հասկանալի դառնալու, ռազմավարական դաշնակիցների ու գործընկերների հետ պատշաճ աշխատանքներ տանելու ուղղությամբ, սակայն ապարդյուն: Ոչ մի աշխատանք չտարվեց նաև ՀՀ արտաքին քաղաքականության հայեցակարգ ընդունելու ուղղությամբ: Ակնհայտ է, որ արտաքին քաղաքական ճակատում ՀՀ-ն պարտվեց ոչ թե 2020թ.-ի սեպտեմբերի 27-ից հետո, այլ սկսած 2018թ.-ի մայիսից, երբ որոշ դեպքերում նաև վարած անհեռատես արտաքին քաղաքականության պատճառով երկիրը կանգնեց պատերազմի շեմին:

Օգտագործված գրականություն

1. «Ասել՝ այս պատերազմն ու հրադադարի հայտարարությունը դիվանագիտական ձախողում չեն, իրականության աղճատում է»․ քաղաքագետ, <https://www.azatutyun.am/a/30970809.html>, Հասանելի է 27.07.21:

2. Բալասանյան Գ., Հեղափոխությունը Հայաստանում և դրա հնարավոր ազդեցությունը դարաբաղյան բանակցային գործընթացի վրա, ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ գիտական հոդվածների ժողովածու, №1, 2018 <https://artsakhlib.am/2019/04/07/%D5%A3%D5%AB%D5%BF%D5%A1%D5%AF%D5%>

[A1%D5%B6-%D5%A1%D6%80%D6%81%D5%A1%D5%AD-%E2%84%961-2018/](https://www.azatutyun.am/a/30884070.html),

Հասանելի է 27.07.21:

3. Երևանում մեկնարկեց Եվրասիական միջկառավարական խորհրդի նիստը, <https://www.azatutyun.am/a/30884070.html>, Հասանելի է 27.07.21:

4. Հայ-իրանական սահմանը ամեն պահի կարող է փակվել ԱՄՆ-ի րան հարաբերությունների պատճառով. Փաշինյան, <https://news.am/arm/news/478858.html>, Հասանելի է 27.07.21:

5. ՀՀ անդամակցությունը Կրոնական ազատության միջազգային դաշինքին. հնարավորությունները և մարտահրավերները, <https://armenpress.am/arm/news/1018938/>, Հասանելի է 27.07.21:

6. «Ղասեմ Սոլեյմանիի սպանության» թեմայի քարոզչական բաղադրիչը և Հայաստանը, <https://armenpress.am/arm/news/1000652.html>, Հասանելի է 27.07.21:

7. Որո՞նք էին Բոլթոնի հայաստանյան այցի գլխավոր շեշտադրումները, <https://armenpress.am/arm/news/952533.html>, Հասանելի է 27.07.21:

8. Պատգամավորի իրանական կիքը. Թեհրանն առհասարակ հապճեպ չի արձագանքում, <https://armeniasputnik.am/region/20190118/16812781/hayk-konjoryani-iranakan-anzgushutyuny.html>, Հասանելի է 27.07.21:

9. Վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանի աշխատանքային այցը Ռուսաստանի Հանրապետություն, <https://www.primeminister.am/hy/foreign-visits/item/2018/09/08/Nikol-Pashinyan-visit-to-Moscow/>, Հասանելի է 27.07.21:

10. Զաղաքագետ. Ինչո՞ւ է պետք «ափալ-թափալ» մեզ «մեջ գցել» գիգանտների մեծ կովի մեջ ու չինացիների հետ լարվել, <https://www.panorama.am/am/news/2020/06/13/%D6%84%D5%A1%D5%B2%D5%A1%D6%84%D5%A1%D5%A3%D5%A5%D5%BF-%D5%B0%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B9%D5%AB%D5%B6%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B6/2309386>, Հասանելի է 27.07.21:

Works Cited

1. «Asel` ays paterazmn u hradadari haytararut'yuny' divanagitakan d'axoghnum chen, irakanut'yan aghtwatum e'». qaghaqaget, ["To say that this war and the declaration of a ceasefire are not a diplomatic failure, is a distortion of reality." political scientist] <https://www.azatutyun.am/a/30970809.html>, Hasaneli e' 27.07.21:

2. Balasanyan G., Heghap'oxut'yuny' Hayastanum & dra hnaravor azdecut'yuny' gharabaghyan banakcayin gorc'ynt'aci vra, GITAKAN ARCAX gitakan hodvac'neri jhoghovac'u, [The revolution in Armenia and its possible impact on the negotiation process on Karabakh, collection of scientific articles of Scientific Artsakh] №1, 2018, <https://artsakhlib.am/2019/04/07/%D5%A3%D5%AB%D5%BF%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B6-%D5%A1%D6%80%D6%81%D5%A1%D5%AD-%E2%84%961-2018/>, Hasaneli e' 27.07.21:

3. Erevanum meknarkec Evraziakan mijkar'avarakan xorhrdi nisty', [A meeting of the Eurasian Intergovernmental Council has started in Yerevan] <https://www.azatutyun.am/a/30884070.html>, Hasaneli e' 27.07.21:

4. Hay-iranakan sahmny' amen pahi karogh e' p'akvel AMN-Iran haraberut'yunneri pattwar'ov. P'ashinyan, [The Armenian-Iranian border may be closed at any time due to US-Iran relations. - Pashinyan] <https://news.am/arm/news/478858.html>, Hasaneli e' 27.07.21:

5. HH andamakcut'yuny' Kronakan azatut'yan mijazgayin dashingqin. hnaravorut'yunner & martahraverner, [Armenia's membership in the International Union of Religious Freedom. opportunities and challenges] <https://armenpress.am/arm/news/1018938/>, Hasaneli e' 27.07.21:

6. «Ghasem Soleymanii spanut'yan» t'emayi qarozchakan baghadrichy' ev Hayastany' [The propaganda component of the topic "The murder of Gasem Soleimani" and Armenia], <https://armenpress.am/arm/news/1000652.html>, Hasaneli e' 27.07.21:

7. Voronq e'in Bolt'oni hayastanyan ayci glxavor sheshtadrumnery', [What are the main accents of Bolton's visit to Armenia?] <https://armenpress.am/arm/news/952533.html>, Hasaneli e' 27.07.21:

8. Patgamavori iranakan kigsy'. T'ehran ar'hasarak haptwep chi ard'aganqum, [Iranian deputy's miss. Tehran does not react hastily at all] <https://armeniasputnik.am/region/20190118/16812781/hayk-konjoryani-iranakan-anzgushutyuny.html>, Hasaneli e' 27.07.21:

9. Varchapet Nikol P'ashinyani ashxatanqayin aycy' R'usastani Dashnut'yun, [Prime Minister Nikol Pashinyan's working visit to the Russian Federation] <https://www.primeminister.am/hy/foreign-visits/item/2018/09/08/Nikol-Pashinyan-visit-to-Moscu/>, Hasaneli e' 27.07.21:

10. Qaghaqaget. Incho'w e' petq «ap'al-t'ap'al» mez «mej gcel» gigantneri mec' kr'vi mej u chinacineri het larvel, [Political scientist. Why is it necessary to "scorch" us "in" a big fight of giants and strain with the Chinese?] <https://www.panorama.am/am/news/2020/06/13/%D6%84%D5%A1%D5%B2%D5%A1%D6%84%D5%A1%D5%A3%D5%A5%D5%BF-%D5%B0%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B9%D5%AB%D5%B6%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B6/2309386>, Hasaneli e' 27.07.21:

DEFICIENCIES AND OMISSIONS OF THE REPUBLIC OF ARMENIA'S FOREIGN POLICY AND THE 44-DAY ARTSAKH WAR

GRIGOR BALASANYAN

Yerevan State University,

Chair of International Relations and Diplomacy,

Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA), Member;

PH.D. in History, Associate Professor

Yerevan, Republic of Armenia

After the revolution in 2018, the new Armenian authorities began to implement a foreign policy, which raised many questions, both inside and outside the scientific community. Surprisingly, there seemed to be an invisible hand cause to worsen especially the relationships with the allied and friendly states of the Republic of Armenia, which were actively represented in the region and actually had a rather pro-Armenian position on the Nagorno-Karabakh conflict. Especially the change in policy towards the Russian Federation, China and Iran led to the fact that these countries were mainly a neutral position during the 44-day war.

The Armenian expert field also regularly expressed opinions on the handling the implementation of the RA foreign policy, making it clear, carrying out proper works with strategic allies and partners, but unfortunately, it was all for nothing. No work was taken to accept the Armenian Foreign Policy Concept. It is obvious that Armenia lost on the foreign policy front not after September 27, but since 2018 as in some cases, due to short-sighted foreign policy, the country has stood on the verge of war.

Keywords: *Revolution, foreign policy, Artsakh, negotiation process, Russian Federation, Iran, China, India, war.*

НЕДОСТАТКИ И УПУЩЕНИЯ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ АРМЕНИИ И 44-ДНЕВНАЯ АРЦАХСКАЯ ВОЙНА

ГРИГОР БАЛАСАНЯН

*доцент кафедры международных отношений и дипломатии
Ереванского государственного университета,
член Объединения молодых ученых и
специалистов Арцаха (ОМУСА),
кандидат исторических наук,
г.Ереван, Республика Армения*

После революции 2018г. новые армянские власти начали проводить внешнюю политику, которая вызвала достаточно много вопросов среди научного сообщества как внутри страны, так и за его пределами. Удивительным образом какая-то невидимым сила последовательно портила отношения Республики Армения с союзными и дружескими государствами, которые активно были представлены в регионе и имели нейтральную, но фактически довольно проармянскую позицию по нагорно-карабахскому конфликту. Изменение политики, в частности, в отношении Российской Федерации, Китая, Ирана привело к тому, что эти страны, в основном, заняли нейтральную позицию во время 44-дневной войны.

Экспертное сообщество Армении периодически высказывало точку зрения в отношении поправления внешней политики Армении, становления предсказуемым у союзников и партнёров государства. Не была проведена работа для принятия внешнеполитической стратегии страны. Очевидно, что на внешнеполитическом фронте Республика Армения терпела поражение не после 27-го сентября 2020 года, а с мая 2018-го, когда, в некоторых случаях в результате проведения недальновидной внешней политики страна оказалась на грани войны.

Ключевые слова: *революция, внешняя политика, Арцах, переговорный процесс, Российская Федерация, Иран, Китай, Индия, война.*

АРЦАХ В ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЙ ПОВЕСТКЕ ЮЖНОГО КАВКАЗА: СТРОЯ УСТОЙЧИВОЕ БУДУЩЕЕ* ¹

УДК 327

DOI: 10.52063/25792652-2021.3-166

РУБЕН ЭЛАМИРЯН

заведующий кафедрой мировой политики и международных отношений
Российско-Армянского (Славянского) университета,
Академия государственного управления РА,
доцент кафедры политического управления и публичной политики,
кандидат политических наук, доцент,
г. Ереван, Республика Армения
rub.elamiryan@gmail.com

Третья Арцахская война продемонстрировала трансформацию геополитической среды на Южном Кавказе. В данном контексте в статье ставится цель выявить основные потенциальные сценарии геополитического будущего Арцаха.

Для достижения поставленной цели решаются следующие задачи: раскрыть основных акторов данных трансформаций и проанализировать их интересы в регионе. В частности, рассматриваются такие акторы, как Россия, США, ЕС и Китай. Наряду с этим, обсуждается фактор Турции в контексте концепции роста «средних держав» в современных международных отношениях.

Работа основана на методе анализа акторов и интересов, а также построения потенциальных сценариев. Учитывая трансформирующуюся стратегическую среду на Южном Кавказе, автор предлагает четыре сценария геополитического будущего Арцаха: 1). сохранение статуса-кво, 2). вхождение Арцаха в состав Азербайджана, 3). обмен территориями между Арменией и Азербайджаном, и 4). усиление Арцаха, восстановление его территориальной целостности и дальнейшая интеграция с Республикой Армения в единую Армению.

Основываясь на вышесказанном, автор приходит к выводу, что наиболее оптимальным сценарием не только для Армении и Арцаха, но и для региональной стабильности и безопасности на Южном Кавказе и за его пределами является усиление Арцаха, восстановление его территориальной целостности и дальнейшая интеграция с Республикой Армения в единую Армению.

Ключевые слова: Арцах, Третья Арцахская война, центры силы, стратегическая среда, трансформация, Южный Кавказ, будущее.

Введение: Армения² в условиях меняющегося миропорядка.

Начало 21-го века ознаменовалось глобальными трансформациями в международных отношениях. Речь, в частности, идет о наметившемся изменении

* Հոդվածը ներկայացվել է 30.11.2021թ., գրախոսվել՝ 15.12.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 25.12.2021թ.:

¹ Статья подготовлена при финансовой поддержке Фонда Галуста Гюлбекяна.

² Употребляя понятие «Армения», автор имеет в виду Республику Армения и Республику Арцах вместе взятых.

миропорядка, который по «эффекту домино» влияет как на глобальную архитектуру безопасности, так и стратегическую среду в различных регионах мира.

В данном контексте одним из ключевых вопросов в современных международных отношениях является вопрос о том, каким будет «лицо» нового миропорядка, который наступит через пять, десять или двадцать лет. Используются различные, зачастую взаимоисключающие понятия: «новый миропорядок», «беспорядок», «полицентричный» и «многополярный мир», «беспольярный миропорядок» и т.д.

Не вдаваясь в академический спор относительно формулировок, тем не менее, можно утверждать, что трансформация миропорядка характеризуется, в частности, укреплением и процессом возвращения на международную арену потерянных после распада Советского Союза позиций России, стратегической неопределенностью и поиском геополитического будущего в ЕС, смещением стратегического фокуса США в Азиатско-тихоокеанский регион, а также ростом и расширением интересов и влияния Китая (Elamiryan). Наряду с этим, технологические изменения и, в частности, Четвертая промышленная революция, вносят свой вклад в изменение геополитической среды.

В создавшихся условиях для Армении ключевым является осмысление роли и места малых и средних стран в новой глобальной и региональной среде, поскольку рост глобальной турбулентности, неопределенности и трансформация миропорядка выдвигает императив переосмысления места и роли в международных отношениях, а также поиска и моделирования сценариев геополитического будущего. Это позволит как подготовиться к возможным развитиям, так и сформулировать и продвигать кратко-, средне- и долгосрочную повестку в новых условиях.

С этой точки зрения основной целью работы является проанализировать и представить потенциальные сценарии геополитического будущего Арцаха в условиях трансформации миропорядка и, как следствие, изменения стратегической среды на Южном Кавказе.

Для достижения поставленной цели в работе, в частности, обсуждается трансформация геополитической среды в регионе и раскрываются акторы этих изменений и их интересы. В частности, представляются место и роль России, США, ЕС и Китая. Работа продолжается анализом влияния Третьей Арцахской войны на стратегическую среду на Южном Кавказе, при этом обсуждается возросшая роль России и Турции. Наконец, основываясь на вышеописанном, представляется несколько сценариев геополитического будущего Арцаха.

Южный Кавказ и акторы трансформации геополитической среды

Текущая трансформация среды безопасности в мире оказывает комплексное влияние на большинство регионов в мире. Южный Кавказ не является исключением.

С этой точки зрения, в данной части представляются и анализируются роль и место ведущих центров силы Евразии в качестве акторов региональной трансформации.

Россия и Южный Кавказ

Политика России в отношении Южного Кавказа основана на развитии всесторонних и полномасштабных экономических, политических, геополитических, военных, культурных и других отношений. Практическая реализация этой политики предполагает как двусторонний, так и многосторонний формат.

Согласно стратегическому видению России, страны Южного Кавказа являются лишь частью так называемого Ближнего Зарубежья, которая обозначает себя, например, в Содружестве Независимых Государств (СНГ). Последнее охватывает практически все постсоветское пространство, за исключением Грузии, которая вышла из Организации в 2009 году.

В частности, в Стратегии национальной безопасности Российской Федерации от 2015 года в статье о стратегической стабильности и равноправном стратегическом партнерстве указано, что одним из основных направлений внешней политики России является развитие двустороннего и многостороннего сотрудничества с государствами-участниками СНГ, Абхазией и Южной Осетией (Стратегия национальной безопасности 2015).

Развивая отношения со странами Восточного партнерства как на двусторонней, так и на многосторонней основе, Россия делает упор на такие институциональные рамки, как Евразийский экономический союз (ЕАЭС), СНГ, Организация Договора о коллективной безопасности (ОДКБ), а также на концепцию Большой Евразии.

В июле 2021 года Россия опубликовала новую Стратегию национальной безопасности, которая проливает свет на ее восприятие текущих угроз и вызовов безопасности, а также на ее интересы на Южном Кавказе.

Интересно, что в части 4, озаглавленной «Обеспечение национальной безопасности», развитие ЕАЭС не упоминается как компонент экономической безопасности России, а ОДКБ не упоминается как компонент военной и / или информационной безопасности (Стратегия национальной безопасности 2021).

Южный Кавказ не получил отдельного упоминания, и страны региона косвенно упоминаются в статье 101. В частности, в пункте 5 Стратегии говорится, что положение о приоритетах внешней политики России реализуется, в частности, путем «углубления сотрудничества с государствами-членами. государств Содружества Независимых Государств (СНГ), Республиками Абхазия и Южная Осетия на двусторонней основе, а также в рамках интеграционных единиц, прежде всего ЕАЭС, ОДКБ и Союзного государства [с Беларусью]» (там же 40).

В пункте 5 говорится об интеграции экономики и развитии многостороннего сотрудничества на пространстве Большой Евразии (там же).

Пункты 30-32 той же статьи также относятся к постсоветскому пространству и региону СНГ, где упоминаются активизация сотрудничества в области международного развития, выполнение работ по участию в деятельности международных организаций в регионе, взаимная экономическая помощь, решение социальных проблем и гуманитарные вопросы, а также вопросы, связанные с развитием новых технологий. Статья 32 говорит об усилении биологической безопасности (там же 43).

В то же время следующий отрывок вносит большую ясность в понимание интересов России в регионе:

«Поскольку российские приграничные районы всегда имели смешанное население, они вызвали постоянную тревогу и требовали особых усилий для их защиты. Никогда не считалось само собой разумеющимся, что границы должны быть установлены, а государство ограничено; рост территории всегда казался нормальным и элементарным, воспринимая как средство защиты страны» (Wesson 5).

Этот подход подтверждают также бывший премьер-министр России Евгений Примаков (Примаков 129), а также швейцарский историк Андреас Каппелер. Последний поясняет, что главным толчком к территориальной экспансии России в третьей половине XVII - начале XIX века были геополитические проблемы. В

частности, он перечисляет такие мотивы, как охрана границ, овладение незамерзающими портами, препятствование захвату приграничных территорий и так далее. «По словам швейцарского историка, эти факторы преобладали в экономических соображениях» (Якунин и др. 7).

Таким образом, можно сделать вывод, что политика России на Южном Кавказе определяется широким спектром условий, в том числе, необходимостью обеспечения стратегической стабильности в взаимодействии с соседями.

США и Южный Кавказ

Присутствие США на Южном Кавказе уходит корнями, как минимум, сто лет назад, когда после Первой Мировой войны эта страна выступила на мировой арене в качестве глобального политического, экономического и геополитического актора. С тех пор внешняя политика США в отношении этого региона претерпела значительные изменения, демонстрируя зигзаги сотрудничества со странами региона.

Сотрудничество продемонстрировало серьезные преобразования с 1991г., когда страны Южного Кавказа получили независимость после распада Советского Союза. Однако на нынешнем этапе в отношениях США со странами региона, похоже, наблюдается постепенный спад. В частности, Стратегия национальной безопасности США от 2017 (Стратегия) года не дает четкого видения относительно региона. Документ затрагивает только Грузию в разделе «Европа». Это позволяет распространить этот раздел на другие страны Южного Кавказа, учитывая их географическое положение и тот факт, что ни в одном другом разделе Стратегии этот регион не обсуждается.

В описании интересов США в Европе в Стратегии говорится, что «Соединенные Штаты безопаснее, когда Европа процветает и стабильна, и они могут помочь защитить наши общие интересы и идеалы. Соединенные Штаты по-прежнему твердо привержены нашим [американским] европейским союзникам и партнерам. Альянс свободных и суверенных государств НАТО – одно из наших больших преимуществ перед нашими конкурентами, и Соединенные Штаты по-прежнему привержены статье V Вашингтонского договора...» (National Security Strategy of the United States of America). Кроме того, Стратегия определяет приоритетные политические и экономические направления деятельности, подчеркивая необходимость сотрудничества с европейскими союзниками и партнерами, в частности, для противодействия силам, угрожающим подорвать «наши общие ценности, интересы безопасности и общее видение», в частности, исходящие от России, Северной Кореи, Ирана и Китая, а также для обеспечения стратегической стабильности в европейском соседстве и энергетической безопасности ЕС (там же).

Региональный визит бывшего советника США по национальной безопасности Джона Болтона на Южный Кавказ в октябре 2018 года еще раз подчеркнул важность региона с точки зрения стратегической стабильности в странах-соседах НАТО, а также сдерживания России, Китая и Ирана (Con Bolton, John Bolton, Shraibman).

Основываясь на вышесказанном, раздел можно резюмировать следующим образом:

- На стратегическом уровне нет особого внимания к региону Южного Кавказа как единому целому,
- США заинтересованы в долгосрочной стратегической стабильности в регионе. В этом контексте важным фактором является стабильность в странах-соседах НАТО и ЕС.

- США заинтересованы в обеспечении энергетического суверенитета ЕС, где каспийский газ может сыграть жизненно важную роль. Однако, учитывая амбиции США по экспорту природного газа в ЕС, этот интерес по отношению к региону может снизиться с ростом экспортных возможностей США.
- США заинтересованы в сдерживании России (как политической и военной угрозы), Китая (как экономической угрозы) и Ирана (военной, политической угрозы), в частности, в регионе.

ЕС, Программа Восточного партнерства и Южный Кавказ

Программа Восточного партнерства является основной платформой по взаимодействию ЕС с регионом.

Восточное партнерство – это относительно новый проект регионального сотрудничества, официально представленный ЕС шести странам Восточной Европы и Южного Кавказа. При активном участии Швеции, Польша представила эту инициативу на заседании Совета ЕС по иностранным делам 26 мая 2008 г. Она предназначена для содействия региональной стабильности и устойчивому развитию посредством экономического сотрудничества, создания демократических институтов, а также стабилизации восточного соседства ЕС. «Официальные цели Восточного партнерства включают развитие политической и экономической интеграции ЕС с Арменией, Азербайджаном, Беларусью, Грузией, Молдовой и Украиной. Он направлен на продвижение прав человека и норм «хорошего управления» путем создания зоны свободной торговли, которая предоставит странам-партнерам доступ к пятистам миллионам потребителей ЕС» (ESDC supports the EaP). Однако дальше предложения партнерства с ЕС странам-партнерам инициатива не пошла, в частности, отсутствует предложение о членстве. С одной стороны, это было разумное решение с учетом ограниченных возможностей дальнейшего расширения ЕС. С другой стороны, этот шаг рассматривался как препятствие и ограничение для стран-партнеров в проведении серьезных экономических и политических реформ (Park). Существует также третье мнение, согласно которому Восточное партнерство было намеренно создано, чтобы остановить расширение ЕС на Восток. В качестве основной цели Восточного партнерства Совместная декларация пражского саммита Восточного партнерства (Prague) подчеркивает «создание необходимых условий для ускорения политической ассоциации и дальнейшей экономической интеграции между ЕС и заинтересованными странами-партнерами» (Joint Declaration 5). И последнее, но не менее важное: Восточное партнерство обеспечивает стратегическое измерение безопасности для ЕС через всеобъемлющую стабильность его соседей (Shared Vision, Common Action 4, 14).

Таким образом, успешная реализация ВП будет способствовать внешней и внутренней безопасности ЕС через создание мирного, устойчивого и стабильного региона по соседству. Сегодня такой подход более чем принципиален, учитывая украинский конфликт, миграционные процессы в ЕС, продолжающийся нагорно-карабахский конфликт и так далее.

Китай, Инициатива пояса и пути и Южный Кавказ

Инициатива пояса и пути (ИПП) – это комплексный проект, направленный на большую интеграцию в Евразии. Проект охватывает Экономический пояс Шелкового пути и Морской Шелковый путь 21 века. ИПП был первоначально предложен президентом Китая Си Цзиньпином в 2013 году.

10 мая 2017 г. (незадолго до Форума международного сотрудничества ИПП, который прошел 14 и 15 мая) Китай выпустил подробный пояснительный документ

по ИПП. Во-первых, в документе излагается экономическая природа и мотивы (Building the Belt and Road 3).

Во-вторых, в документе представляются шесть основных коридоров ИПП:

- новый евразийский экономический коридор сухопутного моста,
- экономический коридор Китай-Монголия-Россия,
- экономический коридор Китай-Центральная Азия-Западная Азия,
- экономический коридор Китай-Индокитай,
- китайско-пакистанский экономический коридор,
- экономический коридор Бангладеш-Китай-Индия-Мьянма (там же 11-48).

Вышесказанное демонстрирует, что ни документ ИПП, ни коридоры как таковые не имеют стратегической ориентации на Южный Кавказ. В частности, ни один из шести коридоров не проходит через регион.

Однако два региональных проекта Восточного партнерства стремятся стать «мостами» для ИПП. Первый - «коридор Север-Юг». В настоящее время этот проект находится в стадии строительства и направлен на соединение Персидского залива с Черным морем через Иран, Армению и Грузию (Armenia's North-South Road Corridor).

Второй «мост» – это недавно запущенная железная дорога Баку-Тбилиси-Карс. Основная идея – соединить Китай и Европу через Среднюю Азию, Каспийское море, Южный Кавказ (Азербайджан и Грузия) и Турцию (Баку-Тбилиси-Карс).

Одновременно в рамках ИПП реализуются следующие проекты:

- Проект объездной дороги Батуми
- Проект Трансанатолийского газопровода
- Ненскрская ГЭС (Belt and Road Initiative Projects)

Более того, Китай строит в Армении свою вторую по величине дипломатическую миссию на территории бывшего Советского Союза. (China Building New Embassy Complex).

В то же время недавно появилась информация о том, что Китай собирается заменить Россию в качестве крупнейшего торгового партнера Украины (Laurenson).

Таким образом, можно сделать вывод, что, хотя в настоящее время Китай не проявляет стратегического интереса к региону ВП, тем не менее, наблюдается устойчивый рост, в частности, сотрудничества в экономической, политической и энергетической сферах. С другой стороны, исходя из текущей динамики, это сотрудничество может в ближайшие годы перерасти в более стратегические отношения.

Третья Арцахская война и стратегическая среда на Южном Кавказе

27-го сентября 2020г. Азербайджан при поддержке Турции инициировал новую войну против непризнанной Республики Арцах.

Конфликт был «заморожен» после первой Арцахской войны 1992-1994г.г. Трехсторонним договором о перемирии от мая 1994г. Мирные переговоры шли под эгидой Минской группы ОБСЕ при сопредседательстве России, США и Франции. Несмотря на то, что в течение этих лет режим прекращения огня периодически нарушался, а Азербайджан зачастую требовал перенести переговоры под эгиду ООН, тем не менее Минская группа ОБСЕ оставалась единственным форматом мирных переговоров. Для Армении формат переговоров никогда не был под вопросом.

Сопредседатели Минской группы ОБСЕ периодически приезжали в Баку, Ереван и Степанакерт (столицу Арцаха), а также организовывали прямые встречи руководителей Азербайджана и Армении. В последние 15 лет переговоры были основаны на так называемых Мадридских принципах (2007г.) и обновленных

Мадридских принципах (2009г.): 1) неприменение силы или угрозы силой, 2) право народов на самоопределение, 3) территориальная целостность государств; а также шести компонентах разрешения конфликта (Statement by the OSCE).

Ситуация оставалась неизменной и после армянской «Бархатной революции».

Однако, Третья Арцахская война и Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации от 10 ноября 2020г. о прекращении огня, которое было подписано при посредничестве Президента Российской Федерации Владимира Путина, изменили среду безопасности не только для Армении, Арцаха и Азербайджана, но региональную архитектуру безопасности в целом, или, если быть более точным, наглядно продемонстрировали уже изменившуюся реальность, сделав ее более очевидной.

Заявление содержит девять пунктов. Среди них, в частности, – пункты о том, что Армения и Азербайджан соглашаются открыть транспортные пути между странами, в то время как Россия обязуется обеспечить безопасность транспортной инфраструктуры, которая будет построена для связи Автономной Республики Нахичевань с основной частью Азербайджана.

В частности, впервые после распада Советского Союза Турция открыто поддержала Азербайджан средствами «жесткой мощи» и потребовала полного участия в мирных переговорах наряду с Россией (и без США и Франции).

Будучи одной из самых важных проблем безопасности не только на Южном Кавказе, но всем постсоветском пространстве в целом, в случае успеха новый формат будет означать полную трансформацию среды безопасности в регионе, снизившим роль Запада.

Однако, Россия и Армения стремятся противостоять участию Турции, и каждая имеет на это свои причины. Министр иностранных дел России дал понять о это в июне 2021г., заявив, что, если Турция станет частью переговорного процесса вокруг нагорно-карабахского конфликта, Иран как региональный актер, должен иметь те же привилегии, что и Турция (Foreign Minister Sergey Lavrov's remarks).

С другой стороны, на данный момент очевидно, что Турция продолжает усиливать свои позиции в Азербайджане, вероятно, с целью дальнейшей экспансии на Южном Кавказе и Центральной Азии.

Дуализм ситуации заключается в том, что Россия воспринимает регион как часть своих особых и даже исключительных интересов, в то время как Турция возвращается в регион, усиливая «мощности», в частности, за счет союза с Азербайджаном. Как результат, мы уже видим переход Южного Кавказа из исключительно постсоветского в повестку Ближнего Востока.

Есть несколько взглядов на позицию России на Южном Кавказе после Третьей Арцахской войны. Некоторые утверждают, что Россия потеряла определенное влияние, потому что Турция сейчас вовлечена в военный конфликт, чего не происходило с момента советизации региона в начале 1920-х гг.

Действительно, в Агдаме (Акна), оккупированной части Арцаха, Турция даже получила формальное военное присутствие (вместе с Россией) по контролю за прекращением огня (Russian-Turkish Center).

Наряду с этим, Россия развернула миротворческий контингент числом около 2000 военных в Арцахе и расширила военное присутствие в Армении, чтобы помочь Армении сдерживать рост территориальных амбиций со стороны Азербайджана. Более того, при успешной реализации Заявления от 10-го ноября Россия получит контроль над важными транспортными маршрутами на юге Южного Кавказа.

Таким образом, новая реальность требует от больших игроков в регионе (прежде всего России, США и ЕС) переоценки текущей реальности и пересмотра их региональной политики (если они сочтут это необходимым). Что касается Армении, то политическим элитам страны необходимо модернизировать стратегию внешней политики и безопасности с целью обеспечения последовательного развития страны, включая мощности «жесткой силы» для адекватного реагирования на потенциальные вызовы и угрозы в новой, намного более опасной среде.

Обсуждение и выводы: несколько сценариев геополитического будущего Арцаха

Вышесказанное демонстрирует, что трансформация геополитической среды на Южном Кавказе стала одной из основных причин нарушения устоявшегося после первой Арцахской войны баланса сил и, как следствие, во-первых, развязывания Третьей Арцахской войны и, во-вторых, получения тех результатов, которые были зафиксированы по итогам войны.

Наряду с этим возможны несколько сценариев развития геополитического будущего Арцаха:

- Сохраняется статус-кво,
- Арцах входит в состав Азербайджана,
- Обмен территориями между Арменией и Азербайджаном,
- Усиление Арцаха, восстановление его территориальной целостности и дальнейшая интеграция с Республикой Армения в единую Армению

Сохранение статуса-кво предполагает дальнейшее «замораживание» нагорно-карабахского конфликта на основании реалий, создавшихся после Третьей Арцахской войны. В частности, Арцах сохраняет де-факто независимый статус, когда, фактически, Россия и Армения обеспечивают ее безопасность и право на существование.

В случае второго сценария Арцах против воли его народа и права на безопасное существование, с применением силы или угрозы силой присоединяется к Азербайджану, например, после 2025г., после окончания мандата российских миротворцев в непризнанной республике.

В третьем сценарии предполагается обмен территориями между Азербайджаном и Арменией по примеру так называемого «плана Гобла».

В рамках четвертого сценария закладывается парадигма усиления Арцаха, восстановления ее территориальной целостности в границах до начала Третьей Арцахской войны, что позволит республике обеспечивать безопасное проживание и развитие на собственной земле.

Первые два сценария, означающие ни мира, ни войны, будут:

а. представлять собой краткосрочное решение проблемы, которое «посадит» регион на очередную «пороховую бочку», поскольку ни одна из сторон не будет полностью удовлетворена таким исходом. В случае второго сценария Азербайджан, конечно, будет, удовлетворен, но, как показывают текущие развития (посягательства на суверенную территорию Республики Армения), это подстегнет ее дальнейшие амбиции и стремление к продолжению агрессии,

б. служить «умиротворением агрессора», развивая парадигму войны и азербайджано-турецкой экспансии в регионе и за ее пределами. В данном контексте, «афганская угроза» будет приближаться к России, а также к Западу не только со стороны Центральной Азии, но и Азербайджана и Северного Кавказа (если не Украины при переброске боевиков Турцией на Украину)

Таким образом, в случае первых двух сценариев, нагорно-карабахский конфликт, готовый «взорваться» при каждом изменении в параметрах

стратегической среды, будет служить перманентным субъектом дестабилизации в Евразии, в российском и европейском соседстве, как это было в период распада Советского Союза или во время Третьей Арцахской войны.

Третий сценарий, хотя и маловероятный на данном этапе, может быть губительным для Армении как геополитической единицы (если речь пойдет о передаче Мегри, например, в обмен на получение Арцаха), поскольку оставит страну без одной из двух наземных путей, связывающих страну с внешним миром. Данный сценарий будет также вызовом и для России и ЕС. Россия (включая ОДКБ и ЕАЭС) и ЕС лишатся «ворот» на Ближний Восток, при этом столкнувшись с усилением Турции и ее более интенсивной экспансией на восток.

Последний сценарий самый сложный для Армении и армянства, однако, наиболее устойчивый в долгосрочном плане и выгодный, в том числе, и для России и ЕС. Он позволит как России, так и Западу в целом, в лице единой и сильной Армении иметь надежного союзника и партнера не только на Южном Кавказе, но, фактически, «на входе» в Ближний Восток.

Для решения данной задачи, прежде всего, необходимо:

- Для армянской стороны иметь четкое видение желаемого будущего и конкретную стратегию реализации этого видения
- Российской стороне необходимо осознать, что Турция уже стоит у ворот Дагестана, а скоро там могут оказаться талибы и афганские беженцы (с подачи, например, Турции)
- Вместе с этим рост Турции является серьезным вызовом и для ЕС, а сильная Армения может стать одним из узлов сдерживания турецкой экспансии
- Сильный союзник и партнер в лице Армении позволит России и ЕС иметь «мост» на Ближний Восток, учитывая стратегические знания и географическое положение Армении
- В данном контексте первоочередной являются проблемы обеспечения безопасности Арцаха, в частности, рост военной мощи (включая сильные собственные вооруженные силы) рост населения, а также восстановление территориальной целостности в границах до Третьей Арцахской войны, что, в частности, позволит обеспечить первые два условия
- Сильный Арцах будет означать сильную Армению, а сильная Армения – сильный и полезный партнер.

Использованная литература

1. "Armenia's North-South Road Corridor viewed as part of road linking Persian Gulf to Black Sea", Armenia News - NEWS.am, May 14, 2019, <https://news.am/eng/news/512634.html>
2. "Belt and Road Initiative Projects", Official website, <https://www.beltroad-initiative.com/projects/>
3. "Russian-Turkish Center Started Working in Karabakh," Interfax, January 30, 2021, <https://www.interfax.ru/world/748609>
4. "Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe a Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy". 2016. https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eugs_review_web_0.pdf
5. Bolton Con. "Məqsədimiz İrana qarşı sanksiyaların təsirini maksimal artırmaqdır", Voice of America". 2018, <https://www.amerikaninsesi.org/a/siyasi/4628490.html?fbclid=IwAR3O3zyHnIL7pRRE28mMZm5S-XeASqLoFUqN1VUiggu-gMWNBX87CYJEQtU>

6. "Building the Belt and Road: Concept, Practice and China's Contribution Office of the Leading Group for the Belt and Road Initiative". Foreign Languages Press Co. Ltd, Beijing, China, May 2017, <https://eng.yidaiyilu.gov.cn/wcm.files/upload/CMSydylyw/201705/201705110537027.pdf>
7. Elamiryan, Ruben. Eastern Partnership countries on the cross-roads of the Eurasian Geopolitics: US, EU, Russia, and China, 2019, <https://www.kozmetskycenter.org/briefing-november-2019>
8. "ESDC supports the EaP panel on CSDP". 2017, https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/35706/esdc-supports-eap-panel-csdp_en
9. "Foreign Minister Sergey Lavrov's remarks and answers to media questions at the Primakov Readings International Forum". via videoconference, Moscow, June 9, 2021, https://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/4779515
10. Laurenson, J. "China is on track to replace Russia as Ukraine's biggest trading partner". Kyiv Post, 6 November 2018, <https://www.kyivpost.com/business/china-is-on-track-to-replace-russia-as-ukraines-biggest-trading-partner.html>
11. National Security Strategy of the United States of America, 2017, <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf>
12. Park, Jeanne. 2014. "The European Union's Eastern Partnership". <https://www.cfr.org/backgrounder/european-unions-eastern-partnership>
13. "Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe a Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy". 2016, https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eugs_review_web_0.pdf
14. Shraibman, Artyom, "Official Visit Symbolizes New U.S. Attitude to Belarus". September 3, 2019. <https://carnegie.ru/commentary/79765>
15. Wesson, Robert G. 1974. The Russian Dilemma: A political and Geopolitical view. Rutgers University Press.
16. "China Building New Embassy Complex In Armenia", 9 August 2017, Azatutyun News Agency, <https://www.azatutyun.am/a/28667832.html>
17. "Baku-Tbilisi-Kars", January 10, 2018, <https://ady.az/en/read/index/8/43>
18. Statement by the OSCE Minsk Group Co-Chair Countries, July 10, 2009, <https://www.osce.org/mg/51152>
19. Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit, 7 May 2009, http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/er/107589.pdf
20. «Джон Болтон: Соединенные Штаты, администрация Трампа считают отношения США с Арменией приоритетными». Радио Азатутюн, 25 октября 2018, <https://rus.azatutyun.am/a/29563512.html?fbclid=IwAR3Jc2ooyTADMxMaF4y9arzNPGMyb4y7KOVUgV8AAI3G3rFeP6QrLcu8Aug>
21. Примаков, Евгений. Встречи на перекрестках. Издательство: Центрполиграф, 2016
22. Указ Президента Российской Федерации от 02.07.2021 г. № 400 О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/47046>
23. Указ Президента Российской Федерации от 31.12.2015 г. № 683 О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации, <http://kremlin.ru/acts/bank/40391>
24. Якунин В. И., Зеленев Е. И., Зеленева И. В. Российская школа геополитики. Издательство: СПбГУ, 2008.

Works Cited

1. "Armenia's North-South Road Corridor viewed as part of road linking Persian Gulf to Black Sea", Armenia News - NEWS.am, May 14, 2019, <https://news.am/eng/news/512634.html>
2. "Baku-Tbilisi-Kars", January 10, 2018, <https://ady.az/en/read/index/8/43>
3. "Belt and Road Initiative Projects", Official website, <https://www.beltroad-initiative.com/projects/>
4. "Building the Belt and Road: Concept, Practice and China's Contribution Office of the Leading Group for the Belt and Road Initiative". Foreign Languages Press Co. Ltd, Beijing, China, May 2017, <https://eng.yidaiyilu.gov.cn/wcm.files/upload/CMSydylyw/201705/201705110537027.pdf>
5. "China Building New Embassy Complex In Armenia", 9 August 2017, Azatutyun News Agency, <https://www.azatutyun.am/a/28667832.html>
6. "ESDC supports the EaP panel on CSDP". 2017, https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/35706/esdc-supports-eap-panel-csdp_en
7. "Foreign Minister Sergey Lavrov's remarks and answers to media questions at the Primakov Readings International Forum". via videoconference, Moscow, June 9, 2021, https://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/4779515
8. "John Bolton: Soyedinennie Shtati, Administratsiya Trampa schitayut otnosheniya SSHA s Armeniyei ochen prioritetnimi". [The United States, the Trump administration consider U.S. relations with Armenia a priority] Azatutyun Radio Station, 25 October 2018, <https://rus.azatutyun.am/a/29563512.html?fbclid=IwAR3Jc2ooyTADMXMaf4y9arzNPGMyb4y7KOVUgV8AAI3G3rFeP6QrLcu8Aug>
9. "Russian-Turkish Center Started Working in Karabakh," Interfax, January 30, 2021, <https://www.interfax.ru/world/748609>
10. "Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe a Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy". 2016. https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eugs_review_web_0.pdf
11. "Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe a Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy". 2016, https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eugs_review_web_0.pdf
12. Bolton Con. "Məqsədimiz İrana qarşı sanksiyaların təsirini maksimal artırmaqdır" [Our goal is to maximize the impact of sanctions on Iran], Voice of America". 2018, <https://www.amerikaninsesi.org/a/siyasi/4628490.html?fbclid=IwAR3O3zyHnIL7pRRE28mMZm5S-XeASqLoFUqN1VUiggu-gMWNBX87CYJEotU>
13. Elamiryan, Ruben. Eastern Partnership countries on the cross-roads of the Eurasian Geopolitics: US, EU, Russia, and China, 2019, <https://www.kozmetskycenter.org/briefing-november-2019>
14. Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit, 7 May 2009, http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/er/107589.pdf
15. Laurenson, J. "China is on track to replace Russia as Ukraine's biggest trading partner". Kyiv Post, 6 November 2018, <https://www.kyivpost.com/business/china-is-on-track-to-replace-russia-as-ukraines-biggest-trading-partner.html>
16. National Security Strategy of the United States of America, 2017, <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf>
17. Park, Jeanne. 2014. "The European Union's Eastern Partnership". <https://www.cfr.org/backgrounder/european-unions-eastern-partnership>

18. Primakov, Yevgeni. Vstrechi na Perekrestkakh [Meetings at intersections] (Izdatelstvo: Tsentrpoligraph), 2016
19. Shraibman, Artyom, "Official Visit Symbolizes New U.S. Attitude to Belarus". September 3, 2019. <https://carnegie.ru/commentary/79765>
20. Statement by the OSCE Minsk Group Co-Chair Countries, July 10, 2009, <https://www.osce.org/mg/51152>
21. Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii ot 02.07.2021 r. № 400 O Strategii natsionalnoy bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii, [Decree of the President of the Russian Federation No. 400 of 02.07.2021 on the National Security Strategy of the Russian Federation] <http://www.kremlin.ru/acts/bank/47046>
22. Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii ot 31.12.2015 r. № 683 O Strategii natsionalnoy bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii, [Decree of the President of the Russian Federation No. 683 of 31.12.2015 on the National Security Strategy of the Russian Federation] <http://kremlin.ru/acts/bank/40391>
23. Wesson, Robert G. 1974. The Russian Dilemma: A political and Geopolitical view. Rutgers University Press.
24. Yakunin V.I., Zelenev E.I., Zeleneva I.V., Rossiyskaya Shkola Geopolitiki [Russian School of Geopolitics] (SpB: Izd-vo S.-Peterburg. Un-ta), 2008.

ԱՐՑԱԽԸ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՕՐԱԿԱՐԳՈՒՄ. ԿԱՌՈՒՑԵԼՈՎ ԿԱՅՈՒՆ ԱՊԱԳԱ

ՌՈՒԲԵՆ ԷԼԱՍԻՐՅԱՆ

*Հայ-Ռուսական (Սլավոնական) համալսարանի
համաշխարհային քաղաքականության և
միջազգային հարաբերությունների ամբիոնի վարիչ,
Հայաստանի Հանրապետության պետական կառավարման
ակադեմիայի քաղաքական կառավարման և
հանրային քաղաքականության ամբիոնի դոցենտ,
քաղաքական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Արցախյան երրորդ պատերազմը ցույց տվեց Հարավային Կովկասում աշխարհաքաղաքական միջավայրի փոխակերպումը: Այս համատեքստում հոդվածում նպատակ է դրվել բացահայտել Արցախի աշխարհաքաղաքական ապագայի հնարավոր սցենարները:

Այս նպատակին հասնելու համար լուծվում են հետևյալ խնդիրները՝ բացահայտել փոխակերպումների դերակատարներին և վերլուծել նրանց շահերը տարածաշրջանում: Մասնավորապես դիտարկվում են այնպիսի դերակատարներ, ինչպիսիք են՝ Ռուսաստանը, ԱՄՆ, ԵՄ և Հինաստանը: Սրան զուգահեռ՝ Թուրքիայի գործոնը քննարկվում է ժամանակակից միջազգային հարաբերություններում «միջին տերությունների» աճի հայեցակարգի համատեքստում:

Աշխատանքը հիմնված է դերակատարների և նրանց շահերի ուսումնասիրության, ինչպես նաև ապագայի սցենարների կառուցման մեթոդների վրա: Հաշվի առնելով Հարավային Կովկասում փոխակերպվող ռազմավարական միջավայրը՝ հեղինակն առաջարկում է Արցախի աշխարհաքաղաքական ապագայի չորս սցենար. 1. ստատուս քվոյի պահպանում, 2. Արցախի մուտքն Ադրբեյջանի կազմ, 3. Հայաստանի ու Ադրբեյջանի միջև տարածքների փոխանակում, 4. Արցախի

հզորացում, նրա տարածքային ամբողջականության վերականգնում և Հայաստանի Հանրապետության հետ մեկ միասնական Հայաստանի հետագա կառուցում:

Ելնելով վերոգրյալից՝ հեղինակը գալիս է այն եզրակացության, որ ոչ միայն Հայաստանի ու Արցախի, այլև Հարավային Կովկասում և նրա սահմաններից դուրս տարածաշրջանային կայունության և անվտանգության համար ամենաօպտիմալ սցենարը Արցախի հզորացումն է, նրա տարածքային ամբողջականության վերականգնումն ու հետագա ինտեգրումը Հայաստանի Հանրապետության հետ մեկ միասնական պետության մեջ:

Հիմնաբաներ՝ *Արցախ, Արցախյան երրորդ պատերազմ, ուժային կենտրոններ, ռազմավարական միջավայր, փոխակերպում, Հարավային Կովկաս, ապագա:*

ARTSAKH IN THE GEOPOLITICAL AGENDA OF THE SOUTH CAUCASUS: BUILDING A SUSTAINABLE FUTURE

RUBEN ELAMIRYAN

*Russian-Armenian (Slavonic) University,
Department of World Politics and International Relations, Chairperson;
Public Administration Academy of the Republic of Armenia,
Department of Political Governance and Public Policy, Associate Professor,
Ph.D. in Political Studies, Associate Professor
Yerevan, Republic of Armenia*

The Third Artsakh war demonstrated the transformation of the geopolitical environment in the South Caucasus. In this context, the article aims to identify the main potential scenarios of the geopolitical future of Artsakh.

To achieve this goal, the following tasks are being solved: to reveal the main actors of these transformations and to analyze their interests in the region. In particular, such actors as Russia, USA, EU and China are considered. Along with this, the factor of Turkey is discussed in the context of the concept of the growth of "middle powers" in modern international relations.

The work is based on the method of analyzing actors and interests, as well as constructing potential scenarios. Taking into account the transforming strategic environment in the South Caucasus, the author offers four scenarios for the geopolitical future of Artsakh: 1). maintaining the status quo, 2). the entry of Artsakh into Azerbaijan, 3). the exchange of territories between Armenia and Azerbaijan, and 4). strengthening Artsakh, restoring its territorial integrity and further integration with the Republic of Armenia into a single Armenia.

Based on the above, the author comes to the conclusion that the most optimal scenario not only for Armenia and Artsakh, but also for regional stability and security in the South Caucasus and beyond is the strengthening of Artsakh, restoration of its territorial integrity and further integration with the Republic of Armenia into a single Armenia.

Keywords: *Artsakh, the Third Artsakh war, centers of power, strategic environment, transformation, South Caucasus, future.*

ТЕЗИСЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОПАГАНДЫ В ХОДЕ 44-ДНЕВНОЙ ВОЙНЫ*

УДК 327.5

DOI: 10.52063/25792652-2021.3-179

АНЖЕЛА ЭЛИБЕГОВА

преподаватель Российско-Армянского университета,
кандидат политических наук, доцент,
г. Ереван, Республика Армения
elibegova@gmail.com

Целью статьи является определение и анализ основных тезисов азербайджанской пропаганды, разработанных и использованных в ходе 44-дневной войны осенью 2020-го года. Задачей автора является выявление новых тезисов, которые в дальнейшем будут определять основные тенденции в информационной войне против Армении и НКР.

В данной работе автором на первом этапе использован мониторинг азербайджанских СМИ, выступлений официальных лиц, пресс-релизов и заявлений госструктур, мнений экспертов и лоббистов как инструмента сбора данных. На следующих этапах использован метод структурного и контент-анализа текстов.

В результате автором выведены и структурированы основные мегатезисы, тезисы и микротезисы азербайджанской пропаганды, проанализированы ключевые направления работы в будущем, а также выработаны рекомендации для армянской стороны.

В частности, Азербайджан в будущем активизирует презентацию привлекательности потенциала и возможностей на занятых территориях, направит усилия на поднятие патриотического духа среди граждан Азербайджана, а также демонстрацию военно-политического и экономического превосходства над Арменией и НКР.

Исходя из этого, для противодействия работе азербайджанской пропаганды армянской стороне необходимо выработать и сформулировать четкую официальную позицию по ключевым вопросам урегулирования Карабахского вопроса в соответствии с поствоенными реалиями, согласованно продвигать свою позицию, антитезисы, а также доказательства военных преступлений Азербайджана в международных структурах, иностранных СМИ и на международных площадках.

Ключевые слова: Азербайджан, Армения, Арцах, информационная война, пропаганда, 44-дневная война, дезинформация.

Введение

Информационная война между Арменией и Азербайджаном продолжается на протяжении десятилетий и сопровождает военные действия как составляющая гибридной войны. Исключение не составляет и 44-дневная война, в ходе которой

* Հոդվածը ներկայացվել է 15.11.2021թ., գրախոսվել՝ 27.11.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 25.12.2021թ.:

Азербайджан применил весь арсенал официальной пропаганды, дезинформации и фальсификаций, преследуя 3 основные цели:

1. Оказать психологическое давление на армянскую сторону.
2. Склонить на свою сторону мнение международного сообщества.
3. Поддержать дух патриотизма среди своих граждан

Поскольку информационная война состоит из действий, предпринимаемых для достижения информационного превосходства в обеспечении национальной военной стратегии и нацелена на все возможности и факторы уязвимости, неизбежно возникающие в возрастающей зависимости от информации, то она становится более значимой в кризисные периоды, что связано с резким повышением роли информации в это время. Поэтому в подобные периоды властные структуры предпринимают максимальные усилия для контроля над информацией. Это же принимается во внимание при планировании тех или иных политических событий (Почепцов 8).

Поскольку психологическая война есть система действий, связанных с непрерывным, всесторонним, скоординированным и целенаправленным использованием лжи и демагогии, экономического, дипломатического и иного давления, разведывательно-диверсионных актов и провокаций, военных маневров и локальных вооруженных операций, рассчитанных на демонстрацию силы и соответствующее воздействие на сознание и поведение населения, воинов армии и флота государств (Карандашов В. Информационно-психологическая война и информационная безопасность государства. <http://www.geopolitika.narod.ru/Geopolitik/inform-psichvoina.htm>. Доступно: 19.08.2021), здесь ключевую роль играют именно пропаганда и психологическое воздействие.

Одним из главных инструментов пропаганды является манипуляция сознанием. Это своеобразное господство над духовным состоянием людей, управление путем навязывания людям идей, установок, мотивов, стереотипов поведения, выгодных субъекту воздействия.

Автором было проведено исследование информационного пространства Азербайджана с 27.09.2020 года по 01.07.2021 года для выявления основных пропагандистских тезисов и актуальных тем, использованных противником в информационной войне в ходе 44-дневной войны и в поствоенный период.

Мониторинг азербайджанских информационных ресурсов охватил: 1. официальные сайты госструктур (официальный сайт президента Азербайджана, МИД, министерства обороны, парламента и др.) 2. СМИ (trend.az, ara.az, 1news.az, haqqin.az, minval.az, report.az, vesti.az, vzglyad.az, oxu.az, sputnik.az, contact.az, meydan.tv и др.) 3. Социальные медиа (страницы официальных лиц, экспертов, лидеров общественного мнения, представителей шоу-бизнеса и культуры, лоббистов и пр.).

На втором этапе исследования автором были выведены и сгруппированы основные тезисы, в результате чего был проведен структурный анализ и их схематическое распределение. На третьем этапе был проведен контент- анализ основных тезисов и очерчены тенденции их дальнейшего использования в информационной войне против Армении и НКР. Исследование было выполнено в рамках программы «Инструментарий антиармянской пропаганды Азербайджана» исследовательского Фонда Manoogian Simone Research Fund (MSRF) .

Тезисы азербайджанской стороны

В ходе 44-дневной войны официальная пропаганда Азербайджана разрабатывала, апробировала и распространяла тезисы, которые условно можно разделить на три типа:

1. Константные
2. Трансформирующиеся
3. Новые

К **константным** относятся тезисы, которые за период после первой Карабахской войны, на протяжении 27 лет, сформировались окончательно и не претерпели изменений в результате военных действий осенью 2020-го года.

Трансформирующиеся тезисы представляют собой набор пропагандистских клише, которые в прошлом представлялись в виде ожиданий или позиции азербайджанской стороны с заделом на будущее, однако либо потеряли актуальность по итогам военных действий, либо были реализованы/находятся в стадии реализации на практике.

В свою очередь **новые тезисы** формировались в ходе военных действий, с первых дней войны, и являются продуктом текущего положения дел. Особый интерес для исследования представляет эта группа тезисов, поскольку именно она будет определять реалии информационной войны между Арменией и Азербайджаном в среднесрочной перспективе.

Одним из инструментов структурного анализа тезисов азербайджанской пропаганды является распределение их на уровни: мегатезисы, тезисы, микротезисы. В результате мониторинга азербайджанских медиа-ресурсов, официальных заявлений, аналитики и комментариев экспертов можно выделить 10 основных мегатезисов, которые, в свою очередь, содержат набор константных тезисов и новых микротезисов, являющихся ситуативным продуктом военных действий.

Мегатезисы азербайджанской пропаганды:

1. Армения оккупировала 20% территории Азербайджана, игнорировала 4 резолюции ООН, в результате чего 1 миллион человек стали беженцами и вынужденными переселенцами.

Данный мегатезис является примером перехода из константного в трансформирующийся, поскольку география конфликта в результате войны была изменена, вопрос возвращения мирных жителей является частью подписанного 9-го ноября документа, однако часть с претензиями Азербайджана по невыполнению 4 резолюций ООН остается открытой, тем не менее, потеряв актуальность (выступление президента Азербайджана Ильхама Алиева на оперативном совещании с участием руководящего состава Министерства обороны и командиров объединений, дислоцированных во фронтовой зоне. *Trend.az*. 25 октября 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3323435.html>. Доступно: 19.08.2021).

Данный мегатезис состоит из ряда **тезисов**:

- Армения эксплуатировала природные ресурсы Азербайджана в Арцахе, не созидая, а разрушая, поскольку не считала эти территории своими.
- Шуши является культурной столицей Азербайджана, древним азербайджанским городом, жемчужиной азербайджанской культуры и искусства.
- Армяне – варвары, разрушившие все азербайджанские населенные пункты в Арцахе после первой войны.
- Гадрутский район также является исконно азербайджанской землей.

- Из Нагорного Карабаха и прилегающих территорий было изгнано 700 тыс. человек, из Армении еще 300 тыс.
- Азербайджан в первой войне потерял 12 тысяч убитыми, еще 4 тысячи числятся пропавшими без вести по сей день.
- Во многих странах мира, к примеру, в Грузии или России, армяне и азербайджанцы живут бок о бок мирно, и совместное проживание возможно также в Арцахе, где две общины проживали спокойно, пока среди армян не начались сепаратистские настроения.
- Арцахских армян благополучная жизнь ждет только в составе Азербайджана. Азербайджан считает их гражданами своего государства.

Далее следуют уже конкретно ситуативные **микротезисы**, связанные с 44-дневной войной.

- Азербайджан в результате войны занял 5 тыс. кв. км. (впервые за 200 лет), столько же получил в результате соглашения от 9 ноября без боя.
- Населенные пункты Азербайджана обстреливались с территории Армении, и при желании Азербайджан мог бы расширить географию конфликта, но не стал.
- Это была Отечественная, освободительная, священная война для азербайджанцев, которые объединились в «Железный кулак» и победили под лозунгом «Карабах – это Азербайджан и восклицательный знак». Азербайджанцы мстили за кровь всех шехидов. Патриотизм молодого поколения, независимая экономика и внешняя политика стали залогом победы.
- Территориальная целостность Азербайджана восстановлена.
- В Арцахе, по азербайджанским данным, проживает 60-70 тыс. армян.
- Беженцы и вынужденные переселенцы хотят вернуться в свои дома, в том числе и на территории, подконтрольные российским миротворцам (к примеру, в Степанакерт и Ходжалу).
- Азербайджан возместит ущерб от разрушений армянской стороны, дома будут отстроены заново, семьи шехидов и ветераны войны будут получать медицинскую и психологическую помощь, пособия будут увеличены.
- Возвращающиеся в Карабах вынужденные переселенцы будут обеспечены земельными участками и государственной финансовой поддержкой. Процесс «Великого возвращения» будет строго контролироваться государством.

2. Карабах, Зангезур, Гёйча, Иреван являются исконно азербайджанскими землями.

Данный мегатезис является константным по определению. В таком виде представляется история региона в учебниках по истории Азербайджана, публикуются многочисленные псевдонаучные статьи, монографии и работы, доказывающие наличие исторического «Западного Азербайджана» на территории Республики Армения. Тема получила актуальность в поствоенный период в связи с вопросом открытия коммуникаций через Сюник (выступление президента Азербайджана Ильхама Алиева на конференции в Университете АДА *Trend.az*. 13 апреля 2021, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3408151.html>. Доступно: 19.08.2021).

Тезисы:

- Армения является искусственным образованием на Кавказе.

- Армяне в Арцах были переселены в 19 веке после Туркменчайского договора. В честь 150-летия переселения в Мараге был открыт памятник.
- Азербайджанцы вернутся в Зангезур, Гёйчу, Иреван, который АДР передал Армении в 1918 году.
- Передача исторического «Западного Зангезура» Армении разделила турецкий мир.
- История Армении базируется на мифах и фальсификациях.

3. Азербайджан превосходит Армению в военной, экономической, геополитической и иных сферах

Данный мегатезис содержит как константные, так и трансформирующиеся и новые тезисы (Обращение президента Ильхама Алиева к народу. *Trend.az*. 31 декабря 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3358457.html>. Доступно: 19.08.2021).

Тезисы:

- Из Армении есть большой отток населения. Население страны – 2 млн. человек, тогда, как в Азербайджане 10 млн. Уровень бедности в Армении 50%, в Азербайджане 5%.
- Азербайджан на протяжении десятилетий изолировал Армению от всех региональных транспортных, инфраструктурных и энергетических проектов, чтобы уничтожить ее экономически.
- Военный бюджет Азербайджана больше, чем весь бюджет Армении. Азербайджан закупает военную технику у нескольких стран по рыночным ценам. Также военная промышленность Азербайджана выпускает более 1000 наименований продукции.
- Армения является фашистским государством, совершающим геноцид и этнические чистки против азербайджанцев. В Армении азербайджанофобия является государственной политикой, детей с младенчества учат ненависти к туркам и азербайджанцам.
- Армения является заложницей своей Диаспоры и для нормализации отношений с Азербайджаном и Турцией необходимо избавиться от этой зависимости.

Микротезисы:

- Азербайджан готов к сотрудничеству с Арменией после открытия транспортных коммуникаций только после того, как Армения выполнит все требования Азербайджана.
- Азербайджан на поле боя уничтожил военную технику армянской стороны по примерным подсчетам на 2.7 млрд. долларов. Откуда у нищей Армении столько оружия?
- Азербайджан прорвал легендарную «линию обороны Оганяна» и разрушил миф о непобедимой армянской армии. Армяне провели серьезные инженерные работы, что свидетельствует об отсутствии желания покидать эти территории.
- С армянской стороны в основном воевали резервисты, 60-70 - летние старики, привлекались к боевым действиям также несовершеннолетние дети. У армянской стороны было более 10 тыс. дезертиров. В армии царили паника, хаос и

проблемы с дисциплиной. Также были проблемы со снабжением, продовольствием, медикаментами и горючим.

- Азербайджан в поствоенный период проявляет добрую волю и разрешает армянам получать грузы через территорию Азербайджана, пользоваться дорогами, находящимися под контролем азербайджанской стороны, также получать газ через территорию Азербайджана.

- Армения сегодня похожа на Азербайджан 90-ых годов.

- Армения находится на грани гражданской войны, в стране безвластие и хаос из-за немогущей власти.

- Азербайджан не нуждался в привлечении наемников и террористов с Ближнего Востока. У Азербайджана 100-тысячная современная армия и резервисты.

- Армения привлекала к военным действиям наемников и террористов, курдских боевиков и представителей организации АСАЛА.

- Военные операции азербайджанской армии изучаются ведущими военными центрами мира, войдут в учебники по военному искусству. На протяжении всей 44-дневной войны азербайджанская армия ни разу не отступала.

- Потери армянской стороны в 44-дневной войне составляют 6-7 тысяч человек, а азербайджанской стороны 3 тыс., несмотря на то, что азербайджанская сторона была наступающей и солдаты не были знакомы с местностью.

- Армения спровоцировала войну, чтобы отвлечь внимание населения от внутренних социо-экономических проблем на внешнего врага в лице Азербайджана.

4. Армения завела переговорный процесс в тупик и привела ситуацию к военному решению

Данный мегатезис содержит большее количество трансформирующихся тезисов, поскольку относится к теме переговорного процесса и позиции Азербайджана относительно урегулирования карабахского конфликта, однако частичное военное решение привело к трансформации константных тезисов в соответствии с нынешними реалиями постконфликтного периода. При этом сам переговорный процесс по урегулированию конфликта не окончен и носит продолжительный характер (Интервью президента Азербайджана Ильхама Алиева телеканалу «Аль-Арабия». *Trend.az*. 4 октября 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3310632.html>. Доступно: 19.08.2021).

Тезисы:

- Руководство Азербайджана неоднократно предупреждало о приемлемости военного решения конфликта в случае отсутствия продвижений в переговорном процессе относительно мирного урегулирования.

- Армения подстрекала Азербайджан к войне. Заявление «Арцах – это Армения и точка», инаугурация президента НКР Араика Арутюняна в Шуши, июльские бои в Тавуше, 7 предусловий премьер-министра Армении Никола Пашиняна и ряд противоречивых заявлений по позиции Армении вокруг урегулирования конфликта стали причиной войны.

- Ответственность за сложившуюся ситуацию несет руководство Армении, которое после прихода к власти в 2018 году дало обещания азербайджанской стороне и сопредседателям Минской группы ОБСЕ, которые в дальнейшем не сдержала, заморозив переговорный процесс.

- Прошлые власти Армении затягивали статус-кво, однако переговорный процесс продвигался, и был согласован поэтапный план решения конфликта мирным путем.

- Минская группа ОБСЕ на протяжении 30 лет не смогла добиться результата в переговорном процессе.

- Армяне уже самоопределились на территории Республики Армения. На территории Азербайджана второго армянского государства не будет, и принцип самоопределения не может быть выше территориальной целостности.

Микротезисы:

- Войну начала Армения с нападения на территорию Азербайджана. Азербайджан был вынужден идти в контрнаступление.

- В Армении есть реваншистские силы, однако Азербайджан готов силой пресечь любые провокации армянской стороны.

- Соглашение от 9 ноября является фактическим актом капитуляции Армении. Азербайджан готов к подписанию Большого мирного соглашения, если Армения выполнит все требования Азербайджана.

- Вопрос статуса Арцаха закрыт. Азербайджан не будет вести переговоры с руководством Арцаха и рассматривает эти территории как часть Азербайджана. Также не должен использоваться термин «Нагорный Карабах».

- Формат переговоров должен быть изменен. Необходимо создание новой контактной группы, соответствующей сложившимся реалиям. Турция должна играть активную роль в поствоенном урегулировании.

- Азербайджан выполняет все свои обязательства по соглашению от 9 ноября, в том числе, были возвращены все военнопленные. Лица, попавшие в плен после 9 ноября считаются террористами и диверсантами и предстанут перед судом в Азербайджане.

5. Армения ведет против Азербайджана политику культурного, экологического и религиозного террора.

Данный мегатезис, в основном, носит константный характер. В поствоенный период претерпели некоторые изменения цифры в подсчетах нанесенного ущерба. Также новой составляющей является визуализация после поездок азербайджанских делегаций на оккупированные в результате 44-дневной войны территории в виде видео и фото контента (Обращение президента Ильхама Алиева к народу. *Trend.az*. 1 декабря 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3342872.html>. Доступно: 19.08.2021).

Тезисы:

- В Армении свирепствует исламофобия. В Карабахе были полностью или частично разрушены 64 из 67 мечетей. В мечетях содержали скот как в хлеву.

- Армяне пытаются представить Карабахский конфликт в качестве религиозного. Духовные лица в Армении призывают не к миру, а к войне.

- Армения осуществляет против Азербайджана экологический террор: вырубается и поджигаются леса, отравляются и осушаются реки.

- На территории Арцаха все христианские святыни являются албанскими и не имеют отношения к армянам. Армяне присвоили эти храмы и места поклонения путем фальсификаций.

- Армяне уничтожили более 400 исторических памятников, 927 библиотек, 808 домов культуры, 4 театра и пр.

Микротезисы:

Азербайджан приглашает ЮНЕСКО для подготовки отчета о сохранности культурных и исторических объектов в поствоенный период.

- Азербайджанская сторона не обстреливала церковь Казанчецоц или же обстреляла по ошибке. Данная церковь, как и Канач жам, являлись православными, и им будет возвращен прежний вид после реставрации.

- В Дждрозе опять звучит мугам, и там Мехрибан Алиева пьет чай. Также проводятся концерты, фестивали и культурные мероприятия.

6. Азербайджан является мультикультуральной и толерантной страной.

Это константный тезис, на развитие которого Азербайджан тратит большие средства по всему миру для создания положительного имиджа страны зарубежом. В ходе 44-дневной войны он также был активно задействован в контексте поддержки политики руководства страны со стороны коренных народов и нац. меньшинств Азербайджана, а также дальнейших планов по интеграции армян Арцаха (Выступление президента Азербайджана Ильхама Алиева на открытии в Баку Парка военных трофеев. *Trend.az*. 12 апреля 2021, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3407635.html>. Доступно: 19.08.2021).

Тезисы:

- В Азербайджане представители всех народов и религий проживают в мире и согласии. А Армения является моноэтническим государством.

- Армения и армянская диаспора безуспешно пытались спровоцировать в Азербайджане напряженность на межэтнической почве.

- В Азербайджане без проблем проживает 30 тысяч армян.

Микротезисы:

- Все народы, проживающие в Азербайджане, объединились вокруг победы в войне.

- Представители нац. меньшинств воевали и совершали подвиги во время войны.

7. Армения совершила военные преступления и нарушала международное право

Данный мегатезис содержит в основном претензии азербайджанской стороны по итогам 44-дневной войны и большинство тезисов являются новыми (Выступление президента Азербайджана Ильхама Алиева на встрече с сопредседателями Минской группы ОБСЕ. *Trend.az*. 12 декабря 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3348926.html>. Доступно: 19.08.2021).

Тезисы:

- Все иностранные компании, осуществлявшие деятельность в Нагорном Карабахе, привлекутся к ответственности.
- Иностранные граждане не имеют право посещать территории Карабаха без разрешения Азербайджана.
- Армения расположила военные объекты в недопустимой близости от населенных пунктов и гражданских объектов.
- Армения расселяла беженцев из Ливана, Сирии и других стран на территории Карабаха, что запрещено международными конвенциями.

Микротезисы:

- Армения взяла на прицел энергетическую инфраструктуру Азербайджана, бомбила трубопроводы и подвергала опасности международные проекты.
- Азербайджан подаст в международные суды иски против Армении.
- Армяне обстреливали населенные пункты, находящиеся вдалеке от зоны боевых действий.
- Армянская сторона первой нарушила все три соглашения о перемирии.
- Армяне обстреливали школы, детские сады, больницы, электростанции и пр. гражданские объекты инфраструктуры. Обстреливали журналистов, траурные церемонии похорон, машины скорой помощи и пр.
- Армения использовала фосфорные и кассетные боеприпасы.
- Отказ от предоставления карт минных полей является военным преступлением. Более 100 человек подорвались на минах после окончания боевых действий.
- Покидая дома, армяне сжигали и уничтожали все вокруг.
- В результате обстрелов армянской стороны погибли 102 мирных гражданина, 423 получили ранения.
- Азербайджан объявил в международный розыск военно-политическое руководство НКР.
- Армяне совершали военные преступления во время войны, в том числе глумились над телами азербайджанских солдат.
- Армянская сторона применила более 30 тысяч снарядов и 227 ракет при обстреле населенных пунктов Азербайджана.
- Находившиеся в армянском плену азербайджанцы жаловались на издевательства и пытки.

8. Роль Турции и России в урегулировании конфликта является ключевой.

Здесь мы имеем дело как с константными тезисами, так и с новыми, сформировавшимися в результате 44-дневной войны и ее последствий в виде появления в регионе русско-турецкого Мониторингового центра и российских миротворцев (Речь президента Азербайджана Ильхама Алиева на встрече с делегацией во главе с министром национальной обороны Турецкой Республики Хулуси Акар. *Trend.az*. 31 декабря 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3358331.html>. Доступно: 19.08.2021).

Тезисы:

- Азербайджанцы и турки являются братскими народами. Тезис «Один народ-два государства» применяется на практике. Азербайджан и Турцию связывают исторические, этнические, языковые, религиозные корни.
- Азербайджан и Турция поддерживают друг друга во всем и на всех международных площадках.
- Политика Турции в регионе носит стабилизирующий характер.
- Азербайджан и Турция регулярно проводят совместные учения, азербайджанские военные обучаются в Турции, Азербайджан закупает у Турции вооружения и собирается строить армию по мини-модели турецкой.
- Армения должна отказаться от территориальных претензий к Турции. Не было никакого Геноцида, и если Армения хочет открытия границы, то должна выполнять условия Турции.
- Армения полностью зависит от России, после войны эта зависимость только возросла.
- Власти Армении имеют антироссийские настроения, финансируются фондом Сороса и нацелены на разрыв отношений с ОДКБ.
- У России особая роль в процессе урегулирования карабахского конфликта.

Микротезисы:

- Во время войны Турция оказывала Азербайджану моральную, политическую и информационную поддержку. В военной помощи Азербайджан не нуждался.
- Азербайджан добился того, чтобы Турция наравне с Россией играла исключительную роль в урегулировании карабахского конфликта.
- В результате 44-дневной войны турецкая армия вернулась на Кавказ.
- Во время войны армянские бизнесмены занимались контрабандой оружия из России под видом гуманитарной помощи.
- Азербайджан требует разъяснений относительно наличия у Армении установки «Искандер-М», обломки ракеты которой были обнаружены в Шуши. Также непонятны мотивы России по модернизации армянской армии.
- Армения пыталась втянуть Россию и ОДКБ в войну, обстреливая территорию Азербайджана с территории Республики Армения.
- Российско-турецкий Мониторинговый центр обеспечит стабильность в регионе, он находится на территории Азербайджана и финансируется им.
- Наличие российских миротворцев на территории Азербайджана не должно рассматриваться как наличие иностранной военной базы. Также вопрос миротворцев может быть пересмотрен спустя 4.5 года. Миротворцы сыграют положительную роль в процессе возвращения азербайджанских вынужденных переселенцев.
- Россия и Турция содействуют Азербайджану в вопросах разминирования.

9. Международное сообщество поддерживает справедливую позицию Азербайджана

Данный мегатезис является в равной степени содержит как константные тезисы о результатах внешнеполитической деятельности Азербайджана на протяжении последних лет, так и микротезисы относительно реакции внешних партнеров на военные действия (Интервью президента Азербайджана российскому информагентству «Интерфакс». *Trend.az*. 28 октября 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3325136.html>. Доступно: 19.08.2021)

Тезисы:

- Ни одно государство мира, в том числе и Армения, не признают независимость НКР. Все государства признают территориальную целостность Азербайджана.
- Сопредседатели МГ ОБСЕ должны соблюдать нейтралитет, однако Франция придерживается проармянской позиции.
- Во всех выступлениях Ильхама Алиева тема Карабаха всегда была ключевой.
- Азербайджан является геополитическим, энергетическим и экономическим мостом между Западом и Востоком.
- Армении не могут поддерживать исламские государства, поскольку она разрушала исламские святыни.
- Азербайджан считается надежным и ответственным партнером на мировом уровне.

Микротезисы:

- Армяне считают, что весь мир им обязан, и они обвиняют всех в своем поражении.
- Азербайджан восстановил историческую «границу дружбы» с Ираном протяженностью в 132 км.
- США могут внести свой вклад в поствоенный процесс развития региона.
- Некоторые дружественные Азербайджану страны, к сожалению, проявили нейтральную позицию, однако Азербайджан в войне поддержали 120 государств, в том числе страны Движения неприсоединения, страны Тюркского совета, страны Организации исламского сотрудничества и пр.
- Страны региона поддерживают формат развития 3+3, против выступает только Армения.
- Никол Пашинян врал всем коллегам, которым звонил и просил поддержки во время войны.
- Данный конфликт не повлиял на отношения Азербайджана ни с одним государством.

10. Зангезурский коридор, открытие коммуникаций и восстановительные работы

Этот мегатезис полностью содержит новые тезисы и микротезисы, поскольку вопрос открытия коммуникаций через территорию Армении никогда не рассматривался в переговорном процессе до 44-дневной войны, и, как следствие, не имел четко сформулированных тезисов (Интервью президента Азербайджана Ильхама Алиева Азербайджанскому телевидению. *Trend.az*. 20 апреля 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3411932.html>. Доступно: 19.08.2021).

Микротезисы:

- Регион останется в выигрыше от открытия коммуникаций, которые свяжут также тюркский мир и Средний Восток с Европой.
- Азербайджан получит связь с Турцией через Нахичеван.
- Армения получит железнодорожную связь с Россией и Ираном через территорию Азербайджана.
- Зангезурский коридор превратит Азербайджан в международный логистический и транспортный центр Восток-Запад.

- Армения пытается избежать открытия Зангезурского коридора, однако Азербайджан добьется этого силой если возникнет такая необходимость.
- Азербайджан восстановит и отстроит заново инфраструктуру на занятых территориях. Иностранные компании из дружественных Азербайджану стран приглашаются для участия в восстановительных работах.
- На процесс восстановления в 2021 году выделено 2.2 млрд. манат. Основные инфраструктурные проекты будут завершены в течение 3 лет.
- Процесс восстановления будет поэтапным и пройдет в течение нескольких лет, после разминирования территорий. Будут внедрены проекты «умное село», «умный город», также проекты по «зеленой энергии».

Отдельно стоит рассмотреть обвинения Азербайджана в распространении фейк-ньюза с армянской стороны в ходе 44-дневной войны. Президент Азербайджана, министерство обороны, МИД, парламент и другие госструктуры на протяжении войны выступали в роли рупоров пропаганды, опровергая все официальные заявления армянской стороны.

- Власти Армении распространяют фейк-ньюз относительно военных преступлений Азербайджана, в том числе обстреле Степанакерта и Шуши. Азербайджан не берет на прицел мирное население.
- Власти Армении скрывают реальное число жертв и фальсифицируют данные азербайджанской стороны, в том числе о числе уничтоженной военной техники и авиации.
- Граждане Армении должны пройти период психологической адаптации, поскольку им «промывали мозги» дезинформацией и ввели цензуру.

Выводы

Выявив, проанализировав и структурировав новые тезисы азербайджанской пропаганды в ходе 44-дневной войны, автор пришел к ряду выводов относительно дальнейших шагов азербайджанской стороны в информационной войне:

1. Активная реклама потенциала и возможностей на занятых территориях

- Привлечение инвестиций и иностранных компаний для интенсификации восстановительных работ.
- Мотивация граждан Азербайджана, которых будут переселять на данные территории.
- Психологическая поддержка граждан, недовольных половинчатыми итогами войны и ее социально-экономическими последствиями.

2. Поднятие патриотического духа среди граждан Азербайджана.

- Показное единство и солидарность всех политических, религиозных и этнических групп в стране.
- Патриотические мероприятия в сфере культуры и образования для поддержания духа победы среди граждан.
- Психологическое давление на армян Арцаха, Армении и Диаспоры.

3. Демонстрация военно-политического и экономического превосходства.

- Открытые угрозы в заявлениях политического руководства и демонстрация силы на линии соприкосновения.

• Давление на армянскую сторону в международных структурах и на различных международных площадках в тандеме с Турцией.

• Давление на армян Диаспоры, нейтрализация ее влияния на Армению.

Для противодействия работе азербайджанской пропаганды армянской стороне необходимо:

1. Выработать и сформулировать четкую официальную позицию по ключевым вопросам урегулирования карабахского вопроса в соответствии с поствоенными реалиями.

2. Согласованно продвигать свою позицию в международных структурах.

3. Выработать весь спектр антитезисов для дальнейшего распространения в экспертном сообществе, СМИ и на встречах с иностранными делегациями.

4. Собрать всю доказательную базу относительно дезинформации и фальсификаций азербайджанской пропаганды в ходе 44-дневной войны для привлечения к ответственности военно-политического руководства Азербайджана.

Использованная литература

1. «Выступление президента Азербайджана Ильхама Алиева на встрече с сопредседателями Минской группы ОБСЕ». *Trend.az*, 12 декабря 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3348926.html>. Доступно: 19.08.2021

2. «Выступление президента Азербайджана Ильхама Алиева на конференции в Университете АДА». *Trend.az*, 13 апреля 2021, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3408151.html>. Доступно: 19.08.2021

3. «Выступление президента Азербайджана Ильхама Алиева на оперативном совещании с участием руководящего состава Министерства обороны и командиров объединений, дислоцированных во фронтовой зоне». *Trend.az*, 25 октября 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3323435.html>. Доступно: 19.08.2021

4. «Выступление президента Азербайджана Ильхама Алиева на открытии в Баку Парка военных трофеев». *Trend.az*, 12 апреля 2021, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3407635.html>. Доступно: 19.08.2021

5. «Интервью президента Азербайджана Ильхама Алиева Азербайджанскому телевидению». *Trend.az*, 20 апреля 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3411932.html>. Доступно: 19.08.2021

6. «Интервью президента Азербайджана российскому информагентству «Интерфакс»». *Trend.az*, 28 октября 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3325136.html>. Доступно: 19.08.2021

7. «Интервью президента Азербайджана Ильхама Алиева телеканалу «Аль-Арабия»». *Trend.az*, 4 октября 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3310632.html>. Доступно: 19.08.2021

8. «Обращение президента Ильхама Алиева к народу». *Trend.az*, 1 декабря 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3342872.html>. Доступно: 19.08.2021

9. «Обращение президента Ильхама Алиева к народу». *Trend.az*, 31 декабря 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3358457.html>. Доступно: 19.08.2021

10. «Речь президента Азербайджана Ильхама Алиева на встрече с делегацией во главе с министром национальной обороны Турецкой Республики Хулуси Акаром». *Trend.az*, 31 декабря 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3358331.html>. Доступно: 19.08.2021

11. Карандашов, Владимир. *Информационно-психологическая война и информационная безопасность государства*. <http://www.geopolitika.narod.ru/Geopolitik/inform-psichvoina.htm>. Доступно: 19.08.2021
12. Почепцов, Георгий. *Информационные войны*. Ваклер, Москва, 2000.

Works cited

1. «Vystuplenie prezidenta Azerbajdzhana Il'hama Alieva na vstreche s sopredsedateljami Minskoj grupy OBSE». *Trend.az*, [Speech by President of Azerbaijan Ilham Aliyev at a meeting with the co-chairs of the OSCE Minsk Group. *Trend.az*, 12 December 2020], 12 dekabrja 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3348926.html>. Dostupno: 19.08.2021 (In Russian)
2. «Vystuplenie prezidenta Azerbajdzhana Il'hama Alieva na konferencii v Universitete ADA». *Trend.az*, [Speech by the President of Azerbaijan Ilham Aliyev at a conference at the ADA University. *Trend.az*, 13 April 2021] 13 aprelja 2021, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3408151.html>. Dostupno: 19.08.2021 (In Russian)
3. «Vystuplenie prezidenta Azerbajdzhana Il'hama Alieva na operativnom soveshhanii s uchastiem rukovodjashhego sostava Ministerstva oborony i komandirov ob#edinenij, dislocirovannyh vo frontovoj zone». *Trend.az*, [Speech by the President of Azerbaijan Ilham Aliyev at an operational meeting with the participation of the leadership of the Ministry of Defense and commanders of the formations deployed in the front zone. *Trend.az*, 25 October 2020] 25 oktyabrja 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3323435.html>. Dostupno: 19.08.2021 (In Russian)
4. «Vystuplenie prezidenta Azerbajdzhana Il'hama Alieva na otkrytii v Baku Parka voennyh trofeev». *Trend.az*, [Speech by the President of Azerbaijan Ilham Aliyev at the opening of the War Trophy Park in Baku. *Trend.az*, 12 April 2021] 12 aprelja 2021, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3407635.html>. Dostupno: 19.08.2021 (In Russian)
5. «Interv'ju prezidenta Azerbajdzhana Il'hama Alieva Azerbajdzhanskomu televideniju». *Trend.az*, [Interview of the President of Azerbaijan Ilham Aliyev to Azerbaijan Television. *Trend.az*, 20 April 2020] 20 aprelja 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3411932.html>. Dostupno: 19.08.2021 (In Russian)
6. «Interv'ju prezidenta Azerbajdzhana rossijskomu informagentstvu "Interfaks"». *Trend.az*, [Interview of the President of Azerbaijan to the Russian news agency "Interfax". *Trend.az*, 28 October 2020] 28 oktyabrja 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3325136.html>. Dostupno: 19.08.2021 (In Russian)
7. «Interv'ju prezidenta Azerbajdzhana Il'hama Alieva telekanalu "Al'-Arabiya"». *Trend.az*, [Interview of President of Azerbaijan Ilham Aliyev to "Al'-Arabiya" TV channel. *Trend.az*, 4 October 2020] 4 oktyabrja 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3310632.html>. Dostupno: 19.08.2021 (In Russian)
8. «Obrashhenie prezidenta Il'hama Alieva k narodu». *Trend.az*, [Address of President Ilham Aliyev to the people. *Trend.az*, 1 December 2020] 1 dekabrja 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3342872.html>. Dostupno: 19.08.2021 (In Russian)

9. «Obrashhenie prezidenta Il'hama Alieva k narodu». *Trend.az*, [Address of President Ilham Aliyev to the people. *Trend.az*, 31 December 2020] 31 dekabrja 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3358457.html>. Dostupno: 19.08.2021 (In Russian)

10. «Rech' prezidenta Azerbajdzhana Il'hama Alieva na vstreche s delegaciej vo glave s ministrom nacional'noj oborony Tureckoj Respubliki Hulusi Akarom». *Trend.az*, [Speech of the President of Azerbaijan Ilham Aliyev at the meeting with the delegation headed by the Minister of National Defense of the Republic of Turkey Hulusi Akar. *Trend.az*, 31 December 2020] 31 dekabrja 2020, <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3358331.html>. Dostupno: 19.08.2021 (In Russian)

11. Karandashov, Vladimir. Informacionno-psihologicheskaja vojna i informacionnaja bezopasnost' gosudarstva. [Information and psychological warfare and information security of the state.] <http://www.geopolitika.narod.ru/Geopolitik/inform-psichvoina.htm>. Dostupno: 19.08.2021 (In Russian)

12. Pochepcov, Georgij. Informacionnye vojny. Vakler, Moskva, [Information Wars, Vakler, Moscow] 2000. (In Russian)

ԱՂԻՔԵԶԱՆԱԿԱՆ ԶԱՐՈՉՉՈՒԹՅԱՆ ԹԵՉԵՐԸ 44-ՕՐՅԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ

ԱՆԺԵԼԱ ԷԼԻՔԵԳՈՎԱ

*Հայ-Ռուսական համալսարանի դասախոս,
քաղաքական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Հոդվածի նպատակն է 2020 թվականի աշնանը՝ 44-օրյա պատերազմի ընթացքում, ադրբեջանական կողմի մշակած և օգտագործած հիմնական քարոզչական թեզերի սահմանումն ու վերլուծությունը: Հեղինակի խնդիրն է բացահայտել այնպիսի նոր թեզեր, որոնք հետագայում կարող են ձևավորել Հայաստանի և ԼՂՀ-ի դեմ տեղեկատվական պատերազմի հիմնական միտումները: Հոդվածի հեղինակն աշխատանքի առաջին փուլում, որպես տվյալների հավաքագրման գործիք, օգտագործել է ադրբեջանական ՉԼՄ-ների մշտադիտարկման արդյունքները, պաշտոնատար անձանց ելույթները, մամուլ հաղորդագրություններն ու պետական կառույցների հայտարարությունները, փորձագետների ու լրբիստների կարծիքները: Հաջորդ փուլերում կիրառվել է տեքստերի կառուցվածքային ու բովանդակային վերլուծության մեթոդը:

Արդյունքում հեղինակը առանձնացրել ու դասակարգել է ադրբեջանական քարոզչության հիմնական մեզաթեզերը, թեզերն ու միկրոթեզերը, վերլուծել ապագայում կատարվելիք աշխատանքի առանցքային ուղղությունները, մշակել առաջարկներ հայկական կողմի համար:

Ադրբեջանը ապագայում կակտիվացնի գրավյալ տարածքներում առկա ներուժի ու հնարավորությունների գրավչությունը ներկայացնելու փորձերը, ջանքեր կներդնի՝ Ադրբեջանի քաղաքացիների շրջանում բարձրացնելու հայրենասիրական ոգին, ինչպես նաև ցուցադրելու Ադրբեջանի առավելությունները Հայաստանի և ԼՂՀ-ի նկատմամբ:

Ելնելով վերոգրյալից՝ ադրբեջանական քարոզչությանը դիմակայելու համար հայկական կողմը պետք է մշակի և ձևակերպի պաշտոնական հստակ դիրքորոշում

դարաբաղյան հակամարտության կարգավորման առանցքային հարցերի շուրջ՝ բխող հետպատերազմական իրականությունից, պետական կառույցների հետ համընթաց ու համաձայնեցված՝ առաջ տանի իր այդ դիրքորոշումը, ազդարարի հակաթեզերը, ինչպես նաև միջազգային կառույցներում, արտասահմանյան լրատվամիջոցներում և միջազգային այլ հարթակներում ապացույցներ ներկայացնի Ադրբեյջանի կատարած ռազմական հանցագործությունների մասին:

Հիմնաբառեր՝ *Ադրբեյջան, Հայաստան, Արցախ, տեղեկատվական պատերազմ, քարոզչություն, 44-օրյա պատերազմ, ապատեղեկատվություն:*

THESES OF AZERBAIJANI PROPAGANDA DURING THE 44-DAY WAR

ANZHELA ELIBEGOVA

*Russian-Armenian University, Lecturer;
Ph.D. in Political Science, Associate Professor,
Yerevan, Republic of Armenia*

This article is aimed to figure out and analyze the main theses of Azerbaijani propaganda, developed and used during the 44-day war in the fall of 2020. The author's task is to identify new theses that will further determine the main trends in the information war against Armenia and the NKR.

In this work, the author firstly uses the monitoring of Azerbaijani media, speeches of officials, press releases and statements of government agencies, opinions of experts and lobbyists as a tool for collecting data. At further stages, the method of structural and content analysis of texts is used.

As a result, the author outlined and structured the main mega-theses, theses and micro-theses of Azerbaijani propaganda, analyzed the key areas of work in the future, and worked out recommendations for the Armenian side.

In particular, Azerbaijan intends to intensify the presentation of the potential and opportunities in the occupied territories, direct efforts to raise the patriotic spirit among the Azerbaijani citizens, as well as keep demonstrating the politico-military and economic superiority over Armenia and NKR in the future.

Proceeding from this, in order to counteract the work of Azerbaijani propaganda, the Armenian side needs to develop and set out a clear official position on key issues of the Karabakh conflict settlement in accordance with the post-war realities, to consistently promote its position, antitheses, as well as present evidence of Azerbaijan's war crimes in international structures, foreign media and on international platforms.

Keywords: *Azerbaijan, Armenia, Artsakh, information war, propaganda, 44-day war, disinformation.*

**ՆԵՐՊԵՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԹՈՒՐԵԻԱՅԻ ՈԱԶՄԱԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ՎԱՐՔԱԳԾԻ ՎՐԱ
ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԵՎ 44-ՕՐՅԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐՈՒՄ.
ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ***

ՀՏԴ 327

DOI: 10.52063/25792652-2021.3-195

ԼԵՎՈՆ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

*Երևանի պետական համալսարանի քաղաքական ինստիտուտների և
գործընթացների ամբիոնի դոցենտ,
ԵՊՀ գիտական քարտուղար, պատմական գիտությունների թեկնածու,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
levonhovsepyan@ysu.am*

Հոդվածի նպատակը Արցախյան 44-օրյա պատերազմում Թուրքիայի ուղղակի ու բացահայտ ներգրավվածության հարցում ներթուրքական / ներպետական գործոնների ու դրանց կերպափոխումների վերհանումն է Արցախյան առաջին և 44-օրյա պատերազմներում Թուրքիայի վարքագծի համեմատական վերլուծության շրջանակում:

Մասնագիտական շրջանակներում թեև հաճախ Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը և խնդրո առարկա պատերազմում ներգրավվածությունը բացատրվում է առավելապես միջազգային համակարգի, աշխարհաքաղաքական գործընթացների տրամաբանության շրջանակում, նվազ կարևոր չեն ներպետական գործոնների ազդեցությունն ու նշանակությունը, քանի որ պետության արտաքին ու անվտանգային քաղաքականությունը կախված է ներպետական/ներքին գործոններից ու փոփոխականներից:

Ուստի խնդիր է դրվել համեմատական վերլուծության միջոցով վերհանել Թուրքիայի բացահայտ ռազմական ներգրավվածության հարցում ներպետական խթանող գործոնները՝ դրանք դիտարկելով ներպետական զսպման և հակակշռման մեխանիզմի չեզոքացման, որոշումների կայացման մոնոպոլիզացիայի, ռազմական հզորության և փորձառության համատեքստում:

Հոդվածի հիմնական պնդումն այն է, որ քննարկվող ներպետական/միավորային մակարդակի գործոնների փոխակերպումները Էական նշանակություն ունեցան Արցախյան վերջին պատերազմում Թուրքիայի բացահայտ ռազմական ներգրավման և ընդհանրապես արտաքին ու տարածաշրջանային ագրեսիվ անվտանգային քաղաքականության ուղեգծի որդեգրման վրա:

Հիմնաբառեր՝ Թուրքիա, Ադրբեջան, Արցախյան պատերազմ, ռազմական ներգրավվածություն, արտաքին ու անվտանգային քաղաքականություն, Դեմիրել, Օզալ, Էրդողան:

* Հոդվածը ներկայացվել է 17.11.2021թ., գրախոսվել՝ 23.11.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 25.12.2021թ.:

Ներածություն

Հարավային Կովկասը դարձավ Թուրքիայի ներգրավվածությամբ իրավիճակի ապակայունացման ու ռազմական գործողությունների հերթական թատերաբեմը Սիրիայից, Լիբիայից, Արևելյան միջերկրածովյան տարածաշրջանից հետո: 2020թ.-ի սեպտեմբերի 27-ին Արցախի դեմ սանձազերծված ադրբեջանական լայնամասշտաբ պատերազմում Թուրքիան ունեցավ ուղղակի, առանցքային ներգրավվածություն՝ ի տարբերություն Արցախյան առաջին պատերազմի: Թուրքական ներգրավվածությունն ընդգրկում էր ռազմական գործի բոլոր ոլորտները՝ դոկտրինալ հարթությունից մինչև ռազմատեխնիկական մատակարարում, օպերատիվ-մարտավարական պլանավորում, ղեկավարումից հետախուզություն¹ (Взгляд 2020; mfa.am 02.10.2021): Ռուսական ռազմադիվանագիտական աղբյուրների համաձայն՝ ռազմական գործողությունների համակարգման, ղեկավարման և խորհրդատվության գործում ներգրավված է եղել թուրքական բանակի շուրջ 600 զինվորական, իսկ ռազմական գործողությունների ղեկավարմանը տեղում մասնակցություն են ունեցել Թուրքիայի պաշտպանության նախարար Հ. Աքարը և ցամաքային ուժերի հրամանատար Ռ. Դյունդարը (Комерсантъ 2020): Թուրքիան ակտիվորեն ներգրավեց նաև իր հովանավորության տակ գտնվող սիրիական խմբավորումների վարձկան-զինյալներին (mfa.am 01.11.2021), ինչը հաստատվեց տարբեր պետությունների ու կազմակերպությունների կողմից: Վերջին տարիներին Իրաքում, Սիրիայում ու Լիբիայում իր ռազմաքաղաքական նպատակների իրականացման գործում լուրջ ռեսուրս դարձած ջիհադական զինյալ խմբավորումների զինյալների միջոցով Թուրքիան պրոքսի պատերազմի իր փորձառությունը կիրառեց նաև Արցախի դեմ պատերազմում: Անկարան չափազանց ակտիվ դերակատարություն ունեցավ նաև արտաքին քաղաքական ու տեղեկատվական հարթություններում, ինչը հիմք է տալիս ենթադրելու պատերազմի՝ Անկարայում մակրակրկիտ պլանավորված լինելու մասին:

Արդյունքում Թուրքիան Եականորեն նպաստեց ադրբեջանական կողմի հաղթանակին և ապահովեց Հարավային Կովկասում իր ռազմաքաղաքական ազդեցության Եական մեծացումը: Հարավային Կովկասը դարձավ Երդողանի ագրեսիվ ու ծավալապաշտական հավակնությունների հերթական թատերաբեմը՝ կյանքի կոչելով 2015 թ.-ի իր այն հայտարարությունը, որ «Եթե Թուրքիան 1990-ականների սկզբներին ներկայիս պես հզոր լիներ, Լեռնային Ղարաբաղում պատերազմ չէր լինի», այսինքն՝ թույլ չէր տրվի ադրբեջանական կողմի պարտությունը (Հովսեփյան 46): Այս համատեքստում 44-օրյա պատերազմում բարձր գնահատելով Թուրքիայի և նախագահ Էրդողանի չափազանց մեծ դերակատարությունը՝ 2021թ.-ին Ադրբեջանի նախագահը հայտարարեց, որ «Եթե պատերազմի ընթացքում Թուրքիան այլ առաջնորդ ղեկավարելիս լիներ, Անկարան չէր կարող այդչափ խիզախ որոշումներ կայացնել» (Yeni Şafak 2021):

Թուրքական ուղղակի ու բացահայտ մասնակցությունն աննախադեպ էր նաև այն տեսանկյունից, որ առաջին անգամ Անկարան ուղղակի ռազմական մասնակցություն ունեցավ Մոսկվայի հեգեմոնիկ ազդեցության գոտի համարվող հետխորհրդային տարածքում (Буря на Кавказе 31, 41):

Մասնագիտական քննարկումներում պատերազմի և դրանում թուրքական ներգրավվածության գործոնների հարցում առավելապես ուշադրություն է կենտրոնացվում աշխարհաքաղաքական բաղադրիչի վրա, այսինքն՝ այն միջազգային ու տարածաշրջանային գործոնների, որոնք հնարավոր դարձրին ոչ միայն պատերազմը, այլ նաև հենց Թուրքիայի ներգրավվածությունը: Չժխտելով

¹ Որոշ տվյալներով՝ ռազմական գործողությունների կազմակերպման գործում մասնակցություն են ունեցել Թուրքիայի ցամաքային զորքերի օպերատիվ վարչության պետ Բ. Էրսայի գլխավորած զինվորականների խումբը, իսկ պլանավորման գործողություններում՝ ցամաքային ուժերի 3-րդ բանակի հրամանատար Շ. Օնգայը:

միջազգային ու տարածաշրջանային գործընթացների, միջազգային համակարգի առանցքային ազդեցությունը Թուրքիայի դերակատարության վրա՝ այդուհանդերձ չափազանց կարևոր է և ուշադրության արժանի ներթուրքական/ներպետական գործոնների, գործընթացների ու դրանց կերպափոխումների ազդեցության վերհանումը, քանի որ պետության արտաքին ու անվտանգային քաղաքականությունը կախված է ներպետական/ներքին գործոններից ու փոփոխականներից: Կործնեք վերհանել այն գործոնները, որոնք հնարավորություն տվեցին Թուրքիային անկաշկանդ ու ինքնավստահ կերպով ներգրավվել Արցախի դեմ աղբյուրաշրջանական ագրեսիայում:

Որո՞նք էին այն ներքին/ներպետական գործոնները, դրանց կերպափոխումները, որոնք հնարավոր դարձրին Արցախյան 44-օրյա պատերազմում Թուրքիայի ռազմական միջամտությունը՝ ի տարբերություն Արցախյան առաջին պատերազմի: Դրանք կարող ենք դիտարկել ներպետական զսպման և հակակշռման մեխանիզմի չեզոքացման, որոշումների կայացման մոնոպոլիզացիայի և ռազմական հզորության ու փորձառության համատեքստում:

Թուրքիայի վարքագիծը սահմանափակող ներքին/ներպետական գործոններն Արցախյան առաջին պատերազմում

Նախ ներպետական մակարդակում տեղի են ունեցել այնպիսի էական կերպափոխումներ, որոնք ուղղակիորեն ազդում և կանխորոշում են արտաքին ու անվտանգային քաղաքականությունը: Երկարատև, կայուն իշխանության պահպանումը վերաճեց ավտորիտար կառավարման համակարգի, երբ արտաքին ու անվտանգային քաղաքականության վրա ազդող ներպետական սեգմենտների շրջանակը էականորեն նվազեց: Կառավարման համակարգի փոփոխությունը, Նախագահ Էրդողանի անսահմանափակ լիազորություններն ու անձնիշխանության հաստատումը հանգեցրին որոշումների կայացման միակենտրոնության: Երկրում այլևս չեզոքացված է ներպետական հակակշիռների և փոխզսպումների Նախկին համակարգը, երբ արտաքին ու անվտանգային քաղաքականության ոլորտում գործում էր Նախագահ-վարչապետ-ԱԳՆ-ԳՇ-պետական, քաղաքական այլ ինստիտուտներ փոխզսպման մեխանիզմը, ինչպես օրինակ՝ Ղարաբաղյան առաջին պատերազմի ժամանակ: Պատկերավոր ասած՝ Էրդողանի համար այլևս չկար «Դեմիրել-Թորումթայ-ԱԳՆ» կաշկանդող հանգամանքը, ինչպես 1990-ականների սկզբին Նախագահ Թ. Օզալի հավակնոտ քաղաքականության պարագայում: Հայտնի է, որ Օզալը 1991թ.-ին Ծոցի պատերազմում Թուրքիայի ներգրավման ակտիվ կողմանկիցն էր և այդ ուղղությամբ ջանք չէր խնայում: Նա ցանկանում էր ուժեր ուղարկել Կոալիցիայի կազմում ռազմական գործողություններին մասնակցելու Նպատակով, սակայն տեղի է տվել այդ հարցում գիևճորականության և բյուրոկրատիայի ընդդիմությանը (Weymouth): Այդ հարցում սկզբունքային ու առանցքային հակակշռող գործոններից էր գինված ուժերի գլխավոր շտաբը (ԳՇ) Ն. Թորումթայի գլխավորությամբ: Վերջինս երկար ջանք է գործադրել ակտիվ ռազմական դիրքորոշում որդեգրելու հարցում Օզալի ճնշումներին դիմագրավելու համար՝ Նախագահի ռազմատեսչ մոտեցումը որակելով որպես «մոլխաղ, արկածախնդրություն» (Mufiti 44, 49): Օզալը Նաև 1990-ականների սկզբներին Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությամբ պայմանավորված՝ Հայաստանի դեմ ագրեսիվ ու Նաև ռազմական միջամտության ակտիվ կողմանկիցն էր: Նա նույնիսկ ուղղակի ռազմական միջամտության սպառնալիքներ էր հնչեցրել Հայաստանի հասցեին, ինչն արտաքին գործերի Նախարար Հ. Չեթինի հետ անհամաձայնության ու լարվածության պատճառ էր դարձել (Balci 317):

Չնայած մի շարք այլ գործոններ ևս կանխեցին Թուրքիայի հնարավոր ռազմական միջամտությունը, այդուհանդերձ, կարևոր նշանակություն ունեցավ ներպետական հավասարակշռության հարցը, քանի որ ներպետական դերակատարների շրջանում չկար միասնական մոտեցում և որոշում: Դեմիրել-Օզալ

մրցակցությունն ու հակասությունները շատ դեպքերում արտաքին քաղաքական որոշումների կայացման վրա թողնում էին իրենց ազդեցությունը: Դեմիրելն առավել հավասարակշռված, զգուշավոր արտաքին քաղաքական ուղեգծի կողմանկից էր, մինչդեռ Օզալը հակված էր ռիսկային ու ագրեսիվ լուծումների, օրինակ՝ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի պարագայում: ԱԳՆ-ն, որը վերահսկվում էր Դեմիրելի կողմից, առավել հակված էր դիվանագիտական գործընթացին, մինչդեռ Օզալը փորձում էր «ճոճել թուրքական սուրը և ատամներ ցույց տալ» (Pope): Պատերազմի ժամանակ Անկարան մերժեց ռազմական դաշինք կնքելու և փաստորեն փոխօգնության պարտավորություններ ստանձնելու ադրբեջանական կողմի առաջարկը, իսկ թուրքական հասարակական-քաղաքական ազգայնական շրջանակներում թուրքական կառավարությունը շարունակ լուրջ քննադատության էր ենթարկվում Անկարայի ոչ վճռական նման կեցվածքի պատճառով (Mufti 46, 47): Դեմիրելը 1993թ.-ին մերժեց հայկական ուժերի կողմից Զարվաճառի ազատագրման ռազմագործողության ժամանակ տարածքից ադրբեջանցիների տեղափոխման նպատակով ռազմատրանսպորտային ուղղաթիռներ հատկացնելու՝ Ադրբեջանի նախագահ Էյխբեյի խնդրանքը՝ դա համարելով վտանգավոր քայլ, ինչը Թուրքիային կարող էր ներքաշել հակամարտության մեջ և տանել Ռուսաստանի հետ առճակատման (Bolukbasi 85): Մինչդեռ 1993թ.-ի մարտին Օզալի հրամանով արդեն թուրքական զինված ուժեր էին տեղակայվել Հայաստանի հետ սահմանին՝ սպասելով հրամանի (Üstel):

Օզալի ու Դեմիրելի միջև կատաղի մրցակցությունը էականորեն խանգարում էր նրանց միջև համագործակցությանը (Hale 139), այդ թվում՝ արտաքին քաղաքականության հարցերում միասնական դիրքորոշման ու պետության վարքագծի առումով: Եթե նախագահ Օզալն առաջ էր մղում կոշտ ու ագրեսիվ իր մոտեցումը, վարչապետ Դեմիրելը չկիսելով այն՝ շեշտում էր խաղաղ ճանապարհով խնդրի հանգուցալուծման անհրաժեշտությունը (Hale 212): Ս. Կորնելը 1990-ական թվականներին Արցախյան պատերազմում Թուրքիայի ուղղակի չներքաշման պատճառների թվում ընդգծում է քննալական ավանդական արտաքին քաղաքական դոկտրինի (տեսլականի) գերակայության գործոնը, որն արտերկրում ռազմական միջամտությունն ու ներգրավումը դիտարկում էր որպես արկածախնդրություն: Վերջինիս դիտարկմամբ՝ պատերազմին միջամտության հարցում պետական, քաղաքական ու ռազմական տարբեր հատվածների մոտեցումների ու դիրքորոշումների հակասություններով պայմանավորված ներքին հավասարակշռությունը գերծ պահեց կոշտ միջոցների դիմելու քայլերից, և դեռ կասկածելի է, թե արդյոք զինվորականությունը կհետևեր ուղղակի միջամտության հրամանին (Cornell 370): Սա ամենևին չի նշանակում, որ թուրքական զինվորականությունը Հայաստանը չէր ընկալում որպես սպառնալիք: Հիմնական խնդիրը պետության մեջ առանցքային դերակատարների միջև որոշումների կայացման ինստիտուցիոնալ բարդ մեխանիզմի առկայությունն էր:

Ընդհանրապես 1990-ականների սկզբներին և հաջորդ մի քանի տարիներին միմյանց հաջորդող կռիվներն թույլ կառավարությունները, փխրուն տնտեսությունը և քրդական գործոնի ակտիվացմամբ պայմանավորված գործողությունները թույլ չտվեցին Թուրքիային ազդեցիկ դերակատարություն ստանձնել Հարավային Կովկասում (Kirişci, Moffatt 71): Բացի արտաքին համակարգային գործոններից, պետության մեջ հակակշիռների ու փոխզսպման առկայությունը մեծ հաշվով խոչընդոտեց Արցախյան առաջին պատերազմում Թուրքիայի ուղղակի ներքաշումը: Վարչապետ Դեմիրել-նախագահ Օզալ մրցակցությունը, տարբեր քաղաքական նախապատվություններն ու մոտեցումները բացասաբար անդրադարձան Արցախյան պատերազմում Թուրքիայի միասնական ու հստակ գործողությունների առումով:

Այս համատեքստում հարկ է հաշվի առնել նաև արտաքին քաղաքական և աշխարհաքաղաքական «անորոշության» հանգամանքը, երբ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո

առաջացած աշխարհաքաղաքական նոր միջավայրում Թուրքիայի իշխանությունները չունենին հստակ ձևակերպված արտաքին քաղաքական ուղեգիծ նորանկախ հանրապետությունների հետ հարաբերությունների հարցում՝ չնայած տարերային էյֆորիկ մոտեցումներին: Թուրքիայի ռազմավարական շահերի ձևակերպումն ու բյուրեղացումն այդ ուղղությամբ, այդ թվում՝ Ադրբեջանի հետ հարաբերություններում ձևավորվեց ավելի երկարաժամկետ կտրվածքում: Բացի այդ, դեռևս չկային այդ շրջանում Ռուսաստանի հետ ռազմաքաղաքական բազմաշերտ շփումների և հակամարտահամագործակցային այն փորձառությունն ու պատկերացումները, որոնց յուրացումն ու վերագնահատումը տեղի էր ունենալու հետագա տասնամյակներում:

Ընդհանուր առմամբ, ընդունված է, որ Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը առավելապես հիմնվում էր զգուշավորության, պասիվության ու ստատուս-քվոյի պահպանության սկզբունքի վրա (Mufti 45), ինչը ռազմաբյուրոկրատական դոմինանտ էլիտայի ռազմավարական մտածողության անքակտելի մասն էր: Չնայած արդեն 1990-ականներից թուրքական վերլուծական խոսույթում կոչեր էին հնչում «խաղաղություն աշխարհում, խաղաղություն հայրենիքում» քեմալական կարգախոսի վրա հիմնված զգուշավոր արտաքին քաղաքականությունից ձերբազատվելու և աշխարհաքաղաքական իրողություններին ադապտացվելու անհրաժեշտության մասին (Mufti 46):

Թուրքիայի վարքագիծը սահմանափակող ներքին/ներպետական գործոնների փոխակերպումների ազդեցությունը 44-օրյա պատերազմում թուրքական ներգրավվածության հարցում

Ներկայում արտաքին ու անվտանգային քաղաքականության որոշումն ու իրականացումը մենաշնորհված է նախագահի գլխավորությամբ հավակնոտ ու կոնֆլիկտոգեն նեղ էլիտայի կողմից, չեզոքացված է ներպետական զսպման ու հակակշռման՝ նախկինում եղած համակարգը: Արտաքին ու անվտանգային քաղաքականության որոշման հարցում առանցքային դերակատար գինվորականության գործոնայնությունը ևս չեզոքացված է: Արտաքին-անվտանգային քաղաքականության որոշման ու մշակման հարցում գործում է նախագահի գլխավորությամբ նեղ խորհրդատվական շրջանակ, որոնք ոչ միայն կիսում են Էրդողանի ծավալապաշտական հավակնություններն ու արտաքին քաղաքական տեսլականը, այլև կոչված են սպասարկելու դրանք:

Ինչ վերաբերում է գինվորականության դերակատարությանը՝ որպես անվտանգային որոշումների կայացման վրա ազդող նախկին առանցքային դերակատարի, ապա այն վերածվեց Էրդողանի արտաքին քաղաքականության տեսլականը սպասարկող հյուս-հնազանդ հավաքական սուբյեկտի: Թուրքիայի նախագահի խոսնակ Ի. Զալընը, որ արտաքին քաղաքականության ձևավորման վրա ազդեցություն ունեցող և Էրդողանի մերձավոր շրջապատի կարկառուն ներկայացուցիչներից է, 2021թ.-ի սեպտեմբերին ուշագրավ խոստովանություն արեց Արցախյան 44-օրյա պատերազմում Թուրքիայի ուղղակի մասնակցության մասին՝ նշելով, որ Սիրիայից ու Լիբիայից հետո թուրքական բանակի 3-րդ միջամտությունն իրականացվել է Լեռնային Ղարաբաղում, և թուրքական զինված ուժերի, հետախուզության ու այլ գերատեսչությունների մասնակցությամբ ապահովվել Ադրբեջանի հաղթանակը (Cumhuriyet 2021): Նա կարևորել էր Թուրքիայի գործուն աջակցությամբ Ադրբեջանի հաղթանակը նաև այլ տեսանկյունից՝ նշելով, որ թուրքական բանակը վերադարձել է իր «հիմնական առաքելությանը», և փաստորեն 2016թ.-ի հուլիսի 15-ի ռազմական հեղաշրջման փորձից հետո բանակում իրականացված մաքրագրումների ու վերաձևումների արդյունքում հնարավոր են դարձել թուրքական բանակի ռազմական միջամտություններն իր հարևանությամբ՝ Սիրիայում, Լիբիայում ու Հարավային Կովկասում (Cumhuriyet 2021): Այս

հայտարարությունը բացի Արցախի դեմ պատերազմում Թուրքիայի ուղղակի մասնակցության ու ներգրավվածության մասին բարձր մակարդակով խոստովանության, կարևոր է նաև վերջին տարիներին Թուրքիայի անվտանգային քաղաքականության միտումները և դրա վրա ներազդող գործոնները հասկանալու տեսանկյունից:

2016թ.-ի օգոստոսին Սիրիա թուրքական ներխուժումը տեղի ունեցավ հուլիսյան ռազմական հեղաշրջման փորձից հետո, ինչը պայմանավորված էր նաև այն հանգամանքով, որ այդ հարցում ակնհայտ ընդդիմացող բարձրաստիճան գինվորականները հեռացված կամ ձերբակալված էին (Kenez): Սիրիա ռազմական ներխուժումից առաջ գինյալ խմբավորումներին զենքի մատակարարումներն իրականացվում էին Էրդողանի հովանավորությունը վայելող Յատուկ նշանակության ուժերի հրամանատար Չեքայի Աքսաքալըի և Ազգային հետախուզական կազմակերպության (MIT) միջոցով՝ հաճախ շրջանցելով գլխավոր շտաբի ղեկավարությանը¹ (Bozkurt): Թուրքական ռազմական ներխուժումը Սիրիա հնարավոր դարձավ նաև այդ հարցում ակնհայտ ընդդիմացող բարձրաստիճան գինվորականների հետ հեղաշրջման փորձի հետ կապված «հաշվեհարդարից» հետո: Փոխարենը հատուկ ծառայությունների հետևողական «մշակման» արդյունքում գինված ուժերում բարձր պաշտոնների նշանակվեցին այն գինվորականները, որոնք ամբողջությամբ կիսում են Էրդողանի տեսլականը կամ առնվազն չեն ընդդիմանում: Անշուշտ, 2016թ.-ին ձախողված հեղաշրջման փորձը կարելի է համարել Թուրքիայի նորագույն պատմության հերթական շրջափուլի մեկնակետ, ինչն արմատական փոփոխությունների առիթ դարձավ այդ երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքական ուղեգծերի համար՝ Անկարային դարձնելով տարածաշրջանային ամենախնդրահարույց ու վտանգավոր դերակատարներից մեկը: Դա նաև Թուրքիայի կամ ավելի շուտ Էրդողանական «Նոր Թուրքիայի» (Christofis 11-32) արտաքին-անվտանգային քաղաքականության սկզբնավորման ու կոնսոլիդացման մեկնակետն էր, երբ պաշտոնական Անկարան անցավ ռազմական ուժերի կիրառման իր նոր ռազմավարության ակտիվ կիրառմանը տարբեր թատերաբեմերում:

Չինվորականությունն ու բանակը այլևս գտնվում են նախագահի ոչ միայն լիարժեք վերահսկողության, այլև ինչ-որ առումով նաև արժեքային-գաղափարական պարտադրանքի ու ազդեցության ներքո: Բանակի հրամանատարության սերտաճումը քաղաքական իշխանությունների հետ հնարավորություն տվեց անվտանգային ու արտաքին քաղաքական ոլորտում հանդես գալ անկաշկանդ, ագրեսիվ ու համարձակ դիրքերից:

Վերջին տարիներին Էրդողանը լիակատար վերահսկողություն է հաստատել ոչ միայն գինվորականության ու բանակի, այլև պետական մյուս ինստիտուտների նկատմամբ՝ զրկելով նրանց նախկինում ունեցած ազդեցիկ ինստիտուցիոնալ, ինքնավար դերակատարությունից: Արտաքին գործերի նախարարությունը, որ ավանդաբար եղել է Թուրքիայի կայացած պետական առանցքային ինստիտուտներից, կորցրել է առանցքային սուբյեկտայնությունը: Այն ավելի շատ ստորադասված է նախագահական ապարատին, իսկ որոշումների կայացման հարցում Էական կշիռ չունի՝ վերածվելով ավելի շուտ դիվանագիտական-արարողակարգային դերակատարի (Neset, Aydın, Bilgin, Gürcan and Strand): ԱԳՆ-ի սուբյեկտայնության կորուստն ավելի ցայտուն սկսեց երևալ Ա. Դավութօղլուի՝ գերատեսչության ղեկավարի պաշտոնից

¹ Ուշագրավ է, որ Աքսաքալըի սիրիական արկածախնդրությանը և Թուրքիային Սիրիայում պատերազմի մեջ ներքաշելու ընդդիմացել է հատուկ նշանակության ուժերի գեներալ Սեմի Թերզին, ով ԳԸ-ին զեկույցներ էր ներկայացրել Աքսաքալըի և ԱԶԿ-ի ընդհատակյա գործողությունների մասին: 2016թ. ռազմական հեղաշրջման փորձի գիշերը Աքսաքալըի հրամանով գեներալ Թերզին գնդակահարվեց հատուկ նշանակության ուժերի ենթասպայի կողմից:

հեռանալուց հետո: Մյուս կարևոր հանգամանքն այն է, որ գերատեսչության կադրային կազմի ապահովման համակարգը խախտվեց, երբ սկսեցին գերակշռել քաղաքական ու կուսակցական նախապատվություններով կադրային նշանակումները, ինչը գերատեսչության պրոֆեսիոնալ սուբյեկտայնության թուլացման վրա ոչ պակաս ազդեցություն է ունեցել:

Բացի այդ, ԱԶԿ-ի և Ազգայնական շարժում կուսակցության (ԱԶԿ) քաղաքական դաշինքի արդյունքում գերատեսչությունում սկսեցին ամրանալ ազգայնամոլների դիրքերը, քանի որ ԱԶԿ-ն ստացել էր կադրային ապարատը համալրելու իր մասնաբաժինը գյուլենականների «վիոլկների որսից» հետո: Կարևոր գործոն է նաև երկրում ազգայնականության վերելքը, որը քաղաքական առումով ամրագրվեց ԱԶԿ-ԱԶԿ դաշինքով, երբ պետության անվտանգային ու արտաքին քաղաքականության նախապատվությունների ու տեսլականի հարցում առկա էր ամբողջական համընկնում: Այդ քաղաքական դաշինքը գաղափարախոսական առումով ցույց տվեց իսլամական-ազգայնական միաձուլման կենսունակությունն ու հասարակության շրջանում դրա աջակցության աճը (Pitel): Այսինքն՝ երկրում ազգայնամոլական տրամադրությունների աճը կոչված էր ոչ միայն ապահովելու հանրային միասնականություն, այլև սպասարկելու և լեգիտիմացնելու ռազմատենչ արտաքին ու անվտանգային քաղաքականության հավակնությունները: Ազգայնամոլների աճող ազդեցությունը Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության վրա ենթադրում էր ագրեսիվ ու ռազմատենչ արտաքին քաղաքականություն (Ulgen): 2016թ.-ին ներքին ու արտաքին քաղաքականության մեջ սկսվեց վերաանվտանգայնացման ու միլիտարիզացման ժամանակաշրջան, երբ տարածաշրջանային քաղաքականության մեջ սկսեց առաջնայնություն տրվել ռազմական ուժին, ինչը պայմանավորված էր նաև պաշտպանական համակարգում գրանցած հաջողություններով, արդիականացմամբ ու զգալի չափով ինքնաբավության ձեռքբերմամբ: Սիրիայում, Լիբիայում ռազմական միջամտությունների փորձն ու որոշակի հաջողությունները լրացուցիչ ինքնավստահություն հաղորդեցին Թուրքիային՝ ռազմական ուժի վրա հիմնված արտաքին ու տարածաշրջանային քաղաքականության իրականացման առումով: Դա հանգեցրեց Էլիտայի մոտ ռազմական ինքնավստահության մակարդակի բարձրացման:

Վերջին 15 տարիներին հետևողական քայլեր իրականացվեցին ռազմական կարողությունների ու հնարավորությունների մեծացման ուղղությամբ՝ ապահովելով որոշակի ռազմական ինքնաբավություն: Ռազմական ներուժով ու կարողություններով ժամանակակից Թուրքիան Եականորեն տարբերվում է 1990-ականների Թուրքիայից: ԱԶԿ-ի իշխանության շրջանում գրանցած տնտեսական աճի ցուցանիշները մեծացրեցին ռազմական ոլորտում հատկացումների ծավալները՝ նպաստելով ռազմական լայնածավալ արդիականացմանը: Երդողանի ագրեսիվ արտաքին քաղաքականությունը սնուցող կարևոր, առանցքային գործոններից է տեղական ռազմաարդյունաբերական համալիրի զարգացումը, ինչը մեծացնում է ոչ միայն ուժային գործոնի ուղղակի կիրառման, դաշնակից ու հովանավորյալ երկրներին զինելու և ռազմաքաղաքական իր դերը բարձրացնելու հնարավորությունները, այլև ապահովում է հովանավորյալ պրոքսի ուժերի ռազմատենչական մատակարարման հուսալիությունը:

Նշենք, որ միայն 2020թ.-ի սեպտեմբեր ամսվա ընթացքում, երբ Արցախի դեմ սանձազերծվեց ադրբեջանական ագրեսիան, ռազմաարդյունաբերական հատվածից ամենաշատ արտահանումն իրականացվել է Ադրբեջան՝ կազմելով ավելի քան 77 մլն դոլար (Akşam 2020): Իսկ ողջ 2020թ.-ին Թուրքիայից Ադրբեջանին մատակարարվել է 260 մլն դոլարը գերազանցող սպառազինություն և ռազմական նշանակության արտադրանք (Türk Savunma ve Havacılık Sanayii İhracatı ve 2020 yılı Raporu): 1990-ականների սկզբին Թուրքիան ռազմական ու աշխարհաքաղաքական առումով չուներ

այդ ինքնաբավությունն ու ինքնավստահությունը, ինչը ևս կաշկանդող հանգամանք էր:

Չափազանց կարևոր գործոն էր Թուրքիայի մասնակցության տեսանկյունից նաև այն, որ ի տարբերություն Արցախյան առաջին պատերազմի՝ Թուրքիայի ու Ադրբեջանի ռազմական համակարգերն արդեն անցել էին փոխգործակցության ու ներդաշնակեցման երկարատև գործընթաց, ինչի արդյունքում Ադրբեջանի ուժային համակարգում աստիճանաբար Թուրքիան ձեռք էր բերել ծանրակշիռ դերակատարություն ու ազդեցություն: Երկու երկրների զինված ուժերի «ինտեգրացիոն» գործընթացը որակական նոր փուլ մտավ 2010թ.-ին «Ռազմավարական համագործակցության ու փոխօգնության մասին» համաձայնագրի ստորագրումից հետո: Երկու երկրների զինված ուժերի ներդաշնակեցման ու փոխգործակցության կարողությունների մեծացման ուղղությամբ քայլերն ակտիվացան հատկապես 2012թ.-ից հետո, երբ աննախադեպ ինտենսիվությամբ սկսեցին իրականացվել ռազմական տարբեր օղակների համատեղ զորավարություններ (Յոլսեփյան 43-45): Շուրջ 2 տասնամյակ ռազմաքաղաքական համագործակցությունից հետո միայն հնարավոր եղավ ձևակերպել ռազմական դաշինքի իրավապայմանագրային հիմքը, ինչի կարիքը երկար ժամանակ ունեցել է հենց ադրբեջանական կողմը: Երկկողմ ռազմական դաշինքի հարցը նախկինում բարձրացվել է Ադրբեջանի կողմից, սակայն թուրքական կողմի սառնության պատճառով այն որևէ առարկայացում չէր ստացել: Որպես ռազմական դաշինքի արդյունք՝ Ադրբեջանը ցանկանում էր օգտվել Թուրքիայի ռազմական ու ռազմատեխնիկական կարողություններից, իսկ Թուրքիան դա դիտարկում էր որպես Ադրբեջանի նկատմամբ ռազմաքաղաքական վերահսկողության մեծացման միջոց: Ադրբեջանի պաշտպանության նախարար Չ. Յասանովը պատերազմից հետո տված հարցազրույցում կարևորել էր հատկապես ադրբեջանական բանակի մարտական պատրաստության գործում Թուրքիայի ծանրակշիռ ներգրավվածությունն ու դերակատարությունը՝ նշելով թուրքական բոլոր ռազմաուսումնական հաստատություններում ադրբեջանցի սպաների ու զինծառայողների՝ կրթություն ու պատրաստություն անցնելու հանգամանքը (Եугусов): Հիրավի, տարիներով Թուրքիայի կողմից պատրաստված և այդ երկրում կրթություն ստացած հազարավոր ադրբեջանցի զինվորականները բավական ազդեցիկ էին դարձել ադրբեջանական ռազմական համակարգում՝ նպաստելով Թուրքիայի դիրքերի ամրապնդմանն ու թուրքական «ռազմական դպրոցի» կայացմանն Ադրբեջանում (Ak Gazete 2021):

Պատերազմի ընթացքում Թուրքիայի առանցքային ներգրավվածությունը, իսկ դրանից հետո Ադրբեջանի ուժային համակարգում խորացող թուրքական ռազմական դոմինանտությունը կասկածից վեր է դարձնում Թուրքիայի կողմից Ադրբեջանի ռազմաքաղաքական ամբողջական կլանումը, ինչը լիովին փոխում է տարածաշրջանում Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական դիրքավորումը: 2021թ.-ի հունիսի 15-ին ստորագրված երկկողմ հռչակագիրը կողմերի միջև ռազմական փոխգործակցության որակական նոր փուլ է ենթադրում (Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa beyannamesi): Պատերազմից հետո ընթանում է թուրքական ու ադրբեջանական զինված ուժերի ինտեգրացիոն նոր գործընթաց, որում Թուրքիան իր ձեռքում է կենտրոնացնում ադրբեջանական պաշտպանական համակարգի կառավարումը:

Եզրակացություն

Թեև ուժային գործոնի ու միջամտությունների վրա հիմնված մերօրյա Թուրքիայի ագրեսիվ տարածաշրջանային քաղաքականության հարցում միջազգային համակարգային գործոնների նշանակությունն առանցքային է, այդուհանդերձ, Էական նշանակություն ունեն նաև ներքին/ներպետական գործոնները, որոնց թերազնահատումը Թուրքիայի արտաքին ու անվտանգային քաղաքական վարքագծի

բացատրությունը դարձնում է ոչ ամբողջական: Ժամանակակից թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը շատ դեպքերում պայմանավորված է ներքաղաքական իրողություններով, երբ ներքին քաղաքականությունն է թելադրում արտաքին քաղաքական վարքագիծը: Այս համատեքստում ներքին/ներպետական գործոնների նշանակությունը դառնում է էական:

Արցախյան առաջին պատերազմում Անկարայի վարքագիծը կարելի է բնորոշել որպես զգուշավոր, երբ ներպետական (ամենևին չթերագնահատելով միջազգային համակարգայինը) տարբեր սահմանափակող գործոններ հնարավորություն չտվեցին և զերծ պահեցին թուրքիային ուղղակիորեն ներգրավվել պատերազմում: Քաղաքական, պետական, ռազմական ու այլ սահմանափակող գործոնները կաշկանդող նշանակություն ունեցան թուրքիայի վարքագծի վրա:

2020թ.-ի 44-օրյա լայնամասշտաբ պատերազմում թուրքիան ունեցավ ուղղակի, առանցքային ներգրավվածություն՝ ի տարբերություն Արցախյան առաջին պատերազմի: 1990-ական թվականների սկզբների համեմատությամբ՝ թուրքիայի ներպետական/միավորային մակարդակի գործոնների փոխակերպումները էական նշանակություն ունեցան Արցախյան վերջին պատերազմում թուրքիայի բացահայտ ռազմական ներգրավման և ընդհանրապես արտաքին ու տարածաշրջանային ագրեսիվ անվտանգային քաղաքականության ուղեգծի որդեգրման վրա: Մասնավորապես վերջին տարիներին ներպետական զսպման և հակակշռման մեխանիզմի չեզոքացումը, որոշումների կայացման և ուժի կիրառման մոնոպոլիզացիան, Էրդողանի անձնիշխանության կոնսոլիդացիան, ռազմական հզորության և փորձառության մեծացումը իշխող էլիտային տվեցին գերինքնավստահություն ծավալապաշտական ու ագրեսիվ արտաքին քաղաքականության իրականացման հարցում:

Օգտագործված գրականություն

1. ՀՀ ԱԳՆ հայտարարությունը Ադրբեյջանի ՉՈՒ կողմից Արցախի Հանրապետության քաղաքացիական ենթակառուցվածքների թիրախավորման վերաբերյալ, 2 հոկտեմբերի, 2020, https://www.mfa.am/hy/interviews-articles-and-comments/2020/10/02/mfa_statement_10485:
2. ՀՀ ԱԳ հայտարարությունը թուրքիայի և Ադրբեյջանի կողմից տարածաշրջան օտարերկրյա զինյալ ահաբեկիչների տեղակայման վերաբերյալ, 1 նոյեմբերի, 2020, <https://www.mfa.am/hy/press-releases/2020/11/01/fm-statement/10622>:
3. Հովսեփյան, Լ.Ն. «Թուրքիայի արտաքին և անվտանգային քաղաքականության փոխակերպումները. վերագնահատելով Հայաստանի անվտանգության մարտահրավերները», Հայկական բանակ, թիվ 4, 2018:
4. Барри Д., Дерлугьян Г.М., Искандарян А.М., Казалет М., Лавров А.В., Макиенко К.В., Маркедонов С.М., Нерсисян Л.А., Пухов Р.Н., Тренин Д.В., Хас К., Шеповаленко М.Ю. Буря на Кавказе, под ред. Пухова Р.Н.- Москва: Центр анализа стратегий и технологий, 2021.
5. Бутусов, Юрий. Министр обороны Азербайджана об уроках Карабахской войны: "Некоторые люди стандарты НАТО понимают неправильно", https://censor.net/ru/resonance/3275324/ministr_oborony_azerbaydjana_ob_urokah_karabahskoyi_voyiny_nekotorye_lyudi_standarty_nato_ponimayut?fbclid=IwAR3htNPGWLCpQrbl2JA8_-SmELX2Xlthw9l62_3w5mEkXsXRgz9WccMdX58.
6. Кто из турецких генералов руководил атакой на Карабах, Взгляд, 12 ноября 2020.
7. Принуждение к конфликту, *Коммерсантъ*, 16.10.2020.
8. Bolukbasi, Suha. "Ankara's Baku-Centered Transcaucasia Policy: Has It Failed?", *Middle East Journal* Vol. 51, No. 1 (Winter, 1997).

9. Bozkurt, Abdullah. "Turkish army secretly shipped arms to Syria after filing off serial numbers to prevent tracing", September 1, 2021, <https://nordicmonitor.com/2021/09/turkish-army-secretly-shipped-arms-to-syria-after-defacing-serial-numbers-to-prevent-tracing/>.
10. Էրդողանի «Նոր Թուրքիայի» տեսլականի մասին տե՛ս Christofis, Nikos. "The AKP's "Yeni Türkiye": Challenging the Kemalist Narrative?", Mediterranean Quarterly, 29:3, 2018.
11. Cornell, Svante E. *Azerbaijan Since Independence*, New York-London: M.E.Sharpe, 2011.
12. Kenez, Levent. "Erdoğan forced out nearly all generals and admirals from Turkish military", <https://nordicmonitor.com/2019/11/erdogan-wiped-out-nearly-all-generals-and-admirals-from-turkish-army/>.
13. Kirişçi, Kemal, Moffatt, Andrew. "Turkey and the South Caucasus: An Opportunity for Soft Regionalism?", *Regional Security Issues*: 2015, https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/KirisciMoffatt_Turkey-and-the-SouthCaucasus_April16.pdf?fbclid=IwAR1pX8RHZ_Nlpa3p7dVdlv_cFh0gRnJZzYLxNiF0paaF_WkVvHCCMJRgmqY.
14. Hale, William. *Turkish foreign policy since 1774*, London: Routledge, 2013.
15. Mufti, Malik. "Daring and Caution in Turkish Foreign Policy", *Middle East Journal*, Vol. 52, No. 1 (Winter, 1998).
16. Neset, Siri, Aydın, Mustafa, Bilgin, Dikici Hasret, Gürcan Metin and Strand, Arne, *Turkish foreign policy: structures and decision-making processes*, (Bergen: Chr. Michelsen Institute Report R 2019:3), <https://www.cmi.no/publications/6854-turkish-foreign-policy-structures-and-decision-making-processes>.
17. Pitel, Laura. "Kingmaker brings ultra-nationalism to Erdogan's Islamist mix", <https://www.ft.com/content/bb04bb2e-7b91-11e8-bc55-50daf11b720d>.
18. Pope, Hugh. "Ozal brings moral support but little material help for Azeris", *Independent*, 13 April, 1993.
19. Ülgen, Sinan. "Get Ready for a More Aggressive Turkey", <https://foreignpolicy.com/2018/07/02/turkeys-foreign-policy-is-about-to-take-a-turn-to-the-right/>.
20. Weymouth, Lally. "Turkey Facing The High Costs of Being America's Ally", *Washington Post*, May 19, 1991.
21. Azeri hain gitti Karabağ kurtuldu Türkiye ihaneti ortaya çıkardı, *Ak Gazete*, 30 Ocak 2021, <https://www.akgazete.com.tr/haber/azeri-hain-gitti-karabag-kurtuldu-turkiye-ihaneti-ortaya-cikardi-26789>.
22. Balcı, Ali. "1990'lar Basınında "Ermenistan Tehdidi'nin" İnşası: Milliyet Gazetesi Örneği", <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/17784>.
23. Üstel, Aziz, Başkan" Turgut Özal Kafkaslar'da savaşı göze almıştı!, *Star*, 23.01.2017, <https://www.star.com.tr/yazar/baskan-turgut-ozal-kafkaslarda-savasi-goze-almisti-yazi-1178966/>.
24. İbrahim Kalın: Ermenistan ile normalleşmeye olumlu bakıyoruz, *Cumhuriyet*, 28.09.2021, <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/ibrahim-kalin-ermenistan-ile-normallesmeye-olumlu-bakiyoruz-1872662>.
25. Sanayi ihracatında rakamlar açıklandı: Savunmada aslan payı Azerbaycan'ın, *Akşam*, 11.10.2020, <https://www.aksam.com.tr/teknoloji/sanayi-ihracatinda-rakamlar-aciklandi-savunmada-aslan-payi-azerbaycanin/haber-1116904>.
26. Türk Savunma ve Havacılık Sanayii İhracatı ve 2020 yılı Raporu, <https://www.defenceturk.net/turk-savunma-ve-havacilik-sanayii-ihracati-ve-2020-yili-raporu>.

27. Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa beyannamesi, <https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-06-15-Azaebaycan-SusaBeyannamesi.pdf>

28. Zaferin nişanesi Füzuli'den güçlü mesaj, *Yeni Şafak*, 08.11.2021, <https://www.yenisafak.com/dusunce-gunlugu/zaferin-nisanesi-fuzuliden-guclu-mesaj-3710509>

WORKS CITED

1. HH AGN haytararowt'yowny' Aadrbejani ZU koghmic Arcaxi Hanrapetowt'yan qaghaqaciakan ent'akar'owcvac'qneri t'iraxavorman veraberyal, [Statement of the MFA of Armenia on targeting civilian infrastructure of the Republic of Artsakh by the Azerbaijani Armed Forces, October 02, 2020], https://www.mfa.am/hy/interviews-articles-and-comments/2020/10/02/mfa_statement_/10485 (in Armenian)
2. HH AG naxararowt'yowny' T'owrqiyai ev Aadrbejani koghmic tarac'ashrjan o'tarerkyra zinyal ahabekichneri teghakayman veraberyal, [Statement by the Foreign Ministry of Armenia regarding the deployment of foreign terrorist fighters in the region by Turkey and Azerbaijan, November 01, 2020], <https://www.mfa.am/hy/press-releases/2020/11/01/fm-statement/10622> (in Armenian)
3. Hovsepyan, Levon. T'owrqiyai artaqin ev anvtangayin qaghaqakanowt'yan p'oxakerpowmny'. veragnahatelov Hayastani anvtangowt'yan martahraverny', Haykakan banak, [Turkey's foreign and security policy transformations: reassessing challenges to Armenia's security, Armenian Army], no. 4 (98), 2018 (in Armenian)
4. Barry D., Derlugyan G., Iskandaryan A., Kazalet M., Lavrov A., Makienko K., Markedonov S., Nersisyan L., Pukhov P., Trenin D. Khas K., Shepovalenko M. [Burya na Kavkaze, Moskva], (Storm in the Caucasus, Moscow), 2021 (in Russian)
5. Butusov, Youri. Ministr oborony Azerbajdzhana ob urokah Karabahskoj vojny: "Nekotorye ljudi standarty NATO ponimajut nepravil'no", [Defense Minister of Azerbaijan on the lessons of the Karabakh war: "Some people misunderstand NATO standards], 2021, (in Russian)
6. Kto iz Turec'kikh generalov rukovodil atakoy na Karabakh, Vzglyad, [Which of the Turkish generals led the attack on Karabakh, Vzglyad] November 12, 2020 (in Russian).
7. Prinuzhdeniye k konfliktu, Kommersant [Forcing to conflict], Коммерсантъ, October 16, 2020 (in Russian)
8. Bolukbasi, Suha. "Ankara's Baku-Centered Transcaucasia Policy: Has It Failed?", Middle East Journal Vol. 51, No. 1 (Winter, 1997).
9. Bozkurt, Abdullah. "Turkish army secretly shipped arms to Syria after filing off serial numbers to prevent tracing", September 1, 2021, <https://nordicmonitor.com/2021/09/turkish-army-secretly-shipped-arms-to-syria-after-defacing-serial-numbers-to-prevent-tracing/>.
10. E'rdoghani «Nor T'urqiayi» teslakani masin [About Erdogan's vision of a "new Turkey "] Christofis, Nikos. "The AKP's "Yeni Türkiye": Challenging the Kemalist Narrative?", Mediterranean Quarterly, 29:3, 2018.
11. Cornell, Svante E. *Azerbaijan Since Independence*, New York-London: M.E.Sharpe, 2011.
12. Kenez, Levent. "Erdogan forced out nearly all generals and admirals from Turkish military", <https://nordicmonitor.com/2019/11/erdogan-wiped-out-nearly-all-generals-and-admirals-from-turkish-army/>.
13. Kirişçi, Kemal, Moffatt, Andrew. "Turkey and the South Caucasus: An Opportunity for Soft Regionalism?", *Regional Security Issues*: 2015, https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/KirisciMoffatt_Turkey-and-the-

SouthCaucasus_April16.pdf?fbclid=IwAR1pX8RHZ_Nlpa3p7dVdlv_cFh0gRnJZzYLxNiF0paaF_WkVvHCCMJRgmqY.

14. Hale, William. *Turkish foreign policy since 1774*, London: Routledge, 2013.
15. Mufti, Malik. "Daring and Caution in Turkish Foreign Policy", *Middle East Journal*, Vol. 52, No. 1 (Winter, 1998)
16. Neset, Siri, Aydın, Mustafa, Bilgin, Dikici Hasret, Gürcan Metin and Strand, Arne, *Turkish foreign policy: structures and decision-making processes*, (Bergen: Chr. Michelsen Institute Report R 2019:3), <https://www.cmi.no/publications/6854-turkish-foreign-policy-structures-and-decision-making-processes>
17. Pitel, Laura. "Kingmaker brings ultra-nationalism to Erdogan's Islamist mix", <https://www.ft.com/content/bb04bb2e-7b91-11e8-bc55-50daf11b720d>.
18. Pope, Hugh. "Ozal brings moral support but little material help for Azeris", *Independent*, April 13, 1993.
19. Ulgen, Sinan. "Get Ready for a More Aggressive Turkey", <https://foreignpolicy.com/2018/07/02/turkeys-foreign-policy-is-about-to-take-a-turn-to-the-right/>.
20. Weymouth, Lally. "Turkey Facing the High Costs of Being America's Ally", *Washington Post*, May 19, 1991.
21. Azeri hain gitti Karabağ kurtuldu Türkiye ihaneti ortaya çıkardı, *Ak Gazete*, 30 Ocak 2021, <https://www.akgazete.com.tr/haber/azeri-hain-gitti-karabag-kurtuldu-turkiye-ihaneti-ortaya-cikardi-26789>.
22. Balcı, Ali. "1990'lar Basınında "Ermenistan Tehdid'i'nin" İnşası: Milliyet Gazetesi Örneği", <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/17784>.
23. Üstel, Aziz, Başkan" Turgut Özal Kafkaslar'da savaşı göze almıştı!, *Star*, 23.01.2017, <https://www.star.com.tr/yazar/baskan-turgut-ozal-kafkaslarda-savasi-goze-almisti-yazi-1178966/>
24. İbrahim Kalın: Ermenistan ile normalleşmeye olumlu bakıyoruz, [We look positively at normalization with Armenia] *Cumhuriyet*, 28.09.2021, <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/ibrahim-kalin-ermenistan-ile-normallesmeye-olumlu-bakiyoruz-1872662>
25. Sanayi ihracatında rakamlar açıklandı: Savunmada aslan payı Azerbaycan'ın, [Figures on industrial exports announced: the lion's share of Azerbaijan for defense] *Akşam*, 11.10.2020, <https://www.aksam.com.tr/teknoloji/sanayi-ihracatinda-rakamlar-aciklandi-savunmada-aslan-payi-azerbaycanin/haber-1116904>
26. Türk Savunma ve Havacılık Sanayii İhracatı ve 2020 yılı Raporu, [Turkish Defense and Aerospace Industry Exports and 2020 Report] <https://www.defenceturk.net/turk-savunma-ve-havacilik-sanayii-ihracati-ve-2020-yili-raporu>
27. Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa beyannamesi, [Shushi's Decree on the Allied Relations between the Republic of Turkey and the Republic of Azerbaijan] <https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-06-15-Azaebaycan-SusaBeyannamesi.pdf>
28. Zaferin nişanesi Füzuli'den güçlü mesaj, [A powerful message from Fusuli, the sign of victory] *Yeni Şafak*, 08.11.2021, <https://www.yenisafak.com/dusunce-gunlugu/zaferin-nisanesi-fuzuliden-guclu-mesaj-3710509>

THE INFLUENCE OF DOMESTIC FACTORS ON MILITARY-POLITICAL BEHAVIOR OF TURKEY IN THE FIRST AND 44-DAY ARTSAKH WARS: COMPARATIVE ANALYSIS

LEVON HOVSEPYAN

*Yerevan State University, Chair of Political Institutions and Processes,
Ph.D. in History, Associate Professor, YSU Academic Secretary,
Yerevan, Republic of Armenia*

Through a comparative analysis of the first Karabakh war, the article aims at revealing the influence of the Turkish domestic factors and their transformations on the immediate and apparent involvement of Turkey in the 44-day Karabakh war. Though Turkey's foreign policy in general and its involvement in the war in question is often accounted for basically taking into account the international system and geopolitical processes, the influence and significance of the domestic, unit-level factors is of no less importance, because the foreign and security policy of a state depends on the unit-level variables.

Therefore, as a research problem, the domestic catalysts of Turkey's apparent military involvement are viewed in the context of the neutralization of the state mechanisms of checks and balances, monopolization of decision-making, military might and experience through a comparative analysis method.

The article argues that the transformation of the stated domestic factors had a vital importance in Turkey's immediate involvement in the last Karabakh war and in adopting a line of an aggressive foreign and regional security policy in general.

Keywords: Turkey, Azerbaijan, Karabakh war, military involvement, foreign policy, security policy, Demirel, Ozal, Erdogan.

ВЛИЯНИЕ ВНУТРИГОСУДАРСТВЕННЫХ ФАКТОРОВ НА ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОВЕДЕНИЕ ТУРЦИИ В ПЕРВОЙ И 44-ДНЕВНОЙ ВОЙНАХ В АРЦАХЕ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

ЛЕВОН ОВСЕПЯН

*доцент кафедры политических институтов и процессов
Ереванского государственного университета, учёный секретарь ЕГУ,
кандидат исторических наук,
г.Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – выявить внутритурецкие / внутригосударственные факторы и их трансформации в вопросе прямого и открытого участия Турции в 44-дневной войне в Арцахе в рамках сравнительного анализа поведения Турции во время первой и 44-дневной войн. В профессиональных кругах внешняя политика Турции в целом и ее участие в войне в частности объясняются в основном в рамках логики международной системы и геополитических процессов. Не менее важны влияние и значение внутригосударственных факторов, поскольку внешняя политика государства и ее политика безопасности зависят от внутригосударственных/внутренних факторов и переменных.

Поэтому была поставлена задача методом сравнительного анализа выявить внутренние катализаторы открытого военного вмешательства Турции в контексте нейтрализации внутригосударственного механизма противовеса и сдерживания, монополизации принятия решений, военной мощи и опыта.

Основным выводом статьи является то, что преобразование и трансформации рассматриваемых внутригосударственных / единичных уровней факторов сыграли важную роль в явном военном вовлечении Турции в последней войне в Арцахе и принятии в целом агрессивной внешней и региональной политики безопасности.

Ключевые слова: *Турция, Азербайджан, Карабахская война, военное вмешательство, внешняя политика, политика безопасности, Демирель, Озал, Эрдоган.*

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՑԱԽԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻԶԱԿԱԶՄՈՒՄ*

ՀՏԴ 327:008

DOI: 10.52063/25792652-2021.3-209

ՍՈՖՅԱ ՕՅԱՆՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
հասարակական գիտությունների ամբիոնի դոցենտ,
փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
sofyaohanyan@mail.ru

Հոդվածի նպատակն է առաջադրել և հիմնավորել այն գաղափարը, որ արտաքին քաղաքականության գործիքակազմում ներառված մշակութային մեթոդների կիրառման շրջանակներում մշակվել են արդյունավետ եղանակներ ու հնարներ, որոնք համաշխարհային քաղաքական ու տնտեսական ոլորտներում բարձր դիրքեր չգրադեցնող երկրներին հնարավորություն են տալիս բարձրացնել արտաքին քաղաքականության արդյունավետությունը և ճանաչելի դառնալ միջազգային մշակութային ասպարեզում: Մեր խնդիրն է ընդգծել մշակութային դիվանագիտության առանձնահատուկ կարևորությունը հանրային դիվանագիտության գործիքակազմում՝ ներկայացնելով այն դրույթը, ըստ որի՝ քանի որ հատկապես մշակույթի միջոցով է ազգն աշխարհին բացահայտում իր նույնականությունը, ներկայացնում իր արժեքներն ու գաղափարները, ուստի իր հիմնարար նպատակներին հասնելու համար Արցախի Հանրապետությունը պետք է մշակի հետևողական, համալիր գործողությունների ծրագիր, որը մեր պատմության այս ծայրահեղ ժամանակահատվածում թույլ կտա առավելագույնս գրավիչ ներկայանալ միջազգային հանրությանը, այսինքն՝ գործածել մշակույթի մեծ ներուժը պետության գրավիչ կերպարի ձևավորման համար:

Հետազոտության իրականացման ընթացքում ընդհանուր-աշխարհայացքային դիալեկտիկական մեթոդին զուգահեռ կիրառել ենք նաև ընդհանուր-գիտական (համանմանության, համեմատության, վերլուծության, համադրության) և մասնավոր-գիտական (նկարագրական, վիճակագրական) մեթոդներ:

Հետազոտության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ Արցախի արտաքին մշակութային քաղաքականության գերակա ուղղություններից մեկը թերևս կարելի է համարել պատմամշակութային ժառանգության գրագետ կառավարումը, ուստի այս ուղղությամբ մշակվող ռազմավարությունները պետք է հիմնված լինեն հասարակայնության պահանջների, տնտեսական գործունեության և պատմական միջավայրի պահպանության միջև հավասարակշռված հարաբերությունների վրա:

Հիմնաբառեր՝ հանրային դիվանագիտություն, մշակութային դիվանագիտություն, արտաքին քաղաքականություն, քարոզչություն, պատմամշակութային ժառանգություն, հուշարձանների պետական պահպանություն, հուշարձանների դասակարգում:

* Հոդվածը ներկայացվել է 18.11.2021թ., գրախոսվել՝ 27.11.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 25.12.2021թ.:

Մշակութային դիվանագիտության՝ որպես հատուկ բնագավառի ձևավորումն ու նշանակությունը

Գլոբալիզացիայի պայմաններում փոխկապակցված աշխարհում, երբ գանգվածային հաղորդակցության տեխնոլոգիաների տարածումը նպաստում է տարբեր երկրների քաղաքացիների շփմանը, մշակութային դիվանագիտությունը բացառիկ կարևոր դեր է խաղում խաղաղության և կայունության ապահովման գործում, ներագրում է համաշխարհային հանրության կարծիքի ձևավորման, միջազգային հարաբերությունների կայացման ու պետական քաղաքականության իրականացման վրա:

Որպես հանրային դիվանագիտության և «փափուկ ուժի» տեսակ, որը ներկայանում է մտքերի, տեղեկատվության, մշակույթի փոխանակման ձևով, մշակութային դիվանագիտությունը ոչ միայն սերտացնում է ժողովուրդների միջև փոխըմբռնումը, այլև առաջին հերթին հանդես է գալիս որպես սեփական մշակույթի քարոզման ու տարածման արդյունավետ տեսակ, ուստի ներկայումս աշխարհի առաջնորդների հայտարարություններում, արտաքին քաղաքական դոկտրինաներում ու ռազմավարություններում ավելի ու ավելի հաճախ կարելի է դիտարկել հղումներ մշակույթին ու համաշխարհային մշակութային ժառանգությանը:

Դեռ 1785 թ.-ին ԱՄՆ-ի հիմնադիր հայրերից մեկը՝ Թոմաս Ջեֆերսոնը, լինելով դեսպան Փարիզում, գրում էր Ջ. Մեդիսոնին, որ մշակույթի ու արվեստի օգնությամբ կարելի է զարգացնել հայրենակիցների ճաշակը, բարելավել նրանց վարկը, ապահովել նրանց հարգանքն ու պատիվն աշխարհում: Սակայն հետազոտողների կարծիքով՝ մշակութային դիվանագիտությունը ծագել է Ֆրանսիայում 1883 թ.-ին «Այլանս Ֆրանսեզ» հասարակական կազմակերպության հիմնադրմամբ, որն այսօր գործում է մոտ 150 երկրում:

Մշակութային դիվանագիտության հիմնական սկզբունքներն են.

- մշակութային բազմազանության և ժառանգության հարգումն ու ճանաչումը,
- միջմշակութային երկխոսությունը,
- արդարությունն ու հավասարությունը,
- մարդու միջազգային իրավունքների պաշտպանությունը,
- գլոբալ խաղաղությունն ու կայունությունը:

Մշակութային դիվանագիտության առանձնահատկությունները

Ժամանակակից գրականության մեջ առավել տարածված է ամերիկացի հետազոտող Միլթոն Զամինգս կրտսերի մեկնաբանությունը, համաձայն որի՝ մշակութային դիվանագիտությունը գաղափարների, տեղեկատվության, արժեքների, ավանդույթների, հավատալիքների և մշակույթի այլ բաղադրիչների փոխանակում է, ինչը կարող է նպաստել փոխըմբռնման բարելավմանը: Ընդ որում, մշակութային դիվանագիտությունը հանրային դիվանագիտության բաղադրիչն է և իրենից ներկայացնում է պետությունների, միջազգային կազմակերպությունների և այլ ինստիտուտների մշակութային փոխազդեցության ոլորտում ռազմավարական ու մարտավարական նպատակներ ունեցող պրակտիկ գործողությունների համալիր:

Մշակութային դիվանագիտության ուսումնասիրությամբ զբաղվողները համակարծիք են, որ ժամանակակից աշխարհում Էլիտաների (դիվանագետներ, քաղաքական ու հասարակական գործիչներ) դիվանագիտության հետ մեկտեղ ավելի ու ավելի մեծ նշանակություն է ստանում ժողովրդական դիվանագիտությունը, որը ենթադրում է սովորական մարդկանց միջև մեծաչափ մշակութային փոխանակում: Այսպիսով՝ գլոբալացվող աշխարհում մշակույթը դառնում է միջազգային քաղաքականության ու պետության «փափուկ ուժի» կարևոր բաղադրիչը:

Կարելի է ասել, որ մշակութային դիվանագիտությունը պետության հանրային դիվանագիտության ինքնատիպ բանալին է, քանի որ հատկապես մշակույթի միջոցով

Է ազգն աշխարհին բացահայտում իր նույնականությունը, ներկայացնում իր արժեքներն ու գաղափարները (Որոշ 22):

Պետության մշակութային դիվանագիտության վրա ազդող գործոններն են.

- արտաքին քաղաքականության առաջնահերթությունները,
- դրական վարկանիշ ստեղծելու ձգտումը,
- երկրի պատմությունը,
- մշակութային քաղաքականության ռեսուրսներն ու ֆինանսավորումը,
- աշխարհում երկրի պետական լեզվի տարածումն ու ժողովրդականությունը,
- պետության առևտրային շահերը:

Մշակութային դիվանագիտության նախաձեռնությունների շրջանակներում կարող են օգտագործվել.

- արվեստը, այդ թվում՝ թատրոնը, կինեմատոգրաֆը, երաժշտությունը, պարը, գեղանկարչությունը, քանդակագործությունը,

- ցուցահանդեսները, ներառյալ միջազգային EXPO ցուցահանդեսները,

- կրթական ծրագրերն ու ակադեմիական և գիտական փոխանակման ծրագրերը, լեզվական ծրագրերը արտերկրում,

- գրականությունը. արտերկրում գրադարանների ստեղծումը և ազգային ստեղծագործությունների թարգմանությունը օտար լեզուներով,

- նորությունների և մշակութային հաղորդումների հեռարձակումն արտերկրում,

- կրոնական դիվանագիտությունը, այդ թվում՝ միջկրոնական երկխոսության նախաձեռնությունները:

Մշակութային դիվանագիտության հիմնական ուղղություններից մեկը սովորական մարդկանց հետ երկարաժամկետ փոխհարաբերությունների հաստատումն է մշակութային ու ակադեմիական փոխանակումների ծրագրերի, դրամաշնորհների ու կրթաթոշակների, թրեյնինգների, գիտաժողովների միջոցով: Այսպիսով՝ մշակութային կապերը կարող են դառնալ պետության հանրային դիվանագիտության արդյունավետ գործիքը և ներդրում ունենալ երկրի բարենպաստ վարկանիշի ձևավորման գործում:

Ներկայումս ցանկացած երկիր մշակութային նոր կերպարներ ու խորհրդանշաններ գտնելու և հներն արդիականացնելու խնդիր ունի՝ երկրի արժանի իմիջի ստեղծման և օտարերկրյա լսարանի ներգրավման համար:

Արցախի Հանրապետության մշակութային դիվանագիտության ուղղվածությունը

Բնականաբար, մշակույթն ընդունակ չէ փոխարինելու արտաքին քաղաքականության ռազմական գործիքները, ինչպես նաև լիովին չի փոխհատուցում միջազգային տնտեսական ռեսուրսների պակասը: Սակայն համաշխարհային քաղաքական ու տնտեսական ասպարեզում բարձր դիրքեր չզբաղեցնող երկրներն այս կամ այն կերպ պետք է զբաղվեն արտասահմանում ազգային մշակույթի ժողովրդայնացմամբ: Ուստի մշակութային դիվանագիտությունը կարող է եական ներդրում ունենալ Արցախի հիմնարար նպատակներին հասնելու, արտաքին քաղաքականության արդյունավետությունը բարձրացնելու և միջազգային մշակութային ասպարեզում ճանաչելի դարձնելու հարցում (Օհանյան 45-57): Մշակույթի միջոցով պետք է նոր ըմբռնում տալ Արցախին միջազգային ասպարեզում, քանզի դիվանագիտական գործիքակազմում մշակույթը ներգործության թերևս ամենաարդյունավետ լծակն է:

Հետևաբար մշակութային քաղաքականության ոլորտում անհրաժեշտ է մշակել հետևողական, համալիր գործողությունների ծրագիր, որը սահմանափակ ռեսուրսների պայմաններում թույլ կտա առավելագույնս գրավիչ ներկայանալ

միջազգային հանրությանը: Այս առումով Արցախի մշակութային դիվանագիտությունը կարող է տարվել երկու ուղղությամբ.

1. Ազգային մշակույթի արժեքների ծրագրավորված, մշակված, նպատակադրված տարածում և քարոզում պետական ու հանրային կազմակերպությունների միջոցով՝ ակտիվորեն օգտագործելով հայկական սփյուռքի ներուժը: Այս համատեքստում անհրաժեշտաբար պետք է ընդգծել Ադրբեյջանի՝ որպես հակամշակութային երկրի գործունեությունը Արցախի՝ ժամանակավորապես բռնագրավված տարածքներում: Այս առումով հատկանշական է Արցախի Հանրապետության պետական պաշտոնյաների ակտիվությունը միջազգային տարբեր կառույցներում Ադրբեյջանի ժամանակավոր վերահսկողության տակ հայտնված հայկական հուշարձանների՝ ոչնչացման վտանգի առջև գտնվելու փաստի բարձրաձայնման առնչությամբ:

2. Մշակույթի և արվեստի առևտրայնացում, ինչը կապահովի Արցախի ներդրումային գրավչությունը, կնպաստի միջազգային հարթակում համագործակցության ընդլայնմանը, կհանդիսանա Արցախի Հանրապետության բնակչության բարեկեցության գրավականը:

Մշակույթի բնագավառում Արցախի Հանրապետության իրականացրած քաղաքականությունը կարգավորվում է «Մշակութային օրենսդրության հիմունքների մասին» ԼՂՀ օրենքի (ընդունված 18.06.2003 թ.) 2-րդ («Պետական մշակութային քաղաքականության կազմակերպումը»), 3-րդ («Պետական մշակութային քաղաքականության սկզբունքները») և 4-րդ («Պետական մշակութային քաղաքականության նպատակները») հոդվածներով: Հարկ է ընդգծել, որ դեռևս մինչև քառասունչորսօրյա պատերազմը Արցախի մշակութային դիվանագիտության ասպարեզում հստակ տարրորշվել են հետևյալ գերակա ուղղությունները.

1. փառատոների ու մրցույթների կազմակերպում Արցախում,
2. մասնակցություն արտերկրյա ցուցահանդեսներին, մրցույթներին ու շնորհանդեսներին,
3. մարզական միջազգային մրցաշարերի կազմակերպում և մասնակցություն,
4. զբոսաշրջային հոսքերի գրագետ կառավարում:

Արցախի պատմամշակութային ժառանգության նշանակությունը մշակութային դիվանագիտության համար

Վերոգրյալներից Արցախի արտաքին մշակութային քաղաքականության գերակայություններից թերևս պետք է համարել պատմամշակութային ժառանգության գրագետ կառավարումը: Առանց մշակութային ժառանգության անհնար է պատկերացնել Արցախի ժամանակակից կյանքը և նրա զարգացման հեռանկարները: Ժառանգությունը մեծապես պայմանավորում է արցախցիների հատուկ հոգեկերտվածքը, հաստատում հումանիստական արժեքների ժառանգորդումը և կարող է ստեղծել ԱՀ-ի համաշխարհային իմիջը:

Սակայն հայկական դարավոր մշակութային արժեքները, որոնք իրենց բացառիկությամբ կարող են հետաքրքրել քաղաքակիրթ աշխարհին, ոչ միայն ճանաչված չեն արտերկրում, այլև ըստ արժանվույնս գնահատված չեն հենց մեր երկրում:

Այստեղ հիմնարար սկզբունք է մշակութային ժառանգության համալիր պահպանությունը, որը պետք է դառնա մշակույթի բնագավառում քաղաքականության առանցքային բաղադրիչներից մեկը: Հետևաբար այս ուղղությամբ մշակվող ռազմավարությունները պետք է հիմնված լինեն հասարակայնության պահանջների, տնտեսական գործունեության և պատմական միջավայրի պահպանության միջև հավասարակշռված հարաբերությունների վրա:

Մշակութային ժառանգության պահպանման առանցքը համապատասխան իրավական հիմքն է: Արցախի Հանրապետության տարածքում գտնվող

հուշարձանները գտնվում են պետության պահպանության ներքո: Ոլորտի օրենսդրությունը կարգավորվում է «Մշակութային ժառանգության կարևորությունը հասարակության համար» Եվրախորհրդի շրջանակային կոնվենցիայով, ԱՀ Սահմանադրությամբ, մի շարք օրենքներով, ԱՀ կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարության կանոնադրության 20-25-րդ դրույթներով, կառավարության որոշումներով և այլ իրավական ակտերով: Հուշարձանների պետական պահպանությունն իրականացվում է ՀՀ մշակույթի նախարարության աշխատակազմում ներառված երկու գործակալությունների, ինչպես նաև պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանության գործակալության, ԱՀ կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարության «Պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի գործունեությամբ:

Ըստ պաշտոնական տվյալների և համացանցային աղբյուրների՝ Արցախի Հանրապետության պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պահպանության պետական ցուցակում հաշվառված է ավելի քան 4.000 հուշարձան, որոնց մեծ մասն այժմ անցել է Ադրբեջանի ժամանակավոր վերահսկողության տակ:

Այս հուշարձանները դասակարգվում են ըստ արժեքավորման չափանիշների (հանրապետական ու տեղական նշանակության) և ըստ բնույթի (հնագիտական, պատմական, քաղաքաշինական և ճարտարապետական, մոնումենտալ արվեստի): Սակայն ներկայումս աշխարհում ընդունված է պատմության ու մշակույթի անշարժ հուշարձանների դասակարգումն ըստ վտանգավորության աստիճանի: Դա արվում է կատալոգների, գրքերի, էլեկտրոնային հարթակների, ինտերակտիվ քարտեզների տեսքով, որոնցում ներկայացված հուշարձանները բաժանվում են երեք խմբի՝ սև, կարմիր ու սպիտակ: Սև ցանկերում ներառվում են այն հուշարձանները, որոնք գործնականում այնքան վնասված են, որ հիմնարար վերանորոգման անհրաժեշտություն է զգացվում, ըստ էության դրանք պետք է նորից կառուցել, կարմիր ցանկերում մշակութային այն օբյեկտներն են, որոնց վիճակը բավարար է, բայց վերանորոգման կարիք կա, իսկ սպիտակ ցանկերում՝ նրանք, որոնք լավ և նույնիսկ գերազանց վիճակում են: Ելնելով այդ դասակարգումից՝ հուշարձանները ստորաբաժանվում են՝ ըստ հետևյալ սկզբունքի.

- հուշարձաններ, որոնք օժտված են եկամտի ներգրավման համար փոքր ներուժով և օգտագործվում են մշակութային նպատակներով,
- հուշարձաններ, որոնք օգտագործվում են մշակութային նպատակներով, բայց օժտված են եկամտի ներգրավման համար ներուժով,
- հուշարձաններ, որոնք օգտագործումը հիմնականում տնտեսական բնույթ ունի, և դրանց վերականգնումը կարող է շահութաբեր լինել (Օհանյան <https://asue.am/amberd/publications/three/colors/of/armenian/monuments>):

Մշակութային ժառանգության օբյեկտների այսպիսի դասակարգումը, ինչպես ցույց է տալիս համաշխարհային փորձը, նպաստում է ոչ միայն դրանց պետական պահպանության իրականացմանը, այլև հովանավորական աջակցության ապահովմանը և ներդրումային մեխանիզմների մշակմանը:

Հայաստանում (այդ թվում՝ Արցախում) ևս մշակութային քաղաքականությունը, ի թիվս այլ խնդիրների, ուղղված է պատմամշակութային ժառանգության պահպանմանը: Սակայն այդ խնդրի իրականացման համար ծախսերը մեր երկրում կազմում են ընդհանուր ծախսերի չնչին մասը: Մինչդեռ վիճակագրական տվյալները ցույց են տալիս, որ Հայաստան ժամանող զբոսաշրջիկների մեջ տարեցտարի մեծանում է հանգստի ու ժամանցի նպատակով այցելողների թիվը: Հետևաբար հարկ է կատարելագործել հայկական մշակութային քաղաքականությունը պատմամշակութային ժառանգության պահպանման ուղղությամբ: Իսկ դրա համար բացի պատմամշակութային հուշարձանների պահպանությունը հատկացվող ծախսերի մեծացումից, անհրաժեշտ է կատարել հետևյալ քայլերը.

1. Իրականացնել արցախյան հուշարձանների ավելի լիարժեք ցուցակագրում և դրանց դասակարգում միջազգային չափանիշներով: Մշակութային ժառանգության դասակարգումը ըստ վտանգավորության աստիճանի ու վերականգնելիության հնարավորություն և կտա ուղի հարթել մասնավոր ներդրումներ ներգրավելու համար:

2. Ստեղծել հարցման ավելի ճկուն համակարգ՝ պարզելու, թե հանգստի ու ժամանցի նպատակով Արցախի ժամանող զբոսաշրջիկների որ մասն է այցելում մեր երկիր պատմամշակութային զբոսաշրջության նպատակներով:

3. Կատարելագործել օրենսդրական դաշտը, որը թույլ կտա որոշ հուշարձաններ վարձակալությամբ տրամադրել մասնավոր կազմակերպություններին՝ դրանց տալով հարկային արտոնություններ՝ պայմանով, որ նրանք կստանան այդ հուշարձանների խնամքը: Մասնավորապես, մեծացնել հուշարձանների պահպանության և օգտագործման բնագավառում մասնավոր կազմակերպություններին տրվող իրավասությունները, սակայն պետությունը պետք է ունենա այդ գործընթացի վերահսկողության և միջամտության բավականաչափ մեխանիզմներ:

4. Ստեղծել անկախ կազմակերպություն, որը կկոորդինացնի մշակութային ժառանգության հարցերով զբաղվող գերատեսչությունների աշխատանքը, կհանդիսանա միջնորդ օղակ պետության և մասնավոր հատվածի, ինչպես նաև հայկական և օտարերկրյա համանման կազմակերպությունների միջև:

Օգտագործված գրականություն

1. Օհանյան Սոֆյա. *Արցախի մշակութային դիվանագիտության անհրաժեշտությունը որպես երկրի միջազգային ճանաչման եղանակ*. «Գիտական Արցախ», 2020, N 2 (5), էջ 45-57:

2. Օհանյան Սոֆյա. *Հայկական հուշարձանների երեք գույները*. <https://asue.am/amberd/publications/three/colors/of/armenian/monuments>

3. Попов Виктор. *Современная дипломатия: теория и практика*. Дипломатия – наука и искусство. М. 2003.

WORKS CITED

1. Ohanyan, Sofya. Arc'akhi mshakutayin divanagitutyan anhrageshtutyuny vorpes yerkri mijazgayin ch'anachman eghanak, «Gitakan Arc'akh», [The need for cultural diplomacy of Artsakh as a way of international recognition of the country. "Scientific Artsakh"] 2020, N 2 (5), ej 45-57 (In Armenian)

2. Ohanyan, Sofya. Haykakan husharz'aneri yereq guynery, [Three colors of Armenian monuments] <https://asue.am/amberd/publications/three/colors/of/armenian/monuments> (In Armenian)

3. Popov, V. Sovremennaya diplomatiya: teoriya I praktika. Diplomatiya – nauka I iskustvo. [Modern diplomacy: Theory and Practice. Diplomacy is a Science and an Art.] M., 2003 (In Russian).

THE IMPORTANCE OF CULTURAL DIPLOMACY IN THE DIPLOMATIC TOOLKIT OF ARTSAKH

SOFYA OHANYAN

*Armenian State University of Economics (ASUE), Chair of Social Sciences,
Ph.D. in Philosophy, Associate Professor,
Yerevan, Republic of Armenia*

The aim of the article is to put forward and support the idea that within the framework of the application of cultural methods included in the foreign policy toolkit, effective methods and techniques have been developed that allow countries not having high positions in the global political and economic spheres to increase the effectiveness of foreign policy and become recognizable in the international cultural scene. The task of the research is to emphasize the special importance of cultural diplomacy in the public diplomacy toolkit, by presenting the fact that a nation reveals its identity to the world and presents its values and ideas through culture. Thus, for achieving its fundamental goals, the Republic of Artsakh should develop a consistent, complex plan of actions which in this extreme period of our history will make it possible to appear the most attractive to the international community, that is, to use the great potential of culture to form an attractive image of the country.

In the course of the research, along with the general philosophical dialectical method, general scientific methods (analogy, comparison, analysis, confrontation) and private scientific (descriptive, statistical) methods were also implied.

As a result of the research, it was concluded that one of the priorities of Artsakh's foreign cultural policy, perhaps, can be considered competent management of historical and cultural heritage, therefore, strategies developed in this direction should be based on the requirements of the public, balanced relations between economic activity and the protection of the historical environment.

Key words: *Public diplomacy, cultural diplomacy, foreign policy, propaganda, historical and cultural heritage, state protection of monuments, classification of monuments.*

ЗНАЧЕНИЕ КУЛЬТУРНОЙ ДИПЛОМАТИИ В ДИПЛОМАТИЧЕСКОМ ИНСТРУМЕНТАРИИ АРЦАХА

СОФЬЯ ОГАНЯН

*доцент кафедры общественных наук
Армянского государственного экономического университета,
кандидат философских наук,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – предложить и обосновать идею, согласно которой в рамках применения включенных во внешнеполитический инструментарий культурных методов разработаны эффективные способы и формы, которые странам, не занимающим высокие позиции на всемирной политической и экономической арене, предоставляют возможность повысить эффективность внешней политики и стать узнаваемыми на всемирном культурном поле. Наша задача – подчеркнуть особую

важность культурной дипломатии в инструментарии публичной дипломатии, предложив точку зрения, согласно которой, поскольку нация именно с помощью культуры демонстрирует миру свою идентичность, представляет свои ценности и идеи, то для достижения фундаментальных целей Арцаха необходимо разработать программу комплексных действий, которая во время сегодняшнего кризисного периода нашей истории позволит использовать большой потенциал культуры для формирования привлекательного имиджа государства.

В процессе исследования, кроме общемировоззренческого диалектического метода, используются также общенаучные (аналогия, сравнение, анализ, синтез) и частно-научные (описательные, статистические) методы.

В результате исследования мы пришли к выводу о том, что приоритетным направлением внешней политики Арцаха можно считать грамотное использование массива историко-культурного наследия, поэтому разрабатываемые в этом направлении стратегии должны основываться на требованиях общественности, на сбалансированных отношениях между экономической деятельностью и сохранением исторической среды.

Ключевые слова: *публичная дипломатия, культурная дипломатия, внешняя политика, пропаганда, историко-культурное наследие, государственное сохранение памятников, классификация памятников.*

ПОЗИЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ АКТОРОВ ВО ВРЕМЯ ТРЕТЬЕЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ И В ПОСТВОЕННЫЙ ПЕРИОД: АНАЛИЗ И ПЕРСПЕКТИВЫ*

УДК 327.5

DOI: 10.52063/25792652-2021.3-217

ДЕСЯЕВ ДМИТРИЙ

научный сотрудник НОЦ «Политический анализ территориальных систем» при ФГБОУ ВО «Национальный исследовательский Мордовский государственный университет им. Н. П. Огарёва»,
аспирант НИИ Гуманитарных наук при Правительстве
Республики Мордовия, магистр политологии,
г. Саранск, Российская Федерация
exprise@mail.ru

В статье анализируются позиции международных акторов в рамках третьей крупномасштабной эскалации конфликта в Нагорном Карабахе. К задачам исследования автор отнес анализ деятельности РФ, США, Франции, Великобритании и Турции, их мотивы, степень заинтересованности, и предпринимаемые ими действия. В качестве материалов исследования использовались труды экспертов по нагорно-карабахскому конфликту, заявления официальных лиц, политиков, общественных деятелей; применены сравнительно-политологический, семантический, сценарный и другие методы. Исследование позволяет сделать выводы, что усилия России по урегулированию конфликта имеют практический результат и направлены на предотвращение его дальнейшей эскалации. Турция активно поддерживает агрессивные действия Азербайджана и выступает дестабилизирующим актором с амбициями регионального лидера. Великобритания поощряет турецкую сторону в контексте геополитического противостояния с Россией, преследуя при этом собственные экономические выгоды. США и Франция фактически не предпринимают реальных шагов для урегулирования конфликта и в целом не против экспансионистской политики Турции, несмотря на некоторые разногласия.

Ключевые слова: Нагорный Карабах, Арцах, Армения, Азербайджан, нагорно-карабахский конфликт, международные отношения.

Введение. В 2020 г. в активную фазу перешел один из масштабных конфликтов постсоветского пространства. Нагорно-карабахский конфликт – противостояние между Арменией и Азербайджаном, возникшее вследствие распада Советского Союза, но корнями уходящее в период существования Российской Империи.

Эскалация конфликта привела к значительным потерям территории Нагорно-Карабахской Республики (НКР) и создала прецедент для разрешения подобных территориальных конфликтов силовым методом. Азербайджан готовился к

* Հոդվածը ներկայացվել է 17.11.2021թ., գրախոսվել՝ 04.12.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 25.12.2021թ.:

вторжению в НКР на протяжении всего периода с момента окончания первого этапа боевых действий в 1994 г., который завершился подписанием Бишкекского протокола при содействии России. Благодаря первому перемирию, Баку смог избежать более крупных территориальных потерь, помимо семи районов вокруг НКР (пяти полностью и двух частично), ввиду активных и успешных наступательных действий армянской стороны. С этого времени начинается планомерная модернизация азербайджанской армии и закупка вооружения за рубежом. Основным поставщиками были Россия, Турция, Израиль, Франция, Болгария и другие (Аветисян и Назаретян).

К подготовке полномасштабных боевых действий осенью 2020 г., можно отнести ряд менее крупных попыток Азербайджана осуществить разведку линий обороны НКР и оценить реакцию международных акторов. Так, с 4 по 8 июня 2012 г. азербайджанские вооруженные силы совершили многочисленные нападения на армянские подразделения и провели диверсионные атаки. В это же время в Закавказье проходил визит госсекретаря США Х. Клинтон, что, по мнению британского аналитического агентства Oxford Analytica, не было случайным совпадением. Азербайджан прямым образом дал понять, что не будет следовать политике дипломатического урегулирования. Несмотря на нахождение Х. Клинтон в регионе, реакцией госсекретаря была только обыденная обеспокоенность ситуацией. Со стороны России также не последовало никаких весомых заявлений. Таким образом, уже с этого периода фактическое бездействие мирового сообщества по отношению к агрессивным действиям Баку стало формировать устойчивый индемнитет у азербайджанского руководства за любые акты, нарушающие прежние договоренности. Вероятно, это стало одной из причин развития реваншистских планов по захвату армянских территорий.

В апреле 2016 г. Азербайджан перешел к полномасштабным боевым действиям на северо-восточном и юго-восточном направлениях, в ходе которых применялся широкий спектр вооружений: танки, вертолеты, артиллерия, БПЛА и т.д. Эскалация конфликта была остановлена благодаря усилиям России. В ходе встреч начальников генштабов Армении и Азербайджана в Москве удалось договориться о приостановке боевых действий. Никакие заявления и выражения обеспокоенности со стороны западных акторов не принесли результатов.

Абстрагируясь от главной цели Баку – территориальных приобретений (которые были, но крайне незначительные), Азербайджан в ходе апрельских столкновений решил ряд задач. В частности, была произведена оценка бдительности, оперативности и уровня подготовки армянских разведывательных служб; впервые в боевых условиях применена ТОС-1А «Солнцепек»; удалось в очередной раз удостовериться в дистанцировании ОДКБ от конфликта и убедиться в фактической бесполезности западных осуждений.

На 2016 г. особых изменений в расстановке посреднических сил и степени влияния на участников конфликта не произошло. У России оставалась ведущая роль, начиная с 1994 г., Франции и США отводились вторые позиции в возможности влияния на урегулирование конфликта. Турция еще не достигла той самостоятельной агрессивности, которая стала демонстрироваться в последующие годы, и на публичной международной арене, в контексте апрельского противостояния, не была активна. Анкара только с 2015 г. приступила к проведению интервенций (вторжение в Ирак) и еще принимала во внимание мнение мирового сообщества. К тому же, уничтожение российского бомбардировщика Су-24М существенно осложнило взаимоотношения между Москвой и Анкарой. В случае активной поддержки Азербайджана, российское руководство могло воспринять действия Турции как попытку принизить роль России в регионе и предложить

альтернативу Минскому формату урегулирования. Впрочем, дискредитация деятельности Минской группы ОБСЕ определенно составляла одну из задач Апрельской войны. Причиной тому стало отсутствие продвижения в урегулировании, несмотря на существование т.н. Мадридских принципов и их принятие со стороны Баку и Еревана. Очевидно, замороженный конфликт устраивал все стороны, кроме Азербайджана. Россия, Франция и США активно создавали видимость работы над убеждением участников конфликта к реализации Мадридских принципов, а Ереван и Степанакерт оставались при своих территориях. Россия активно пользовалась потребностью конфликтующих стран в приобретении вооружений и сохраняла роль ведущей силы в регионе.

Целью данного исследования стал анализ позиций основных международных акторов во время Третьей Карабахской войны и в поствоенный период, способных повлиять на конфликт и расстановку сил. Выбор внешнеполитических субъектов соответствует решению поставленных задач:

1. Проанализировать деструктивную деятельность Анкары, как главного актора, желавшего разрушить процесс мирного урегулирования и усилить собственные позиции в регионе.

2. Рассмотреть позицию Вашингтона, как одного из ведущих центров влияния в международном сообществе, в контексте реальных действий по отношению к противоборствующим сторонам, а не только популистских заявлений.

3. Изучить деятельности Лондона, как актора, исторически поддерживающего турецкие амбиции в регионе и способствующего извлечению экономических и геополитических выгод от изменения расклада сил Закавказья.

4. Исследовать роль Парижа на фоне межличностных противоречий Э. Макрона с Р. Эрдоганом, а также оценить практическую значимость резонансных заявлений Франции в поддержку Армении и Арцаха.

5. Определить, насколько значима деятельность Москвы, как главного актора по урегулированию конфликта, и какие угрозы влечёт усиление Турции для России.

Позиции международных акторов по урегулированию конфликта в Нагорном Карабахе, к началу эскалации 2020 г., претерпели изменения. Отдельные субъекты трансформировали свои цели и интересы, другие добились усиления влияния на противоборствующие стороны, иные стали преследовать определенные выгоды, а для некоторых конфликт использовался в контексте более масштабных межгосударственных взаимодействий.

1. **Позиция Турции.** Одним из самых значительных изменений в конфигурации политического поля стало трансформирование Анкары в претенденты на роль регионального лидера. Турецкие вооруженные силы, начиная с 2016 г., проводят 5 военных операций за рубежом: 3 в Сирии и по одной в Ливии и Ираке. Турция показала себя эффективно в захвате территорий суверенных государств (т.н. «зона безопасности» в Сирии), поддержке террористических группировок (например, Сирийской национальной армии), противодействии курдским формированиям (Сирия, Ирак) и переброске войск в страны, с которыми отсутствует сухопутная граница (Ливия). Отдельно стоит упомянуть интервенцию в Ливию, в ходе которой турецкие войска вмешались в гражданскую войну и противостоят Ливийской национальной армии. Примечательно, что Анкара на ливийском фронте стала отрабатывать тактику использования сирийских боевиков (Джебхат ан-Нусра и др.), их переброску и координацию. Эти группировки совершают террористические акты не только против гражданского населения Сирии, но и против российских военных. Во время Третьей Карабахской войны Турция активно направляла подготовленных и опытных боевиков воевать на стороне Азербайджана.

Вероятно, к агрессивным самостоятельным внешнеполитическим действиям Анкару подтолкнули и проблемы в отношениях с некоторыми союзниками и партнерами. Например, переговоры о вступлении Турции в ЕС формально ведутся более 30 лет, но так и не привели к вхождению страны в европейскую семью. А в мае 2021 г. европарламентарии предложили и вовсе приостановить их, обосновав тем, что «в Турции наблюдается «гиперцентрализация власти» президента Р. Эрдогана». Парламентарии выразили обеспокоенность внешней политикой Анкары, в том числе, в отношении Греции и Кипра, а также ее вовлеченностью в происходящее в Сирии, Ливии и Нагорном Карабахе. Однако, европейское единение для Анкары уже не столь значимо. Кроме того, Турция оказывает сильное давление на страны Евросоюза с помощью миграционных потоков и благодаря значительному турецкому «диаспориальному потенциалу» (Когут и Нурышев 105). Только в одной Германии турецкая диаспора насчитывает более 3 млн человек. Приоритетной целью стало достижение регионального лидерства.

Определенно, реваншистские настроения Азербайджана активно культивировались в Турции. Оказывалась поддержка не только дипломатического и политического характера, но и военного. В 2020 г. значительно возросли поставки вооружения Баку. После совместных военных учений летом 2020 г. в Нахичевани, турецкий корпус вооруженных сил остался в Азербайджане и принимал активное участие в боевых действиях, выполняя координирующую и направляющую роль. На протяжении всего конфликта Анкара оказывала внушительную поддержку Баку на международной политической арене и одобряла силовой способ решения конфликта.

После завершения боевых действий Анкара пыталась стать участником миссии по обеспечению мира вместе с российским контингентом, что, очевидно, не входило в планы Москвы, но турецким войскам не удалось стать частью миротворческих сил в Нагорном Карабахе. Совместная деятельность представлена только на территории Азербайджана в работе российско-турецкого центра по контролю за прекращением огня в зоне нагорно-карабахского конфликта.

Однако, для Анкары Третья Карабахская война стала значительным успехом, и неудача с попыткой сформировать совместный миротворческий контингент не имела серьезного значения на фоне прочих достижений. Турция укрепила свои позиции в регионе и, в частности, в Азербайджане, а концепция «Один народ – два государства» предстала лейтмотивом кампании Анкары по поддержке Баку и дальнейшему сближению. Азербайджан стал занимать одно из ключевых мест в турецком геополитическом проекте по расширению влияния на постсоветском пространстве «Великий Туран», в качестве связующего звена Центральной Азии и Турции. Итоги войны заложили основу для дальнейшего развития транспортного маршрута из Азербайджана в Турцию и далее в Европу. Было объявлено о начале строительства из Нахичеванской автономной республики в Азербайджан железной дороги, которая станет частью маршрута из Анкары в Баку и далее в Иран и Пакистан. Годовой объем грузоперевозок по ней достигнет 10 млн тонн, и по предварительным расчетам дорога окупится уже через 12 лет (Сарджвеладзе). По мнению российского политолога А. Макакина, Турция посредством не прямых действий получила максимум возможного, что важно для Р. Эрдогана, особенно в условиях серьезных проблем в экономической сфере.

2. Позиция США. Укрепление Турции в регионе выгодно и для союзника по НАТО – США. Несмотря на наличие одной из самых крупных армянских диаспор в мире, активную проармянскую лоббистскую деятельность и признание уже десятью штатами независимости НКР, Вашингтон действует в прагматичном для себя направлении и способствует усилению одного из сильнейшего участника

Североатлантического альянса. Отметим, что на 2021 г., согласно индексу Global Power, вооруженные силы Турции находятся на четвертом месте среди членов НАТО, уступая лишь США, Франции и Великобритании. В мировом рейтинге занимает 11-е место.

Противоречия у Турции и США имеются, в частности из-за покупки российских систем ПВО С-400, когда речь шла об угрозе санкций с американской стороны, но приоритетное военно-политическое сотрудничество остается устойчивым. Одобрение действий Анкары Вашингтоном можно наблюдать и в 2019 г., когда американцы заявили, что не будут препятствовать проведению военной операции турецких войск в Сирии. Патронаж Турции над Азербайджаном также вписывается в концепцию расширения и усиления НАТО, в первую очередь, в качестве противодействия России и Ирану.

Соединенные Штаты Америки, несмотря на собственные интересы в регионе, вносили существенный вклад в содействие признания Нагорно-Карабахской Республики и оказывали ей экономическую поддержку. Благодаря активной лоббистской деятельности, НКР стала единственной непризнанной республикой, которая ежегодно по линии Конгресса США получает официальную финансовую помощь (Арутюнян). В то же время, лоббистской деятельностью занимаются не только армянские группы, но и азербайджанские. В 2020 г. были попытки прекращения финансирования программы по разминированию НКР, а одним из инициаторов выступал Совет национальной безопасности США. Тем не менее, через несколько месяцев Палата представителей Конгресса США большинством голосов одобрила поправку о выделении помощи в размере 1,4 млн. долларов для продолжения гуманитарного разминирования в Нагорном Карабахе. С 1992 г. в США действовала 907-я поправка, к Акту о поддержке свободы, ограничивающая Баку в закупках у США оружия и военной техники. Но с 2001 г. это ограничение регулярно отменялось (Кисега). Последний отказ был подписан в апреле 2019 г. и позволял оказывать военную помощь Азербайджану до тех пор, пока это помогает борьбе с терроризмом, поддерживает усилия США, способствует безопасности границ Азербайджана и не может быть использовано для атаки в отношении Армении.

Однако аналитик Института арменоведения Университета Южной Калифорнии Э. Самаян отмечает, что некоторые пограничники были вовлечены в борьбу с Арменией. Он также был первым, кто публично определил финансирование Азербайджана, и отметил, что, пока Баку получает большой импульс для военного развития, Вашингтон сократил свою военную помощь Еревану. За период 2018-2019 гг. администрацией Д. Трампа было выделено более 100 млн. долларов Азербайджану в рамках программ «Создание партнерского потенциала» и «Программы безопасности на Каспийском море и на южной границе». В то же время Армении в 2018-2019 г. было предоставлено 4,172 млн. и 2,8 млн. соответственно. При этом по сравнению с предыдущими годами наблюдается резкий рост предоставляемой Азербайджану помощи в 2018-2019 гг. К примеру, в 2017 г. было получено всего лишь 2 млн. долларов содействия. Государственный департамент и Министерство обороны США заявляли, что помощь Баку не подорвет усилия по достижению мирного урегулирования нагорно-карабахского конфликта. При этом, во многом благодаря данной помощи Азербайджан получил существенное количество нового снаряжения и расширил тактические возможности. Чтобы оценить важность суммы в 100 млн. долларов отметим динамику приобретения вооружения Баку у Анкары. Так, стоимость поставок оружия перед началом Третьей Карабахской войны в сентябре резко выросла и составила 65 % от общей стоимости вооружения, поставленного в

страну за девять месяцев. В июле 2020 г. Турция поставила вооружения менее, чем на 0,3 млн. долларов, в августе – на 36 млн., а в сентябре – на 77,1 млн. За девять месяцев 2019 г. стоимость турецких военных поставок в Азербайджан составила 20,7 млн. За тот же период в 2020 г. закуплено оружия на 123 млн. (Toksabay). В основном это были беспилотные летательные аппараты, ракетные установки и боеприпасы, а БПЛА стали основной ударной силой азербайджанской агрессии во время эскалации конфликта.

Необходимо подчеркнуть, что 26 апреля 2021 г. 907-я поправка была временно приостановлена и теперь США могут осуществлять неограниченные поставки вооружения любого типа Азербайджану. Госсекретарь Э. Блинкен заверил, что помощь Азербайджану не будет «подорывать или препятствовать текущим усилиям по мирному урегулированию между Арменией и Азербайджаном путем переговоров или использоваться в наступательных целях против Армении», а предоставление американской помощи «необходимо для поддержки усилий США по борьбе с международным терроризмом...» (Kelly). И это было сказано после неоднократных подтверждений участия в военных действиях сирийских террористов на стороне Азербайджана. Логика Вашингтона вполне понятна – уступки Баку после его победы для укрепления двухстороннего сотрудничества. Кроме того, стремление Турции разместить своих военных в Азербайджане вписывается в общую концепцию гибридного расширения НАТО в Закавказье и Центральную Азию.

Эскалация конфликта совпала с пиком предвыборной гонки в США и стала предметом спекуляций в американском информационно-политическом пространстве. Так, в ходе предвыборных выступлений, демократический кандидат на пост президента США призывал администрацию Д. Трампа потребовать у Турции держаться подальше от нагорно-карабахского конфликта. Слова Д. Байдена резко контрастировали с более сдержанной реакцией Д. Трампа на обострение конфликта и завуалированной ссылкой Госдепартамента на Турцию как на «внешнюю сторону», которая угрожает обострением напряженности. Менее чем за месяц до американских выборов Д. Байден в очередной раз обрушился с критикой на своего политического оппонента: «По необъяснимым причинам администрация Трампа в течение этого недавнего периода эскалации была в значительной степени пассивной и отстраненной... Администрация Трампа должна сказать Азербайджану, что не потерпит его попыток навязать военное решение этого конфликта, – заявлял Д. Байден». Как станет известно позднее, после победы Д. Байдена, осуждения Баку и Анкары были лишь частью предвыборной стратегии по критике действий команды противника.

Среди стран-участников Минской группы, США последние предприняли попытку согласовать режим прекращения огня, после инициатив России и Франции. Впрочем, все они оказались неудачными. Вовлеченность в нагорно-карабахское урегулирование продемонстрировал и Д. Трамп. Выступая перед сторонниками в штате Нью-Гэмпшир, президент пообещал «разобраться» с кавказской войной. «Почему нет? Я считаю, это легкий случай, если знаешь, что делать», – высказался глава Белого дома. По мнению старшего научного сотрудника Фонда Карнеги П. Стронски, президент Д. Трамп и высшее руководство США не соответствовали серьезности ситуации в Нагорном Карабахе. Определенная дистанцированность Вашингтона от вооруженного конфликта в Карабахе согласовывалась с широкой внешней политикой администрации Д. Трампа под лозунгом «Америка прежде всего».

После своей победы Д. Байден сдержал предвыборное обещание и официально признал геноцид армян Османской империей. Однако для мировой

политики, решение Д. Байдена носит символический характер. США не стали первыми, кто признал геноцид фактом, и само признание не влечет для Турции каких-либо юридических последствий. Момент был подобран наиболее оптимально, т.к. во время Третьей Карабахской войны Вашингтон не отличился стремлением к активному включению в урегулирование конфликта. Признание геноцида отчасти компенсировало собственное безучастие, снизило негативацию приостановки действия 907-й поправки и позволило американскому лидеру укрепить положение в многочисленной армянской диаспоре.

Ожидание ухудшения отношений между США и Турцией также не оправдалось. Прошедшая 14 июня 2021 г. встреча Д. Байдена и Р. Эрдогана на полях саммита НАТО подтвердила сохранение межгосударственных отношений в позитивном ключе. Д. Байден охарактеризовал встречу как позитивную и продуктивную, а также выразил уверенность в достижении «настоящего прогресса» в американо-турецких отношениях (Рамук).

Таким образом, диада Турция-Азербайджан отвечает интересам Соединенных Штатов, а НАТО получает плацдарм для давления как на Иран, так и на Россию. В случае достижения договоренностей о создании турецкой военной базы в Азербайджане, России грозит очередное расширение НАТО к собственным границам через страну-прокси.

3. Позиция Великобритании. Для Вашингтона Баку представляет интерес и как поставщик энергоресурсов Европе в качестве альтернативы России. США поступательно продвигают политику энергонезависимости Старого света и противодействуют реализации российских проектов по обеспечению европейских стран доступным газом. В этом Вашингтону оказывает значительное содействие Лондон, который имеет давние интересы в Закавказье. Еще в октябре 2007 г. премьер-министры Великобритании и Турции – Г. Браун и Р. Эрдоган – подписали соглашение о стратегическом партнерстве между двумя странами. Соглашение предусматривало открытие британского университета в Турции, развитие торгового сотрудничества, взаимодействие в сфере энергетики и создание регионального энергетического центра, а также совместное сооружение индустриальной зоны в иракской Басре.

В феврале 2015 г. Азербайджан был включен в программу UKTI «High Value Opportunity», которая оказывает содействие британским компаниям в процессе заключения контрактов и реализации масштабных проектов в нефтегазовой сфере. В конце 2017 г. в Азербайджане действовало уже свыше 500 британских компаний. К этому времени Великобритания стала лидером по инвестициям в экономику республики. Особо успешно шли дела у корпорации BP, которая участвовала в семи нефтегазовых проектах в Азербайджане, среди которых разработка блока месторождения Азери – Чираг – Гюнешли, нефтепровода Баку – Тбилиси – Джейхан и «Южный газовый коридор».

За несколько дней до начала боевых действий в Нагорном Карабахе британский посол в Азербайджане Д. Шарп опубликовал в местной прессе статью, в которой говорится: «На протяжении почти трех десятилетий Великобритания и Азербайджан являются стратегическими партнерами в развитии энергетического сектора Азербайджана, и мы ожидаем, что это партнерство будет также продолжаться в течение следующих трех десятилетий». Кроме того, эскалация конфликта совпала с завершением 13 октября прокладки Трансадриатического газопровода (TAP AG), который является частью «Южного газового коридора» для транспортировки азербайджанского газа в Европу. Отметим, что во время боевых действий армянская сторона могла ударить по стратегическим трубопроводам и

парализовать на некоторое время энергетику Азербайджана и отчасти Турции, однако не стала этого делать.

Значительные финансовые инвестиции в энергетический сектор Азербайджана закрепили партнерские отношения Баку и Лондона в долгосрочной перспективе, что также отразилось на ориентации Великобритании по конфликту. Проазербайджанскую позицию Лондон демонстрировал официально и до эскалации. Так, в июле 2020 г., когда между Арменией и Азербайджаном несколько дней велись бои, которые вошли в историю как Тавушские столкновения, в палате общин британского парламента приняли резолюцию, в которой представили Армению агрессором и виновником конфликта в целом. Документ призывал правительство Великобритании осудить действия Армении. Вторая проазербайджанская резолюция в палате общин появилась 1 октября, когда в Нагорном Карабахе уже шли полномасштабные бои.

Вызывает вопросы и позиция Лондона во время закрытой встречи Совбеза ООН, прошедшей после начала эскалации противостояния. Так, 5 ноября замглавы МИД Армении Ш. Кочарян заявил, что одно из государств-постоянных членов Совбеза ООН сорвало согласование единого подхода, касающегося обострения нагорно-карабахского конфликта. По его словам, страны-сопредседатели Минской группы ОБСЕ, которые также являются постоянными членами СБ, «представили очень сбалансированный подход, который должен был быть озвучен по итогам обсуждений председателем, на тот момент представителем России». На следующий день, 6 ноября, иранист, заведующий кафедрой иранистики ЕГУ В. Восканян заявил, что именно «благодаря» Британии провалилось согласованное заявление Совбеза ООН по войне в Нагорном Карабахе. Антиармянская ориентация Великобритании отмечена и в сфере информационных войн.

Об активном внимании к региону указывает и назначение на пост руководителя британской внешней разведки МИ-6 Р. Мура. До 2018 г. он занимал должность посла Великобритании в Турции и является одной из ключевых фигур группы влияния британского премьера Б. Джонсона, прадед которого, А. Кемаль, один из министров султанского правительства после 1918 г., был турком (по одной из версий – черкесом). По мнению эксперта Академии военных наук В. Прохвятилова, Р. Мур – сторонник идеи «Великого Турана» как проекта по сдерживанию России и Китая. Р. Эрдоган при содействии Р. Мура установил прочные и доверительные контакты с Б. Джонсоном и получил от него мандат на перехват контроля над стратегическими азербайджанскими трубопроводами для гарантированного обеспечения их безопасности. Сразу после подписания трехстороннего заявления о прекращении огня в Нагорном Карабахе от 10 ноября, Р. Мур отправился в Анкару на встречу с пресс-секретарем президента Турции И. Калыном для подробного обсуждения ситуации в Карабахе и Ливии.

Действия Великобритании можно рассматривать в контексте «Большой игры». Эта «игра», начавшаяся еще в XIX в., направлена на борьбу с Россией за сферы влияния в Азии. Интересы Москвы и Лондона сталкиваются на всем пространстве от Турции до Китая. В XIX в. эта была борьба за территории и торговые пути, когда в XXI веке эта борьба за энергетические ресурсы. Россию пытаются вытеснить из энергетических проектов. «Турецкий поток» конкурирует не только с азербайджанским и иранским газом, он фактически не работает с весны 2020 г., предположительно потому, что Турции не нужно столько российского газа. «Северный поток 2» постоянно находится под новыми санкциями и давлением. Рассматривая историю как циклический процесс, можно провести аналогию с XIX в., когда Османская империя являлась инструментом британской антироссийской политики, так и сейчас мы наблюдаем новый виток англо-турецкого альянса.

Неосманизм и пантюркизм стали главной повесткой турецкой политики. Политика пантюркизма, охватывающая тюркоязычные страны Азии, пересекается с британо-российскими противоречиями в этом регионе (Мовсесян 175).

4. Позиция Франции. Рассматривая позицию Франции по конфликту в Нагорном Карабахе, стоит учитывать и напряженные отношения между Парижем и Анкарой, и даже, в большей степени, личную неприязнь Э. Макрона и Р. Эрдогана друг к другу. Предположительно, публичное проявление негласных противоречий Франции и Турции началось с заявления Э. Макрона о «смерти мозга НАТО», в связи с отсутствием координации по стратегическим решениям между США и союзниками, в частности с Турцией. А в июне 2020 г. произошел инцидент с французскими и турецкими военными кораблями во время миссии НАТО «Морской страж» у берегов Ливии. Кроме того, Париж и Анкара фактически поддерживают противоборствующие стороны в ливийском конфликте, хоть и не заявляют открыто об этом, а это соперничество не только за контроль над энергоресурсами Ливии, но и потоками мигрантов в ЕС. Активизация Франции на средиземноморском и ближневосточном направлениях на фоне снижения активности США также вызывает недовольство Турции.

К тому же, стремление Парижа снизить иностранное влияние на мусульман страны привнесло негативную составляющую в отношения с Анкарой. Турция – самый влиятельный игрок во французском исламе: из «примерно 300» (по словам Э. Макрона) иностранных имамов, которые проповедуют во Франции, «более 150», по данным французских СМИ, – турецкие (Сафронов). После теракта в пригороде Парижа против учителя С. Пати, убитого за то, что показал ученикам на уроке карикатуру на Мухаммеда, Э. Макрон еще резче подтвердил намерение защищать основополагающие ценности республики (светскость, свободу слова, право смеяться над любыми религиями). В ответ Р. Эрдоган осудил Э. Макрона за его критику ислама. После продолжения вербального противостояния даже был отозван из Анкары французский посол «для консультаций», но конфронтация не смягчалась.

На этом фоне, во время эскалации нагорно-карабахского конфликта, Франция заняла отчетливую проармянскую позицию и подвергла критике милитаристскую риторику Турции. Однако осуждение Анкары было направлено и на попытку повышения рейтинга Э. Макрона перед предстоящими выборами в 2022 г., в частности, среди многочисленной армянской диаспоры. Париж, как и Москва с Вашингтоном, проявлял инициативу по согласованию прекращения огня, но, как было отмечено ранее, позитивных изменений не происходило.

Самым значительным шагом в поддержку Армении и Нагорно-Карабахской Республики уже после окончания боевых действий, стало принятие Сенатом Франции резолюции с рекомендацией о «необходимости признания Нагорного Карабаха». В резолюции осуждается «военная агрессия Азербайджана, осуществленная при поддержке властей Турции и иностранных наемников». Документ призывает оказать гуманитарную помощь и расследовать военные преступления. Говорится также о праве перемещенных лиц на возвращение и необходимости сохранить культурное и религиозное наследие Армении. Аналогичная резолюция была принята 3 декабря и депутатами нижней палаты французского парламента. Однако Министр иностранных дел Франции Ж.-И. Ле Дриан отказался поддерживать признание.

5. Позиция Российской Федерации. Позиция основного международного актора в урегулировании нагорно-карабахского конфликта, Российской Федерации, остается практически неизменной на протяжении почти 30-и лет. В 1994 г. при активном содействии российской стороны был подписан Бишкекский протокол,

который положил конец Первой Карабахской войне, что не удавалось Совету безопасности ООН в течении трех лет боевых действий. В последующий период Москва неоднократно инициировала переговоры армянской и азербайджанской сторон, эффективно взаимодействовала с Вашингтоном и европейскими акторами, а также предпринимала усилия для сохранения статуса-кво. Замороженное состояние конфликта было наиболее приемлемым для Москвы вариантом, т.к. это позволяло эффективно взаимодействовать как с Ереваном, так и с Баку. Британский политолог, директор кавказской программы в лондонской организации Conciliation Resources Л. Броерс охарактеризовал данное поведение России «политикой стержневого сдерживания», в рамках которой российская сторона действует как «стержень», балансирующий между Арменией и Азербайджаном. Политика стержневого сдерживания включала множество нередко непоследовательных элементов: официальный союз с Арменией, поставки оружия как Армении, так и Азербайджану, а также инициирование посреднических инициатив. Однако данная политика потеряла актуальность и эффективность из-за активного турецкого участия в конфликте и всесторонней поддержки Азербайджана.

Эскалация конфликта в сентябре 2020 г. и перерастание в полномасштабные боевые действия стали очередным испытанием для российско-армянских отношений. Москва, как и Париж с Вашингтоном, объявляла режим прекращения огня и призывала к немедленному возобновлению переговорного процесса и отказу от вооруженных действий. В то же время Россия заняла подчеркнuto нейтральную позицию, соответствующую статусу посредника в урегулировании конфликта. В публичном информационном пространстве действия Москвы соответствовали риторике сопредседателей МГ ОБСЕ и остальным международным акторам, призывающим к мирному урегулированию. Однако стоит учитывать, что возросшая активность Турции в стратегически важном для России регионе не соответствовала интересам Москвы. К тому же, сообщения и подтверждения участия на стороне Азербайджана сирийских террористов создавали опасную ситуацию для стабильности в южных российских регионах. Фактически, боевики незаконных формирований находились в непосредственной близости от Республики Дагестан.

Безуспешные перемирия, инициированные странами председателями МГ ОБСЕ, не показали свою эффективность, Россия же добилась прекращения огня в другом формате, в очередной раз продемонстрировав, что только Москва способна на действия, способствующие установлению мира в регионе. Заключение трехстороннего договора 10 ноября можно сравнить с подписанием Бишкекского протокола, только в 1994 г. благодаря России успешное армянское наступление было прекращено и Баку избежал более масштабных потерь, а в 2020 г. ситуация прямо противоположная. Для сохранения перемирия были введены российские миротворческие силы, которые будут выступать гарантом соглашения в течение пяти лет с автоматическим продлением, но только по обоюдному согласию сторон. Очевидно, что установление срока нахождения миротворцев стало обязательным условием со стороны Баку. Можно предположить, что по истечении пяти лет Азербайджан будет требовать вывода российских миротворцев или привлечения турецких сил в миссию, что в любом случае станет неприемлемым условием для армянской стороны.

Заключение. Трехсторонний договор фактически заморозил конфликт на пять лет, на время присутствия в Нагорном Карабахе российских миротворцев. В этот период враждующие стороны будут наращивать свой военный потенциал для следующего этапа противостояния. Это полностью устраивает Турцию, так как неокончательное урегулирование конфликта дает ей повод для размещения своей военной инфраструктуры в Азербайджане (Когут и Нурышев 108). Турецкая военно-

политическая экспансия в Закавказье и Центральной Азии грозит гибридным расширением НАТО на Восток. Технологии турецкой «мягкой силы» реализуются в странах региона уже не одно десятилетие, и к настоящему моменту население тюркоязычных стран видят в Анкаре влиятельную силу, которая может быть альтернативой России и Китаю. Таким образом, несмотря на отдельные эпизоды разногласий между участниками НАТО, целостность и единство блока не подвергается сомнению. «Ослабление» позиций США в регионе говорит лишь о делегировании полномочий Турции. ОДКБ, напротив, показывает свою фактическую несостоятельность как региональный военно-политический блок. Проявляется неспособность превентивно купировать осложнения среди участников договора и не допустить кровопролития, что произошло между Киргизией и Таджикистаном.

Лондон занял отчетливую проазербайджанскую позицию, руководствуясь как экономическими соображениями, так и геополитическими. Исторически сложившиеся отношения с Турцией стали еще теснее, к тому же Великобритания вышла из ЕС и проводит более самостоятельную внешнюю политику без оглядки на страны союза. Вне Европейского союза положение Лондона и Анкары схоже – они теперь союзники по НАТО вне ЕС. Турция ощутила английскую поддержку даже во время греко-турецкого конфликта вокруг прав на геологоразведку в Восточном Средиземноморье у острова Кастеллорисо, когда США и Франция направили в этот район военные корабли для демонстрации поддержки Греции. А Британия провела 11 сентября совместные военно-морские учения с Турцией.

Французская поддержка Армении, в большей степени, имеет популистскую направленность и не подкреплена практическими действиями или международно-правовыми актами. Кроме того, Франция тесно сотрудничает с Азербайджаном в экономической сфере и не станет подвергать риску достигнутый прогресс. В 2019 г. на Баку приходилось более 60 % товарооборота со странами Закавказья. В начале 2020 г. посол Франции в Баку отмечал, что инвестиции французской Total в проект разработки Апшеронского морского газоконденсатного месторождения в Каспийском море уже превысили миллиард евро. К тому же дипломат оценил товарооборот Франции и Азербайджана более чем в 600 млн долларов как недостаточный. Для сравнения: тот же показатель для Армении не превышал 100 млн.

Несмотря на многолетнюю дипломатическую поддержку Еревана со стороны западных партнеров на различных международных площадках, именно Россия осуществила решительные шаги и выступила реальной силой, остановившей боевые действия. Фактически, Запад продемонстрировал несерьезный подход к Третьей Карабахской войне и не предпринял особых усилий для прекращения агрессии Баку. Несомненно, что от России требуется больше решительных действий в связи с последующими агрессивными актами Азербайджана на границе с Арменией. Но нельзя утверждать, что Москва не предпринимает никаких шагов для стабилизации обстановки в проблемных точках. Российская политика в последние годы стала более кулуарной и зачастую принятие важных решение проходит без предварительной подготовки в информационном пространстве.

Баку сейчас находится в наилучшей позиции с момента обретения независимости. Происходит максимальное сближение с турками, а ЕС и США не оказали противодействия агрессивным актам данного союза. С Россией, как минимум в общественно-политическом пространстве, не произошло ухудшения отношений, даже несмотря на сбитый российский вертолет 9 ноября 2020 г. и осуждение гражданина России на 10 лет в колонии строго режима, за якобы участие в нагорно-карабахском конфликте на стороне Армении.

Для Еревана сложившаяся ситуация не предоставляет большого разнообразия вариаций конструктивного развития. Сотрудничество с Россией остается приоритетным во всех сферах. Как показала практика, западные державы способны на значительную поддержку лишь вербально. Армянской и российской дипломатии к истечению пятилетнего срока нахождения миротворцев необходимо предпринять все возможные усилия для пролонгации договоренностей в текущем статусе, либо расширение с привлечение миротворцев ООН. Задачей Баку и Анкары остается полный захват НКР, и нет оснований полагать, что страны-агрессоры откажутся от продолжения экспансии. Кроме того, необходимо развивать сотрудничество с Китаем, который имеет определенные разногласия с Турцией. Анкара неоднократно обвиняла Пекин в притеснении уйгурского населения, и на фоне продвижения к реализации концепции «Великого Турана» данные противоречия могут обостриться, чем и может воспользоваться Ереван. Однако главная задача – консолидация армянского общества и стабилизация социально-политической обстановки. Возможно, стоит актуализировать вопрос признания Степанакерта Ереваном, т.к. данное решение откладывалось из-за опасения негативной реакции от западных акторов, но при эскалации конфликта значимость Европы и США оказалась незначительной. Единение всех политических сил поможет эффективно противодействовать внешним вызовам. Симбиоз качественного внешнеполитического сотрудничества с разрешением внутренних проблем приведет к принятию верных решений и поступательному развитию государственности.

Использованная литература

1. "Armenian aggression against Azerbaijan". *UK Parliament*, 13 July 2020, <https://edm.parliament.uk/early-day-motion/57245/armenian-aggression-against-azerbaijan>. Available: 05.08.2021.
2. "Conflict between Armenia and Azerbaijan". *UK Parliament*, 01 Oct 2020, <https://edm.parliament.uk/early-day-motion/57504>. Available: 05.08.2021.
3. "Extension of Waiver of Section 907 of the Freedom Support Act With Respect to Assistance to the Government of Azerbaijan". *Federal Register*, 18 Apr 2019, <https://www.federalregister.gov/documents/2019/04/18/2019-07734/extension-of-waiver-of-section-907-of-the-freedom-support-act-with-respect-to-assistance-to-the>. Available: 22.07.2021.
4. "Military Strength Ranking 2021". *Global Fire Power*, <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php>. Available: 11.07.2021.
5. "Nagorno-Karabakh – Statement by Vice President Joe Biden". *Joe Biden*, <https://joebiden.com/2020/10/13/nagorno-karabakh-statement-by-vice-president-joe-biden/>. Available: 24.07.2021.
6. "NATO Member States Military Strength (2021)". *Global Fire Power*, <https://www.globalfirepower.com/countries-listing-nato-members.php>. Available: 11.07.2021.
7. «Баку стал приоритетом для Трампа»: политолог о том, почему США сократили помощь Карабаху». *Sputnik Армения*, 22 марта 2020, <https://ru.armeniasputnik.am/politics/20200322/22479278/Baku-stal-prioritetom-dlya-SShA-politolog-o-tom-pochemu-SShA-sokratili-pomosch-Karabakhu.html>. Доступно: 19.07.2021.
8. «Ведение неконкурентной борьбы»: США выделяют \$1 млрд. на продвижение «энергонеависимости» Европы». *Russia Today*, 21 декабря 2019, <https://russian.rt.com/world/article/700477-zakonoproekt-ssha-energetika-evropa-fond>. Доступно: 26.07.2021.

9. «Oxford Analitica: Азербайджан хочет достичь оперативной готовности к войне в Карабахе в 2014 году». ИА REGNUM, 14 июня 2012, <https://regnum.ru/news/polit/1541787.html>. Доступно 15.06.2021.

10. «Анкара и Лондон обсудили Карабах». Anadolu Agency, 11 ноября 2020, <https://www.aa.com.tr/ru/турция/анкара-и-лондон-обсудили-карабах/2040731>. Доступно: 06.08.2021.

11. «В Анкаре отреагировали на отзыв посла Франции». Anadolu Agency, 26 октября 2020, <https://www.aa.com.tr/ru/турция/в-анкаре-отреагировали-на-отзыв-посла-франции/2018930>. Доступно: 10.08.2021.

12. «В Конгрессе США выступили в поддержку усилий по развитию энергонеависимости стран Европы». ТАСС, 19 ноября 2020, <https://tass.ru/ekonomika/10041017>. Доступно: 26.07.2021.

13. «В Конгрессе США захотели возвращения санкций в отношении “Северного потока-2”». Lenta.ru, 1 июня 2021, <https://lenta.ru/news/2021/06/01/congress/>. Доступно: 26.07.2021.

14. «В рядах боевиков в Ливии воюют сирийские террористы, заявили в МИД». РИА Новости, 4 июня 2020, <https://ria.ru/20200604/1572471494.html>. Доступно: 21.06.2021.

15. «Великобритания доведет инвестиции в нефтегазовый сектор Азербайджана до \$17 млрд». Агентство нефтегазовой информации, 9 сентября 2015, <https://www.angi.ru/news/2829052-Великобритания%20доведеет%20инвестиции%20в%20нефтегазовый%20сектор%20Азербайджана%20до%20%2417%20млрд/>. Доступно: 03.08.2021.

16. «Великобритания и Турция подписали соглашение о стратегическом партнерстве». Panarmenian.net, 23 октября 2007, <https://www.panarmenian.net/rus/world/news/23731/>. Доступно: 03.08.2021.

17. «Война в Нагорном Карабахе раскалывает НАТО: Франция и Турция обменялись обвинениями». ИА УНИАН, 30 сентября 2020 <https://www.unian.net/world/voyna-nagornyy-karabah-franciya-i-turciya-vstupili-v-perepalku-iz-za-nagornogo-karabaha-novosti-mira-11165981.html>. Доступно: 15.08.2021.

18. «Дезинформацию про Карабах распространяли из Азербайджана, Турции и Великобритании». Sputnik Армения, 17 ноября 2020, <https://ru.armeniasputnik.am/karabah/20201117/25375571/Dezinformatsiyu-pro-Karabakh-rasprostranyali-iz-Azerbaydzhana-Turtsii-i-Velikobritanii.html>. Доступно: 05.08.2021.

19. «Европарламент предложил приостановить переговоры о вступлении Турции в ЕС». Deutsche Welle, 19 мая 2020, <https://www.dw.com/ru/evroparlament-predlozhit-priostanovit-peregovory-o-vstuplenii-turcii-v-es/a-57589939>. Доступно: 27.06.2021.

20. «Ереван заявил о срыве согласования позиции по Карабаху членом Совбеза ООН». РИА Новости, 5 ноября 2020, <https://ria.ru/20201105/karabakh-1583200143.html>. Доступно: 05.08.2021.

21. «Именно Лондон заблокировал резолюцию СБ ООН по Карабаху, или Кому служит Мур». Sputnik Армения, 7 ноября 2020, <https://ru.armeniasputnik.am/analytics/20201107/25211798/Imenno-London-zablokiroval-rezolyutsiyu-SB-OON-po-Karabakhu-ili-Komu-sluzhit-Mur.html>. Доступно: 05.08.2021.

22. «Инвестиции Великобритании в Азербайджан достигли \$27 млрд». Sputnik Азербайджан, 14 декабря 2017, <https://az.sputniknews.ru/economy/20171214/413190920/azerbajdzhan-velikobritaniya-investicii-promyshlennye-parki.html>. Доступно: 03.08.2021.

23. «Карабах наткнулся на “Америка прежде всего”: Трамп и его “лёгкий случай”». *EADaily*, 30 октября 2020, <https://eadaily.com/ru/news/2020/10/30/karabakh-natknulsya-na-amerika-prezhde-vsego-tramp-i-ego-lyogkiy-sluchay>. Доступно: 24.07.2021.

24. «Компании из Франции готовы к многомиллиардным инвестициям в энергосектор Азербайджана - посол в Баку». *Интерфакс-Азербайджан*, 12 февраля 2020, <http://interfax.az/view/792178>. Доступно: 17.08.2021.

25. «Конфликт Турции и Франции: как члены НАТО поссорились из-за Ливии». *Deutsche Welle*, 3 июля 2020, <https://www.dw.com/ru/конфликт-турции-и-франции-как-члены-нато-поссорились-из-за-ливии/a-54039523>. Доступно: 10.08.2021.

26. «Лавров поспорил с Эрдоганом о турецких миротворцах в Карабахе». *Кавказский Узел*, 12 ноября 2020, <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/356400/>. Доступно: 05.07.2021.

27. «МИД РА: Мадридские принципы приняты 2 года назад, остальное – рабочие предложения». *Panorama.am*, 23 июня 2010, <https://www.panorama.am/ru/news/2010/06/23/mfa-balayan/1088066/>. Доступно: 15.06.2021.

28. «Нарышкин заявил о переброске тысяч террористов в Нагорный Карабах». *РИА Новости*, 6 ноября 2020, <https://ria.ru/20201006/naryshkin-1578477893.html>. Доступно: 21.06.2021.

29. «Посол Великобритании: Партнерство с Азербайджаном должно охватить процесс перехода от нефти и газа к “зеленой энергии”». *1News.az*, 24 сентября 2020, <https://1news.az/news/20200924031750898-Posol-Velikobritanii-Partnerstvo-s-Azerbaidzhanom-dolzno-okhvatit-protsess-perekhoda-ot-nefti-i-gaza-k-zelenoi-energii>. Доступно: 03.08.2021.

30. «Российско-турецкий центр в Карабахе начал свою работу». *Интерфакс*, 30 января 2020, <https://www.interfax.ru/world/748609>. Доступно: 05.07.2021.

31. «С какими странами торгует Армения». *Sputnik Армения*, 9 февраля 2020, URL: <https://ru.armeniasputnik.am/infographics/20190209/17190366/Eksport-import-Armenii-za-2018-god.html>. Доступно: 20.08.2021.

32. «Сенат Франции принял резолюцию о признании Нагорного Карабаха». *РБК*, 25 ноября 2020, <https://www.rbc.ru/politics/25/11/2020/5fbc94bb9a794747c49c3128>. Доступно: 15.08.2021.

33. «Сопредседатели пообещали интенсифицировать обсуждения с армянской стороной». *Vest.az*, 6 марта 2010, <http://web.archive.org/web/20100307174251/http://www.vesti.az/news.php?id=34234>. Доступно: 15.06.2021.

34. «Суд в Баку приговорил россиянина к 10 годам за участие в конфликте в Карабахе». *Ведомости*, 22 июля 2021, <https://www.vedomosti.ru/society/news/2021/07/22/879162-sud-v-baku-prigovoril-rossiyanina>. Доступно: 21.08.2021.

35. «США дали зеленый свет операции Турции против сирийских курдов». *BBC News*, 7 октября 2019, <https://www.bbc.com/russian/news-49958787>. Доступно: 15.07.2021.

36. «Трансадриатический газопровод построен». *Нефтегазовая вертикаль*, 13 октября 2020, URL: http://www.ngv.ru/news/transadriaticheskij_gazoprovod_postroen/. Доступно: 05.08.2021.

37. «Турецкие военные будут действовать в составе совместной миротворческой миссии». *Twitter*, 12 ноября 2020, https://twitter.com/aa_russian/status/13267944491865477126. Доступно: 05.07.2021.

38. «Что делает “англичанка”?». *Коммерсантъ*, 12 октября 2020, <https://www.kommersant.ru/doc/4519783>. Доступно: 06.08.2021.
39. «Эрдоган заявил, что Турция поддерживает Азербайджан в конфликте с Арменией». *ТАСС*, 27 сентября 2020, <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9562647>. Доступно: 30.06.2021.
40. «Эрдоган не исключил возможности создания военной базы в Азербайджане». *ТАСС*, 17 июня 2021, <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/11676731>. Доступно: 23.07.2021.
41. «Эрдоган ответил на слова Макрона о “смерти мозга” НАТО». *Ведомости*, 29 ноября 2019, <https://www.vedomosti.ru/politics/news/2019/11/29/817539-o>. Доступно: 10.08.2021.
42. «Эрдоган потребовал от Армении покинуть Нагорный Карабах». *Интерфакс*, 28 сентября 2020, <https://www.interfax.ru/world/728950>. Доступно: 30.06.2021.
43. Abdulrahim, Raja. "Turkish-Backed Syrian Fighters Join Armenian-Azeri Conflict". *The Wall Street Journal*, 14 Oct 2020, <https://www.wsj.com/articles/turkish-backed-syrian-fighters-join-armenian-azeri-conflict-11602625885>. Available: 21.06.2021.
44. Chouldjian, Elizabeth. "ANCA Calls on Administration to Match Armenia and Azerbaijan Military Assistance". *Armenian National Committee of America*, 20 Feb 2020, <https://anca.org/press-release/anca-calls-on-administration-to-match-armenia-and-azerbaijan-military-assistance/>. Available: 22.07.2021.
45. Fahim, Kareem and Khurshudyan, Isabelle. "Deaths of Syrian mercenaries show how Turkey, Russia could get sucked into Nagorno-Karabakh conflict". *The Washington Post*, 14 Oct 2020, https://www.washingtonpost.com/world/middle_east/azerbaijan-armenia-turkey-nagorno-karabakh/2020/10/13/2cdca1e6-08bf-11eb-8719-0df159d14794_story.html. Available: 21.06.2021.
46. Kelly, Laura. "Biden waiving restriction blocking aid to Azerbaijan over Armenia conflict". *The Hill*, 3 May 2021, <https://thehill.com/policy/international/551577-biden-waiving-restriction-blocking-aid-to-azerbaijan-over-armenia>. Available: 22.07.2021.
47. Kucera, Joshua. "Amid Iran crisis, U.S. offers big military aid boost to Azerbaijan". *Eurasianet*, 9 Aug 2019, <https://eurasianet.org/amid-iran-crisis-us-offers-big-military-aid-boost-to-azerbaijan>. Available: 19.07.2021.
48. Pamuk, Humeyra, et al. "Biden, Erdogan upbeat about ties but disclose no breakthrough". *Reuters*, 15 June 2021, <https://www.reuters.com/world/no-breakthroughs-expected-first-biden-erdogan-meeting-2021-06-14/>. Available: 26.07.2021.
49. Sanamyan, Emil. "US Allocates \$100 million in Security Aid to Azerbaijan in 2018-19". *The USC Institute of Armenian Studies*, 17 July 2019, <https://armenian.usc.edu/us-allocates-100-million-in-security-aid-to-azerbaijan/>. Available: 24.07.2021.
50. Tinç, Timur. "People in Germany with Turkish roots have identity problems". *D+C Development and Cooperation*, 9 Feb 2021, <https://www.dandc.eu/en/article/people-germany-turkish-roots-have-identity-problems-situation-fuelled-turkish-president>. Available: 29.06.2021.
51. Toksabay, Ece. "Turkish arms sales to Azerbaijan surged before Nagorno-Karabakh fighting". *Reuters*, 14 Oct 2020, <https://www.reuters.com/article/armenia-azerbaijan-turkey-arms-int-idUSKBN26Z230>. Available: 29.06.2021.
52. Аветисян, Ани и Назаретян, Ованес. «Известные и неизвестные поставщики оружия Азербайджану». *Fact Investigation Platform*, 1 ноября 2020, <https://fip.am/ru/13566>. Доступно: 15.06.2021.
53. Арутюнян, Ван. «Внешнеполитические ресурсы Нагорно-Карабахской Республики». *Внешняя политика*, 5 марта 2015,

<http://www.foreignpolicy.ru/analyses/vneshnepoliticheskie-resursy-nagorno-karabakhskoy-respubliki/>. Доступно: 19.07.2021.

54. Батлер, Эд. «Смерть была вокруг нас повсюду». Сирийские наемники вспоминают, как воевали в Карабах». *BBC News*, 11 декабря 2020, <https://www.bbc.com/russian/features-55277179>. Доступно: 21.06.2021.

55. Броерс, Лоренс. «Армяно-азербайджанская война ставит Россию перед тяжелым выбором». *Eurasianet*, 5 октября 2020, <https://russian.eurasianet.org/армяно-азербайджанская-война-ставит-россию-перед-тяжелым-выбором>. Доступно: 21.08.2021.

56. Когут, Виктор и Нурышев, Геннадий. «Карабахский узел геополитических противоречий на Южном Кавказе». *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. № 1, 2021, С. 104-111, doi:10.22394/2073-2929-2021-01-104-111.

57. Макаркин, Алексей. «Сто лет...». Facebook, 10 ноября 2020, <https://www.facebook.com/a.makarkin/posts/3454169051364515>. Доступно: 05.07.2021.

58. Мовсесян, Артём. «Нагорный Карабах – одна партия большой игры». *Скиф. Вопросы студенческой науки*. № 1, 2021, С. 173-178.

59. Прохвятилов, Владимир. «Зачем Британия возвратилась на Южный Кавказ?». *Интернет-журнал «Военно-политическая аналитика»*, <https://vpoanalytics.com/2020/10/13/zachem-britaniya-vozvratilas-na-yuzhnyj-kavkaz/>. Доступно: 06.08.2021.

60. Сандерс, Льюис и Смоленцева, Наталья. «Сирийские наемники на службе у Турции: кто они и зачем они нужны Анкаре». *Deutsche Welle*, 1 ноября 2020, <https://www.dw.com/ru/dlja-chego-turcii-nuzhny-sirijskie-naemniki/a-55125445>. Доступно: 21.06.2021.

61. Сарджвеладзе, София. «Мир в конце тоннеля. Азербайджан обещает Карабаху светлое будущее. Почему в Армении этому не рады?». *Lenta.ru*, 22 января 2021, <https://lenta.ru/articles/2021/01/22/transkarabakh/>. Доступно: 05.07.2021.

62. Сафронов, Юрий. «За что Эрдоган полюбил нападать на Макрона». *Новая газета*, 28 октября 2020, <https://novayagazeta.ru/articles/2020/10/27/87717-za-chto-erdogan-polyubil-napadat-na-makrona>. Доступно: 10.08.2021.

Works Cited

1. "'Baku stal prioritetom dlja Trampa': politolog o tom, pochemu SShA sokratili pomoshh' Karabahu". Sputnik Armeniya, 22 marta 2020, <https://ru.armeniasputnik.am/politics/20200322/22479278/Baku-stal-prioritetom-dlya-SShA-politolog-o-tom-pochemu-SShA-sokratili-pomosch-Karabakhu.html>. Dostupno: 19.07.2021 ["Baku has become a priority for Trump": political scientist on why the US has cut aid to Karabakh". Available: 19.07.2021]. (In Russian)

2. "'Vedenie nekonkurentnoj bor'by': SShA vydeltat \$1 mlrd na prodvizhenie 'jenergonezavisimosti' Evropy". Russia Today, 21 dekabrya 2019, <https://russian.rt.com/world/article/700477-zakonoproekt-ssha-energetika-evropa-fond>. Dostupno: 26.07.2021 ["Conducting a non-competitive struggle: The United States will allocate \$ 1 billion to promote the energy independence of Europe". Available: 26.07.2021]. (In Russian)

3. "Ankara i London obsudili Karabah". Anadolu Agency, 11 nojabrya 2020, <https://www.aa.com.tr/ru/turcija/ankara-i-london-obsudili-karabah/2040731>. Dostupno: 06.08.2021 ["Ankara and London discussed Karabakh". Available: 06.08.2021]. (In Russian)

4. "Armenian aggression against Azerbaijan". UK Parliament, 13 July 2020, <https://edm.parliament.uk/early-day-motion/57245/armenian-aggression-against-azerbaijan>. Available: 05.08.2021.

5. "Chto delaet "anglichanka"?". Kommersant#, 12 oktjabrja 2020, <https://www.kommersant.ru/doc/4519783>. Dostupno: 06.08.2021 ["What is the "Englishwoman" doing?"]. Available: 06.08.2021]. (In Russian)
6. "Conflict between Armenia and Azerbaijan". UK Parliament, 01 Oct 2020, <https://edm.parliament.uk/early-day-motion/57504>. Available: 05.08.2021.
7. "Dezinformaciju pro Karabah rasprostraniali iz Azerbajdzhana, Turcii i Velikobritanii". Sputnik Armenija, 17 nojabrja 2020, <https://ru.armeniasputnik.am/karabah/20201117/25375571/Dezinformatsiyu-pro-Karabakh-rasprostranyali-iz-Azerbaydzhana-Turtsii-i-Velikobritanii.html>. Dostupno: 05.08.2021 ["Disinformation about Karabakh was spread from Azerbaijan, Turkey and Great Britain". Available: 05.08.2021]. (In Russian)
8. "Erevan zajavil o sryve soglasovanija pozicii po Karabahu chlenom Sovbeza OON". RIA Novosti, 5 nojabrja 2020, <https://ria.ru/20201105/karabakh-1583200143.html>. Dostupno: 05.08.2021 ["Yerevan announced the failure of the coordination of the position on Karabakh by a member of the UN Security Council". Available: 05.08.2021]. (In Russian)
9. "Evroparlament predlozhit priostanovit' peregovory o vstuplenii Turcii v ES". Deutsche Welle, 19 maja 2020, <https://www.dw.com/ru/evroparlament-predlozhit-priostanovit-peregovory-o-vstuplenii-turcii-v-es/a-57589939>. Dostupno: 27.06.2021 ["The European Parliament proposed to suspend negotiations on Turkey's accession to the EU". Available: 27.06.2021]. (In Russian)
10. "Extension of Waiver of Section 907 of the Freedom Support Act With Respect to Assistance to the Government of Azerbaijan". Federal Register, 18 Apr 2019, <https://www.federalregister.gov/documents/2019/04/18/2019-07734/extension-of-waiver-of-section-907-of-the-freedom-support-act-with-respect-to-assistance-to-the>. Available: 22.07.2021.
11. "Imenno London zablokiroval rezoluciju SB OON po Karabahu, ili Komu sluzhit Mur". Sputnik Armenija, 7 nojabrja 2020, <https://ru.armeniasputnik.am/analytics/20201107/25211798/Imenno-London-zablokiroval-rezolyutsiyu-SB-OON-po-Karabakhu-ili-Komu-sluzhit-Mur.html>. Dostupno: 05.08.2021 ["It was London that blocked the UN Security Council resolution on Karabakh, or Who Moore Serves". Available: 05.08.2021]. (In Russian)
12. "Investicii Velikobritanii v Azerbajdzhan dostigli \$27 mlrd". Sputnik Azerbajdzhan, 14 dekabrja 2017, <https://az.sputniknews.ru/economy/20171214/413190920/azerbajdzhan-velikobritanija-investicii-promyshlennye-parki.html>. Dostupno: 03.08.2021 ["UK investments in Azerbaijan reached \$ 27 billion". Available: 03.08.2021]. (In Russian)
13. "Jerdogan ne iskljuchil vozmozhnosti sozdaniya voennoj bazy v Azerbajdzhan". TASS, 17 ijunja 2021, <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/11676731>. Dostupno: 23.07.2021 ["Erdogan did not rule out the possibility of creating a military base in Azerbaijan". Available: 23.07.2021]. (In Russian)
14. "Jerdogan otvetil na slova Makrona o "smerti mozga" NATO". Vedomosti, 29 nojabrja 2019, <https://www.vedomosti.ru/politics/news/2019/11/29/817539-o>. Dostupno: 10.08.2021 ["Erdogan responded to Macron's words about NATO's "brain death""]. Available: 10.08.2021]. (In Russian)
15. "Jerdogan potreboval ot Armenii pokinut' Nagornyj Karabah". Interfaks, 28 sentjabrja 2020, <https://www.interfax.ru/world/728950>. Dostupno: 30.06.2021 ["Erdogan demanded from Armenia to leave Nagorno-Karabakh". Available: 30.06.2021]. (In Russian)
16. "Jerdogan zajavil, chto Turcija podderzhivaet Azerbajdzhan v konflikte s Armeniej". TASS, 27 sentjabrja 2020, <https://tass.ru/mezhdunarodnaya->

panorama/9562647. Dostupno: 30.06.2021 ["Erdogan stated that Turkey supports Azerbaijan in the conflict with Armenia". Available: 30.06.2021]. (In Russian)

17. "Karabah natknulsja na "Amerika prezhde vsego": Tramp i ego "ljogkij sluchaj"". EADaily, 30 oktyabrya 2020, <https://eadaily.com/ru/news/2020/10/30/karabah-natknulsya-na-amerika-prezhde-vsego-tramp-i-ego-lyogkiy-sluchay>. Dostupno: 24.07.2021 ["Karabakh stumbles upon "America First": Trump and His "Easy Case"". Available: 24.07.2021]. (In Russian)

18. "Kompanii iz Francii gotovy k mnogomilliardnym investicijam v jenergoosektor Azerbajdzhana - posol v Baku". Interfaks-Azerbajdzhan, 12 fevralja 2020, <http://interfax.az/view/792178>. Dostupno: 17.08.2021 ["Companies from France are ready for multi-billion dollar investments in the energy sector of Azerbaijan - Ambassador to Baku". Available: 17.08.2021]. (In Russian)

19. "Konflikt Turcii i Francii: kak chleny NATO possorilis' iz-za Livii". Deutsche Welle, 3 ijulja 2020, <https://www.dw.com/ru/konflikt-turcii-i-francii-kak-chleny-nato-possorilis'-iz-za-livii/a-54039523>. Dostupno: 10.08.2021 ["Conflict between Turkey and France: How NATO Members Fought Over Libya". Available: 10.08.2021]. (In Russian)

20. "Lavrov posporil s J Erdoganom o tureckih mirotvorcah v Karabahe". Kavkazskij Uzel, 12 nojabrja 2020, <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/356400/>. Dostupno: 05.07.2021 ["Lavrov argued with Erdogan about Turkish peacekeepers in Karabakh". Available: 05.07.2021]. (In Russian)

21. "MID RA: Madridskie principy prinjaty 2 goda nazad, ostal'noe – rabochie predlozhenija". Panorama.am, 23 ijunya 2010, <https://www.panorama.am/ru/news/2010/06/23/mfa-balayan/1088066/>. Dostupno: 15.06.2021 ["RA MFA: Madrid Principles were adopted 2 years ago, the rest are working proposals". Available: 15.06.2021]. (In Russian)

22. "Military Strength Ranking 2021". Global Fire Power, <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php>. Available: 11.07.2021.

23. "Nagorno-Karabakh – Statement by Vice President Joe Biden". Joe Biden, <https://joebiden.com/2020/10/13/nagorno-karabakh-statement-by-vice-president-joe-biden/>. Available: 24.07.2021.

24. "Naryshkin zajavil o perebroske tysjach terroristov v Nagornyj Karabah". RIA Novosti, 6 nojabrja 2020, <https://ria.ru/20201006/naryshkin-1578477893.html>. Dostupno: 21.06.2021 ["Naryshkin announced the transfer of thousands of terrorists to Nagorno-Karabakh". Available: 21.06.2021]. (In Russian)

25. "NATO Member States Military Strength (2021)". Global Fire Power, <https://www.globalfirepower.com/countries-listing-nato-members.php>. Available: 11.07.2021.

26. "Oxford Analitica: Azerbajdzhan hochet dostich' operativnoj gotovnosti k vojne v Karabahe v 2014 godu". IA REGNUM, 14 ijunya 2012, <https://regnum.ru/news/polit/1541787.html>. Dostupno 15.06.2021 ["Oxford Analitica: Azerbaijan wants to achieve operational readiness for the war in Karabakh in 2014". Available: 15.06.2021]. (In Russian)

27. "Posol Velikobritanii: Partnerstvo s Azerbajdzhanom dolzhno ohvatit' process perehoda ot nefti i gaza k "zelenoj jenerгии"". 1News.az, 24 sentjabrja 2020, <https://1news.az/news/20200924031750898-Posol-Velikobritanii-Partnerstvo-s-Azerbajdzhanom-dolzhno-okhvatit-protsess-perekhoda-ot-nefti-i-gaza-k-zelenoi-energii>. Dostupno: 03.08.2021 ["British Ambassador: Partnership with Azerbaijan should cover the transition from oil and gas to green energy". Available: 03.08.2021]. (In Russian)

28. "Rossijsko-tureckij centr v Karabahe nachal svoju rabotu". Interfaks, 30 janvarja 2020, <https://www.interfax.ru/world/748609>. Dostupno: 05.07.2021 ["The Russian-Turkish Center in Karabakh has begun its work". Available: 05.07.2021]. (In Russian)

29. "S kakimi stranami torguet Armenija". Sputnik Armenija, 9 fevralja 2020, URL: <https://ru.armeniasputnik.am/infographics/20190209/17190366/Eksport-import-Armenii-za-2018-god.html>. Dostupno: 20.08.2021 ["Which countries does Armenia trade with?"]. Available: 20.08.2021]. (In Russian)

30. "Senat Francii prinjal rezoljuciju o priznanii Nagornogo Karabaha". RBK, 25 nojabrja 2020, <https://www.rbc.ru/politics/25/11/2020/5fbc94bb9a794747c49c3128>. Dostupno: 15.08.2021 ["The French Senate adopted a resolution on the recognition of Nagorno-Karabakh". Available: 15.08.2021]. (In Russian)

31. "Sopredsedateli poobeshhali intensivirovat' obszhdhenija s armjanskoj storonoj". Vest.az, 6 marta 2010, <https://web.archive.org/web/20100307174251/http://www.vesti.az/news.php?id=34234>. Dostupno: 15.06.2021 ["The Co-Chairs promised to intensify discussions with the Armenian side". Available: 15.06.2021]. (In Russian)

32. "SShA dali zelenyj svet operacii Turcii protiv sirijskih kurdov". BBC News, 7 oktjabrja 2019, <https://www.bbc.com/russian/news-49958787>. Dostupno: 15.07.2021 ["US gave the green light to Turkey's operation against the Syrian Kurds". Available: 15.07.2021]. (In Russian)

33. "Sud v Baku prigovoril rossijanina k 10 godam za uchastie v konflikte v Karabahe". Vedomosti, 22 ijulja 2021, <https://www.vedomosti.ru/society/news/2021/07/22/879162-sud-v-baku-prigovoril-rossijanina>. Dostupno: 21.08.2021 ["The court in Baku sentenced the Russian to 10 years for participation in the conflict in Karabakh". Available: 21.08.2021]. (In Russian)

34. "Transadriaticheskij gazoprovod postroen". Neftegazovaja vertikal', 13 oktjabrja 2020, URL: http://www.ngv.ru/news/transadriaticheskij_gazoprovod_postroen/. Dostupno: 05.08.2021 ["The trans-Adriatic gas pipeline has been built". Available: 05.08.2021]. (In Russian)

35. "Tureckie voennye budut dejstvovat' v sostave sovmestnoj mirotvorcheskoj missii". Twitter, 12 nojabrja 2020, https://twitter.com/aa_russian/status/1326794491865477126. Dostupno: 05.07.2021 ["Turkish military will act as part of a joint peacekeeping mission". Available: 05.07.2021]. (In Russian)

36. "V Ankare otreagirovali na otzyv posla Francii". Anadolu Agency, 26 oktjabrja 2020, <https://www.aa.com.tr/ru/turcija/v-ankare-otreagirovali-na-otzyv-posla-francii/2018930>. Dostupno: 10.08.2021 ["Ankara reacted to the recall of the French Ambassador". Available: 10.08.2021]. (In Russian)

37. "V Kongresse SShA vystupili v podderzhku usilij po razvitiu jenergonezavisimosti stran Evropy". TASS, 19 nojabrja 2020, <https://tass.ru/ekonomika/10041017>. Dostupno: 26.07.2021 ["The US Congress supported efforts to develop energy independence in Europe". Available: 26.07.2021]. (In Russian)

38. "V Kongresse SShA zahoteli vozvrashhenija sankcij v otnoshenii "Severnogo potoka-2"". Lenta.ru, 1 ijunya 2021, <https://lenta.ru/news/2021/06/01/congress/>. Dostupno: 26.07.2021 ["The US Congress wanted the return of sanctions against Nord Stream 2". Available: 26.07.2021]. (In Russian)

39. "V rjadah boevikov v Livii vojuyut sirijskie terroristy, zajavili v MID". RIA Novosti, 4 ijunya 2020, <https://ria.ru/20200604/1572471494.html>. Dostupno: 21.06.2021 ["Syrian terrorists are fighting in the ranks of militants in Libya, the Foreign Ministry said". Available: 21.06.2021]. (In Russian)

40. "Velikobritanija dovedet investicii v neftegazovyj sektor Azerbajdzhana do \$17 mlrd". Agentstvo neftegazovoj informacii, 9 sentjabrja 2015, <https://www.angi.ru/news/2829052-Velikobritanija%20dovedet%20investicii%20v%20neftegazovyj%20sektor%20Azerbajdzh>

ana%20do%20%2417%20mlrd/. Dostupno: 03.08.2021 ["Great Britain will bring investments in Azerbaijan's oil and gas sector up to \$ 17 billion". Available: 03.08.2021]. (In Russian)

41. "Velikobritaniya i Turcija podpisali soglasenie o strategicheskom partnerstve". Panarmenian.net, 23 oktyabrja 2007, <https://www.panarmenian.net/rus/world/news/23731/>. Dostupno: 03.08.2021 ["Great Britain and Turkey signed a strategic partnership agreement". Available: 03.08.2021]. (In Russian)

42. "Vojna v Nagornom Karabahe raskalyvaet NATO: Francija i Turcija obmenjalis' obvinenijami". IA UNIAN, 30 sentjabrja 2020 <https://www.unian.net/world/voyna-nagornyy-karabah-franciya-i-turciya-vstupili-v-perepalku-iz-za-nagornogo-karabaha-novosti-mira-11165981.html>. Dostupno: 15.08.2021 ["The war in Nagorno-Karabakh splits NATO: France and Turkey exchanged accusations". Available: 15.08.2021]. (In Russian)

43. Abdulrahim, Raja. "Turkish-Backed Syrian Fighters Join Armenian-Azeri Conflict". The Wall Street Journal, 14 Oct 2020, <https://www.wsj.com/articles/turkish-backed-syrian-fighters-join-armenian-azeri-conflict-11602625885>. Available: 21.06.2021.

44. Arutjunjan, Van. "Vneshnepoliticheskie resursy Nagorno-Karabahskoj Respubliki". Vneshnjaja politika, 5 marta 2015, <http://www.foreignpolicy.ru/analyses/vneshnepoliticheskie-resursy-nagorno-karabahskoy-respubliki/>. Dostupno: 19.07.2021 ["Foreign policy resources of the Nagorno-Karabakh Republic". Available: 19.07.2021]. (In Russian)

45. Avetisjan, Ani i Nazaretjan, Ovanes. "Izvestnye i neizvestnye postavshhiki oruzhija Azerbajdzhanu". Fact Investigation Platform, 1 nojabrja 2020, <https://fip.am/ru/13566>. Dostupno: 15.06.2021 ["Known and unknown arms suppliers to Azerbaijan". Available: 15.06.2021]. (In Russian)

46. Batler, Jed. "'Smert' byla vokrug nas povsjudu". Sirijskie naemniki vspominajut, kak voevali v Karabah". BBC News, 11 dekabrja 2020, <https://www.bbc.com/russian/features-55277179>. Dostupno: 21.06.2021 ["'Death was everywhere around us.' Syrian mercenaries recall how they fought in Karabakh". Available: 21.06.2021]. (In Russian)

47. Broers, Lorens. "Armjano-azerbajdzhanskaja vojna stavit Rossiju pered tjazhelym vyborom". Eurasianet, 5 oktyabrja 2020, <https://russian.eurasianet.org/armjano-azerbajdzhanskaja-vojna-stavit-rossiju-pered-tjazhelym-vyborom>. Dostupno: 21.08.2021 ["The Armenian-Azerbaijani war puts Russia in front of a difficult choice". Available: 21.08.2021]. (In Russian)

48. Chouldjian, Elizabeth. "ANCA Calls on Administration to Match Armenia and Azerbaijan Military Assistance". Armenian National Committee of America, 20 Feb 2020, <https://anca.org/press-release/anca-calls-on-administration-to-match-armenia-and-azerbaijan-military-assistance/>. Available: 22.07.2021.

49. Fahim, Kareem and Khurshudyan, Isabelle. "Deaths of Syrian mercenaries show how Turkey, Russia could get sucked into Nagorno-Karabakh conflict". The Washington Post, 14 Oct 2020, https://www.washingtonpost.com/world/middle_east/azerbaijan-armenia-turkey-nagorno-karabakh/2020/10/13/2cdca1e6-08bf-11eb-8719-0df159d14794_story.html. Available: 21.06.2021.

50. Kelly, Laura. "Biden waiving restriction blocking aid to Azerbaijan over Armenia conflict". The Hill, 3 May 2021, <https://thehill.com/policy/international/551577-biden-waiving-restriction-blocking-aid-to-azerbaijan-over-armenia>. Available: 22.07.2021.

51. Kogut, Viktor i Nuryshv, Gennadij. "Karabahskij uzal geopoliticheskikh protivorechij na Juzhnom Kavkaze". Evrazijskaja integracija: jekonomika, pravo, politika.

№ 1, 2021, pp. 104-111, doi:10.22394/2073-2929-2021-01-104-111 ["Karabakh knot of geopolitical contradictions in the South Caucasus". St. Petersburg]. (In Russian)

52. Kucera, Joshua. "Amid Iran crisis, U.S. offers big military aid boost to Azerbaijan". Eurasianet, 9 Aug 2019, <https://eurasianet.org/amid-iran-crisis-us-offers-big-military-aid-boost-to-azerbaijan>. Available: 19.07.2021.

53. Makarkin, Aleksej. "Sto let...". Facebook, 10 nojabrja 2020, <https://www.facebook.com/a.makarkin/posts/3454169051364515>. Dostupno: 05.07.2021 ["A hundred years...". Available: 05.07.2021]. (In Russian)

54. Movsesjan, Artjom. "Nagornyj Karabah – odna partija bol'shoj igry". Skif. Voprosy studencheskoj nauki. № 1, 2021, pp. 173-178 ["Nagorno-Karabakh - One Party of the Big Game". St. Petersburg]. (In Russian)

55. Pamuk, Humeyra, et al. "Biden, Erdogan upbeat about ties but disclose no breakthrough". Reuters, 15 June 2021, <https://www.reuters.com/world/no-breakthroughs-expected-first-biden-erdogan-meeting-2021-06-14/>. Available: 26.07.2021.

56. Prohvatilov, Vladimir. "Zachem Britaniya vozvratilas' na Juzhnyj Kavkaz?". Internet-zhurnal "Voenno-politicheskaja analitika", <https://vpoanalytics.com/2020/10/13/zachem-britaniya-vozvratilas-na-yuzhnyj-kavkaz/>. Dostupno: 06.08.2021 ["Why did Britain return to the South Caucasus?". Available: 06.08.2021]. (In Russian)

57. Safronov, Jurij. "Za chto J Erdogan poljubil napadat' na Makrona". Novaja gazeta, 28 oktjabrja 2020, <https://novayagazeta.ru/articles/2020/10/27/87717-za-chto-erdogan-polyubil-napadat-na-makrona>. Dostupno: 10.08.2021 ["Why Erdogan fell in love with attacking Macron". Available: 10.08.2021]. (In Russian)

58. Sanamyan, Emil. "US Allocates \$100 million in Security Aid to Azerbaijan in 2018-19". The USC Institute of Armenian Studies, 17 July 2019, <https://armenian.usc.edu/us-allocates-100-million-in-security-aid-to-azerbaijan/>. Available: 24.07.2021.

59. Sanders, L'juis i Smolenceva, Natal'ja. "Sirijskie naemniki na sluzhbe u Turcii: kto oni i zachem oni nuzhny Ankare". Deutsche Welle, 1 nojabrja 2020, <https://www.dw.com/ru/dlja-chego-turcii-nuzhny-sirijskie-naemniki/a-55125445>. Dostupno: 21.06.2021 ["Syrian mercenaries in the service of Turkey: who are they and why does Ankara need them". Available: 21.06.2021]. (In Russian)

60. Sardzhveladze, Sofija. "Mir v konce tonnelja. Azerbajdzhan obeshhaet Karabahu svetloe budushhee. Pochemu v Armenii jetomu ne rady?". Lenta.ru, 22 janvarja 2021, <https://lenta.ru/articles/2021/01/22/transkarabakh/>. Dostupno: 05.07.2021 ["The world is at the end of the tunnel. Azerbaijan promises a bright future for Karabakh. Why are they not happy about this in Armenia?". Available: 05.07.2021]. (In Russian)

61. Tinç, Timur. "People in Germany with Turkish roots have identity problems". D+C Development and Cooperation, 9 Feb 2021, <https://www.dandc.eu/en/article/people-germany-turkish-roots-have-identity-problems-situation-fuelled-turkish-president>. Available: 29.06.2021.

62. Toksabay, Ece. "Turkish arms sales to Azerbaijan surged before Nagorno-Karabakh fighting". Reuters, 14 Oct 2020, <https://www.reuters.com/article/armenia-azerbaijan-turkey-arms-int-idUSKBN26Z230>. Available: 29.06.2021.

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՎ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ. ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ

ԴՄԻՏՐԻ ԴԵՍՅԱԵՎ

Ն. Օգարյովայի անվան Սորդովիայի ազգային հետազոտական պետական համալսարանին առընթեր «Տարածքային համակարգերի քաղաքական վերլուծություն» գիտատեսական կենտրոնի գիտաշխատող,
Սորդովիայի Հանրապետության կառավարությանն առընթեր հումանիտար գիտությունների գիտահետազոտական ինստիտուտի ասպիրանտ,
քաղաքագիտության մագիստրոս,
ք. Սարանսկ, Ռուսաստանի Դաշնություն

Հոդվածում վերլուծվում են միջազգային դերակատարների դիրքորոշումները Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության երրորդ լայնածավալ սրման շրջանակներում: Հետազոտության խնդիրներն են՝ ՌԴ-ի, ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Թուրքիայի գործունեության վերլուծությունը, նրանց շարժառիթները, հետաքրքրվածության աստիճանը և նրանց կողմից ձեռնարկվող գործողությունները: Որպես հետազոտության նյութ՝ օգտագործվել են Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության փորձագետների աշխատությունները, պաշտոնատար անձանց, քաղաքական գործիչների, հասարակական գործիչների հայտարարությունները, կիրառվել են համեմատական-քաղաքագիտական, իմաստաբանական, սցենարային և այլ մեթոդներ:

Հետազոտությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ հակամարտության կարգավորման ուղղությամբ Ռուսաստանի ջանքերը գործնական արդյունք ունեն են ուղղված են դրա հետագա էսկալացիայի կանխարգելմանը: Թուրքիան ակտիվորեն աջակցում է Ադրբեյջանի ագրեսիվ գործողություններին և հանդես է գալիս որպես տարածաշրջանային առաջնորդի հավակնություններով ապակայունացնող դերակատար: Մեծ Բրիտանիան խրախուսում է թուրքական կողմին Ռուսաստանի հետ աշխարհաքաղաքական դիմակայության համատեքստում՝ հետապնդելով սեփական տնտեսական շահերը: ԱՄՆ-ն և Ֆրանսիան փաստացի իրական քայլեր չեն ձեռնարկում հակամարտության կարգավորման համար և, ընդհանուր առմամբ, դեմ չեն Թուրքիայի էքսպանսիոնիստական քաղաքականությանը՝ չնայած որոշ տարածայնությունների:

Հիմնաբառեր՝ Լեռնային Ղարաբաղ, Արցախ, Հայաստան, Ադրբեյջան, Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտություն, միջազգային հարաբերություններ:

POSITIONS OF INTERNATIONAL ACTORS DURING THE THIRD KARABAKH WAR AND POST-WAR PERIOD: ANALYSIS AND PROSPECTS

DMITRY DESYAEV

*SEC «Political Analysis of Territorial Systems»,
Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education,
«National Research Ogarev Mordovia State University»;
Government of the Republic of Mordovia,
Research Institute for the Humanities, Ph.D. Student,
Saransk, Russian Federation*

The article analyses the positions of international actors in the framework of the third large-scale escalation of the conflict in Nagorno-Karabakh. The author attributed to the tasks of the study an analysis of the activities of the Russian Federation, the USA, France, the United Kingdom and Turkey, their motives, the degree of interest, and the actions taken by them. The materials of the study were the works of experts on the Nagorno-Karabakh conflict, statements by officials, politicians, public figures; comparative-political, semantic, scenario and other methods were applied. The study allows the author to conclude that Russia's efforts to resolve the conflict have a practical result and are aimed at preventing its further escalation. Turkey actively supports Azerbaijan's aggressive actions and acts as a destabilizing factor with the ambitions of a regional leader. Britain encourages the Turkish side in the context of a geopolitical confrontation with Russia, while pursuing its own economic benefits. The United States and France do not actually take real steps to resolve the conflict and in general are not opposed to Turkey's expansionist policy, despite some disagreements.

Keywords: *Nagorno-Karabakh, Artsakh, Armenia, Azerbaijan, the Nagorno-Karabakh conflict, international relations.*

АРЦАХСКИЙ (КАРАБАХСКИЙ) ВОПРОС ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ КИТАЯ*

УДК 327

DOI: 10.52063/25792652-2021.3-240

АНДРАНИК ОВАННИСЯН*соискатель Российско-Армянского университета,**г. Павлодар, Республика Казахстан**andranik.hovhannis@gmail.com*

В конце XX века в Арцахе (Карабахе) началась борьба местного коренного армянского населения за независимость и против азербайджанской агрессии. Целью данной статьи является изучение и анализ позиции Китая по Арцахской проблеме на различных международных площадках с 1991 по 2021 год.

Задача работы – представить научной и широкой общественности позицию КНР по Арцахскому вопросу.

Исследовательская работа основана на комбинированных методах по изучению правовых документов и применения принципа исторического анализа.

В результате исследования мы можем констатировать, что позиция Китая по Арцахскому вопросу нейтральна. Более того, с 1991 года Китай придерживается концепции, согласно которой Арцахский вопрос должен быть урегулирован исключительно мирным путём в рамках международного права.

Ключевые слова: Арцахский вопрос, Арцах, Карабах, право народов на самоопределение, Китай, внешняя политика, международные организации.

Предыстория Арцахского вопроса

Коллапс СССР в конце XX века послужил основным катализатором возрождения многих табуированных проблем этнополитического, религиозного, территориального или же социально-экономического характера. Данные проблемы на протяжении 70 лет существования Советского Союза находились в «замороженном» состоянии, но с развалом единого и централизованного государства, управляемого из Москвы, все скрытые проблемы и вопросы мощной волной прокатились во всей территории постсоветского пространства. Многие из этих проблем вплоть до наших дней являются нерешёнными, нанося вред не только непосредственно конфликтующим сторонам, но и всему региону.

Арцахский вопрос является ярким примером нерешённой проблемы, корни которой уходят в глубь веков и начинаются с первой половины XX века, когда в результате распада Российской империи на территории Южного Кавказа образовались три государства: Республика Армения, Азербайджанская Демократическая Республика (АДР) и Грузинская Демократическая Республика (ГДР). Просуществовали данные республики менее двух лет, однако успели создать столько проблем, что отголоски их слышны и в наши дни. Территориальные споры между Республикой Арменией и АДР в районах со смешанным населением:

* Հոդվածը ներկայացվել է 29.11.2021թ., գրախոսվել՝ 29.11.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 25.12.2021թ.:

Нахиджеван (Нахичевань), Сюник (Зангезур) и Арцах (Карабах) стали ареной ожесточенных столкновений между закавказскими татарами (с 1936 года «азербайджанцы») и армянами вплоть до 1920 года, когда все три республики Южного Кавказа были заняты Красной Армией (Благова 128-130).

Процесс советизации, начавшийся в первой половине XX века, сопровождался принятием ряда крайне спорных (и даже неправомерных) решений, в частности, по Арцахскому вопросу. Учитывая, что Арцах оставался спорной территорией между Армянской ССР и Азербайджанской ССР, Кавказское Бюро Центрального Комитета РКП(б) попыталось разрешить все споры между двумя советскими республиками, приняв ряд нелепых решений. Согласно архивным данным, 4 июля 1921 года Кавбюро ЦК РКП(б) приняло решение, по которому горная часть Арцаха (Нагорный Карабах) с преобладающим армянским населением должна была войти в состав Армянской ССР (ԽԵՆՈՂՈՒՄ 24), но окончательное решение оставило за ЦК РКП(б). Однако новым решением от 5 июля 1921 года Нагорный Карабах был включен в состав Азербайджанской ССР с предоставлением широкой областной автономии. Так из Арцаха была выделена горная часть, где была образована Нагорно-Карабахская автономная область (НКАО), а равнинная часть Арцаха (низменный Карабах) была преобразована на несуществующие ранее районы (ԽԵՆՈՂՈՒՄ 27). К слову, аналогичных странных решений в виде административно-территориальных изменений в СССР было принято немало. К примеру, передача Крыма из состава РСФСР в состав Украинской ССР в 1954 (Спицын 74).

С началом перестройки в 1985 году в Советском Союзе актуализировались ряд «замороженных» проблем, в том числе, политика дискриминации со стороны руководства Азербайджанской ССР в отношении армян НКАО, которые, соответственно, приводили к ответным защитным мерам со стороны местных армян. В начале октября 1987 года на митингах в Ереване, посвященных экологическим проблемам, прозвучали первые требования о передаче НКАО в состав Армянской ССР (ՄԻՐԱՊՈՒՄ 137). Аналогичные требования были направлены в адрес советского руководства в многочисленных обращениях, однако они не имели конкретного ответа и справедливого решения. Далее начался процесс принятия законного постановления по воссоединению НКАО с Армянской ССР, к слову, данный процесс сопровождался целой волной антиармянских погромов геноцидального характера в азербайджанских городах, в частности, в Сумгаите, Кировабаде (ныне Гянджа) и Баку. Несмотря на атмосферу ненависти и нетерпимости к армянскому народу, приведшую к человеческим жертвам и массовым депортациям мирных жителей, армяне продолжали бороться за исправление исторической ошибки, допущенной советским руководством в начале 1920-х годов при определении территориальной принадлежности Нагорного Карабаха. 1 декабря 1989 года Верховный Совет Армянской ССР и Национальный Совет Нагорного Карабаха, основываясь на общечеловеческих принципах самоопределения наций, и, ссылаясь на законное стремление к воссоединению двух насильственно разделенных частей армянского народа (ՄԻՐՈՒՄՈՒՄ 57), на совместном заседании приняли постановление «О воссоединении Армянской ССР и Нагорного Карабаха». Помимо этого, было подтверждено и поддержано постановление Верховного Совета СССР от 28 ноября 1989 года «О мерах по нормализации обстановки в Нагорно-Карабахской автономной области» (ԽԵՆՈՂՈՒՄ 94).

Позиция НКР в период Первой Арцахской войны (1992-1994)

События, развернувшиеся в период коллапса советского государства в начале 1990-х годов, подтолкнули жителей Арцаха к образованию собственного независимого и суверенного государства. 23 августа 1990 года Верховный Совет Армянской ССР принял Декларацию «О независимости Армении», а в ночь с 30 на 31 августа 1991 года Верховный Совет Азербайджанской ССР провозгласил восстановление Азербайджанской Республики («Конституционный Акт о восстановлении государственной независимости Азербайджанской Республики»). Жители Арцаха, воспользовавшись своим законным правом, также пошли по пути независимости. 2 сентября 1991 года на совместной сессии Нагорно-Карабахского областного Совета народных депутатов Армянской ССР и Шаумяновского районного Совета Азербайджанской ССР, руководствуясь Законом СССР от 3 апреля 1990 года «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР» («Свод законов СССР»), провозгласили создание Республики Арцах (Нагорно-Карабахской Республики). 21 сентября 1991 года Верховный Совет Армянской ССР, основываясь на результатах референдума («Референдум о независимости Республики Армения»), объявила о независимости Республики Армения. 18 октября 1991 года Верховный Совет Азербайджанской Республики, опираясь на Декларацию «О независимости 1918 года», приняла Конституционный акт «О Государственной независимости Азербайджанской Республики». Впоследствии, 26 ноября 1991 года Верховный Совет Азербайджанской Республики принял постановление «О ликвидации НКАО» (Svante 62). На наш взгляд, это вполне рациональное и правомерное решение, так как, во-первых, с конца 1980-х годов НКАО вошла в состав Армянской ССР, а в 1991 году объявило о создании собственной республики – НКР, а, во-вторых, в октябре 1991 года Верховный Совет Азербайджанской ССР, по сути, объявил о восстановлении Азербайджанской Демократической Республики 1918-1920 гг., в состав которого Арцах не входил. 10 декабря 1991 года в НКР прошел референдум по вопросу «О независимости Нагорно-Карабахской Республики», по итогам которого, 99,89% от числа принявших участие в голосовании высказались за независимость НКР («Референдум о независимости Республики Арцах»). Мы уже неоднократно отмечали, что данный процесс, начиная с конца 1980-х годов, сопровождался возрождением армянофобских настроений в азербайджанском обществе. Впоследствии оставшаяся безнаказанной геноцидальная политика внутри Азербайджана в отношении этнических армян трансформировалась в прямую военную агрессию в отношении Республики Арцах. Азербайджан стремился завоевать Арцах и физически уничтожить или изгнать местное коренное армянское население, однако их агрессия была жёстко пресечена армянской стороной. 12 мая 1994 года война закончилась подписанием соглашения о прекращении огня в Бишкеке, столице Кыргызстана («Бишкекский протокол»), но сам конфликт был лишь «заморожен».

В период Первой Арцахской войны в ООН было представлено 5 резолюций, касающиеся арцахско-азербайджанской войны («Резолюции СБ ООН»). Первые четыре резолюции СБ ООН (822, 853, 874 и 884) были приняты в самый разгар азербайджанской агрессии с 30 апреля по 12 ноября 1993 года. Китай, как и остальные постоянные члены СБ ООН, проголосовал за принятие данной резолюций. На наш взгляд, такая позиция Китая была связана с тем, что в начале 1990-х годов Китай находился в процессе восстановления державного статуса и по многим международным вопросам воздерживался публично демонстрировать собственную позицию, ориентируясь на мнение большинства держав, в частности, если эта позиция прямо не противоречила стратегическим интересам НКР. К слову, ни одна резолюция СБ ООН не была выполнена противоборствующими сторонами,

и основную ответственность за это несут власти Азербайджана, которые, видя небольшие успехи своей армии на поле боя, прекращали переговорный процесс и возобновляли агрессию в отношении Арцаха.

На 34-м заседании третьего комитета Генеральной Ассамблеи ООН (Комитет по социальным, гуманитарным и культурным вопросам) 16 ноября 1993 года представитель Азербайджанской Республики от имени 18 стран-членов ООН представил проект резолюции под названием «Чрезвычайная международная помощь беженцам и перемещенным лицам в Азербайджане». На том же заседании представители Армении предложили внести поправки в резолюцию, но через шесть дней, 22 ноября 1993 года, на 38-м заседании руководители Комитета по социальным, гуманитарным и культурным вопросам ГА ООН заявили, что армянская сторона сняла свои поправки к проекту резолюции. 20 декабря 1993 года резолюция 48/114 под названием «Чрезвычайная международная помощь беженцам и перемещенным лицам в Азербайджане» была представлена на 48-й сессии ГА ООН и принята без голосования («Резолюция ГА ООН №48/114»). Китай не входил в группу из 18 стран-инициаторов проазербайджанской резолюции. В целом, в период Первой Арцахской войны власти Китая официально на различных международных площадках занимали нейтральную позицию, а в случае принятия каких-либо резолюций ориентировались на позицию ведущих государств мира: США, России, Франции и Великобритании.

Послевоенный период (1994-2020)

После окончания Первой Арцахской войны и подписания в Бишкеке в 1994 году протокола о фактическом «замораживании» конфликта, власти Азербайджана перешли к политико-дипломатической пропаганде вокруг Арцахского вопроса. На протяжении десятилетий азербайджанские власти, политологи и эксперты, используя подконтрольные СМИ и различные международные платформы, делали выборочные отсылки к резолюциям СБ ООН, пытаясь представить себя в качестве «жертвы», а армянскую сторону – «агрессора». Однако основную ответственность за невыполнение резолюций СБ ООН несёт именно Азербайджанская Республика, которая, в отличие от армянской стороны, всячески уклонялась от главного и первоочередного требования каждой последующей резолюции – незамедлительного прекращения боевых действий.

Несмотря на все попытки азербайджанских властей в поствоенный период привлечь на свою сторону официальный Пекин, например, проводя параллели между Арцахом и Тайванем, успеха они достичь так и не смогли. Постепенно укрепляясь на международной арене, с конца 1990-начала 2000-х годов Китай занял чёткую нейтральную позицию по Арцахскому вопросу. Во-первых, Китай уже в меньшей степени ориентировался на позицию мировых держав, что в корне отличалось от внешней политики КНР в начале 1990- годов. Во-вторых, Китай периодически призывал противоборствующие стороны к сдержанности и к строгому соблюдению договорённости о прекращении огня, что в большей степени касалось Азербайджана, который периодически нарушал режим прекращения огня на линии соприкосновения Вооружённых сил Азербайджана и Армии Обороны Республики Арцах.

Однако на международных площадках азербайджанская власть с поддержки Турции и ряда других государств последовательно продвигала принятие различных резолюций, которые искажали суть Арцахского вопроса или освещали интересы лишь одной из двух противоборствующих сторон – Азербайджана. Так, по инициативе азербайджанской стороны на 60-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН 7 сентября 2006 года без голосования была принята резолюция 60/285 под

названием «Положение на оккупированных территориях Азербайджана» («Резолюция ГА ООН №60/285»). В ходе принятия резолюции представители Армении в ООН заявили, что поддерживают содержание резолюции, касающееся экологической обстановки в регионе, но выступают против её названия. Крайняя резолюция по Арцахскому вопросу была принята 14 марта 2008 года на 86-м пленарном заседании ГА ООН с аналогичным названием «Положение на оккупированных территориях Азербайджана» (62/243). За принятие резолюции проголосовало 39 стран («Резолюция ГА ООН №62/243»). Китай воздержался от голосования, заняв привычную нейтральную позицию, а вот страны-сопредседатели МГ ОБСЕ (США, Франция и Россия) отрицательно отнеслись к односторонней резолюции ГА ООН. Стоит отметить, что принятые ГА ООН резолюции, в отличие от решений СБ ООН, не имеют обязательной силы, они носят рекомендательный характер, но нюанс в том, что ни одна страна не может наложить на них вето.

В начале апреля 2016 года очередная азербайджанская провокация на линии соприкосновения ВС Азербайджана и АО Республики Арцах стала причиной непродолжительной войны, получившей позже название «Четырёхдневная война». Азербайджанские войска при поддержке террористов с Ближнего Востока на пограничной территории Республики Арцах (Талыш, Матагиз и Горадиз) совершали чудовищные преступления: убивали детей, женщин и престарелых, измывались над их телами, отрезали головы армянским военнослужащим, демонстративно расчленили живых и мертвых. С первых дней возобновления конфликта официальный Пекин сделал несколько заявлений на уровне МИД. В частности, в этих заявлениях выражалась серьёзная озабоченность Китая нарушением режима прекращения огня в зоне нагорно-карабахского конфликта и сообщениями о людских потерях. Китай несколько раз призвал противоборствующие стороны проявить сдержанность и строго соблюдать договорённости о прекращении огня. Помимо этого, Китай поддержал усилия Минской группы ОБСЕ по урегулированию проблемы вокруг Арцаха, вновь подтвердив свою позицию о необходимости разрешения конфликта исключительно мирным путём посредством переговоров («Китай готов содействовать карабахскому урегулированию»).

Таким образом, в послевоенный период Китай усилился в экономическом и военно-политическом аспектах, что позволило официальному Пекину в меньшей степени ориентироваться на позиции ведущих мировых держав по ряду международных вопросов, в том числе, урегулированию Арцахского вопроса. В ходе принятия на различных международных платформах резолюций, направленных против армянской стороны, Китай занимал чёткую нейтральную позицию, стараясь дистанцироваться от высказываний симпатий или антипатий к какой-либо стороне. Однако жёсткой «красной линией» для Китая было недопущение кровопролития и разрешение конфликта исключительно мирным путём.

Позиция КНР в период Третьей Арцахской войны (сентябрь-ноябрь 2020)

Двадцать шесть лет спустя, 27 сентября 2020 года, Азербайджан при поддержке Турции и международных террористов из Сирии и Афганистана, возобновил широкомасштабную войну против Республики Арцах. В результате предательства и некомпетентности политического руководства армянская сторона понесла болезненные потери, как человеческие, так и территориальные. С первых дней войны, 28 сентября, власти КНР на уровне МИД призвали противоборствующие стороны прекратить дальнейшую эскалацию конфликта и

решить имеющие разногласия исключительно путём политического диалога («Китай сказал своё слово по Карабаху: нужны сдержанность и диалог»). Однако в Баку проигнорировали мирный призыв из Китая. 29 сентября по инициативе Франции, Германии, Великобритании, Бельгии и Эстонии в рамках СБ ООН состоялись обсуждения с устным призывом к конфликтующим сторонам прекратить боевые действия и вернуться за стол переговоров («UN Security Council calls for immediate end to fighting in Nagorno-Karabakh»). Китай также присоединился к призыву о незамедлительном прекращении боевых действий. Второе заседание СБ ООН по Арцахскому вопросу состоялось 19 октября в Нью-Йорке (США), а инициаторами выступили три члена СБ ООН – Россия, США и Франция, по совместительству являющиеся странами-сопредседателями МГ ОБСЕ. В результате бурного обсуждения ситуации в Арцахе и проекта резолюции ряд стран из числа непостоянных членов СБ ООН (Индонезия, Нигерия, Вьетнам, ЮАР, Сент-Винсент и Гренадины, Тунис и Доминиканская Республика) воспрепятствовали принятию резолюции. Однако в армянском сегменте социальных сетей распространилась информация, что на принятие резолюции было наложено вето одним из постоянных членов СБ ООН. Учитывая, что инициаторами обсуждения конфликта в Арцахе являлись Россия, США и Франция, оставалось два варианта – Великобритания или Китай. Однако послы данных государств в Армении публично опровергли информацию о том, что представители их страны наложили вето на принятие какой-либо резолюции по конфликту в Арцахе в рамках СБ ООН. По итогам Третьей Арцахской войны большая часть Арцаха была оккупирована азербайджанскими войсками, однако агрессоры - Азербайджан и Турция - не смогли достичь своей основной цели - ликвидации второго армянского государства и проведения этнической чистки в Арцахе.

Очевидно, что интересам Китая отвечает поддержание мира и стабильности в регионе Южного Кавказа. Во-первых, Китай рассматривает Армению в качестве одной из логистических точек в контексте «Один пояс, один путь». Во-вторых, усиление Азербайджана в регионе Южного Кавказа, несомненно, приведёт к усилению позиций Турции, которая является региональным конкурентом Китая в Центральной Азии, а в будущем и на Южном Кавказе, куда постепенно проникает Китай. В-третьих, азербайджанская сторона в ходе боевых действий пользуется услугами террористов из Сирии, где воюют тысячи выходцев из КНР – уйгуры, которые могут получить боевой опыт, а потом использовать его против Китая. Несмотря на все эти аргументы, фактически выступающие в пользу Армении и Арцаха, Китай на официальном уровне будет продолжать придерживаться концепции нейтралитета по Арцахскому вопросу.

Заключение

На самом деле, тема Арцахского вопроса для экспертного сообщества КНР, особенно молодого поколения, малознакома. В рамках китаецентризма, где Китай или «Срединное государство» (так китайцы называют свою страну) является центром мировой цивилизации, регион Южного Кавказа находится вне жизненно важных интересов КНР (Васильев 26). Интерес к Южному Кавказу в Китае на современном этапе появился относительно недавно – с возрождением проекта «Великий шёлковый путь», частью которого является китайская экономическая инициатива «Один пояс, один путь». На сегодняшний день многие китайские политологи и экономисты, приближенные к властям КНР, придерживаются мнения, что региональные проблемы на Южном Кавказе, в том числе конфликт в Арцахе, негативно отражаются на внешней политике КНР, нарушая рациональные и рентабельные торговые маршруты. Резюмируя позицию КНР по Арцахскому

вопросу, отметим следующее: Китай придерживается концепции, что Арцахский вопрос должен быть решён исключительно мирным путём, поэтапно и в рамках международного права, занимая нейтральную позицию в ходе голосования по резолюциям, отображающим интересы только одной из конфликтующих сторон.

Использованная литература

1. Խեչոյան, Լուսիկ. «Զայնէր և տեսիլքներ». Նաիրի, Երևան, 2006, էջ 231:
2. Մարության, Զարուբյուն. «Ղարաբաղյան շարժման» կամ հայկական հեղափոխության հիմնական առանձնահատկությունները». Երևան, 2014, էջ 268:
3. Մկրտչյան, Շահեն. «Լեռնային Ղարաբաղ. Ադրբեջանի իրականացրած ցեղասպանության անատոմիան». Ազատ Արցախ, Ստեփանակերտ, 2003, էջ 250:
4. Kazimirov, Vladimir. "Karabakh and UN Security Council Resolutions". www.vn.kazimirov.ru/k100.htm. Accessed:15.08.2021
5. Svante, Cornell. "The Nagorno-Karabakh Conflict". Journal of South Asia and Middle Eastern Studies, vol. 20, no. 4, 1997, pp. 5-24.
6. "UN Security Council calls for immediate end to fighting in Nagorno-Karabakh". France24: <https://amp.france24.com/en/20200930-un-security-council-calls-for-immediate-end-to-fighting-in-nagorno-karabakh>. Accessed: 05.10.2021
7. «Бишкекский протокол». Официальный сайт Национального Собрания Республики Армения: http://parliament.am/library/LGH/doc_9.pdf. Доступно: 05.10.2021.
8. Благова, Галина. «К становлению обобщающего имени тюркоязычных народов». Москва, 1973, с. 344.
9. Васильев, Леонид. «Проблемы генезиса китайского государства». Наука, Москва, 1983, с. 368.
10. «Декларация о независимости Республики Армения». Официальный сайт Правительства Республики Армения: <http://www.gov.am/ru/independence/>. Доступно: 14.09.2021
11. «Китай готов содействовать карабахскому урегулированию». РИА Новости: <https://ria.ru/20160415/1411940488.html>. Доступно: 14.09.2021
12. «Китай сказал своё слово по Карабаху: нужны сдержанность и диалог». Eurasia Daily: <https://eadaily.com/ru/ampnews/2020/09/28/kitay-skazal-svoyo-slovo-po-karabahu-nuzhny-sderzhannost-i-dialog>. Доступно: 14.09.2021
13. «Конституционный Акт о восстановлении государственной независимости Азербайджанской Республики». База данных законодательств стран СНГ: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2889. Доступно: 14.09.2021
14. «Резолюции СБ ООН». Официальный сайт ООН: <http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions/>. Доступно: 20.08.2021.
15. «Резолюция ГА ООН №48/114». Официальный сайт ООН: <http://www.un.org/ru/ga/61/docs/61res.shtml>. Доступно: 20.08.2021.
16. «Резолюция ГА ООН №62/243». Официальный сайт ООН, <http://www.un.org/ru/ga/63/docs/63res.shtml>. Доступно: 20.08.2021.
17. «Референдум о независимости Республики Арцах». Официальный сайт МИД НКР: <http://www.nkr.am/ru/referendum/42/>. Доступно: 20.08.2021.
18. «Референдум о независимости Республики Армения». Официальный сайт Национального Собрания Республики Армения: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=sho=rus/>. Доступно: 20.08.2021.
19. «Свод законов СССР». Том 1. Москва, 1990.
20. Спицын, Юрий. «Крымская эпопея». Москва, 2015, с. 461.

Works Cited

1. "Bishkekskyj protokol". Oficialnyj sajt Nacional'nogo Sobranija Respubliki Armenija: http://parliament.am/library/LGH/doc_9.pdf. Dostupno: 05.10.2021. ["Bishkek protocol". The official website of the National Assembly of the Republic of Armenia: http://parliament.am/library/LGH/doc_9.pdf. Accessed: 05.10.2021].
2. Blagova, Galina. "K stanovleniju obobshajush'ego imeni tjurkojazychnih narodov" // Tjurkologicheskij slovar'. Moskva, 1973, s. 344. [Blagova, Galina. "The formation of a generalized name for the Turkic-speaking peoples" // Turkic dictionary. Moscow, 1973, pp. 344].
3. "Deklaracija o nezavizimosti Respubliki Armenija". Oficialnyj sajt Pravitel'stva Respubliki Armenija: <http://www.gov.am/ru/independence/>. Dostupno: 14.09.2021. ["Declaration of the independence of the Republic of Armenia. The official website of the Government of the Republic of Armenia: <http://www.gov.am/ru/independence/>. Accessed: 14.09.2021].
4. Hechojan, Lusik. "Dzajner ev tesilqner". Nairi, Erevan, 2006, ej 231. [Khechoyan, Lusik. "Voices and ghosts". Nairi, Yerevan, 2006, pp. 231].
5. Kazimirov, Vladimir. "Karabakh and UN Security Council Resolutions". www.vn.kazimirov.ru/k100.htm. Accessed: 15.08.2021
6. "Kitaj skazal svojo slovo po Karabahu: nuzhnij sderzhannost' I dialog". Eurasia Daily: <https://eadaily.com/ru/ampnews/2020/09/28/kitay-skazal-svoyo-slovo-po-karabahu-nuzhny-sderzhannost-i-dialog>. Dostupno: 14.09.2021. ["China has had its say: restraint and dialogue is needed". Eurasia Daily: <https://eadaily.com/ru/ampnews/2020/09/28/kitay-skazal-svoyo-slovo-po-karabahu-nuzhny-sderzhannost-i-dialog>. Accessed: 14.09.2021].
7. "Kitaj gotov sodejstvovat' Karabahskomu uregulirovaniju". RIA novosti: <https://ria.ru/20160415/1411940488.html>. Dostupno: 14.09.2021. ["China is ready to promote the Karabakh settlement". RIA News: <https://ria.ru/20160415/1411940488.html>. Accessed: 14.09.2021].
8. "Konstitucionnij akt o vostonovleniji nezavisimosti Azerbajdžanskoj Respubliki". Baza dannyh zakonodatelstv stran SNG: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2889. Dostupno: 14.09.2021. ["Constitutional act on the independence of the Republic of Azerbaijan". Database of legislation of the CIS countries: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2889. Accessed: 14.09.2021].
9. Marutjan, Harutjun. Gharabaghjan sharzhman kam haj'kakan heghap'ohutjan himnakan ar'andznahatkut'junnere. Erevan, 2014, ej 268. [Marutyun, Harutyun. "The main features of the Karabakh Movement or the Armenian Revolution". Yerevan, 2014, pp. 268].
10. Mkrtchjan, Shahan. "Ler'najin Gharabahh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanutjan anatomian. Azat Arcax, Step'anakert, 2003, ej 250. [Mkrtchyan, Shahan. "NagornoKarabakh: The anatomy of a genocide, which was realized by Azerbaijan". Azat Artsakh, Stepanakert, 2003, pp. 250].
11. "Referendum o nezavisimosti Respubliki Arcax". Oficialnij sajt MID NKR: <http://www.nkr.am/ru/referendum/42/>. Dostupno: 20.08.2021. ["Referendum on the independence of the Republic of Artsakh". The official website of the MFA of NKR: <http://www.nkr.am/ru/referendum/42/>. Accessed: 20.08.2021].
12. "Referendum o nezavisimosti Respubliki Armenija". Oficialnyj sajt Nacional'nogo Sobranija Respubliki Armenija: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=sho=rus/>. Dostupno: 20.08.2021. ["Referendum on the independence of the Republic of Armenia". The official website of the National Assembly of the Republic of Armenia: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=sho=rus/>. Accessed: 20.08.2021].

13. “Rezoljuciji SB OON”. Officialnij sajt OON:
<http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions/>. Dostupno: 20.08.2021. [“UN Security Council resolutions”. The official website of the UN:
<http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions/>. Available: 20.08.2021].
14. “Rezoljuciji GA OON”. Officialnij sajt OON:
<http://www.un.org/ru/ga/61/docs/61res.shtml>. Dostupno: 20.08.2021. [UN General Assembly resolution”. The official website of the UN:
<http://www.un.org/ru/ga/61/docs/61res.shtml>. Available: 20.08.2021].
15. “Rezoljuciji GA OON №62/243”. Officialnij sajt OON:
<http://www.un.org/ru/ga/63/docs/63res.shtml>. Dostupno: 20.08.2021. [UN General Assembly resolution No №62/243”. The official website of the UN:
<http://www.un.org/ru/ga/63/docs/63res.shtml>. Accessed: 20.08.2021].
16. Svante, Cornell. “The Nagorno-Karabakh Conflict”. Journal of South Asia and Middle Eastern Studies, vol. 20, no. 4, 1997, pp. 5-24.
17. Spicyn, Jurij. “Krymskaja epopeja”. Moskva, 2015, s. 461. [Spicyn, Yuri. “Crimean epic”. Moscow, 2015, pp. 461].
18. “Svod zakonov SSSR”. Tom 1. Moskva, 1990. [Code of laws of the USSR”. Volume 1. Moscow, 1990].
19. “UN Security Council calls for immediate end to fighting in Nagorno-Karabakh”. France24: <https://amp.france24.com/en/20200930-un-security-council-calls-for-immediate-end-to-fighting-in-nagorno-karabakh>. Accessed: 05.10.2021
20. Vasiljev, Leonid. “Problemy genezisa kitajskogo gosudarstva”. Moskva, Hayka, 1983, s. 368. [Vasilyev, Leonid. “Problems of the genesis of the Chinese state”. Nauka, Moscow, 1983, pp. 368].

ԱՐՑԱԽՅԱՆ (ՂԱՐԱՔԱՂՅԱՆ) ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ՉԻՆԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՀՈԿՅԱՆՆԻՍՅԱՆ

*Հայ-Ռուսական համալսարանի հայցորդ,
 ք. Պավլոդար, Ղազախստանի Հանրապետություն*

20-րդ դարի վերջում Արցախում մեկնարկեց տեղի հայ բնակչության պայքարը հանուն անկախության և ընդդեմ ադրբեջանական ագրեսիայի: Սույն հոդվածի նպատակը միջազգային տարբեր հարթակներում 1991 թ.-ից մինչև 2021 թ.-ը ընկած ժամանակահատվածում Արցախյան հիմնախնդրի վերաբերյալ Չինաստանի դիրքորոշման ուսումնասիրությունն ու վերլուծությունն է:

Աշխատանքի խնդիրը գիտական ու լայն հանրությանը Արցախյան հիմնախնդրի վերաբերյալ ՉԺՀ-ի դիրքորոշման փաստավորված ներկայացումն է: Աշխատանքը շարադրված է իրավական փաստերի համադիր քննությամբ ու պատմաքննական վերլուծության սկզբունքների կիրառմամբ:

Կատարված ուսումնասիրության արդյունքում կարելի է պնդել, որ Արցախյան հիմնախնդրի վերաբերյալ ՉԺՀ-ի դիրքորոշումը չեզոք է: Ավելին՝ 1991-ից ի վեր Չինաստանը հավատարիմ է այն հայեցակարգին, որ Արցախյան հիմնախնդիրը պետք է լուծվի բացառապես խաղաղ ճանապարհով՝ միջազգային իրավունքի շրջանակներում:

Հիմնաբառեր՝ Արցախյան հիմնախնդիր, Արցախ, Ղարաբաղ, ազգերի ինքնորոշման իրավունք, Չինաստան, արտաքին քաղաքականություն, միջազգային կազմակերպություններ:

ARTSAKH (KARABAKH) ISSUE IN CHINA'S FOREIGN POLICY**ANDRANIK HOVHANNISYAN***Russian-Armenian University, Ph.D. Student,
Pavlodar, Republic of Kazakhstan*

At the end of the 20th century in Artsakh (Karabakh), the local indigenous Armenian population began to fight for independence and against Azerbaijani aggression. The purpose of this article is to study and analyze China's position on the Artsakh issue at various International platforms from 1991 to 2021.

The main task of the work is to present to the scientific and general public the position of the PRC on the Artsakh issue.

The article is based on a combined study of legal facts and the application of the principles of historical analysis.

As a result of the research, it can be argued that China's position on the Artsakh issue is neutral. Moreover, since 1991, China has adhered to the concept that the Artsakh issue should be settled exclusively by peaceful means within the framework of International law.

Keywords: *Artsakh issue, Artsakh, Karabakh, the right of a people to self-determination, China, foreign policy, international organizations.*

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ECONOMICS, ЭКОНОМИКА**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԴԻՄԱԳԻԾԸ ԵՎ
ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԸ***

ՀՏԴ 338.24.021.8 (479.25)

DOI: 10.52063/25792652-2021.3-250

ՀԱՅԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտության և
կառավարման ֆակուլտետի դեկան,
«Գիտական Արցախ» պարբերականի
խմբագրական խորհրդի անդամ,
տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
sargsyan.ysu@gmail.com

ՆԱՐԻՆԵ ԶՈՉԻՆՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտության և
կառավարման ֆակուլտետի դասախոս,
տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
akochinjan@mail.ru

Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության դիմագծի
նետրոսպեկտիվ ուրվագիծը ներկայացնելուց հետո քննության առարկա են
հանդիսացել երկրի առջև ծառացած որոշ մարտահրավերների
բացահայտումն ու լուծումների առաջադրումը: Դրանք երկարատև կայուն
զարգացմանը միտված, խաղաղ գոյակցության պայմաններում առաջադրվող,
իրենց կարևորությամբ առանձնացվող հետևյալ հիմնահարցերն են՝

- ✓ Տնտեսական հեղափոխության իրողությունը և դրա հնարավոր
գործարկումը ետճգնաժամային հորձանուտներում,
- ✓ Տնտեսական հարաբերությունների սահմանադրականացումն ու
տնտեսության թվայնացման հիմնախնդիրները,
- ✓ Գիտության գիտելիքահենք կառավարումը որպես կարևորագույն
առաջնահերթություն:

Վերջին տասնամյակների տնտեսական կոնյուկտուրան առավել խոցելի է
դարձել, մեծացել է ֆինանսատնտեսական ճգնաժամերի (մեր դեպքում նաև՝
պատերազմների) հաճախականությունը՝ հանգեցնելով ընթացիկ տնտեսական
հարացույցների ու քաղաքականության նոր մարտահրավերներ
հաղթահարելու անհրաժեշտությանը: Այդ հարափոփոխ տնտեսական
միջավայրում առավել կարևորություն են ստանում տնտեսության
արժեքանական հիմնարարների (ֆունդամենտալների) գործարկումը, որոնք
կուղղորդեն Էֆեկտիվ տնտեսական հարաբերությունների խթանմանը
երկարաժամկետ հեռանկարում: Այդ նպատակով ներկայացվում է

* Հոդվածը ներկայացվել է 14.10.2021թ., գրախոսվել՝ 16.11.2021թ., տպագրության
ընդունվել՝ 25.12.2021թ.:

տնտեսական հարաբերությունների սահմանադրականացման շրջանակը, տնտեսության թվայնացման դերակատարումը սահմանադրականության մակարդակի բարձրացման գործում: Առանձնակի քննարկման առարկա են դարձել գիտության կառավարման կատարելագործման հիմնահարցերը երկրի ռազմաարդյունաբերական համալիրի (ՌԱՀ) ձևավորման ու գործարկման համատեքստում:

Հիմնաբառեր՝ ՀՀ տնտեսության դիմագիծ, տնտեսական հեղափոխություն, սահմանադրականություն, սոցիալական պետություն, մարդու իրավունք, կառավարում, տնտեսության թվայնացում, ռազմաարդյունաբերական համալիր:

Նախաբան

Անկախությունից ի վեր տնտեսական կյանքում տեղի ունեցած վերափոխումների կամ փոխակերպումների վերաբերյալ առկա են բազում վերլուծություններ: Դրանց ընդհանրական, ամփոփ գնահատականը թերևս այն է, որ վարվող տնտեսական քաղաքականության արդյունքում թե՛ տնտեսությունը և թե՛ հասարակությունը հայտնվել են անցանկալի (եթե ոչ դժգույն ...) իրավիճակում:

Անցած երեք տասնամյակների ՀՆԱ-ի հետագիծը վկայում է, որ ճամփագծի կեսին միայն (2005թ.) երկիրը կարողացավ ապահովել ՀՆԱ-ի ընդամենը ելակետային (1990թ.) վերականգնողական մակարդակը, իսկ մյուս կեսին այն հասցրեց ընդամենը 13 մլրդ ԱՄՆ դոլարի: Այսպիսի արդյունքի հետևանքն են աղքատությունը՝ եկամուտների զգալի գերբեռնացմամբ, սոցիալական լարված իրավիճակը, ահագնացող միգրացիան, ՀՆԱ-ի 60 տոկոսը գերազանցող պետական պարտքի բեռը, վերջին տարիներին էապես կրճատվող օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները և այլն:

Նման պատկերն ինքնին հետևանք է այն բանի, որ

- ✓ տարիներ ի վեր տարաբնույթ վայրիվերումներով իրականացվող տնտեսական քաղաքականության պարագայում չի իրականացվել կրթական ու գիտատարտադրական միասնական համակարգի առաջանցիկ զարգացում, չեն ձևակերպվել ու գործադրվել մարդկային կապիտալի, հողի, ջրի և այլ բաղադրիչների մասով օպտիմալ ռեսուրսաօգտագործում:
- ✓ Երկիրը չի մշակել հեռանկարին միտված ռազմավարություն, ապագայի տեսլական: Տնտեսական աճին ուղղված ծրագրերը, ամենատարբեր ոլորտների մակարդակների տնտեսաիրավական կարգավորումները ամրագրված չեն եղել պոտենցիալ հնարավորությունների բացահայտման, այնուհետև դրանց գործադրման բավարար պայմաններով: Հապաղումը որակյալ բարեփոխումների հարցում չի հանգեցրել ցանկալի կառուցվածքային տեղաշարժերի: Հայաստանի ու Արցախի տնտեսությունների քառորդդարյա զարգացման ընթացքը մանրակրկիտ վերլուծվել և լուսաբանվել է (Հ. Սարգսյան, Ա. Մարկոսյան, 552 էջ):

Ներկայումս ՀՀ տնտեսության իրական հատվածը թողարկում է ՀՆԱ-ի շուրջ 50 տոկոսը: Դեռևս չի ընդլայնվում տեղեկատվական ու հեռահաղորդակցության տեխնոլոգիաների ոլորտը (ստեղծված արդյունքը տարբեր գնահատականներով կազմում է ՀՆԱ-ի մինչև երեք տոկոսը: Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների սեգմենտում ներկայիս մինչև 20 հազար զբաղվածների թվաքանակը հնգամյա ժամկետում ծրագրվում է հասցնել 35 հազարի: Տնտեսությունում արդյունքի կեսը ստեղծվում է ծառայությունների ոլորտում (առևտուր, կրթություն, առողջապահություն, ֆինանսական հատված և այլն), իսկ մեկ քառորդը բաժին է ընկնում ագրոպարենային համակարգին: Այն հարցին, թե որքանով է ձևավորված կառուցվածքը նպաստավոր տնտեսությունում ճեղքում ապահովելու տեսանկյունից, կանդիդատանքն ստորև: Առաջ անցնելով՝ կարող ենք պնդել, որ մեր երկրի իմիջը կառուցվածքային տեղաշարժերի և տեխնոլոգիական բարձր մակարդակի հիմքի վրա

պետք է լինեն պաշտպանական ու ռազմաարդյունաբերական համակարգերը, կրթությունն ու գիտությունը:

Գյուղատնտեսության և գյուղի զարգացման հարցի օրինակով կարելի է տեսնել մեր գործելակերպի վերանայման ու արմատական վերափոխումների պահանջվածությունը: Գործելակերպի (վարվող քաղաքականության) արդյունքում ակնհայտ է դառնում հողային, ջրային, մարդկային ներուժի օգտագործման ծայրահեղ թերբեռնվածությունը, որը շարունակաբար իրականացվող կարճաժամկետ պահանջարկային քաղաքականության արդյունք է: ՀՀ կառավարության կողմից ընդունված «ՀՀ գյուղատնտեսության 2010-2020 թվականների կայուն զարգացման ռազմավարությունը» հայեցակարգը այդպես էլ չունեցավ պահանջվող դերակատարումը և բավարար լուծումների առաջադրումը առնվազն այնպիսի հարցերում ինչպիսիք են՝

- ✓ ոլորտում ստեղծված արդյունքի երաշխավորված իրացումը, այդ թվում՝ արտահանման խրախուսման գործիքակազմով,
- ✓ պարենային անվտանգությունը, ինչպես նաև ջրոռոգման ու անհրաժեշտ այլ ենթակառուցվածքների, գյուղկոոպերացիայի, խորհրդատվության, ապահովագրության ապահովումը և այլն: Հարցերի այս շրջանակը մեր կողմից դարձել է քննարկման առարկա (Հ. Սարգսյան, Խ. Հարությունյան Վ. Մանասյան, 79 էջ):

Ինչպես խնդրո առարկա ոլորտի (իսկ այն առանցքային է մնալու ինչպես ՀՀ-ի, այնպես էլ Արցախի Հանրապետության համար), այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական բացառապես բոլոր ոլորտներում սպասումների հետաձգումը և որ կարևոր է, առաջիկա միջնաժամկետ հատվածում դրանց ամբողջական իրագործման կասկածելիությունը ոչ բավարար նախադրյալների ստեղծման հետևանք են: Վերջինս էլ, ինչպես նշվել է, հետևանք է ՀՀ և ԱՀ երկարաժամկետ զարգացման ռազմավարության ոչ հստակ մշակվածության և «խախուռ» ինստիտուցիոնալ կազմավորումների գործունեության: Արցախի պարագայում ազգաբնակչության սպասումների ու անորոշությունների չեզոքացման ու մեղմման առումով խնդրահարույց են մնում կենսունակ միջավայրի և բնակվածության ապահովման հիմնախնդիրները:

2019 թվականին կուտակված խնդիրների լուծման և երկարաժամկետ կայուն զարգացման նպատակով ձեռնարկվեցին որոշակի քայլեր, հրավիրվեցին խորհրդաժողովներ երկրում տնտեսական հեղափոխությանը օժանդակելու համար: Չնայած ժամանակային դադարից հետո տնտեսական հեղափոխության իրականացումը հետաձգվում է, համոզված ենք, որ դրա գործարկումը որպես գերակա խնդիր այլընտրանք չունի, չպետք է կասեցվի և որոշակի խմբագրումներից ու ճշգրտումներից հետո պետք է նորովի ներմուծվի տնտեսական քաղաքականություն:

Տնտեսական հեղափոխությունը ետճգնաժամային հորձանուտներում

Տնտեսական հեղափոխության գաղափարաբանության, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետությունում դրա իրագործելիության խնդիրներին նվիրված լուսաբանումից հետո (Հ. Սարգսյան, էջ 3-15) երկրում իրավիճակ փոխվեց: 2020 թվականին նախ COVID 19-ը, ապա սեպտեմբերի 27-ից Արցախի Հանրապետություն ադրբեջանա-թուրքական ներխուժումն ու պատերազմը առաջ բերեցին տնտեսական հեղափոխության ուղեգծի լուրջ վերանայման անհրաժեշտություն: Ուղեգիծը ոչ միայն բեկվեց, այլև հայտնվեց դժվար շտկելի ու հաղթահարելի միջավայրում: Դժվար է լինելու հաղթահարումը, բայց այն պարտադրված է՝ մեր ժողովրդի քաղաքակրթական ձեռքբերումներին բնականոն ընթացք հաղորդելու տեսանկյունից:

Բեկված ուղեգծի շտկումը պայմանավորված է լինելու ճգնաժամի հաղթահարմանն ուղղված հավելյալ ջանքերի (ճգնելու) ու ծախսերի ներդրումով: Ամբողջ թափով տնտեսական հեղափոխության իրագործելիությունը («ռեստարտ»,

«իմպլիմենտացիա») մեծապես պայմանավորված է լինելու նաև նրանով, թե որքանով մեզ կհաջողվի երկրում սկիզբ առած (սկստենք՝ ձգձգումներով ընթացող) ժողովրդավարական, ինստիտուցիոնալ, քաղաքական ու իրավատնտեսական բարեփոխումներն ու կարգավորումներն ուղղորդել էֆեկտիվ տնտեսություն ունենալուն: Կարծում ենք, որ թվարկված ուղղություններով բարեփոխումների պետք է շեշտադրումը վերապահեն «ներկա - ապագա» ընթացքին: Ընդ որում, այդպիսի շեշտադրումը իր արտացոլումը պետք է գտնի զարգացման քաղաքական օրակարգը թելադրող ռազմավարական նշանակության փաստաթղթերում: Չորսինակ՝ օրինակելի է, որ ՌԴ սահմանադրական փոփոխություններում (2020, հուլիսի 1) երեխաները համարվում են պետական քաղաքականության առաջնահերթություն:

Տնտեսական հեղափոխության տրանսֆորմացիայի՝ ելակետի փոփոխությանը պետք է հետևի նոր հնարավորությունների բացահայտման փնտրտուքը: Որքան էլ տարբեր լինեն նոր միջավայրի ու հնարավորությունների դրսևորումները, օպերատիվ կառավարմանը որևէ կերպ չպետք է վերադասվեն այնպիսի ռազմավարական խնդիրների լուծումները, ինչպիսիք են՝

- ✓ երկրի անվտանգությունն ապահովող պետական կառավարման համակարգի անխափան ու էֆեկտիվ աշխատանքը,
- ✓ տնտեսական հեղափոխության մոդելի՝ կառուցվածքային ու նորարարական բարեփոխումների հիման վրա քաղաքականության բարելավումը՝ նոր միջավայրում ռեսուրսների օպտիմալ օգտագործման չափանիշներով,
- ✓ բիզնեսի պայմանների բարելավումը նախևառաջ դատաիրավական համակարգի գործունեության շեշտակի բարեփոխումների, «քաղաքական իշխանություն - բիզնես» տարանջատման, «պետություն – մասնավոր հատված» սերտ համագործակցման և այլ ուղղություններով:

Սրանք սոսկ ներքին խնդիրներն են, որով պետք է ներբեռնվի տնտեսական հեղափոխության լոկոմոտիվը: Վերջինս կլինի այնքան հզոր ու սլացիկ, և նշմարվող բոլոր հանգույցներում կհաղթահարվեն «դժվարանցանելի բարձունքներ ու ոլորաններ», որքան լավորակ կլինի սահմանադրությունը: Դեռևս 2018թ.-ի քաղաքական հեղափոխությունից հետո նախանշելով ՀՀ իշխանությունների օրակարգային խնդիրների շրջանակը առաջիկա տարիների համար՝ մեր կողմից ընդգծվել է սահմանադրական փոփոխություններին ձեռնամուխ լինելու անհրաժեշտությունը (Հ. Սարգսյան, էջ 9-16):

Որքան լավորակ է գրավոր սահմանադրությունը՝ ամրագրված սկզբունքներով, դրույթներով ու նորմերով՝ վերաբերող իշխանությունների տարանջատմանը, զապման ու հակակշիռների կառուցակարգերին, ներքին ու արտաքին սպառնալիքներին դիմակայությանը, հանրային կյանքին ու տնտեսությանը, այնքան դյուրին են հաղթահարվելու տարաբնույթ դժվարությունները: Զանի որ սահմանադրություններում կատարվող հիմնարար փոփոխությունները հաճախ չեն նպաստում մարդկային զարգացման ցուցիչի բարելավմանը (այն ցույց է տրվել Էմպիրիկ հետազոտություններով), հետևաբար հաճախակի փոփոխությունները միշտ չէ, որ արդարացված են: Տնտեսական հարաբերությունների սահմանադրականացումը, սուբյեկտիվ գործոնի դերի ու կամայականությունների շրջանակի նվազեցումը, քաղաքական ու տնտեսական հնարավոր մենիշխանության կանխումը, ընթացիկ ու հեռանկարային առաջնահերթությունների հստակեցումն ու դրանց համարժեք ծրագրանպատակային քաղաքականությանը միտված առաջարկությունների մշակումը այլընտրանք չունի: Հարցադրումների ու լուծումների մոտեցումները կարելի է տեսնել [1]-ում (Գ. Հարությունյան, Հ. Սարգսյան, Ռ. Գևորգյան, 139 էջ):

Գործող սահմանադրության օրակարգում տնտեսական հեղափոխության ուղեգիծ դուրս գալու հնարավորությունները պետք է փնտրել առաջընթացի

խոչընդոտներ ու խթանիչներ առաջացնող հանգույցներում՝ մատնանշելով դրանց իրագործման իրավատնտեսական գործուն կառուցակարգերը:

Տնտեսական հեղափոխության գործարկման մոդելների առանձնահատկությունը միջգիտակարգային թնջուկների բացահայտումն է: Դրա էությունը խնդրի զուտ տնտեսագիտական պարկուճից դուրս բերումն ու նման մոտեցումից ձերբազատումն է: Որպես միջգիտակարգային խնդրի օրինակ կարող է հանդիսանալ գիտակրթական, նորարարությունների, մշակութային, վարքագծային խնդիրների համալուծ դիտարկումը:

Երկրի հեղափոխական զարգացման նշմարվող կաշկանդումը (հուսով ենք, որ այն չի ուժգնանա, նկատի չունենք կորոնավիրուսի տարածմամբ պայմանավորված անխուսափելի ազդեցությամբ) պայմանավորված է զարգացման սցենարների «հիմնավորումով»՝ նեղ տնտեսագիտական դիտանկյունից՝ ստորադասելով երկրաքաղաքական, ժողովրդավարական, դիվանագիտական, ինստիտուցիոնալ, բարոյահոգեբանական, մշակութային ներազդման միջոցները:

Չարգացման սցենարների տեսանկյունից այդ խնդիրների շարքում առանցքային են լինելու զուգահեռաբար գործող երկու միություններում ինտեգրման ճշգրիտ կողմնորոշումները: Ակներև է, որ դրանք խնդիրներ են առաջացնելու, քանզի ԵՄ հարևանության ու գործընկերության (այս ծրագրերով ակնկալվում է 2,6 մլրդ եվրոյի աջակցություն) և ԵԱՀԵ ծրագրերը միշտ չէ, որ ներդաշնակ են պարտավորությունների, կանոնակարգերի, սերտիֆիկատների և այլ հարցերում:

Տնտեսական հեղափոխության գործարկման առանցքային խնդիրը մնալու է կապիտալ ներդրումներով տնտեսության սնուցումը՝ լինի դրսից, թե ներսից: Լրացուցիչ կապիտալ ներդրումներից զատ, բարելավվում է արտահանման ճիշտ քաղաքականության իրականացումը: Արդարացված կողմնորոշումն արտահանման խթանման հարցում, ըստ որի կբարելավվի երկրի վճարային հաշվեկշիռը, պետք է ուղեկցվի ներմուծման կառուցվածքի բարելավմամբ: 2020թ.-ին ներմուծման ծավալում այն հասնում է 0,8 մլրդ դոլարի (ընդհանուր ներմուծման 17 տոկոսը), ինվեստիցիոն ապրանքների տեսքով:

Այս առումով հետաքրքրական էին ոչ վաղ անցյալում կապիտալի շուկայի զարգացվածության վերաբերյալ իշխանությունների «մտահոգությունների» հետ կապված լուծումները: Ստանդարտ իրավիճակում և կայուն զարգացում ունեցող երկրներում դրանք արդարացված են, սակայն տնտեսական հեղափոխության գործարկման այս փուլում դրանց գերաթեւորումը, երբ չկան կապիտալի շուկայի կայացման հիմնարար նախադրյալները՝ կապիտալի բաժնետիրացման ոլորտում խորը ռեֆորմացիայի առումով, կառավարության համապատասխան որոշման պրոդուկտիվությունը միանշանակ չէ: Տնտեսական հեղափոխության իրականացման համար կարող ենք թվարկել երկու տասնյակի հասնող հիմնախնդիրներ, այդ թվում՝ «Ի՞նչ չի կարելի անել», որոնց կստորադասվեր կապիտալի շուկայի հիմնախնդիրների քննարկումը:

Պարզից էլ պարզ է, որ կապիտալի շուկայում առաջարկի ու պահանջարկի գործոնները ոչ այնքան ենթակառուցվածքներով են պայմանավորված, որքան միջավայրով՝ ինստիտուտների կայացվածությամբ, դատաիրավական, վարվելակերպային խնդիրներով, և կապիտալի շուկայի զարգացվածությունը ընդամենը հետևանք կարող է լինել թվարկված հիմնախնդիրների լուծման առումով:

Ինստիտուտների չկայացումը կամ դրանց դիսֆունկցիան (ֆունկցիայի խաթարումը) ոչ թե ինստիտուտի ներսում նպատակաուղղված գործունեության, այլ որոշ առումով ինստիտուտի ոչ ադեկվատ Էվոյուցիայի հետևանք է: Երբեմն ինստիտուտների դիսֆունկցիան կապում են հասարակության ներսում տնտեսական ու սոցիալական գործընթացների զարգացման հետ, երբ որոշ ինստիտուտներ չեն հասցնում հարմարվել հասարակական հարաբերությունների դինամիկ զարգացմանը: Ուստիև առաջանում են կառավարման՝ գոյություն ունեցող մեթոդների փոփոխման

կամ ինստիտուտի կազմակերպման նոր, համարժեք կառուցակարգի ընտրության անհրաժեշտություն, որոնց վերաբերյալ առկա են լուսաբանումներ (Յ. Սարգսյան, Ռ. Գևորգյան, էջ 15-28):

Հարցին՝ ինչու, ի վերջո, տնտեսվարողները (նաև հայտնի) չեն թողարկում բաժնետոմսեր, չեն ուզում թափանցիկ լինել, պայմանավորվում է նրանց կողմից դրսևորվող օպորտունիստական վարքագծով: Տնտեսական գործակալի օպորտունիզմը սահմանվում է որպես իր շահին հետամուտ երևույթ, որն իրականացվում է ամեն գնով՝ չխորշելով խարդավանքներից, հանրային կյանքին խորթ, անընդունելի բարքերից, որոնք ունենում են ի սկզբանե (ex ante) և ի վերջո (ex post) դրսևորումներ:

Տնտեսական հեղափոխության անցումային (տրանզիտիվ) փուլում մինչև ժամկետի ավարտը գործերը բարեհաջող կրթական, եթե նորընտիր ՀՀ Ազգային ժողովը և Կառավարությունը չհապաղեն հատկապես ինստիտուցիոնալ ռեֆորմների բավարար կենսագործման առումով: Այն առաջին հերթին վերաբերում է տնտեսվարողների ու մարդկանց վարքագծային շեղումների հաղթահարմանը, հեղափոխության դիտակետից՝ «չաշխատող» ինստիտուտների փոխլրացմանը: Ինստիտուտների դիսֆունկցիայի, «պետության զավթման» երևույթների առնվազն մեղմմանը կնպաստի ոչ ֆորմալ օպորտունիստական ինստիտուտների վերացման հնարավոր ուղիների բացահայտումը, որին նվիրված է ինստիտուտների նորովի կազմակերպման՝ վերը ցիտված աշխատանքը:

Երկրում ցանկալի կառուցվածքային տեղաշարժերին նպաստող բոլոր խնդիրները տնտեսության իրական հատվածի և հատկապես գյուղատնտեսության զարգացման, ռեսուրսաօգտագործման (մարդկային կապիտալի, ընդերքի, հողի ու ջրի և այլն), տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտի զարգացմանը առավել թափ հաղորդելու խնդիրների կարևորությունը կասկած չի հարուցում և պահանջում է գիտելիքահեղձ կառավարում:

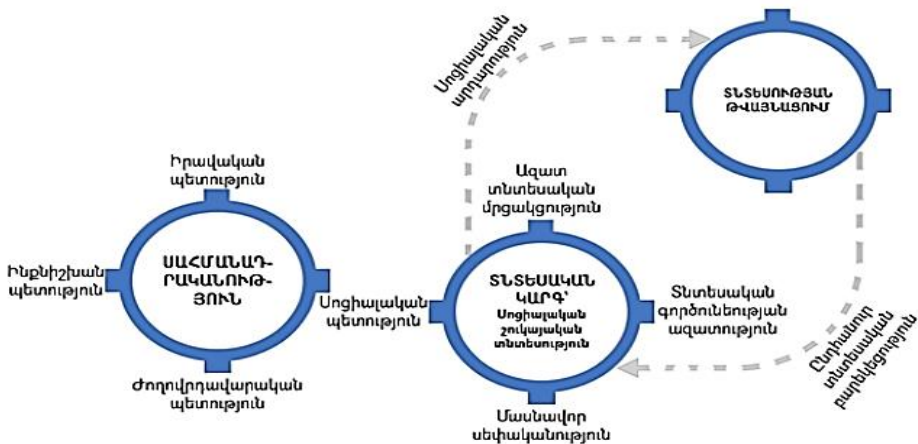
Տնտեսական հարաբերությունների սահմանադրականացումն ու տնտեսության թվայնացման հիմնահարցը

Վերջին տասնամյակներում տնտեսական իրադրությունը համաշխարհային ու ազգային տնտեսությունների մակարդակում առավել խոցելի ու հեղիեղուկ է դարձել, տնտեսական ու ֆինանսական ճգնաժամերի հաճախականությունն աճել է, իսկ յուրաքանչյուր ճգնաժամ անխուսափելիորեն իր հետ բերել է հետճգնաժամային նոր «ստատուս-քվո», որը երբեք չի կրկնել մինչճգնաժամային իրավիճակը՝ մարտահրավեր նետելով տնտեսագիտական գործող հարացույցերին ու ընթացիկ տնտեսական քաղաքականություններին:

Այս հարափոփոխ տնտեսական միջավայրում գնալով ավելի է կարևորվում *տնտեսական արժեքանակյան հիմնարարների* (ֆունդամենտալների) գոյությունը, որոնք, անկախ ամենատարբեր տնտեսական վայրիվերումներից, կխարսխեն և կուղենշեն տնտեսական հարաբերություններն ու տնտեսական քաղաքականությունը երկարաժամկետ հեռանկարում՝ դառնալով տնտեսության կայուն զարգացման հուսալի երաշխիք: Այդպիսիք են ***տնտեսական հարաբերությունների սահմանադրական-ինստիտուցիոնալ սկզբունքներն ու կանոնները***:

ՀՀ Սահմանադրության 3-րդ հոդվածի համաձայն՝ Հայաստանի Հանրապետությունում մարդը բարձրագույն արժեք է, մարդու արժանապատվությունն անօտարելի է և իր իրավունքների և ազատությունների անքակտելի հիմքն է: Մարդու արժանապատվության գումարելիներից մեկը նրա պատշաճ կենսամակարդակն է, որը կարող է ապահովվել ինչպես տնտեսական հարաբերություններին հավասար մասնակցային հնարավորությունների, սեփականության և աշխատանքի իրավունքների արդյունավետ իրացմամբ, այնպես էլ պետության կողմից իրականացվող սոցիալական քաղաքականության միջոցով:

ՀՀ Սահմանադրության 11-րդ հոդվածի համաձայն՝ ՀՀ տնտեսական կարգի հիմքը սոցիալական շուկայական տնտեսությունն է՝ հիմնված մասնավոր սեփականության, տնտեսական գործունեության ազատության և ազատ տնտեսական մրցակցության վրա (գծապատկեր 1): Վերջին տարիներին մասնագիտական գրականության մեջ բանավիճային է դառնում տնտեսության արդյունավետության առաջնահերթությունների հիմնահարցը՝ նկատի առնելով դրանց պատճառահետևանքային հարաբերությունները:

Նկար 1. ՀՀ տնտեսական կարգի հենասյուները

Արդյունավետության առաջնահերթություններից մեկը այս դիտանկյունից համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված տնտեսության թվայնացման ու «թվային հասարակություն» ունենալու հիմնահարցն է: Գծապատկերում բերված հենասյուները բովանդակող ագրեգացված նորմերի ու դրանց հարյուրավոր բաղադրիչների իրացվելիության վճռորոշ ու հուսալի երաշխիքներից մեկը առաջիկա տարիներին հանդիսանալու է տնտեսության թվային փոխակերպումը: Այս հանգամանքով է պայմանավորված տնտեսության թվայնացման առանձնացումն ու շեշտադրումը գծապատկերում:

Հասարակության թվային փոխակերպումը (տրանսֆորմացիան) թվային հեղափոխության արդյունք է: Չորրորդ արդյունաբերական հեղափոխության շրջափուլը թվային տեխնոլոգիական հեղափոխության երկրորդ փուլն է: Առանձնահատկությունը նորագույն տեխնոլոգիաների, արհեստական բանականության, մեքենայական ուսուցման և համանման այլ գործիքների լայն կիրառությունն է տնտեսական գործընթացում: Այս միտումներին համարժեք արձագանքելը, իհարկե, կիբեռանվտանգության հաշվառմամբ, արդի մարտահրավեր է կառավարությունների, գործարար շրջանակների ու հասարակությունների համար:

Թվային հարթակները ներտնտեսական խնդիրների լուծումից բացի (ամենատարբեր ոլորտներում բիզնես մոդելների արդյունաբար գործարկում, տրանսակցիոն ծախքերի իջեցում և այլն), գլոբալ մասշտաբներ են ընդունում, մեծացնում են միջազգային կոմունիկացիաների ու տրանսակցիայի արժեքը: Թվային փոխակերպումները կարող են տեղի ունենալ տարերայնորեն կամ մտածված պետական քաղաքականության արդյունքում: Պետությունները ստիպված են լինելու արագացնել, ինչպես նաև թույլ տալ խուսափել տարաբնույթ ռիսկերից նոր կարգավորումների ու խաղի կանոնների սահմանմամբ:

Աշխարհի բազմաթիվ պետություններ, դիտարկելով թվայնացման ընձեռած արդի հնարավորությունները, ձեռնարկում են ռազմավարական-ինստիտուցիոնալ միջոցառումներ՝ թվային փոխակերպումների ճանապարհով երկարաժամկետ հորիզոնում տնտեսական ներուժի էական ընդլայնման և տնտեսական բարձր աճի ապահովման համար: Հատկանշական է Սինգապուրի օրինակը, որը պետականորեն մշակել է «խելացի ազգ» նախաձեռնությունը, որն ուղղված է 5 առանցքային ոլորտներում (կրթություն, առողջապահություն, տրանսպորտ, ֆինանսներ, քաղաքային տնտեսություն) թվային փոխակերպումների իրականացմամբ թվային տնտեսական հեղափոխության իրականացմանը: Համանման նախաձեռնություններն ակտիվորեն առաջ են մղում Չինաստանը, Հարավային Կորեան, Կանադան, Դանիան, Մեծ Բրիտանիան, Գերմանիան, ինչպես նաև Եվրասիական տնտեսական տարածքի երկրները: ԵԱՏՄ կողմից մշակվել և հետևողականորեն առաջ է մղվում ԵԱՏՄ թվային օրակարգը: Հայաստանի Հանրապետությունը, որպես ԵԱՏՄ անդամ-պետություն, ունի ուղղակի մասնակցություն և ստանձնած պարտավորություններ նշված ինտեգրացիոն ձևաչափի շրջանակներում:

Գործարար և ներդրումային միջավայրի բարելավման համար ՀՀ կառավարության առաջնահերթ նպատակների շարքում նշվում է տնտեսության թվայնացման և տեղեկատվության հասանելիության մակարդակի բարձրացումը: Թվայնացման խնդիրներին վերաբերող հնարավոր լուծումները քննարկման առարկա են դարձել (Հ. Սարգսյան, Ռ. Գևորգյան, Կ. Մինասյան, Ժ. Մխիթարյան, Հ. Չաքարյան, 159 էջ): Տնտեսության թվայնացման հիմնախնդիրների լուծմանը հետամուտ համապատասխան կառույց 2021 թվականին ստեղծվել է նաև Արցախի Հանրապետությունում:

Հայաստանի տնտեսությունը կարող է եապես շահել տնտեսության թվայնացման ընձեռած հնարավորություններից՝ այդպիսով հաղթահարելով ազգային տնտեսության զարգացմանն ավանդաբար խոչընդոտող այնպիսի հիմնարար գործոնների զսպող ազդեցությունը, ինչպիսիք են՝ փոքր ներքին շուկայով ու մասշտաբի էֆեկտի բացակայությամբ, տնտեսական շրջափակմամբ, դեպի ծով ելք չունենալով, տրանսպորտային, լոգիստիկ ցանցի սահմանափակությամբ, ռեսուրսասակավությամբ (գազ, նավթ) և այլ հանգամանքներով պայմանավորված անմրցունակությունը և տնտեսական սահմանափակ ներուժը:

Թվային տնտեսությունը թույլ է տալիս վերացնել տնտեսությունների միջև գոյություն ունեցող ավանդական սահմանները, համաշխարհային տնտեսության մասնակիցներին ընձեռում է այդ տնտեսությունից օգուտներ քաղելու համահավասար հնարավորություններ: Մյուս կողմից տնտեսության թվային փոխակերպումները առաջ են բերում մարտահրավերներ, որոնք պետք է ժամանակին հասցեագրվեն, առաջացող ռիսկերը՝ արդյունավետորեն կառավարվեն: Դեռևս 2018թ.-ին հրապարակվեց «Հայաստանի թվային փոխակերպման օրակարգ» (ՀԹՓՕ) շրջանակային փաստաթուղթը, որում մինչև 2030թ. ժամանակահատվածի համար համակարգված կերպով ներկայացված էր ՀՀ թվային փոխակերպման ընդհանուր տեսլականը՝ ներառելով գործունեության հետևյալ ուղղությունները.

- «խելացի» համագործակցային, արդյունավետ և գործուն կառավարություն,
- ապագայամետ թվային հմտություններին տիրապետող, արագ ադապտացվող և ստեղծարար աշխատուժ, որն ունակ է առաջ մղել նորարարությունը,
- պահանջարկից միշտ մի քայլ առաջ՝ բարձր արդյունավետությամբ, հուսալի և մատչելի ենթակառուցվածք,
- անվտանգ և դիմակայուն կիբեռնտարածք՝ թվային Էկոհամակարգի նկատմամբ վստահության մակարդակը բարձրացնելու համար,
- թվային նորարարությամբ ուղղորդվող, համաշխարհային մակարդակով մրցունակ մասնավոր հատված,

- փոխկապակցված համագործակցային և գործուն ինստիտուցիոնալ շրջանակ՝ թվային փոխակերպման գործընթացն իրականացնելու համար:

ՀԹՓՕ փաստաթղթում ձևակերպված են նաև փոխակերպման ծրագրի գործարկման ինստիտուցիոնալ միջավայրը՝ թվարկված գործառույթների նկարագրմամբ:

Տնտեսական հարաբերությունների սահմանադրականացման հիմնարար խնդիրների լուծման, ինչպես նաև դրան նպաստող թվայնացման շրջանակի համար տվյալների միջազգային շտեմարաններից առանձնացվել են ՀՀ Սահմանադրությամբ նախանշված տնտեսական կարգի՝ ստորև բերվող հասանելի ցուցիչները (Աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1
ՀՀ Սահմանադրությամբ ամրագրված տնտեսական կարգի որոշ ցուցիչների տվյալները միջազգային գնահատումներում

	Ցուցիչը և բաղադրյալ ենթացուցիչները (Ցուցչակազմը)	Գնահատականը	Ծանուցում (Նպատակայնությունն ու իրացվելիությունը)
ՄԱՍՆԱԿՈՐ ՄԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	Սեփականության իրավունքներ (Հերիթեջ հիմնադրամ)	2021թ. 57.3 միավոր, 78-րդ տեղը 186 երկրների շարքում ¹	Մասնավոր սեփականության իրավունքների պաշտպանության, թույլ մակարդակ ունեցումներ գործընթացում և
	Սեփականության իրավունքների միջազգային համաթիվ (Սեփականության իրավունքների այլանս)	2020թ. ֆիզիկական և մտավոր սեփականության իրավունքների գծով համապատասխանաբար 7 միավոր, 43-րդ տեղը և 3.4 միավոր, 121-րդ տեղը 129 երկրների շարքում ²	
	Սեփականության իրավունքներ և մտավոր սեփականության պաշտպանություն (Համաշխարհային տնտեսական համաժողով)	4.8 և 4.2 միավոր (7 միավորանոց սանդղակում), 46-րդ և 65-րդ տեղերում համապատասխանաբար՝ 141 երկրների շարքում	
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱԶԱՏՈՒԹՅՈՒՆ	Գործարարության ազատություն (Հերիթեջ հիմնադրամ)	2020թ. 81.9 միավոր, 21-րդ տեղը 186 երկրների շարքում ³	Հիմնված է ՀԲ «Գործարարությամբ զբաղվելու» համաթվի վրա՝ բիզնեսի ոլորտիության 13 ցուցիչների վրա բիզնեսը սկսելու, վարելու, դադարեցնելու առումներով:
ԱԶԱՏ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ	Տեղական	2020թ. գնահատվել է	

¹ <https://www.heritage.org/index/download>:

² <https://internationalpropertyrightsindex.org/country/armenia>:

³ <https://www.heritage.org/index/download>:

ՄՐՑԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ	մրցակցության ինտենսիվությունը	73.6 միավոր, 36-րդ տեղը աշխարհի 131 երկրների շարքում ¹ :	
	(Համաշխարհային տնտեսական համաժողով)		
	Շուկայական գերիշխանությունը	2018թ. 4.3 միավոր, 28-րդ տեղը 141 երկրների շարքում	Կորպորատիվ ակտիվության բնութագիր՝ գերիշխում են մի քանի գործարարներ, սփռվածություն կա
	Հակամենաշնորհային քաղաքականության արդյունավետությունը	2018թ. 4.2 միավոր, 40-րդ տեղը 141 երկրների շարքում	
ՀԱՐԿԱԲՅՈՒՋԵՏԱՅԻՆ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՈՒՄ	Հարկեր / ՀՆԱ (Համաշխարհային բանկ)	2019թ. 22.2%, 31-րդ տեղը 132 երկրների շարքում ²	
	Ֆիսկալ առողջությունը (Հերիթիջ հիմնադրամ)	2020թ. 84.3 միավոր, 81-րդ տեղը 186 երկրների շարքում ³	Վերջին երեք տարիների բյուջեի դեֆիցիտների, պարտք / ՀՆԱ հարաբերակցության ազդեցացիա
ԳՆԵՐԻ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ	Գնաճը (Համաշխարհային բանկ)	2020թ. 1.2%, 118-րդ տեղը 180 երկրների շարքում ⁴	Գնաճի թիրախային միջակայքի ստորին շեմից ցածր է 1.3%-ային կետով
ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ	Կապիտալի համարժեքության ցուցանիշը	2020թ. 16.9%, 72-րդ տեղը 143 երկրների շարքում ⁵	Նորմատիվային կապիտալի հարաբերակցությունը ռիսկով կշռված ակտիվներին ՀՀ ԿԲ կողմից սահմանված նվազագույն շեմը 12%-ն է
	Ընդհանուր իրացվելիության ցուցանիշ	2020թ. 25.6%, 57-րդ տեղը 145 երկրների շարքում ⁶	Իրացվելի ակտիվների հարաբերակցությունը ընդհանուր ակտիվներին
	Չաշխատող վարկերի տեսակարար կշիռը համախառն վարկերում	2020թ. 6.6%, 30-րդ տեղը 144 երկրների շարքում ⁷	
ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ԻՐԱՑՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆ ⁸	Պատշաճ կենսամակարդակի իրավունքը (Համաշխարհային բանկ)		
	Շնչային ՀՆԱ-ն	2020թ. 13,284 մլն դոլար, 109-րդ տեղը 225 երկրների շարքում	Ըստ գնողունակության համարժեքի

¹ https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2020/am.pdf:

² https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2020/a

³ [6docs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2020/am.pdf](https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2020/am.pdf)

⁴ https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2020/am.pdf:

⁵ <https://www.data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?end=2020&start=2015>:

⁶ <https://www.data.imf.org/>:

⁷ <https://www.data.imf.org/>:

⁸ <https://www.data.worldbank.org/>:

Աղքատության մակարդակ	2019թ. 44%	Օրական 5.5 ԱՄՆ դոլար աղքատության պարագայում
Զինիի գործակից	2019թ. 29.9 միավոր	
Աշխատանքի իրավունք		
Գործազրկության մակարդակ (ԱՄԿ մեթոդաբանություն)	2020թ. 20.2%, 8-րդ տեղը 235 երկրների շարքում	
Արդարացի վարձատրության իրավունքը	2020թ. 35.8% ¹	Նվազագույն և միջին աշխատավարձերի հարաբերակցությունն է: Եվրոպական ստանդարտների համաձայն՝ պետք է կազմի առնվազն 60%:

Տնտեսական հարաբերությունների սահմանադրականացման թվայնացված շրջանակի հիման վրա, տնտեսագիտամաթեմատիկական մեթոդների կիրառությամբ հնարավոր է կառուցել սահմանադրականացման մակարդակն արտացոլող ազդեցացված ցուցիչ՝ համաթիվ, և իրականացնել համեմատական վերլուծություններ ինչպես ըստ տարիների, այնպես էլ աշխարհի այլ երկրների հետ՝ վեր հանելով «նեղ» տեղերը և առաջադրելով լուծումներ՝ միտված տնտեսական հարաբերությունների սահմանադրականացման մակարդակի բարձրացմանը: Ազդեցացված ամբողջ ցուցիչի կառուցումը ինքնուրույն, ոչ ղյուրին հետազոտության առարկա է:

Գիտության գիտելիքահենք կառավարումը ՌԱՀԻ ձևավորման համատեքստում

Երկրի զարգացման, նրա տնտեսությունը լծացումից դուրս բերելու և այնուհետ հզորացնելու գործում գիտության արդյունավետ, տնտեսագիտահենք կառավարումը բացառիկ նշանակություն ունի, որում առանձնացվում են մի շարք առաջնահերթ հիմնախնդիրներ:

Առաջին հիմնադրույթը վերաբերում է ՀՀ գիտության կառավարման բարեփոխման մոդելի ընտրությանը: Այն կոչված է լինելու առավելագույնս նպաստել տնտեսության կառուցվածքային ու տեխնոլոգիական արդյունավետ բարելավումների իրականացմանը: Բարելավված կառուցվածքում (իսկ վերջինս դիտարկվում է որպես երկրի հեռանկարային զարգացման ծրագրի արդյունք) իր ուրույն տեղը պետք է ունենա ռազմաարդյունաբերական համալիրը (ՌԱՀ): Տնտեսության կառուցվածքում հիմնավորված ՌԱՀ-ի «կոնֆիգուրացիայի» ձևավորման մեխանիզմը կարող է խարսխվել հետևյալ համալուծ ռազմավարական փոխգործակցման վրա.

- ✓ ռազմական գերատեսչության պետական պատվերով նախանշվում է առաջիկա տարիների սպառազինությունների պահանջարկը՝ հնարավոր պատերազմական իրավիճակներում պաշտպանական ու հարձակողական գիմնադրությունների արդիականացման ու համալրման հնարավորինս մանրակրկիտ հաշվառմամբ, «ռազմական տնտեսություն» գիտակարգի դրույթներին համապատասխան,
- ✓ պետական պատվերը «իջեցվում է» շահառու գիտահետազոտական (չի բացառվում նաև մասնավոր հատվածի) կազմակերպություններին՝

¹ ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, <https://www.armstat.am>:

համապատասխան նկարագրիչների՝ ռազմական «պրոդուկտի» բաղադրիչների կազմի ու ծավալների մասին տեղեկատվությամբ:

- ✓ Անվտանգային խնդիրների լուծման մշակումները երկրի՝ այդ նպատակներով ստեղծված ռազմաքաղաքական կառույցի հավանությանն արժանանալուց հետո հասցեագրվում են փորձարարական-կոնստրուկտորական ստորաբաժանումներին և արտադրությանը:

Երկրորդ հիմնադրույթը ՀՀ գիտության արդյունավետ կառավարման խնդիրների ամբողջական ու համապարփակ ցանկի բացահայտումն է: Վերջինս ինքնին բարդ խնդիր է, որը ներկայումս բազային ու թեմատիկ ֆինանսավորմամբ առաջադրվում է հետազոտական կազմակերպություններին ու խմբերին: Ընդ որում, այդ միջոցների առաջանցիկ չափերը պետք է ամրագրվեն երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման մինչև 15-20 տարիների հեռանկարային ու միջնաժամկետ ծրագրերում, նորմատիվային փաստաթղթերում:

Առաջադրվող խնդիրների ցուցակագմում ակներև են պետքույզեից գիտությանը հատկացվող միջոցների «արդար» բաշխման և դրանց արդյունավետ օգտագործման հիմնախնդիրները: Միջոցների արդյունավետ ու նպատակային օգտագործման չափանիշները այնքան բազմազան ու ընդգրկուն են, որ տնտեսության զարգացման կարիքներին հատկացվող միջոցների որոշակի նվազագույն շեմից հետո ընդհուպ կասկածի տակ կարող է առնվել դրանց արդար բաշխման հնարավորությունը:

Ներկայումս առկա է «չեղածի ի՛նչը բաշխել» մտահոգիչ իրավիճակը՝ դրանից հետևող միջոցների փոշիացման վտանգով հանդերձ: Տեսանելի է փոշիացման վտանգի մուլցման աղբյուրը. այն տնտեսությունում զբաղվածների միջին աշխատավարձին գիշող ցուցանիշն է գիտության ոլորտում զբաղվածների միջին աշխատավարձից, որից հետևությունն ակնհայտ է:

Երրորդ հիմնադրույթը գիտությանը հատկացվող միջոցների (մոտ 30 մլն ԱՄՆ դոլարի չափով) բաշխման չափանիշների հստակեցումն է գիտության զարգացման հայեցակարգերում ու օրենսդրական-նորմատիվային տարբեր փաստաթղթերում, որը ստեղծել է ինստիտուցիոնալ լուրջ ճեղքվածք:

Այսուհանդերձ, միջոցների արդարացի բաշխման ճեղքվածքը կարող է մեղմվել, եթե «ինչպես բաշխելը» ստորադասվի այն կանխարգելող հետևյալ խնդիրների լուծմանը.

- ✓ Ճշգրտվեն անվտանգային խնդիրների լուծման հնարավորությունները տարածաշրջանում պատերազմական գործողություններում մեկուսի ու դաշնակցային եղանակներով դիմակայելու հարցում: Այս խնդրի լուծումը ռազմաքաղաքական համատեքստում է:
- ✓ Ճշգրտվեն ՀՀ-ում իրականացվելիք հետազոտություններից կառավարության սպասելիքները (սպառնալիքների կանխման արագ արձագանքման համակարգեր և այլն):
- ✓ Սահմանվեն գիտական հետազոտությունների հիմնական ուղղություններն ու ծավալները (հիմնարար ու կիրառական հատվածներով՝ ըստ ոլորտների հնարավոր մաքսիմալ տարբերակմամբ):
- ✓ Սահմանվեն հետազոտությունների վերջնարդյունքները՝ դրանց իրականացման ժամկետների նախանշմամբ:

Ինքնին բարդ խնդիր է գիտական արդյունքների շահառուների ցանկի կազմավորումը, որի ձևավորումը կարող է ներկայացվել հայտատուների ու պատվիրատուի նախաձեռնության զուգորդմամբ:

Հետազոտությունների ցանկի ընտրության, կառուցակարգերի, ծավալների և այլ բնութագրերի ձևավորման հնարավոր դրվագներից մեկը տեսնենք վերը դիտարկված ՌԱՀ-ի օրինակով: Որոշումների կայացման նկարագրված սխեմայով առաջնորդվելիս, որքան էլ պարադոքսալ հնչի, գիտական հիմնավորվածությունը

կարող է հանգեցնել այնպիսի եզրահանգման, որ ՌԱՀ-ի լայնամասշտաբ գործարկումը նպատակահարմար չհամարվի, որ անհրաժեշտ սպառազինությունները կամ դրանց ճնշող մասը գնվի պետական պատվերով՝ միջոցներն ուղղելով առավել մրցունակ ճյուղերի զարգացմանը և հավելյալ եկամուտներով համալրել ՌԱՀ-ին հատկացվելիք ֆինանսական միջոցները: Չի ժխտվում, որ գիտական հիմնավորվածությամբ կարող է հաստատվել տեսակետ, ըստ որի՝ ՌԱՀ-ը կարող է ծավալվել լայն սպեկտրով (ընդգրկմամբ) և դառնալ ՀՆԱ-ի արտահանման զգալի բաղադրիչ:

Բարձրացված հիմնահարցերի վերաբերյալ լիարժեք պատասխանների ակնկալիքը համակարգի ինստիտուցիոնալ արդյունավետության տեսանկյունից պահանջում է Հայաստանում խնդրո առարկա ոլորտի գործունեությունը քննության առնել նորանկախ գիտության կառավարման բազմասպեկտ հիմնախնդիրների դիրքերից:

Նկատի ունենալով մշակումների և դրանց արդյունաբերական նմուշների, փորձակոնստրուկտորական աշխատանքների, նախագծման ու փորձնական արտադրանքի նոր տեսակների և զանգվածային արտադրություններում ներդրման բարդ ու աշխատատար գործընթացը՝ հիմնավորված է թվում ՀՀ Բարձր տեխնոլոգիաների արդյունաբերության նախարարության կողմից «Գիտության և տեխնիկայի, տեխնոլոգիական նորարարական ուղղությունների» 10-15-ամյա ծրագրի մշակումը և դրա հետագա գործարկումը: Այդ ծրագիրը կարող է մանրամասնվել հնգամյա կամ եռամյա կտրվածքով, որոնք օրենքի տեսքով հաստատվելուց հետո կարող են դառնալ կատարման համար պարտադիր՝ ամենամյա հաշվետվությունը ներկայացնելով Ազգային ժողովի հաստատմանը: Նշված օրենքների նախագծերը մասնագիտական հանրության քննարկումից հետո պետք է վերաճեն և դառնան ոլորտի զարգացման համալիր նպատակային ծրագրեր:

Օգտագործված գրականություն

1. Հարությունյան Գագիկ, Սարգսյան Հայկ, Գևորգյան Ռուբեն, Սահմանադրականություն. Ախտորոշման, մշտադիտարկման և կառավարման խնդիրներ, «Չանգակ», Երևան, 2017:

2. Սարգսյան Հայկ, Մարկոսյան Աշոտ, Հայաստանի տնտեսության վերափոխումները և վերելքի հեռանկարները, «Չանգակ», Երևան, 2014:

3. Սարգսյան Հայկ, Հարությունյան Խոսրով, Մանասյան Վոլոդյա, ՀՀ տնտեսության ագրարային հատվածի և գյուղի կայուն զարգացման սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրները, ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, 2011:

4. Սարգսյան Հայկ, Տնտեսական հեղափոխության գաղափարական հիմքերը Հայաստանի Հանրապետությունում, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Տնտեսագիտության գիտական հանդես (1), Երևան, 2020:

5. Սարգսյան Հայկ, Իշխանության գերխնդրի սահմանադրականության մակարդակի բարձրացումն է: Ի՞նչ անել, Գիտագործնական խորհրդածողով: «Հայաստանի տնտեսության զարգացման հիմնախնդիրները և ռազմավարական ուղղությունները»: «Անտարես», Երևան, 2018:

6. Սարգսյան Հայկ, Գևորգյան Ռուբեն, Ներկառուցված ոչ ֆորմալ ինստիտուտների գործառնումը սահմանադրականության համատեքստում, Էկոնոմիկա գիտական, թիվ 1, 2019:

7. Սարգսյան Հայկ, Գևորգյան Ռուբեն, Մինասյան Կարինե, Մխիթարյան Ժիրայր, Չաքարյան Հրաչյա, ՀՀ տնտեսության թվային փոխակերպումների ինստիտուցիոնալ համակարգի ձևավորման հիմնախնդիրները, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2020:

Works Cited

1. Harutyunyan Gagik, Sargsyan Hayk, Gevorgyan Ruben, "Sahmanadrakanut'yun. Axtoroshman, mshtaditarkman ev karavarman xndirner", Yerevan, [Constitutionalism: Issues of diagnostics, monitoring and administration, Yerevan] 2017 (In Armenian)
2. Sargsyan Hayk, Markosyan Ashot, "Hayastani tntesut'yan verap'oxumner' ev verelqi herankarnery". , Yerevan [Reforms and perspective of rise of the economy of Armenia. Yerevan] 2014. (In Armenian)
3. Sargsyan Hayk, Harutyunyan Xosrov, Manasyan Volodya, "HH tntesutyan agrarain hatvac'i ev gyughi kayun zargacman social-tntesakan himnaxndirner", Yerevan, [Socio-economic problems of sustainable development of the agrarian sector and rural territories of the RA economy. Yerevan] 2011. (In Armenian),
4. Sargsyan Hayk, "Tntesakan heghapoxut'yan gaghaparakan himqery Hayastani Hanrapetut'yunum". Yerevan. [Ideological Basis of Economic Revolution in the Republic of Armenia. Yerevan] 2020. (In Armenian)
5. Sargsyan Hayk, "Ishxanut'yan gerxndiry sahmanadrakanut'yan makardaki bardzracumn e", "Inch anel". Yerevan [The main task of the government is to increase the level of constitutionalism. "What to do". Yerevan] 2020. (In Armenian)
6. Sargsyan Hayk, Gevorgyan Ruben, "Nerkarucvac' voch formal institutneri gorc'arnumy sahmanadrakanut'yan hamateqstum", Yerevan. [The functioning of informal embedded institutions in the context of constitutionalism. Yerevan] 2019. (In Armenian)
7. Sargsyan Hayk, Gevorgyan Ruben, Minasyan Karine, Mkhitaryan Zhirayr, Zakaryan Hrachya, "HH tntesutyan tvayin poxakerpumneri institucional hamakargi dzevavorman himnaxndirner", Yerevan [The problems of forming the institutional system of digital transformations of the RA economy. Yerevan] 2020. (In Armenian)

THE FEATURE OF THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF ARMENIA AND THE REFORMS CHALLENGES

HAYK SARGSYAN

*Yerevan State University, Faculty of Economics and Management, Dean,
Journal «Scientific Artsakh», Member of Editorial Board,
Doctor of Economics, Professor,
Yerevan, Republic of Armenia*

NARINE KOCHINYAN

*Yerevan State University, Faculty of Economics and Management, Lecturer;
Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Yerevan, Republic of Armenia*

The subject under study is some challenges that the Republic of Armenia faces amid the retrospective feature of the country's economy.

The following fundamental issues are among these challenges:

- ✓ the realia of economic revolution and its enabling in post-crisis situation;
- ✓ constitutionalization of economic relations and some problems of digitization of the economy;
- ✓ smart management of the science as a meaningful priority.

In recent decades economic environment has become increasingly vulnerable. The frequency of economic and financial crises has increased and each crisis (war, pandemic etc.) brings about a new post crisis "status quo". Thus current economic paradigms and policies are being challenged.

Enabling economic axiological fundamentals in this changing economic environment is becoming increasingly important. Despite various economic shifts, these fundamentals in long-run contribute to efficient economic relations and policy. The role of digitization and the leveling up of constitutionalism and the frameworks of economic relations constitutionalization has been introduced.

Some basic issues of the improvement of science management in the context of the formation and enabling the RA military-industrial complex have been discussed.

Keyword: *Feature of the economy, Economic revolution, Economic constitutionalism, Digital economy, Welfare state, Human rights, management, military-industrial complex.*

ОБЛИК ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ И ВЫЗОВЫ РЕФОРМ

ГАЙК САРГСЯН

*декан факультета экономики и управления
Ереванского государственного университета,
доктор экономических наук, профессор,
г.Ереван, Республика Армения*

НАРИНЕ КОЧИНЯН

*преподаватель факультета экономики и управления
Ереванского Государственного университета,
кандидат экономических наук, доцент,
г.Ереван, Республика Армения*

В статье на фоне ретроспективного облика экономики Республики Армения обсуждаются вставшие перед страной некоторые вызовы. В числе этих вызовов выделяются своей значимостью следующие основополагающие вопросы:

- ✓ реалии экономической революции и возможное ее задействование в посткризисной ситуации,
- ✓ конституционализация экономических отношений и проблемы цифровизации экономики,
- ✓ умное управление наукой как значимый приоритет.

За последние десятилетия экономическая конъюнктура стала все более уязвимой, частота экономических и финансовых кризисов возросла, а каждый кризис (война, эпидемия) приносит с собой новый посткризисный «статус-кво». Таким образом бросается вызов текущим экономическим парадигмам и текущей экономической политике. В этой изменяющейся экономической среде все более важным становится задействование экономических аксиологических фундаменталов, которые, несмотря на различные экономические сдвиги, стимулируют эффективные экономические отношения и экономическую политику в долгосрочной перспективе. Представлены также рамки конституционализации экономических отношений, роль цифровизации в деле повышения уровня конституционализма. Обсуждены некоторые основополагающие вопросы совершенствования управления науки в контексте формирования и задействования военно-промышленного комплекса Республики Армения.

Ключевые слова: *облик экономики РА, экономическая революция, экономический конституционализм, социальное государство, права человека, управление, цифровизация экономики, военно-промышленный комплекс.*

ԹՎԱՅՆԱՑՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑԱԾՈՒԹՅԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉ*^{*}

ՉՏԴ 338.2

DOI: 10.52063/25792652-2021.3-265

ԿԱՌԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի կառավարման և
գործարարության ամբիոնի վարիչ,
տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
karlen.khachatryan@ysu.am

Սույն հոդվածի նպատակն է բացահայտել պետության կայացածության և թվային փոխակերպումների կապը: Հոդվածում քննարկվել են պետության կայացածության տնտեսաքաղաքական ասպեկտները, ներկայացվել են պետության կայացածության բաղադրիչները, ինչպես նաև տրվել է պետության կայացածության ընդհանրական բնորոշումը: Հոդվածում վերլուծվել են նաև թվայնացման հիմնական դրսևորումները, Էլեկտրոնային կառավարության և թվային փոխակերպումների առանձնահատկությունները, նկարագրվել են ներկայումս աշխարհում տեղի ունեցող թվայնացման գործընթացները և դրանց ազդեցությունը պետական կառավարման համակարգի վրա:

Աշխատանքը շարադրված է տարբեր հետազոտությունների արդյունքների համադրման, մասնագիտական գրականությունում առկա մոտեցումների քննադատական վերլուծության, ինչպես նաև համեմատական վերլուծության մեթոդների կիրառմամբ:

Կատարված ուսումնասիրության արդյունքում եզրակացրել ենք, որ թեև թվայնացումը նպաստում է պետական կառավարման արդյունավետության բարձրացմանը, այդուհանդերձ այդ արդյունավետության բարձրացումն ինքնաբերաբար տեղի ունենալ չի կարող: Թվային գործիքների կիրառումը հանգեցնում է պետական համակարգի աշխատանքի արդյունավետության բարձրացման և նպաստում է առավել արդյունավետ սոցիալ-տնտեսական զարգացման ծրագրերի իրագործմանը: Ուստի կարելի է պնդել, որ պետության կայացածության մակարդակի վրա ուղղակի ազդեցություն ունեն երկրի թվայնացման, պետական համակարգում թվային տեխնոլոգիաների ներդրման գործոնները:

Հիմնաբառեր՝ պետության կայացածություն, տնտեսական քաղաքականություն, պետական քաղաքականություն, պետական կարգավորում, թվայնացում, թվային փոխակերպումներ, Էլեկտրոնային կառավարություն:

Նախաբան

Պետության կայացածության հասկացությունը իր բազմաշերտ ընկալումների և տարատեսակ մեկնաբանությունների առումով դասվում է ժգովար լուսաբանվող ու

* Հոդվածը ներկայացվել է 14.10.2021թ., գրախոսվել՝ 24.11.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 25.12.2021թ.:

Հետազոտությունն իրականացվել է «Տնտեսագիտական կրթության և հետազոտությունների աջակցման կենտրոն» հիմնադրամի ֆինանսավորմամբ՝ ՏՀ-4 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

միջգիտակարգային ուսումնասիրություններ պահանջող խնդիրների շարքին: Թեև պետության կայացածության վերաբերյալ գիտական ուսումնասիրությունները հատկապես ակտիվացել են վերջին 2-3 տասնամյակում, այդուհանդերձ կարելի է պնդել, որ պետության կայացածության գաղափարաբանական հենքը պետության ձևավորման և ինքնիշխանության ձեռքբերման գործընթացներն են (Cingolani 5):

Սահմանումներից մեկում պետության կայացածությունը դիտարկվում է որպես երկրի կարողություն, որն առավելագույնի է հասցնում իր զարգացվածությունն ու կայունությունը, իրականացնում է իր տարածքների փաստացի վերահսկողությունը և պաշտպանում է իր բնակչությանը ագրեսիաներից, ինչպես նաև դիմակայում է տարաբնույթ ճգնաժամերին (A Glossary on Violent Conflict 69): Այսինքն՝ պետության կայացածությունը իշխանության կարողությունն է՝ բավարարել պետության կենսական նշանակության կարիքները՝ գոյատևում, քաղաքացիների պաշտպանություն ներքին ու արտաքին սպառնալիքներից, տնտեսական զարգացում և կայունություն, արդյունավետ կառավարում, տարածքային ամբողջականության ապահովում, ինքնիշխանություն և գաղափարախոսության ձևավորում:

Իշխանության կարողությունների՝ թվարկված այս լայն սպեկտրն է թերևս պայմանավորում այն, որ մի խումբ հետազոտողներ պետության կայացածությունը դիտարկում են որպես կառավարության կարողությունների ընդհանրական ձևակերպում՝ ընդգծելով, որ պետության կայացածությունն ունի բազմաթիվ ասպեկտներ, որոնք հիմնականում առնչվում են կառավարման տարբեր ինստիտուտներին վերապահված գործառնություններին (Chuaire 11):

Որոշ հետազոտողներ պետության կայացածության հիմքում դնում են երկրի բնակչության՝ պետության հետ իրենց ասոցացվելու աստիճանը: Այս դեպքում առավել առաջնային են դառնում երկրի բնակչության՝ իրեն որպես պետության քաղաքացի ընկալելը և գոյություն ունեցող պետական կարգին հավատարմությունը (Куманичкин 118):

Առանձին վերլուծություններում պետության կայացածությունը կապակցում են վերջինիս արտադրողական կարողությունների հետ և այն գնահատում են հասարակության կողմից ակնկալվող արդյունքներին հասնելու կարողությամբ (Boardman 522), ինչպես նաև նրանով, թե որքանով են արդյունավետ աշխատում բյուրոկրատական գործընթացները (Fukuyama 6):

Ստացվում է, որ պետության կայացածության շուրջ հետազոտական աշխատանքներում ընդգծվում է երկու ուղղություն, որոնք առնչվում են երկրի տնտեսական ու քաղաքական կարողություններին: Այլ կերպ՝ պետության կայացածությունը տեսաբանները հակված են որոշել՝ ելնելով երկրի (ի դեմս իշխանության) կարողությունից իրեն պատվիրակված տնտեսական ու քաղաքական գործառնությունների իրականացման տեսանկյունից:

Պետության կայացածության տնտեսական ու քաղաքական ասպեկտները

Պետության կայացածությունը կարելի է գնահատել առաջադրված նպատակներին հասնելու արդյունավետ սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության մշակման և իրականացման աստիճանով: Առաջին հայացքից պարզ թվացող այս բանաձևը բազմաթիվ խուժեր է պարունակում, ուստի և առաջանում է անհրաժեշտություն՝ բացահայտելու հիմնական գործոնները, որոնք պայմանավորում են պետության կայացածությունը սոցիալ-տնտեսական, ներքաղաքական, արտաքին քաղաքականության ոլորտներում: Խնդիրներն էլ ավելի են բարդանում, երբ փորձում ենք անդրադառնալ նաև այդ գործոնների ներքին կապերին: Ընդ որում, միջգործոնային կապերը պետք է դիտարկել ոչ միայն ժամանակի որոշակի պահի դրությամբ, այլև հաշվի առնել դրանց զարգացման դինամիկան ժամանակի ընթացքում (Խաչատրյան «Սահմանադրականության մակարդակը...» 20):

Տնտեսական գործառնությունների տեսանկյունից հիշատակման է արժանի այն մոտեցումը, համաձայն որի՝ պետության՝ տնտեսական գործընթացներին միջամտության անհրաժեշտությունը հիմնավորվում է շուկայի ձախողմամբ, երբ շուկայական կարգավորիչ գործիքակազմը չի կարողանում հաղթահարել մրցակցության սահմանափակման, տեղեկատվության անկատարության, բացասական արտաքին էֆեկտների և հանրային բարիքների թողարկման խնդիրները (Якобсон 17-23):

Մարկ Դինշեյն պետության կայացածության և տնտեսական զարգացման փոխկապվածությանն առնչվող վերլուծությունների հղումներ ունեցող հեղինակներից է, որ պետության կայացածությունը մեկնաբանում է որպես իշխանությունների կողմից իրականացվող քաղաքականության միջոցով դրված նպատակներին հասնելու կարողություն: Միևնույն ժամանակ նա առանձնացնում է այն ուղիները, որոնցով պետության կայացածությունը նպաստում է տնտեսական աճին՝

- Խաղի կանոնների հաստատում՝ առնվազն ներքին օրենսդրության սահմանում և կարգուկանոնի հաստատում, մասնավոր սեփականության իրավունքի պաշտպանություն, ռազմական պաշտպանություն արտաքին ոտնձգություններից:

- Շուկայական փոխգործակցության ապահովում ազատ և մրցակցային շուկայական հարաբերությունների խթանմամբ:

- Ենթակառուցվածքների զարգացում (հատկապես՝ տրանսպորտային)՝ ապրանքների ու ծառայությունների՝ նվազագույն ծախսերով տեղափոխման հնարավորության ապահովում:

- Կրթության հասանելիության ապահովում որակյալ մարդկային կապիտալի ձևավորման համար:

- Սոցիալական բազմաբնույթ ծրագրերի իրականացում՝ բնակարանային ապահովում, առողջապահություն, կենսաթոշակային ապահովում և սոցիալական օժանդակության այլ միջոցառումներ:

Հեղինակը պնդում է, որ արդյունավետ են այն պետությունները, որոնք ունակ են պաշտպանելու սեփականության իրավունքը, կարգավորելու շուկաները և լուծելու իրավական խնդիրները (վեճերը): Երկրի կայացածության և երկարաժամկետ տնտեսական զարգացման միջև առկա կապի ուսումնասիրման համատեքստում հեղինակը որպես երկրի կայացածության գնահատական դիտարկում է բնակչության մեկ շնչի հաշվով կառավարության եկամուտները (Dincecco and Katz 201): Ստացվում է, որ երկրի կայացածությունը նկարագրելու համար Դինշեյն փոխարինաբար օգտագործում է երկու եզր՝ *արդյունավետ պետություն* և *պետության կայացածություն*: Իր աշխատանքներում հիմնականում ուսումնասիրելով եվրոպական երկրների փորձը՝ նա հանգում է մի քանի կարևոր եզրակացության (Dincecco 912-914).

- Արդյունավետ պետությունները երկարատև պատմական զարգացման արդյունք են, հետևաբար կարևոր են քաղաքական վերափոխումները, որոնք հասարակությանը թույլ կտան բարձրաձայնել իրենց խնդիրները, իսկ պետությանն էլ կօժտեն հարկազանձումը կատարելու առավել արդյունավետ լծակներով:

- Աշխարհաքաղաքական մրցակցությունը կարևոր է այն իմաստով, որ քաղաքական խմբերը կարող են ընդդիմանալ վերափոխումներին, երբ իրենց քաղաքական ու տնտեսական շահերը վտանգվում են, ուստի էլիտան պետք է հստակ դրդապատճառներ ունենա՝ աջակցելու այդ վերափոխումներին:

- Ֆիսկալ կենտրոնացումն ու միջամտության սահմանափակ գործիքակազմի կիրառումը բարձրացնում են երկրի հարկահավաքման կարողությունը, և պետության ավելի բարձր կայացածությունը դրական տնտեսական ազդեցություն է ունենում վարչական ենթակառուցվածքների ստեղծման վրա:

Ինչ վերաբերում է պետության կայացածության քաղաքական գործառնություն, ապա հայտնի տեսաբան Զ. Յենդրիքսն առանձնացնում է պետության կայացածության 3 հիմնական բաղադրիչ՝

➤ ռազմական՝ երկրի կարողությունն է ուժի կիրառմամբ հաղթահարել իշխանության թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին սպառնալիքները,

➤ բյուրոկրատական կամ վարչարարական՝ երկրի բյուրոկրատական համակարգի պրոֆեսիոնալիզմի, սեփականության իրավունքի պաշտպանության կարողության, ներդրողների շրջանում վստահության, ինչպես նաև հարկերի հավաքման կարողության հանրագումարն է,

➤ քաղաքական՝ որոշվում է քաղաքական ինստիտուտների (ինչպես ժողովրդավարական, այնպես էլ ոչ ժողովրդավարական) որակի մակարդակով (Hendrix 274-277):

Մեկ այլ հայտնի տեսաբան Ա. Ուոլդերը քաղաքական համակարգի գոյատևումն ու գործունեությունը կապում է պետության կարողության չորս հիմնական դրսևորման հետ՝

➤ Էքստենսիվ՝ քաղաքականություն մշակողների կողմից որպես «ազգային շահ» դիտարկվող ծրագրերի իրականացման համար անհրաժեշտ ֆինանսական ռեսուրսների հավաքագրման կարողություն,

➤ վերահսկողական՝ երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղղորդման կարողություն,

➤ լեգիտիմացման՝ հանրային վերահսկողության և կոնսենսուսի հաստատման միջոցով իշխելու կարողություն,

➤ հարկադրական՝ ուժի կիրառման միջոցով իշխելու կարողություն (Walder 89-93):

Ուոլդերի դասակարգման Էքստենսիվ և Յենդրիքսի դասակարգման վարչարարական բաղադրիչները բնույթով իրար մոտ են: Տնտեսագիտական գրականության մեջ երկրի այս կարողությունը անվանվում է ֆիսկալ կարողություն, որը մեկնաբանվում է որպես եկամուտը և եկամտաստեղծ գործունեությունը հարկելու պետության ունակություն:

Պետության կայացածության թե՛ տնտեսական, թե՛ քաղաքական առումների վերլուծությունից պարզ է դառնում, որ դրանք հավասարապես կարևոր են, և ինտեգրալային ցուցանիշը պետք է ներառի ինչպես տնտեսական, այնպես էլ քաղաքական բաղադրիչները բնութագրող ցուցիչներ:

Այսպիսով՝ կարելի է եզրակացնել, որ երկրի քաղաքական ինստիտուտները կանխորոշում են երկրի տնտեսական ինստիտուտների կառուցվածքը, ինչն էլ երկրի կայացածության նախապայման է հանդիսանում:

Պետության կայացածության Էությունն արտացոլվում է երեք չափանիշների միասնության մեջ. պետական ինստիտուտների կայունությունը պետության կայացածության կառուցվածքային չափանիշ է, պետական կառավարման արդյունավետությունը՝ գործառնության չափանիշ, իսկ պետական իշխանության օրինականությունը՝ սոցիալ-մշակութային (Խաչատրյան «Պետության կայացածության...» 27):

Պետական ինստիտուտների արդյունավետության բարձրացումը շարունակական գործընթաց է, որը ենթադրում է իրավական կարգավորումների կատարելագործում, առկա օրենսդրական նորմերի կիրարկման խթանում, հասարակության կարիքներին համահունչ քաղաքականության մշակում ու իրականացում և այլն: Բնական է, որ այդ գործընթացում հնարավոր են նոր ինստիտուտների ձևավորում ու որոշ ինստիտուտների լուծարում (Խաչատրյան «Սահմանադրականության մակարդակը...» 20):

Պետական կառավարման համակարգի թվայնացման գործընթացը

Երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման առանցքային ծրագրերի արդյունավետ իրականացումն անքակտելիորեն կապված է կառավարչական, սոցիալական և բիզնես գործընթացներում թվային տեխնոլոգիաների ներդրման հետ: Թվային տնտեսությանն անցումը, լինելով բոլոր երկրների համար քաղաքականության կարևոր առաջնահերթություն, հատկապես կարևոր է զարգացող երկրների համար: Թվային տնտեսությունը վերջիններիս համար ծնում է և՛ լուրջ մարտահրավերներ, և՛ մեծ հնարավորություններ: Այդ երկրները կարող են նշանակալի տնտեսական օգուտներ քաղել թվային զարգացումից (Սարգսյան 17): Թերևս դա է պատճառը, որ այսօր գրեթե բոլոր երկրներում ակտիվորեն քննարկվում է պետական կառավարման թվայնացման անհրաժեշտությունը, իսկ որոշ երկրներում էլ տևական ժամանակ է գործուն քայլեր են իրականացվում այդ ուղղությամբ:

Ներկայումս պետական կառավարման ոլորտում թվային փոխակերպումներն ուղղված են «Էլեկտրոնային կառավարությունից» դեպի «թվային կառավարություն» անցումն ապահովելուն: «Էլեկտրոնային կառավարության» պարագայում տեխնոլոգիաները կիրառվում են պետական կառավարման մարմինների կատարած գործողություններն ավտոմատացնելու, դրանց աջակցելու նպատակով, մինչդեռ «թվային կառավարությունում» այդ տեխնոլոգիաները կիրառվում են պետական կառավարման համակարգի արդյունքայնությունն ապահովելու նպատակով: Այս դեպքում հնարավոր է դառնում լիարժեք ֆունկցիոնալ համակարգի ձևավորումը, որը բաղկացած է պետական կառավարման մարմիններից, գործարար համայնքից, ֆիզիկական ու իրավաբանական անձանցից, և որտեղ թվային կառավարությունը հանդես է գալիս որպես կապող օղակ՝ ապահովելով վերը թվարկված խաղացողների փոխգործակցությունը (OECD 6): Ստացվում է, որ պետությանը վերապահվում է միասնական թվային Էկոհամակարգի միջոցով քաղաքացիների ու կազմակերպությունների փոխգործակցությունն ապահովողի ու կազմակերպչի դեր:

Կառավարությունների կողմից թվային տեխնոլոգիաներն առավելապես կիրառվում են մատուցվող ծառայությունները, ինչպես նաև քաղաքացիների և պետական ինստիտուտների շփումը Էլեկտրոնային եղանակով կազմակերպելու համար: Մինչդեռ թվային գործիքակազմն առավել լայն հնարավորություններ է ընձեռում և դրանց ամբողջական օգտագործման պարագայում պետությունը էլ ավելի մեծ օգուտներ կարող է ունենալ: Այսինքն՝ կարող ենք պնդել, որ դեռևս լիարժեք չի օգտագործվում թվային տեխնոլոգիաների ներդրման ողջ ներուժը՝ կառավարումն առավել արդյունավետ դարձնելու համար: Ընդ որում՝ այս խնդիրն հավասարապես արդիական է թե՛ զարգացած, թե՛ զարգացող երկրների համար: Մասնավորապես՝ թվային տեխնոլոգիաների լիարժեք գործադրմամբ հնարավոր է էապես բարձրացնել խնդիրների ախտորոշման, պլանավորման, մշտադիտարկման, արդյունքների գնահատման և որոշումների ճշգրտման փուլերի արդյունավետությունը:

Պետական կառավարման թվայնացման նախագծերի իրականացման հիմնական նպատակը աշխատանքային ու արտադրական գործընթացների ռացիոնալացումն ու ինտեգրումն է, տվյալների ու տեղեկատվության արդյունավետ կառավարումը, պետական առցանց ծառայությունների արդյունավետ մատուցումը, ինչպես նաև մարդկանց իրավունքների ու հնարավորությունների ընդլայնման համար նոր ուղիների ներդրումը (United Nations-2014 196): Սակայն պետք է ընդունենք նաև, որ աշխարհում դեռևս գոյություն չունի թվայնացման չափանիշների, չափորոշիչների միասնական ընդունված մոտեցում:

Պետության և առհասարակ հասարակության տեսանկյունից տեղի ունեցող և սպասվող փոփոխություններն այնքան մասշտաբային են, որ որոշ հետազոտողներ թվայնացումը դիտարկում են որպես պետական կառավարման նոր մոտեցումների, նոր հայեցակարգերի շարժիչ ուժը (Margetts 6-7): Հիմնական գործընթացների ու գործողությունների թվայնացման վրա հիմնված պետական կառավարման

վերափոխումների արդյունքում առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում քաղաքացիների՝ որոշումների վրա ազդելու առավել լայն գործիքակազմի ներդրմանը, ինչպես նաև պետական կառավարման մարմինների կողմից մատուցվող ծառայություններից բավարարվածության մակարդակի էական բարձրացմանը (Bannister 120): Որոշ վերլուծաբաններ թվայնացման օգուտների թվարկման ժամանակ առավել մեծ ուշադրություն են դարձնում կազմակերպական կառուցվածքի պարզեցման և ռեսուրսների առավել ինսայդաբար օգտագործման հարցերին (O'Reilly 16):

Ըստ այդմ՝ յուրաքանչյուր երկիր տարբեր նպատակներ է սահմանում պետական կառավարման համակարգում թվային գործիքների կիրառման համար և յուրովի է կարողանում իրագործել այդ նպատակները: Որոշ երկրներ իրապես հաջողում են այդ ճանապարհին, իսկ որոշներն էլ դանդաղ տեմպերով են առաջ շարժվում: Տարբեր երկրներում էլեկտրոնային կառավարության հայեցակարգի ներդրման բազմաթիվ փորձերի արդյունքների ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ դրանցից քչերն են հասել այն նպատակին, որի համար մշակվել են (Al-Khouri 40): Պետական կառավարման թվայնացման հաջողությունները համեմատելու համար որոշակի ցուցանիշների մշակման անհրաժեշտություն է առաջանում, որի հիման վրա էլ հնարավոր է դառնում ստեղծել երկրների թվայնացման մակարդակի վարկանիշեր:

Վարկանշման առումով ամեն տարի հաշվարկվում են էլեկտրոնային մասնակցության ցուցիչը, էլեկտրոնային կառավարության և թվային տնտեսության պատրաստվածության վարկանիշը, Համաշխարհային բանկի կողմից մշակվել են պետական կառավարման ցուցանիշները, ՏՀԶԿ-ի կողմից հաշվարկվում է համացանցի միջոցով պետական մարմիններին դիմող քաղաքացիների մասնաբաժինը: Որպես կանոն, նմանատիպ ցուցանիշներն օգտագործվում են ոչ միայն պետությունների միջև առկա տարբերություններն ամրագրելու և համապատասխան վարկանիշներ ձևավորելու համար, այլև գնահատելու այս կամ այն երկրի կողմից էլեկտրոնային կառավարություն զարգացնելու ջանքերը:

Վարկանիշային ցուցանիշներից ամենից օգտագործելին ՄԱԿ-ի էլեկտրոնային կառավարության ցուցիչն է, որն արտացոլում է երկրի տնտեսական, սոցիալական ու ժողովրդավարական զարգացման աստիճանը: Այն իրենից ներկայացնում է երեք հիմնական ցուցանիշի միջին՝

- համացանցի առկայություն. հաշվարկվում է հասանելիության ցուցանիշի միջոցով,

- հեռահաղորդակցության ենթակառուցվածքներ. հաշվարկվում է սպառողների կողմից հեռահաղորդակցության սարքերի և համացանցի օգտագործման ցուցանիշի միջոցով,

- մարդկային կապիտալ. հաշվարկվում է մարդկային կապիտալի զարգացման ցուցիչի, տեղեկատվության հասանելիության ցուցիչի և բնակչության խտության ցուցանիշի միջոցով:

Չնայած էլեկտրոնային կառավարության համեմատական վերլուծության և թվային եղանակով ծառայությունների մատուցման հիման վրա երկրների դասակարգման կարևորությանը՝ փորձագետների շրջանում միասնական մոտեցում չկա դրանցից առավել ընդունելի մեթոդի կամ լավագույն փորձի առումով: Մասնավորապես որոշ փորձագետներ մատնանշում են, որ բոլոր տեսակի ցուցիչներն ու դրանց հիման վրա ձևավորվող վարկանիշերն ունեն մի մեծ թերություն՝ հաշվի չեն առնում ազգային առանձնահատկությունները (Machova 386): Բացի այդ, հիմնականում բացակայում է տեղեկատվությունը քաղաքացիների կողմից էլեկտրոնային կառավարության մատուցած ծառայություններից փաստացի օգտվելու և դրանց նկատմամբ առկա իրական պահանջարկի վերաբերյալ:

Հետազոտողների կարծիքով՝ ինտեգրալային ցուցիչները հաճախ ոչ ճիշտ են մեկնաբանվում օգտագործողների կողմից, քանի որ մի կողմից անհասկանալի է, թե կոնկրետ ինչ են դրանք չափում, մյուս կողմից՝ լրացուցիչ ինչ խնդիրներ կան դրանց գեներացման գործընթացի թափանցիկության առնչությամբ: Բացի այդ, վտանգ կա, որ պետությունները, նպատակ ունենալով ավելի լավ դիրք գրավել այս կամ այն վարկանիշում, ձգտում են բարելավել կոնկրետ ցուցանիշ, այլ ոչ թե հաշվի առնել հասարակության պահանջներն ու ընկալումները էլեկտրոնային կառավարությունից (Siskos 53):

Հարկ ենք համարում շեշտել, որ պետական կառավարման թվայնացումը չի կարող ինքնընտանդվել երաշխավորել դրա արդյունավետությունը: Գաղտնիք չէ, որ գերատեսչական թվայնացումը հանգեցնում է մեծաքանակ, ֆունկցիոնալ առումով միմյանց կրկնող տեղեկատվական համակարգերի ստեղծման: Հատկապես զարգացող երկրներում թվային տեխնոլոգիաների կիրառման արդյունավետությունը ցածր է այն պատճառով, որ մեծամասամբ ոչ թե ամբողջական գործընթացներն են թվայնացվում, այլ դրանց առանձին բաղադրիչները, և արդյունքում ստացվում է, որ էլեկտրոնային եղանակով իրականացվում են լոկ որոշ գործառնություններ: Վերջին 15 տարիների ընթացքում աշխարհում բազմաթիվ հետազոտություններ, վերլուծություններ են կատարվել՝ գնահատելու էլեկտրոնային կառավարման արդյունավետությունը և բացահայտելու դրա ընձեռած հնարավորությունները: Ընդ որում, նմանատիպ հետազոտություններ իրականացվում են ինչպես պետական կամ միջազգային կառույցների, այնպես էլ ակադեմիական համայնքի և անկախ մասնավոր ընկերությունների կողմից:

Հատկանշական է, որ միջազգային կազմակերպություններից ամենից շատ վերլուծությունները կատարել է ՄԱԿ-ը: 2001 թվականից սկսած էլեկտրոնային կառավարությանը նվիրված տասնյակ ուսումնասիրություններ կատարելով՝ ՄԱԿ-ը եզրահանգում է, որ կայուն ու կենսունակ հասարակություն կերտելու ճանապարհին էլեկտրոնային կառավարությունների ձևավորումն ու դրանց հետզհետե կատարելագործումն այլընտրանք չունի (United Nations-2018 193-194):

Պետական կառավարման թվայնացման արդյունքը հիմնականում ասոցացվում է դրա որակի բարձրացման և ծախսերի նվազման հետ: Հետազոտությունները հիմնականում վերաբերում են թվայնացման որակի հետ կապված հարցերին, իսկ ծախսերի վերլուծության և այդ բաղադրիչով արդյունավետության գնահատման մեթոդաբանություն դեռևս մշակված չէ: Պետական կառավարման արդյունավետության վերլուծությունը պահանջում է գնահատել մի կողմից՝ պետական ծառայողների և նրանց աշխատանքի արտադրողականության կապը, մյուս կողմից՝ պետական կառավարման համար հատկացվող ֆինանսական միջոցների և նոր տեխնոլոգիաների ներդրման հետևանքով ծախսերի տնտեսման կապը: Այս հարցերի անորոշությունը հանգեցնում է ռեսուրսների ոչ արդյունավետ օգտագործման, երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման պոտենցիալի ոչ լիարժեք օգտագործման, ինչպես նաև հասարակության կողմից պետական ինստիտուտների նկատմամբ ունեցած վստահության նվազման:

Եզրակացություն

Պետության կայացածությունը, լինելով պետության նպատակադրումներին համահունչ արդյունավետ սոցիալ-տնտեսական քաղաքականություն մշակելու և իրականացրելու կարողություն, առավելապես պայմանավորված է գործունակ պետական ինստիտուտներով և դրանց աշխատանքի արդյունավետությամբ: Ներկայումս ամբողջ աշխարհում տեղի ունեցող թվային փոխակերպումները լայնորեն ներդրվում են նաև պետական կառավարման համակարգում՝ նպատակ ունենալով ամբողջական ինտեգրված համակարգերի միջոցով ապահովել մատուցվող պետական ծառայությունների որակը և դրանցից քաղաքացիների բավարարվածության

աստիճանը: Անկասկած, պետական համակարգում թվայնացման գործընթացների խթանումը նպաստում է պետական կառավարման արդյունավետության բարձրացմանը: Պետք է ընդունել նաև, որ պետական կառավարման թվայնացումը չի կարող ինքնաբերաբար հանգեցնել դրա արդյունավետության բարձրացմանը: Եթե թվայնացման արդյունքում սոսկ ստեղծվում են գերատեսչական՝ ֆունկցիոնալ առումով միմյանց կրկնող տեղեկատվական համակարգեր, ապա դրանք ընդամենը կարող են որոշ չափով նվազեցնել պետական մարմինների ու քաղաքացիների շփումը, էլեկտրոնային եղանակով որոշ ծառայություններ մատուցել, բայց ոչ երբեք հանգեցնել պետական ինստիտուտների կայացման:

Սույն հոդվածի շրջանակներում կատարված ուսումնասիրության արդյունքում կարող ենք եզրահանգել, որ թվայնացումը բարձրացնում է պետական համակարգի աշխատանքի արդյունավետությունը՝ նպաստելով առավել արդյունավետ սոցիալ-տնտեսական զարգացման ծրագրեր իրագործել: Ուստի կարելի է պնդել, որ պետության կայացածության մակարդակի գնահատման ժամանակ անհրաժեշտ է պատշաճ ուշադրություն դարձնել երկրի թվայնացման, պետական համակարգում թվային տեխնոլոգիաների ներդրման տարաբնույթ ցուցանիշներին:

Օգտագործված գրականություն

1. Խաչատրյան, Կառլեն. «Սահմանադրականության մակարդակը որպես պետության կայացածության գրավական», *Բանբեր Երևանի համալսարանի գիտական հանդես (սոցիոլոգիա, տնտեսագիտություն)*. N 3(24). 2017. Էջ 19-28:
2. Խաչատրյան, Կառլեն. «Պետության կայացածության և պետական կառավարման որակի փոխկապվածության խնդիրները», *Բանբեր Երևանի համալսարանի գիտական հանդես (տնտեսագիտություն)*. N 3(33). 2020. Էջ 21-34:
3. Սարգսյան, Հայկ և ուրիշներ. *ՀՀ տնտեսության թվային փոխակերպումների ինստիտուցիոնալ համակարգի ձևավորման հիմնախնդիրները*. ԵՊՀ հրատ., Երևան. 2020:
4. USAID & Payson Graduate Program in Global Development. *A Glossary on Violent Conflict*. March 2000.
5. OECD. *Recommendation of the Council on Digital Government Strategies*. OECD Publishing. Paris. 2014.
6. United Nations. *United Nations e-Government Survey 2014: E-Government for the Future We Want*. New York. UN Publishing Section. 2014.
7. United Nations. *United Nations e-Government Survey 2018*. New York. UN Publishing Section. 2018.
8. Al-Khouri, Ali. "An Innovative Approach for e-Government Transformation". *International Journal of Managing Value and Supply Chains*. 2011, vol. 2. N1. pp. 22–43.
9. Bannister, Frank, and Regina Connolly. "ICT, public values and transformative government: A framework and programme for research". *Government Information Quarterly*. 2014. Vol. 31. No. 1. pp. 119-128.
10. Boardman, Craig. *Assessing Governance: The Importance of Evaluating Policy Outcomes in National Mission Areas*. 2014.
11. Cingolani, Luciana. *The State of State Capacity: a review of concepts, evidence and measures*. Working Paper Series on Institutions and Economic Growth. IPD WP13. UNU-MERIT. Working Papers N053, 2013.
12. Chuaire, María et al. *State Capacity and the Quality of Policies: Revisiting the Relationship between Openness and the Size of Government*. Inter-American Development Bank. 2014.
13. Dincecco, Mark. "The Rise of Effective States in Europe". *Journal of Economic History*. 2015. Vol. 75. N3. pp. 901-918.

14. Dincecco, Mark and Gabriel Katz. "State Capacity and Long-run Economic Performance." *The Economic Journal*. 2016. 126(590). pp. 189–218.
15. Fukuyama, Francis. *What Is Governance?*. 2013.
16. Hendrix, Cullen. "Measuring state capacity: theoretical and empirical implications for the study of civil conflict", *Journal of peace research*. Thousand Oaks. 2010. vol. 47. N3. pp. 273-285.
17. Machova, Renáta, and Martin Lněnička. "Reframing E-Government Development Indices with Respect to New Trends in ICT". *Review of Economic Perspectives*. 2015. vol. 15. N4. pp. 383–411.
18. Margetts, Hellen, and Patrick Dunleavy. "The second wave of digital-era governance: a quasi-paradigm for government on the Web". *Philosophical Transactions of the Royal Society*. 2013. Vol. 371. N1987. pp. 1-17.
19. O'Reilly, Tim. "Government as a Platform". *Innovations: Technology, Governance, Globalization*. 2011. Vol. 6. N1. pp. 13–40.
20. Siskos, Eleftherios, et al. "Multicriteria Decision Support For Global E-Government Evaluation". *Omega*, N46. pp. 51–63.
21. Walder, Andrew. *The Waning of the Communist State: Economic Origins of Political Decline in China and Hungary*. 1995. The Regents of the University of California.
22. Куманичнин, Павел. «Состоятельность современного государства: новые подходы к оценке», *Среднерусский вестник общественных наук*, том 13, N2, 2018. с. 115-128.
23. Якобсон, Лев. *Государственный сектор экономики*, Аспект Пресс, Мос., 2000.

Works Cited

1. Xachatryan, Kar'len. «Sahmanadrakanut'yan makardaky' orpes petut'yan kayacac'ut'yan gravakan», Banber Erevani hamalsarani» gitakan handes (sociologia, tntesagitut'yun). ["The Level of Constitutionalism, as a Guarantee of the State's Capacity", Bulletin of Yerevan university. Economics] N3(24), 2017. pp. 19-28:
2. Xachatryan, Kar'len. «Petut'yan kayacac'ut'yan ev petakan kar'avarman oraki p'oxkapvac'ut'yan xndirnery'», Banber Erevani hamalsarani» gitakan handes (tntesagitut'yun). ["The Problems of the Relationship of State Capacity and Quality of Governance", Bulletin of Yerevan university. Economics] N3(33), 2020. pp. 21-34:
3. Sargsyan, Hayk & urishner. "HH tntesut'yan t'vayin p'oxakerpumneri institucional hamakargi d'evavorman himnaxndirnery'", Erevan, [Problems of Formation of the Institutional System of Digital Transformations of the RA Economy, Yerevan] 2020:
4. USAID & Payson Graduate Program in Global Development. *A Glossary on Violent Conflict*. March 2000.
5. OECD. *Recommendation of the Council on Digital Government Strategies*. OECD Publishing. Paris. 2014.
6. United Nations. *United Nations e-Government Survey 2014: E-Government for the Future We Want*. New York. UN Publishing Section. 2014.
7. United Nations. *United Nations e-Government Survey 2018*. New York. UN Publishing Section. 2018.
8. Al-Khouri, Ali. "An Innovative Approach for e-Government Transformation". *International Journal of Managing Value and Supply Chains*. 2011, vol. 2. N1. pp. 22–43.
9. Bannister, Frank, and Regina Connolly. "ICT, public values and transformative government: A framework and programme for research". *Government Information Quarterly*. 2014. Vol. 31. No. 1. pp. 119-128.
10. Boardman, Craig. *Assessing Governance: The Importance of Evaluating Policy Outcomes in National Mission Areas*. 2014.

11. Cingolani, Luciana. *The State of State Capacity: a review of concepts, evidence and measures*. Working Paper Series on Institutions and Economic Growth. IPD WP13. UNU-MERIT. Working Papers N053, 2013.
12. Chuaire, María et al. *State Capacity and the Quality of Policies: Revisiting the Relationship between Openness and the Size of Government*. Inter-American Development Bank. 2014.
13. Dincecco, Mark. "The Rise of Effective States in Europe". *Journal of Economic History*. 2015. Vol. 75. N3. pp. 901-918.
14. Dincecco, Mark and Gabriel Katz. "State Capacity and Long-run Economic Performance." *The Economic Journal*. 2016. 126(590). pp. 189–218.
15. Fukuyama, Francis. *What Is Governance?*. 2013.
16. Hendrix, Cullen. "Measuring state capacity: theoretical and empirical implications for the study of civil conflict", *Journal of peace research*. Thousand Oaks. 2010. vol. 47. N3. pp. 273-285.
17. Machova, Renáta, and Martin Lněnička. "Reframing E-Government Development Indices with Respect to New Trends in ICT". *Review of Economic Perspectives*. 2015. vol. 15. N4. pp. 383–411.
18. Margetts, Hellen, and Patrick Dunleavy. "The second wave of digital-era governance: a quasi-paradigm for government on the Web". *Philosophical Transactions of the Royal Society*. 2013. Vol. 371. N1987. pp. 1-17.
19. O'Reilly, Tim. "Government as a Platform". *Innovations: Technology, Governance, Globalization*. 2011. Vol. 6. N1. pp. 13–40.
20. Siskos, Eleftherios, et al. "Multicriteria Decision Support for Global E-Government Evaluation". *Omega*, N46. pp. 51–63.
21. Walder, Andrew. *The Waning of the Communist State: Economic Origins of Political Decline in China and Hungary*. 1995. The Regents of the University of California.
22. Kumanichkin, Pavel. «Sostojatel'nost' sovremennogo gosudarstva: novye podhody k ocenke», *Srednerusskij vestnik obshhestvennyh nauk*, tom13, ["The Consistency of the Modern State: New Approaches to Evaluation", *Central Russian Bulletin of Social Sciences*, vol.13] N2, 2018. pp. 115-128.
23. Jakobson, Lev. *Gosudarstvennyj sektor jekonomiki*, Aspekt Press, Mos., [Public sector of the economy, Moscow] 2000.

DIGITALIZATION AS A COMPONENT OF STATE CAPACITY

KARLEN KHACHATRYAN

*Yerevan State University, Chair of Management and Business, Head,
Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Yerevan, Republic of Armenia*

The purpose of this article is to identify the connection between the state capacity and digital transformations. The article discusses economic and political aspects of state capacity, presents the components of state capacity, and also gives a generalized definition of state capacity.

The article also analyzes the main manifestations of digitalization, features of the e-government and digital transformations, describes the digitalization processes, which take place currently in the world, as well as their impact on the public administration system. The work is presented using methods for the comparison of the results of

different studies, critical analysis of existing approaches in professional literature, comparative analysis.

According to the results of the study, it is concluded that despite the fact that digitalization contributes to the increase in the efficiency of public administration, this increase in efficiency cannot happen by itself. The use of digitalization tools leads to an increase in the efficiency of the state system, and contributes to the implementation of more effective social-economic programs. Consequently, we can say that the digitalization of the country and the factors of introduction of digital technologies in the state system have a direct impact on the level of state capacity.

Keywords: state capacity, economic policy, state policy, state regulation, digitalization, digital transformation, e-government.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ СОСТОЯТЕЛЬНОСТИ ГОСУДАРСТВА

КАРЛЕН ХАЧАТРЯН

*заведующий кафедрой управления и бизнеса
Ереванского государственного университета,
кандидат экономических наук, доцент
г. Ереван, Республика Армения*

Целью данной статьи является выявление связи между состоятельностью государства и цифровыми трансформациями. В статье обсуждены экономические и политические аспекты состоятельности государства, представлены компоненты состоятельности государства, а также дано обобщенное определение состоятельности государства. В статье анализированы также основные проявления цифровизации, особенности электронного правительства и цифровых трансформаций, описаны процессы цифровизации, проходящие в мире на современном этапе, и их влияние на систему государственного управления.

Работа изложена с применением методов сопоставления результатов разных исследований, критического анализа существующих подходов в профессиональной литературе, сравнительного анализа.

Согласно результатам исследования, было выведено заключение о том, что, несмотря на то, что цифровизация способствует повышению эффективности государственного управления, это повышение эффективности само собой произойти не может. Применение инструментов цифровизации приводит к повышению эффективности государственной системы и способствует реализации более эффективных социально-экономических программ. Следовательно, можно сказать, что на уровень состоятельности государства прямое влияние имеют цифровизация страны, факторы внедрения цифровых технологий в государственную систему.

Ключевые слова: *состоятельность государства, экономическая политика, государственная политика, государственное регулирование, цифровизация, цифровая трансформация, электронное правительство.*

ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՍԱՆԵԼԻՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ*

ՀՏԴ 336.7

DOI: 10.52063/25792652-2021.3-276

ԵՎԳԵՆՅԱ ՀԱՅՐԻՅԱՆ

Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորման
(ԱԵԳՄՄ) անդամ, Արցախի պետական համալսարանի տնտեսագիտության
ֆակուլտետի ֆինանսահաշվային ամբիոնի դոցենտ,
տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,
ք.Ստեփանակերտ, Արցախի Հանրապետություն
evgenyahayriyan@mail.ru

**Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել ֆինանսական ծառայությունների
հասանելիության ներկայիս հիմնախնդիրները Արցախի
Հանրապետությունում:**

**Նպատակից բխում են հետևյալ խնդիրները՝ ուսումնասիրել
ֆինանսական ծառայությունների մատուցման ձևավորված մակարդակը
հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում, ներկայացնել ֆինանսական
ծառայությունների հասանելիության մակարդակի բարձրացման հնարավոր
քայլերը:**

**Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են ընդհանուր գիտական
(համակարգային վերլուծություն, համադրում, վերլուծում, ինդուկցիա,
դեդուկցիա և ստուգում՝ հետևելով մակրոտնտեսական ցուցանիշների
դինամիկային և միտումներին), ինչպես նաև հատուկ գիտական
(համեմատական-վերլուծական, նորմատիվ տրամաբանական) մեթոդներ:**

**Ֆինանսական ծառայությունների հասանելիության բավարար
մակարդակի ապահովումը ֆինանսական համակարգի կայուն զարգացման
անհրաժեշտ գրավականներից է: Չնայած իրականացված բարեփոխումներին՝
Արցախի Հանրապետությունում ֆինանսական ծառայությունների
հասանելիության ապահովման հետ կապված դեռևս առկա են չլուծված
խնդիրներ, որոնք պահանջում են աստիճանական ու համակարգային
լուծումներ և որոնք լուծման արդյունքում հնարավոր կլինի թևակոխել կայուն
զարգացման շրջան:**

Հիմնաբառեր՝ Արցախի Հանրապետություն, ֆինանսական ծառայություններ,
հասանելիություն, վարկավորման գործընթաց, հետպատերազմյան
ժամանակաշրջան, վարկային պորտֆել, Կենտրոնական բանկ:

Ներածություն

Ֆինանսական ծառայությունների հասանելիությունը բնութագրվում է որպես
ֆինանսական ծառայություններից օգտվելու համար անհրաժեշտ պայմանների
ապահովման գործընթաց: Ֆինանսական ծառայությունների հասանելիության թեման
բավականին մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում ամբողջ աշխարհում, հատկապես
զարգացող երկրներում: Նման հետաքրքրությունը պայմանավորված է այն
հանգամանքով, որ անընդհատ զարգացող ֆինանսական ծառայությունների
հասանալիությունը հավասարաչափ չի բաշխվում ամբողջ աշխարհում: Արդյունքում՝

* Հոդվածը ներկայացվել է 15.11.2021թ., գրախոսվել՝ 23.11.2021թ., տպագրության
ընդունվել՝ 25.12.2021թ.:

Ֆինանսական ծառայություններից ակնկալվող օգուտների ստացման հնարավորության բացակայությունը բացասաբար է անդրադառնում տվյալ պետության տնտեսական աճի և ընդհանուր զարգացվածության վրա:

Ֆինանսական ծառայությունների հասանելիության ձևավորված մակարդակը ԱՀ-ում

Ֆինանսական ծառայությունների հասանելիության հիմնախնդիրներն առավել հրատապ են դրսևորվում հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում, երբ ֆինանսական ծառայությունների մատուցումը, բարձր ռիսկային միջավայրով պայմանավորված, դրսևորում է պասիվ վարքագիծ: Այս պարագայում ֆինանսական ծառայությունների հասանելիության հիմնախնդիրները պայմանավորված են մի կողմից՝ Նշված ծառայությունները առաջարկողների կողմից դրանց մատուցումը բարձր ռիսկային համարելու հանգամանքով, մյուս կողմից՝ ֆինանսական ծառայությունների նկատմամբ ոչ բավարար պահանջարկի առկայությամբ:

2020 թվականի սեպտեմբերին Արցախի Հանրապետության դեմ սանձագերծված պատերազմը բացասական ազդեցություն թողեց հանրապետության տնտեսության, վերջինիս զարգացման դինամիկայի վրա: Պատերազմի հետևանքով հատկապես տուժել են տնտեսության այնպիսի գերակա ճյուղեր, ինչպիսիք են՝ հիդրոէներգետիկան, գյուղատնտեսությունը, մշակող արդյունաբերությունը: Վերջիններս անցած տարիների կտրվածքով արձանագրում էին կայուն և դինամիկ աճի տեմպ:

Ինչպես վկայում է համաշխարհային փորձը, հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում տնտեսության վրա պատերազմի բացասական ազդեցությունների վերացման, ինչպես նաև տնտեսության բնականոն գործունեությունը վերականգնելու համար կարևոր նշանակություն ունի արդյունավետ տնտեսական քաղաքականության մշակումն ու իրականացումը: Տնտեսական արդյունավետ քաղաքականությունը ենթադրում է արդյունավետ հարկաբյուջետային ու դրամավարկային քաղաքականության իրականացում:

Արցախի Հանրապետությունում անկախության հռչակումից հետո իրականացվում է անկախ հարկաբյուջետային քաղաքականություն, իսկ առանձին դրամավարկային քաղաքականություն չի իրականացվում: ԱՀ տնտեսությունն իր վրա է կրում ՀՀ ԿԲ վարած դրամավարկային քաղաքականության ազդեցությունը:

Դրամավարկային քաղաքականության անուղղակի ազդեցությունը տնտեսության վրա ի վերջո հանգեցնում է ֆինանսական ծառայությունների, հատկապես վարկային ծառայությունների հասանելիության մակարդակի փոփոխմանը: Կախված տնտեսության առջև ծառացած խնդիրներից՝ դրամավարկային քաղաքականության ազդեցությունը ունենում է ինչպես զսպող, այնպես էլ խթանող ազդեցություն:

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում տնտեսության կայունացման ու զարգացման տեսանկյունից կարևորվում է խթանող տնտեսական քաղաքականության իրականացումը: Վերջինիս իրականացման կարևոր արդյունքներից մեկը ֆինանսական ծառայությունների հասանելիության մակարդակի բարձրացումն է:

2020 թվականի աշնանային պատերազմի բացասական ազդեցությունների վերացման նպատակով իրականացվել և շարունակվում են իրականացվել բազմաբնույթ միջոցառումներ, ծրագրեր, որոնք ուղղված են ինչպես պատերազմից տուժած տնտեսության վերականգմանը, այնպես էլ բնակչությանն անհրաժեշտ ֆինանսական ու նյութական ռեսուրսներով ապահովմանը: Նշված ծրագրերի կյանքի կոչման համար հանրապետությունում պատերազմից հետո նկատելի է վճարահաշվարկային ու քարտային ծառայությունների մատուցման ակտիվություն: ԱՀ-ում հաշվի բացման և սպասարկման ծառայությունները մատուցվում են

Արցախբանկի և ՀՀ որոշ բանկերի՝ ԱՀ-ում բացված մասնաճյուղերի կողմից: ԱՀ-ում Արցախբանկ ՓԲԸ և ՀՀ բանկերի ու վարկային կազմակերպությունների մասնաճյուղերի տեղաբաշխվածությունը ցույց է տրված հետևյալ աղյուսակում.

Աղյուսակ 1. ԱՀ-ում գործող ՀՀ բանկերի և վարկային կազմակերպությունների մասնաճյուղերի քանակը նախապատերազմյան և հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում¹

Անվանումը	Ստեփանակերտ		Ասկերան		Մարտունի		Մարտակերտ		Հաղորդք		Շուշի		Քաջաթաղ		Քարվաճառ		Դրսեն		Ընդամենը	
	Մինչև պատերազմից հետո	Պատերազմից հետո	Մինչև պատերազմից հետո	Պատերազմից հետո	Մինչև պատերազմից հետո	Պատերազմից հետո	Մինչև պատերազմից հետո	Պատերազմից հետո	Մինչև պատերազմից հետո	Պատերազմից հետո	Մինչև պատերազմից հետո	Պատերազմից հետո	Մինչև պատերազմից հետո	Պատերազմից հետո	Մինչև պատերազմից հետո	Պատերազմից հետո	Մինչև պատերազմից հետո	Պատերազմից հետո	Մինչև պատերազմից հետո	Պատերազմից հետո
Արցախբանկ ՓԲԸ	8	7	1	1	1	1	1	1	1	0	1	0	1	0	1	0	1	1	16	11
Հայքիզ-նեսքանկ ՓԲԸ	2	2	1	1	1	1	1	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	7	5
Արդշինբանկ ՓԲԸ	1	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2
Յունիբանկ ՓԲԸ	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
Հայէկոնոմբանկ ՓԲԸ	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
Ամերիաբանկ ՓԲԸ	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
Արարատբանկ ԲԲԸ	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
Արեգակ ՌԻՎԿ ՓԲԸ	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1
Ֆիդես հիփոթեքային ընկերություն ՌԻՎԿ ՓԲԸ	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2
Բլեսս ՌԻՎԿ ՓԲԸ	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
Ընդամենը	18	16	2	2	4	4	2	2	2	0	2	0	1	0	1	0	1	1	33	25

Մինչև 2020 թվականի Արցախյան երրորդ պատերազմը հանրապետությունում գործում էին Արցախբանկ ՓԲԸ և ՀՀ-ում գործող բանկերի 29 և վարկային կազմակերպությունների 4 մասնաճյուղեր: Մասնաճյուղերի մեծամասնությունը կենտրոնացված էր ք. Ստեփանակերտում: Պատերազմի հետևանքով դադարեցվել են Հաղորդքում, Շուշիում, Բերձորում ու Քարվաճառում տեղակայված մասնաճյուղերի գործունեությունը: Ստեփանակերտ քաղաքում գործունեությունը դադարեցրել են Ամերիաբանկ ՓԲԸ Ստեփանակերտ մասնաճյուղը և Արցախբանկ ՓԲԸ Կենտրոն մասնաճյուղը, իսկ Մարտունի քաղաքում՝ Արեգակ ՌԻՎԿ ՓԲԸ Մարտունի մասնաճյուղը: Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում Արցախի Հանրապետությունում միակ գրանցված նոր մասնաճյուղը Ֆիդես հիփոթեքային ընկերություն ՌԻՎԿ ՓԲԸ Մարտունի մասնաճյուղն է: Արդյունքում՝ պատերազմի

¹ Աղյուսակը կազմված է կազմակերպությունների ինտերնետային կայքում առկա տեղեկատվության, ինչպես նաև բանկերին ուղղված հարցումների հիման վրա:

հետևանքով հանրապետությունում գործող բանկերի ու վարկային կազմակերպությունների մասնաճյուղերի քանակը կրճատվել է 8-ով՝ կազմելով 25: Նշվածը հանգեցրել է ֆինանսական ծառայությունների հասանելիության առումով որոշ ռիսկերի առաջացմանը:

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում տնտեսության վերականգման և պատերազմի բացասական հետևանքների չեզոքացման տեսանկյունից կարևորվում է ֆինանսական ծառայությունների, մասնավորապես վարկային ծառայությունների հասանելիության անհրաժեշտ մակարդակի ապահովումը: 2020 թվականի սեպտեմբերին Արցախի Հանրապետության հանդեպ սանձազերծված պատերազմից հետո հանրապետությունում գործող վարկատու կազմակերպությունները դադարեցրել էին վարկերի տրամադրման գործընթացը: Նշվածը պայմանավորված էր վարկային ռիսկի բարձր մակարդակով: Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում տնտեսության կայունացման տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունի ընդհանուր տնտեսության ֆինանսական համակարգի կայունության ապահովումը: Արցախի Հանրապետության ֆինանսական համակարգի կարևոր բաղկացուցիչ տարրը՝ բանկային համակարգը, սերտորեն ինտեգրված է ՀՀ բանկային համակարգին: ԱՅ-ում տրամադրված վարկային պորտֆելի գերակշիռ մասը բաժին է ընկնում Արցախբանկ ՓԲԸ-ին: Արցախի Հանրապետության տարածքում տրամադրված վարկեր/ընդհանուր վարկային պորտֆել տեսակարար կշռի առավելագույն ցուցանիշը պատկանում է Արցախբանկ ՓԲԸ-ին: Հաշվի առնելով նշվածը, ինչպես նաև նպատակ ունենալով սոցիալական աջակցություն ցուցաբերել Արցախի Հանրապետության բնակչությանը՝ ԱՀ կառավարության կողմից որոշում կայացվեց, համաձայն որի՝ ֆինանսական աջակցության մեխանիզմներ մշակվեցին վարկառուների տարբեր խմբերի համար: Արդյունքում՝ հաստատվեց Արցախի Հանրապետության դեմ սանձազերծված պատերազմական գործողությունների հետևանքով դժվար կացության մեջ հայտնված ֆիզիկական ու իրավաբանական անձանց վարկային պարտավորությունների կատարմանն ուղղված պետական ֆինանսական աջակցության ծրագիրը: Ծրագրով սահմանված է սպառողական, հիփոթեքային և բիզնես վարկեր ունեցող վարկառուների վարկային պարտավորությունների՝ պետության կողմից մարման մեխանիզմներ: Նշված ծրագրի իրականացման արդյունքում ԱՀ-ում գործող բանկերի ու վարկային կազմակերպությունների համար վարկային ռիսկի արդյունավետ կառավարման անհնարին թվացող գործընթացը որոշ չափով մեղմվեց: 2021 թվականի մարտ ամսին կայացված ԱՀ կառավարության որոշումը դրական ազդեցություն ունեցավ գործող վարկային պորտֆելի վերադարձելիության գործընթացի վրա, սակայն հանրապետությունում 2021 թվականի երկրորդ կիսամյակից սկսած վարկային ծառայությունների առաջարկի աճ տեղի չունեցավ: Հանրապետությունում գործող վարկատու կազմակերպությունները խուսափեցին վարկ տրամադրելուց՝ հաշվի առնելով հետպատերազմյան իրողություններում ձևավորված վարկային ռիսկի բարձր մակարդակը, որը պայմանավորված էր ինչպես վարկի վերադարձելիության, վարկի ոչ նպատակային օգտագործման, այնպես էլ քաղաքական դաշտում առկա անընդհատ աճող անորոշության հետ:

Վարկային ծառայությունների հասանելիության հիմնախնդիրները ԱՀ-ում հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում

Պետք է նշել, որ ինչպես շատ զարգացող երկրներում, Արցախի Հանրապետությունում նույնպես ֆինանսական ծառայությունների ներկայիս լայն հասկացության ներքո վերջինս ընկալվում է որպես քարտային, փոխանցումային և վարկային ծառայություններ: Քարտային ու փոխանցումային ծառայությունների հասանելիությունը հանրապետությունում գտնվում է բավարար մակարդակի վրա, վերջիններս դրսևորել են ակտիվ վարքագիծ հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում, որը պայմանավորված էր ֆինանսական աջակցության

բազմաբնույթ միջոցառումների իրականացմամբ: Ինչ վերաբերում է վարկային ծառայություններին, արդեն նշվեց, որ պատերազմից հետո դրանք գտնվում են զրոյական մակարդակի վրա: 2021 թվականի երրորդ եռամսյակից սկսած ԱՀ-ում բանկերի ու վարկային կազմակերպությունների կողմից սկսեցին տրամադրվել միայն ոսկու գրավով և ավանդի գրավով ապահովված սպառողական վարկեր: Նշված վարկատեսակների տրամադրումը պայմանավորված էր վերջիններս՝ համեմատաբար ցածր ռիսկային համարվելու հանգամանքով: Հանրապետությունում գործող վարկային կազմակերպություններից է «Ֆիդես հիփոթեքային ընկերություն» ՈՒՎԿ ՓԲԸ-ն, որն իր գործունեությունը հիմնականում իրականացնում է Արցախի Հանրապետության տարածքում, ընկերության միակ բաժնետերը Արցախի ներդրումային հիմնադրամն է: Վարկային կազմակերպությունը տրամադրում է սպառողական, հիփոթեքային ու բիզնես վարկեր Արցախի Հանրապետության տարածքում: Չնայած վարկային ռիսկի ձևավորված բարձր մակարդակին՝ ընկերության կողմից որոշում կայացվեց շարունակել վարկային ծառայությունների մատուցումը՝ հանրապետությունում վարկավորման գործընթացին աջակցելու նպատակով: Բացի նշվածից, ընկերության կողմից տրամադրվող վարկերի ձևակերպման գործընթացը էականորեն պարզեցվել է, ինչը հնարավորություն է տալիս ընդլայնել վարկային ծառայություններից օգտվողների շրջանակը՝ դրանով իսկ բարձրացնելով վարկային ծառայությունների հասանելիության մակարդակը:

Աղյուսակ 2. Վարկերի տրամադրման ձևավորված մակարդակը Արցախի Հանրապետությունում 2021 թվականի սեպտեմբերի դրությամբ¹

Անվանում	Վարկատեսակ					
	Հիփոթեքային վարկ	Բիզնես վարկ	Անշարժ գույք գրավով սպառողական	Ոսկու գրավով սպառողական վարկ	Ավանդի գրավով սպառողական վարկ	Երաշխավորությամբ ապահովված սպառողական վարկ
Արցախբանկ ՓԲԸ	-	-	-	✓	✓	-
Արարատբանկ ԲԲԸ	-	-	-	-	-	-
Արդշինբանկ ՓԲԸ	-	-	-	-	-	-
Հայբիզնեսբանկ ՓԲԸ	-	-	-	✓	✓	-
Հայէկոնոմբանկ ԲԲԸ	-	-	-	✓	-	-
Կոնվերսբանկ ՓԲԸ	-	-	-	✓	-	-
Յունիբանկ ԲԲԸ	-	-	-	-	-	-
Բլեսս ՈՒՎԿ ՍՊԸ	-	-	-	✓	-	-
Արեգակ ՈՒՎԿ ՓԲԸ	-	-	-	-	-	-
Ֆիդես հիփոթեքային ընկերություն ՈՒՎԿ ՓԲԸ	✓	✓	✓	✓	-	✓

Ֆինանսական ծառայությունների հասանելիության բարձրացման ուղիները

Արցախի Հանրապետության տնտեսության կայունացման և հետագա զարգացման տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունի ֆինանսական

¹ Աղյուսակը կազմված է կազմակերպությունների ինտերնետային կայքում առկա տեղեկատվության, ինչպես նաև բանկերին ուղղված հարցումների հիման վրա:

ժամանակակից ծառայությունների հասանելիության ապահովումը: Հետպատերազմյան շրջանում Ֆինանսական ծառայությունների հասանելիության հետ կապված հանրապետությունում առկա են մի շարք հիմնախնդիրներ, որոնցից կարևոր են՝

1. ժամանակակից ֆինանսական ծառայությունների նկատմամբ ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց կողմից ոչ բավարար պահանջարկի առկայությունը,
2. առաջարկվող Ֆինանսական ծառայությունների տեսականու սահմանափակ լինելը,
3. ֆինանսական կրթության ցածր մակարդակը:

Հետպատերազմյան շրջանում ֆինանսական ծառայությունների կարևոր տարրի՝ վարկային ծառայությունների հասանելիության հիմնախնդիրներից են՝

1. վարկային ռիսկի բարձր մակարդակը,
2. հաճախորդների վարկային վատ պատմության առկայությունը,
3. վարկունակության չափանիշներին անհամապատասխանությունը,
4. վարկավորման բարձր տոկոսադրույքները,
5. վարկի ապահովության բացակայությունը:

Արցախի Հանրապետության ներկայիս իրողությունների պայմաններում կարևորվում է ինչպես գործող ֆինանսական ծառայությունների մատուցման մոդեռնիզացումը, այնպես էլ ժամանակակից նոր ֆինանսական ծառայությունների ներդրումը:

Ֆինանսական ծառայությունների ընդլայնվող շրջանակը և հասանելիությունը մարդկանց նոր հնարավորություններ են ընձեռում: Այդուհանդերձ, առաջանում են նաև ռիսկեր, որոնք ինչպես առկա, այնպես էլ պոտենցիալ նոր սպառողների համար կարող են ընկալելի չլինել: Այս առումով ֆինանսական գրագիտության բարձրացումը հանրության շրջանում լուրջ դերակատարություն կարող է ունենալ: Ֆինանսական ունակությունների մակարդակի բարձրացումը մարդկանց կօգնի օգտվել այս նոր հնարավորություններից՝ միաժամանակ խուսափելով այն ռիսկերից, որոնց մասին նրանք չգիտեին կամ չէին հասկանում: Ֆինանսական ունակությունները տեղեկացված ու պատասխանատու ֆինանսական որոշումների կայացման համար անհրաժեշտ գիտելիքի, հմտությունների, վերաբերմունքի ու վարքագծի համադրությունն է, որը միտված է անհատական ֆինանսական բարեկեցության ապահովմանը («Ֆինանսական գրագիտության չափում» ՏՀԶԿ): Ֆինանսական ներգրավվածության և սպառողների շահերի պաշտպանության հետ մեկտեղ ֆինանսական կրթությունը կարևոր է նաև ֆինանսական համակարգի նկատմամբ վստահության բարձրացման և ֆինանսական կայունության բարելավման տեսանկյունից (ֆինանսական կրթության ազգային ռազմավարություններ):

ՀՀ Կենտրոնական բանկի կողմից վերջին տարիներին իրականացվել և շարունակվում են իրականացվել բազմաբնույթ միջոցառումներ՝ բնակչության ֆինանսական գրագիտության բարձրացման ուղղությամբ: Նման միջոցառումներին Արցախի Հանրապետության լիազոր մարմինների ներգրավվումը իր ուրույն դերակատարությունը կունենա հանրապետությունում ֆինանսական գրագիտության մակարդակի բարձրացման համար:

Վարկային ծառայությունների հասանելիության մակարդակի բարձրացման նպատակով անհրաժեշտ են վարկատուների՝ վարկային ռիսկի նվազեցմանն ուղղված համակարգային միջոցառումներ: Մասնավորապես կորպորատիվ վարկերի խրախուսման համար անհրաժեշտ է պետական երաշխիքների տրամադրման հստակ մեխանիզմներ: Ինչպես հայտնի է, հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում տնտեսության զարգացման համար կարևոր նշանակություն ունի բիզնես վարկերի տրամադրումը, որը կատարում է փողի փոխանցումային մեխանիզմի իրացման գործառույթ: Այս գործընթացում կարևոր դերակատարություն կարող է ունենալ պետական նպատակային երաշխիքների տրամադրումը: Վարկային

ծառայությունների հասանելիության բարձրացման նպատակով կարևոր է խթանել նաև մասնավոր, փոխադարձ երաշխիքների տրամադրումը վարկառուների շրջանում՝ հատկապես կորպորատիվ վարկերի ստացման գործընթացում: Գյուղատնտեսության ոլորտում վարկավորման արդյունավետության բարձրացման տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունի լիզինգային ու ֆակտորինգային ծառայությունների զարգացումը:

Եզրակացություն

Ֆինանսական ծառայությունների հասանելիության բավարար մակարդակի ապահովումը ֆինանսական համակարգի կայուն զարգացման անհրաժեշտ գրավականներից է:

Ֆինանսական ծառայությունների հասանելիությունը կարևորվում է հատկապես հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում գտնվող պետություններում, որտեղ տնտեսության ենթակառուցվածքների վերականգման ու հետագա զարգացման համար բացառիկ դերակատարություն ունի ժամանակակից ֆինանսական ծառայությունների, հատկապես վարկային ծառայությունների հասանելիության ապահովումը: Չնայած իրականացված բարեփոխումներին՝ Արցախի Հանրապետությունում ֆինանսական ծառայությունների հասանելիության ապահովման հետ կապված դեռևս առկա են չլուծված խնդիրներ, որոնք պահանջում են աստիճանական ու համակարգային լուծումներ և որոնց լուծման արդյունքում հնարավոր կլինի թևակոխել կայուն զարգացման շրջան:

Օգտագործված գրականություն

1. Եվրասիական տնտեսական բարձրագույն խորհրդի 2019 թվականի հոկտեմբերի 1-ի թիվ 20 որոշում Եվրասիական տնտեսական միության ընդհանուր ֆինանսական շուկայի ձևավորման հայեցակարգը հաստատելու մասին:

2. «Ֆինանսական գրագիտության չափում» ՏՀԶԿ/Ֆինանսական կրթության միջազգային ցանց, Ա. Ատկինսոն և Ֆ. Մեսսի 2012, հասանելի է՝ <http://dx.doi.org/10.1787/5k9csfs90fr4-en>)

3. Ֆինանսական կրթության ազգային ռազմավարություններ ՏՀԶԿ ռազմավարական ձեռնարկ հասանելի է՝ <https://www.oecd.org/daf/fin/financial-education/National-Strategies-Financial-Education-Policy-Handbook-Highlights.pdf>

4. www.stat-nkr.am
5. www.cba.am
6. www.artsakhbank.am
7. www.armbusinessbank.am
8. www.araratbank.am
9. www.ardshinbank.am
10. www.unibank.am
11. www.aeb.am
12. www.konvesebank.am
13. www.aregak.am
14. www.fides.am
15. www.bless.am

Works Cited

1. Decision of No 20 of the Supreme Eurasian Economic council of October 1 2019 on the approval of the concept of the common financial market of the Eurasian Economic Union
2. Atkinson, A. and F. Messy (2012), Measuring FinancialLiteracy: Results of the OECD / INFE <http://dx.doi.org/10.1787/5k9csfs90fr4-en>
3. National Strategies for Financial Education OECD/Infe Policy Handbook, <https://www.oecd.org/daf/fin/financial-education/National-Strategies-Financial-Education-Policy>

**CURRENT PROBLEMS OF ACCESSIBILITY TO FINANCIAL SERVICES
IN THE REPUBLIC OF ARTSAKH****YEVGENYA HAYRIYAN**

*Union of Young Scientists-Specialists of Artsakh (UYSSA), Member;
Artsakh State University, Faculty of Economics, Department of Finance and
Accounting, Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Stepanakert, The Republic of Artsakh (NKR)*

The purpose of this article is to present the current problems of access to financial services in the Republic of Artsakh. The objectives are as follows: to study the current level of financial services in the post-war period, to present possible steps to increase the level of access to financial services.

During the research general scientific (systematic analytics, combination, analyze, induction, deduction and verification, follow the dynamics and trends of macroeconomic indicators) and special scientific (comparative-analytical, standard-logical) methods were used.

Ensuring a sufficient level of access to financial services is one of the necessary guarantees for the sustainable development of the financial system. Despite the reforms implemented, there are still unresolved issues related to the provision of access to financial services in the Artsakh Republic, the solution of which will make it possible to enter a period of sustainable development

Keywords: *Artsakh Republic, financial services, access, lending process, post-war period, loan portfolio, Central bank.*

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДОСТУПНОСТИ ФИНАНСОВЫХ УСЛУГ В РЕСПУБЛИКЕ АРЦАХ

ЕВГЕНИЯ АЙРИЯН

*член Объединения молодых ученых и специалистов Арцаха,
преподаватель кафедры финансового учета факультета экономики
Арцахского государственного университета,
кандидат экономических наук, доцент,
г. Степанакерт, Республика Арцах*

Цель данной статьи – представить актуальные вопросы доступа к финансовым услугам в Республике Арцах. Задачи исследования заключаются в следующем: изучить возросший уровень финансовых услуг в послевоенный период, представить возможные шаги по повышению уровня доступа к финансовым услугам.

В ходе исследования использовались общие (системный анализ, синтез, индукция, дедукция, проверка и отслеживание динамики и тенденций макроэкономических показателей) и специальные (сравнительный анализ, нормативно-логический) научные методы.

Обеспечение достаточного уровня доступа к финансовым услугам —одна из необходимых гарантий устойчивого развития финансовой системы. Несмотря на проведенные реформы, остаются нерешенными вопросы, связанные с предоставлением доступа к финансовым услугам в Республике Арцах, которые требуют постепенных «системных решений», и устранение данных проблем позволит вступить в период устойчивого развития.

Ключевые слова: *Республика Арцах, финансовые услуги, доступ, процесс кредитования, послевоенный период, кредитный портфель, Центральный банк.*

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԵՆ ԱՐՁԱԽՈՒՄ НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ В АРЦАХЕ

В СТЕПАНАКЕРТЕ ОБСУДИЛИ НАСТОЯЩЕЕ И БУДУЩЕЕ АРМЯНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Прошедшая в Степанакерте 5-я Международная научная конференция «Прошлое, настоящее и будущее армянской государственности» собрала на единой площадке 50 именитых и молодых ученых из более чем 15 стран. Юристы-международники, правоведаы, политологи, историки, зарубежные арменоведы и другие специалисты из США, Германии, Польши, Швейцарии, России, Беларуси, Казахстана, Южной Осетии, Армении и Арцаха участвовали в слете в двух форматах – онлайн и оффлайн.

ЗА ПРОШЕДШИЕ 4 ГОДА В ЭТИХ конференциях приняло участие 360 ученых из разных стран. Нынешний слет, ставший первым крупным событием международного формата в Арцахе после осенней войны, был посвящен 30-летию провозглашения независимости двух армянских республик и продлился три дня. Его организаторы – Объединение молодых ученых и специалистов Арцаха (ОМУСА) и НИИ «Арцах». Оргкомитет возглавил кандидат юридических наук, доцент, директор НИИ «Арцах», главный редактор журнала «Научный Арцах» Аветик Арутюнян.

Конференция началась с минуты молчания в память о погибших в третьей Арцахской войне воинов и мирных граждан, после чего представитель Арцахской епархии ААЦ иерей Нерсес Асрян благословил собравшихся, пожелав им плодотворной работы. С теплыми напутствиями выступили также зарубежные участники слета. Выступления и доклады синхронно переводились на английский и русский языки. На церемонии открытия присутствовали министр иностранных дел Республики Арцах Давид Бабалян, замминистра образования, науки, культуры и спорта Асмик Минасян, представители научно-образовательной сферы Республики. Бывший президент Польши Лех Валенса направил собравшимся послание, в котором высказал добрые пожелания и затронул вопросы независимости Армении и Арцаха, а также проблему международного признания Арцаха.

На форуме в Степанакерте собрались представители международных научных кругов и известные в мире деятели. Среди участников в онлайн-формате были бывший высокопоставленный сотрудник ООН - доктор юриспруденции и профессор права Женевской школы дипломатии Альфред де Зайас (Швейцария), доктор юриспруденции, профессор школы права университета Нью-Йорка Амит Чабра (США), доктор юриспруденции, преподаватель Университета им. Фридриха-Александра в Эрлангене и Нюрнберге Гурген Петросян (Германия). Все они авторитетные специалисты в области международного права и уже много лет занимаются вопросом Арцаха.

Среди других именитых ученых отметим российских участников: доктора юридических наук, профессора Московского государственного юридического университета им. О. Кутафина Владислава Толстых и доктора социологических наук, профессора Южного федерального университета Максима Васькова.

Работа конференции была разделена на несколько секций: 1. Политология, международные отношения и востоковедение; 2. Правоведение; 3. Экономика, 4.

История и литературоведение. Каждый из участников выступил с докладом в своем разделе и затронул актуальные вопросы, связанные с послевоенной ситуацией в Арцахе. Так, Гурген Петросян дал определенную оценку последствиям третьей Арцахской войны, указал на многочисленные правонарушения и зверства, совершенные азербайджанской стороной: внесудебные казни, пытки, бесчеловечное обращение, бомбардировки городов, насильственное перемещение гражданского населения Республики Арцах и т.д. Он рассмотрел три возможных способа мобилизации международного уголовного права в отношении преступных деяний Азербайджана.

Само название доклада Альфреда де Зайаса «Самоопределение: основополагающий принцип современного международного порядка, который подтверждает право Арцаха на независимость» говорит о его ценности. Ученый рассмотрел этапы развития международного права на самоопределение, соотношение принципа территориальной целостности государств и права народов на самоопределение в современном международном праве, привел примеры прецедентов в современной истории, дал определение понятию "народ" в соответствии с международными нормами.

«Независимость бывших советских республик и отделение народов бывшей Югославии создали важные прецеденты для осуществления самоопределения. Невозможно сказать «да» самоопределению Эстонии, Латвии, Литвы, Словении, Хорватии, Боснии и Герцеговины, Косово, а затем сказать «нет» самоопределению народов Абхазии, Южной Осетии и Нагорного Карабаха. Все эти народы обладают одинаковыми правами человека и не должны подвергаться дискриминации... Нет никакого оправдания отказу им в признании и избирательном применении самоопределения и проведения необоснованных различий, которые не имеют под собой оснований в законе или справедливости», - отметил Альфред де Зайас, подчеркнув, что видит решение карабахского конфликта в признании примата права на самоопределение во всем мире и стремлении к мирному сотрудничеству между всеми народами и нациями.

В докладе «В защиту Арцаха» профессор Амит Чабра представил предысторию конфликта и путь, пройденный армянским населением НКР к независимости, коснулся оккупации Азербайджаном территорий Арцаха в войне 2020 г., подчеркнув, что НКР юридически и фактически является независимым государством. Ученый из США выдвинул ряд важных вопросов: «Могут ли Армения и НКР заручиться поддержкой великих держав? Какие стратегии могут использовать Армения и НКР, чтобы внутренне уравновесить агрессию Азербайджана? Какие инициативы в области оборонных закупок Армения и НКР могут законно осуществлять в пользу территориальных претензий НКР?», и дал на них свои ответы-рекомендации.

На заседаниях конференции с докладами выступили академик НАН РА Рубен Сафряян, экономисты, профессора ЕГУ Айк Саргсян и Ашот Маркосян, профессор РАУ Владимир Ованнисян, историк, диаспоравед, профессор ЕГУ Арман Егиазарян, политолог, профессор Марек Жеймо (Польша), политолог, профессор ЕГУ Хачик Галстян и другие видные ученые. В рамках Международной научной конференции состоялась встреча с главой МИД Арцаха Давидом Бабяном, а в свободные от заседаний часы ученые гуляли по городу, общались с людьми, говорили о войне и ее последствиях. После осени 2020 г. все они впервые посетили Арцах, с одной стороны - испытывая боль за территориальные и человеческие потери арцахцев, с другой - выказав решимость и впредь поддерживать второе армянское государство в его справедливом праве на самоопределение и международное признание как минимум на научном уровне.

В день закрытия конференции ее участники посетили Братскую могилу, возложили венки к мемориалу, а также цветы к могилам погибших в 44-дневной войне армянских воинов. А уже после, в конференц-зале столичной гостиницы «Валлекс Гарден» состоялось вручение сертификатов участникам слета ученых и представителям СМИ, активно освещавшим это событие, а также торжественная церемония награждения, приуроченная к 5-летию юбилею конференции и продолжившая заложенную в 2016 г. традицию.

«5 ЛЕТ НАЗАД ОРГАНИЗАТОРЫ ФОРУМА ученых предложили учредить награды «Посол науки Арцаха» и «Меценат науки Арцаха». Первые две медали «Посол науки Арцаха» были вручены в 2019 г., а сейчас этой награды удостоился российский ученый Максим Васыков, который лично присутствовал на конференции и всегда представляет интересы Арцаха на международной арене. Впервые мы также вручили награду «Меценат науки Арцаха». Ее обладателями стали двое участников, один из них - учредитель Медиа-ассоциации Айк Маркосян, с первых дней содействующий проведению слета ученых в Степанакерте. Профессор Ашот Маркосян вместе с другим участником Хачиком Галстяном выступили с предложением создать в рамках НИИ «Арцах» рабочую группу, которая будет заниматься основными вопросами Арцаха», – сказал Аветик Арутюнян.

По окончании конференции состоялось еще одно важное событие – встреча участников с генеральным прокурором Республики Арцах Гургеном Нерсисяном. Он представил ситуацию во время 44-дневной войны, многочисленные преступления, совершенные азербайджанскими военными, и возбужденные в их отношении уголовные дела. Глядя на фото- и видеокadres о зверствах азербайджанцев, зарубежные участники испытали подлинный шок.

По словам Аветика Арутюняна, если на четырех предыдущих слетах обсуждались основные задачи настоящего и будущего Арцаха и региона, то 5-я конференция уделила огромное внимание последствиям третьей Арцахской войны, инициированной турецко-азербайджанским тандемом, ее политическим, юридическим, экономическим, психологическим и другим аспектам, а также разработке дальнейших действий ученых в сложившейся ситуации.

Конференция «Прошлое, настоящее и будущее армянской государственности» достигла своей цели: вновь активизировать вопрос Арцаха на международной арене и привлечь к нему внимание мировой научной общественности. Доклады участников слета, прошедшие этап рецензирования, будут опубликованы в очередном номере журнала «Научный Арцах».

[Магдалина ЗАТИКЯН](#)

Газета «Голос Армении»

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» պարբերականի հոդվածների ձևավորման պահանջները

«Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորում» (ԱԵԳՄՄ) հասարակական կազմակերպության «Գիտական Արցախ» պարբերականն ընդգրկված է ՀՀ ԲՈԿ-ի կողմից հաստատված «Ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների և դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական հրատարակությունների» ցանկում: Պարբերականը, որի հիմնադիրը Երևանի պետական համալսարանն է, լույս է տեսնում տարեկան 4 անգամ:

«Գիտական Արցախ» պարբերականը գտնվում է www.elibrary.ru կայքում:

Պարբերականում տպագրության են ընդունվում նախկինում տպագիր կամ էլեկտրոնային պարբերականներում չհրապարակված բարձրորակ աշխատանքներ (գիտական հոդվածներ, գրախոսություններ), որոնք համապատասխանում են պարբերականի ուղղվածությանը (հասարակական գիտություններ), ունեն գիտական նորույթ և արդիականություն:

Բոլոր նյութերը գրախոսվում են: Գիտական աստիճան չունեցող հեղինակները պետք է հոդվածին կից ներկայացնեն գիտական ղեկավարի կարծիքը՝ ստորագրված կամ ամբիոնի երաշխավորությունը՝ ստորագրված և կնքված (անպայմանորեն պետք է նշված լինի, որ տպագրության է երաշխավորվում «Գիտական Արցախ» պարբերականում):

Նախքան հոդված ուղարկելը հեղինակները պարտավոր են www.scientificartsakh.com կայքում ծանոթանալ «Գիտական Արցախ» պարբերականի գիտական հրապարակումների էթիկային և խստորեն հետևել դրան:

Խմբագրության կողմից հոդվածն ընդունվելու դեպքում հեղինակը պարտավոր է 3 աշխատանքային օրվա ընթացքում վճարել հոդվածի տպագրության համար նախատեսված գումարը, իսկ վճարման անդորրագրի սկանավորված տարբերակն ուղարկել խմբագրության էլեկտրոնային փոստին: Նյութի հրապարակման և հեղինակին «Գիտական Արցախ» պարբերականի 1 անվճար օրինակի տրամադրման համար գանձվող գումարը կազմում է՝ 1 էջը 2,000 ՀՀ դրամ:

Բոլոր հոդվածներն ունենալու են DOI միջազգային ստանդարտ համարներ:

2022թ. 1-ին համարը լույս է տեսնելու ընթացիկ տարվա ապրիլին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև փետրվարի 15-ը), 2-րդ համարը՝ հուլիսին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև մայիսի 15-ը), 3-րդը՝ հոկտեմբերին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև հոկտեմբերի 15-ը), իսկ 4-րդ համարը՝ դեկտեմբերին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև հոկտեմբերի 1-ը):

«Գիտական Արցախ» պարբերականում տպագրված հոդվածները տեղադրվում են ԱԵԳՄՄ-ի նախագիծ հանդիսացող Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի կայքում (www.artsakhlib.am), որից հետո հղումներն ուղարկվում են հեղինակներին:

Հոդվածները պետք է ուղարկել www.scientificartsakh.com կայքի միջոցով կամ scientific.artsakh@gmail.com էլեկտրոնային փոստին, որին պետք է կցել Նաև հեղինակի բջջային հեռախոսահամարը և բնակության հասցեն՝ ինդեքսի նշումով:

Աշխատանքներին ներկայացվող տեխնիկական պահանջներն են.

Համակարգչային շարվածքը՝ MS Word 2003-2010 ծրագիր:

Էջի ֆորմատը՝ 170*240 մմ, լուսանցքները բոլոր կողմերից՝ 20 մմ:

Ծավալը՝ 7-20 էջ՝ ներառյալ ամփոփագրերը:

Տեքստի տառատեսակը՝ հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն՝ Arial:

Հոդվածի ներկայացման լեզուն՝ հայերեն, անգլերեն, ռուսերեն:

Առաջին էջի վերին տողում (մեջտեղում) 13 pt տառաչափով, գլխատառերով, թավ (Bold) գրվում է հոդվածի վերնագիրը: Մեկ տող բաց թողնելով տողի ձախ

կողմում նշվում է հոդվածի ՅՏԴ-ն: Մեկ տող բաց թողնելով տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով, գլխատառերով, թավ (Bold) տրվում են հեղինակ(ներ)ի Անուն Ազգանուն(ներ): Մեկ տող ներքև տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով, շեղատառ (Italic) տրվում է աշխատավայրը, բուհը կամ գիտահետազոտական կենտրոնը, ֆակուլտետը, գիտական աստիճանը, կոչումը, քաղաքը և երկիրը: Մեկ տող ներքև տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով տրվում է հեղինակի էլեկտրոնային փոստի հասցեն:

Մեկ տող բաց թողնելով 12 pt տառաչափով, շեղատառ (Italic), թավ (Bold) ներկայացվում է հոդվածի ամփոփագիրը (аннотация, abstract), որտեղ 120-170 բառի սահմաններում պետք է արտացոլվեն հետազոտության նպատակները, խնդիրները, մեթոդները, ինչպես նաև հեղինակի հիմնական եզրահանգումները: Ամփոփագիրը պետք է իրենից ներկայացնի ինքնուրույն տեքստ, որը կնկարագրի հետազոտության հիմնական արդյունքներն առանց հոդվածն ընթերցելու: Ամփոփագրում պետք չէ բառացիորեն կրկնել հոդվածի նախադասությունները:

Մեկ տող բաց թողնելով անհրաժեշտ է գրել «**Հիմնաբառեր**» և նշել 7-10 հիմնաբառ:

Մեկ տող բաց թողնելով անհրաժեշտ է ներկայացնել աշխատանքի հիմնական տեքստը, որը պետք է ունենա ենթավերնագրեր: Տեքստի տառաչափը 12 pt է, տողերի հեռավորությունը՝ 1: Տեքստը պետք է հավասարեցված լինի երկու կողմերից (Alignment: Justify): Պարբերությունները սկսել 1 սմ խորքից՝ TAB-ի կիրառմամբ:

Աղյուսակները պետք է համարակալվեն և ունենան վերնագրեր:

Դիագրամները, սխեմաները, գծագրերը և լուսանկարները պետք է լինեն հստակ, տպագրության համար պիտանի:

Հոդվածի լեզվից տարբերվող մյուս 2 լեզուներով ամփոփագրերը պարտադիր են, որոնք պետք է լինեն հոդվածի սկզբնական մասի (վերնագրից մինչև բանալի բառերը ներառյալ) թարգմանությունը և տրվում են հիմնական տեքստից հետո:

Հղումները պարտադիր են:

MLA ձևաչափում կիրառվում է ներտեքստային հղումների հեղինակ-էջ եղանակը: Համաձայն վերջինիս՝ հեղինակի ազգանունն ու համապատասխան աշխատանքի էջ(եր)ի համար(ներ)ը արտացոլվում են տեքստում, իսկ ամբողջական հղումը գետեղվում է գրականության (հղված աշխատանքների) ցանկի մեջ:

Հիմնական տեքստից հետո «WORKS CITED» բառակապակցության ներքո պարտադիր ձևով անհրաժեշտ է կցել օգտագործված ոչ լատինատառ գրականության լատինական տառադարձումով տարբերակը՝ դասավորելով այբբենական կարգով, [...] փակագծերում թարգմանել աշխատության վերնագիրը և հրատարակության վայրը, որից հետո (...) փակագծերում նշել բնագրի լեզուն, օրինակ.

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. "Jetnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, ["Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Տառադարձումը կարող եք կատարել՝ օգտվելով www.translit.ru կայքից:

Լրացուցիչ տեղեկությունների համար կարող եք կապվել «Գիտական Արցախ» պարբերականի գլխավոր խմբագիր, ի.գ.թ., դոցենտ **Ավետիք Հարությունյանի** հետ՝ գրելով avetiq.hh@gmail.com էլեկտրոնային փոստին կամ զանգահարելով +37497277770, (+374) 55277755 հեռախոսահամարներին:

The requirements for journal «SCIENTIFIC ARTSAKH»

The journal «**Scientific Artsakh**» of the «Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA)» NGO is included in the list of «Scientific publications acceptable for the publication of the main results and provisions of theses» approved by the RA HAC. The journal, founded by Yerevan State University, is published 4 times a year.

The journal «**Scientific Artsakh**» is posted on www.elibrary.ru website.

High-quality works that are not previously published in printed or electronic journals (scientific articles, reviews), which correspond to the orientation of the journal (Social Sciences) and have scientific novelty and relevance, are accepted for publication in the journal.

All materials are reviewed. The authors, without academic degrees, along with the article represent the opinion of the supervisor, certified by the signature, or the recommendation of the Department, certified by signature and seal (it should be noted that the article is recommended for publication in the journal «Scientific Artsakh»).

Before sending the article, the authors are obliged to familiarize themselves with the ethics of scientific publications of the journal «Scientific Artsakh» on the www.scientificartsakh.com website and strictly comply with it.

Once the article is accepted by the Editorial Board, the author is obliged to pay the amount provided for the publication of the article within 3 working days and send the scan of the payment order to the the Editorial Board e-mail. The cost of publishing and providing the author with one copy of the journal «Scientific Artsakh» is 2,000 AMD per 1 page.

All articles will have DOI International Standard Numbers.

The 1st issue is published in April (**articles are accepted until February 15**), the 2nd issue – in July (**articles are accepted until May 15**), the 3rd issue – in October (**articles are accepted until July 15**), and the 4th issue – in December (**articles are accepted until October 1**).

The articles published in the journal «Scientific Artsakh» are placed on Artsakh E-Library website (www.artsakhlib.am), which is the UYSSA project, after which the links are sent to the authors.

Articles should be sent via the www.scientificartsakh.com website or to the scientific.artsakh@gmail.com e-mail, the mobile phone number and the address of the author's residence, indicating the index should also be stated.

Technical requirements for works:

Computer typing: program MS Word 2003-2010.

Page format: 170*240 mm, margins (left, right, top, bottom) 20 mm.

Volume: 7-20 pages (summary inclusive).

Text font: Armenian, English and Russian – Arial.

Language of articles: Armenian, Russian, English.

On the top line of the first page (center alignment) in capital letters, bold, font size – 13 pt the title of the article is written. The UDC of the article is indicated in the left-aligned line a line down. Over the line, in the center of the line, font size – 12 pt, capital letters, bold the name(s) of the author(s) is indicated. In the center of the line below, font size 12 pt, italicized the place of work, University or research center, faculty, scientific degree,

title, city and country are indicated. On the line below in the center, font size 12pt the author's email is provided.

Over a line, font size 12, bold, italic an abstract (ամփոփում, аннотация), in the 120-170 words amount including forth goals, objectives, research methods, and main conclusions of the author must be set. The abstract should be a separate text describing the main results of the study without reading the article.

Over a line the word «Keywords» must be written and 7-10 words must be specified.

Over a line, the main text of the work containing subtitles with the font size of 12 pt, line spacing of 1 pt must be submitted. The text should be aligned on both sides (Alignment: Justify). The paragraph should be started with an indentation of 1 cm, using the TAB.

Tables should be numbered and have titles.

Diagrams, diagrams, drawings and drawings must be clear and printable.

Abstracts in two languages other than the language of writing are required, which are the translation of the initial part of the article (from the title to the keywords inclusive) and are indicated after the main text.

References are required.

In the MLA format, the author-page method of intra-text links is used. According to the latter, the author's surname and the corresponding page(s) of the work are displayed in the text, and the full link is placed in the list of references (referenced works).

After the main text, under the phrase «WORKS CITED», it is mandatory to attach a Latin transliteration of the used literature presented in non-Latin letters, placing it in alphabetical order, in square brackets [...] indicate the name of the work and the place of publication, after which in round brackets (...) the original language, for example:

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. "Jetrnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, ["Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Transliteration can be done by using www.translit.ru website.

For more information, please contact the editor-in-chief of journal «Scientific Artsakh», Ph.D. in Law, Associate Professor **Avetik Harutyunyan**, e-mail at avetiq.hh@gmail.com or by phone +37497277770, (+374) 55277755.

Требования к оформлению статей журнала «НАУЧНЫЙ АРЦАХ»

Журнал «**Научный Арцах**» общественной организации «Объединение молодых учёных и специалистов Арцаха» (ОМУСА) включен в список «Научных изданий, приемлемых для публикации основных результатов и положений диссертаций», утвержденных ВАК Республики Армения. Журнал, учредителем которого является Ереванский государственный университет, издается 4 раза в год.

Журнал «**Научный Арцах**» размещен на сайте www.elibrary.ru.

К публикации в журнале принимаются высококачественные работы, не публиковавшиеся ранее в печатных или электронных журналах (научные статьи,

рецензии), которые соответствуют направленности журнала (общественные науки) и имеют научную новизну и актуальность.

Все материалы рецензируются. Авторы, не имеющие ученой степени, должны представить вместе со статьей отзыв научного руководителя, заверенный подписью, или рекомендацию кафедры, заверенную подписью и печатью (обязательно должно быть отмечено, что статья рекомендуется к печати в журнале «Научный Арцах»).

Перед подачей статьи авторам предлагается ознакомиться с этикой научных публикаций журнала «Научный Арцах» на сайте www.scientificartsakh.com и неукоснительно следовать ей.

После принятия статьи редколлегией, автор обязан в течение 3 рабочих дней уплатить сумму, предусмотренную для публикации статьи, и выслать на электронный адрес редакции скан платежного поручения. Стоимость публикации и предоставления автору одного экземпляра журнала «Научный Арцах» составляет 2,000 драммов за 1 страницу.

Все статьи получают международные стандартные номера DOI.

1-ый номер публикуется в апреле (статьи принимаются до 15-го февраля), 2-ой номер – в июле (статьи принимаются до 15-го мая), 3-ий номер – в октябре (статьи принимаются до 15-го июля), а 4-ый номер – в декабре (статьи принимаются до 1-го октября).

Статьи, опубликованные в журнале «Научный Арцах», размещаются на сайте Электронной библиотеки Арцаха (www.artsakhlib.am), являющемся проектом ОМУСА, после чего ссылки отправляются авторам.

Статьи следует присылать через сайт на адрес www.scientificartsakh.com или на электронную почту scientific.artsakh@gmail.com, при этом должен быть указан номер мобильного телефона автора и адрес проживания (с индексом).

Технические требования к оформлению работ:

Компьютерный набор: программа MS Word 2003-2010.

Формат страницы: 170*240 мм, поля (левое, правое, верхнее, нижнее) 20 мм.

Объем: 7-20 страниц (резюме включительно).

Шрифт текста: армянский, английский и русский – Arial.

Язык представления статей: армянский, английский, русский.

На верхней строке первой страницы (выравнивание по центру) прописными буквами, полужирным (Bold) шрифтом, размер – 13 кегль пишется заголовок статьи. Через строку с выравниванием по левому краю указывается УДК статьи. Через строку, по центру строки кеглем 12, прописными буквами, полужирным шрифтом указывается имя и фамилия (фамилии) автора (авторов). На строке ниже по центру кеглем 12, курсивом (Italic) указывается место работы, вуз или научно-исследовательский центр, факультет, ученая степень, звание, город и страна. На строке ниже по центру кеглем 12 предоставляется электронный адрес автора.

Через строку кеглем 12, полужирным шрифтом (Bold) и курсивом (Italic) предоставляется аннотация (առաջադրում, abstract), в которой в объеме 120-170 слов должны быть изложены цели, задачи, методы исследования, а также основные выводы автора. Аннотация должна представлять собой самостоятельный текст, дающий представление о нем без прочтения статьи.

Через строку необходимо написать «Ключевые слова» и указать 7-10 слов.

Пропустив одну строку, необходимо представить основной текст работы с подзаголовками кеглем 12 с межстрочным интервалом – 1 пт. Текст должен быть

выровнен с двух сторон (Alignment: Justify). Абзац необходимо начинать с отступом в 1 см, используя ТАВ.

Таблицы должны быть пронумерованы и иметь заголовки.

Диаграммы, схемы, чертежи и рисунки должны быть четкими, подлежащими печати.

Резюме на двух языках, отличных от языка написания статьи, обязательны, представляют собой перевод начальной части статьи (от заголовка до ключевых слов включительно) и указываются после основного текста.

Ссылки обязательны.

В формате MLA используется способ внутритекстовых ссылок автор-страница. При этом фамилия автора и страница (страницы) соответствующей работы (страниц) отображаются в тексте, а полная ссылка помещается в список цитируемых работ в конце статьи.

После основного текста под наименованием «WORKS CITED» обязательно приложить латинскую версию использованной литературы в латинской транслитерации и в алфавитном порядке, в скобках [...] поместить переведенные на армянский язык название работы и место ее публикации, затем в скобках (...) обозначить язык оригинала, например:

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. «Jetnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, [«Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Транслитерацию можете осуществить, используя сайт www.translit.ru.

За дополнительной информацией можно обратиться к главному редактору журнала «Научный Арцах», к.ю.н., доценту **Аветику Арутюняну**, написав по электронному адресу avetiq.hh@gmail.com или позвонив по телефону +37497277770, (+374) 55277755.

ՆՇՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ • FOR NOTES • ДЛЯ ЗАМЕТОК

[illegible]

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ SCIENTIFIC ARTSAKH НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 3(10), 2021

«Գիտական Արցախ» պարբերականը լույս է տեսնում տարեկան 4 անգամ:
Հրատարակվում է 2018 թվականից:

The journal «Scientific Artsakh» is published four times a year. It has been published since 2018.

Журнал «Научный Арцах» выходит четыре раза в год. Издается с 2018 года.

Գլխավոր խմբագիր՝
Editor-in-Chief:
Главный редактор:

Ավետիգ Զարուբյունյան
Avetik Harutyunyan
Аветик Арутюнян

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ,
հայերենի պատասխանատու
Deputy Editor-in-Chief,
Responsible for Armenian
Заместитель главного редактора,
Ответственный за армянский язык

Թեհմինա Մարության

Tehmina Marutyan

Теймина Марутян

Անգլերեն լեզվի պատասխանատու՝
Responsible for English
Ответственный за английский язык

Ալվինա Ներսեսյան
Alvina Nersesyan
Альвина Нерсесян

Ռուսերենի պատասխանատու՝
Responsible for Russian
Ответственный за русский язык

Ռուզաննա Սարգսյան
Ruzanna Sargsyan
Рузанна Саркисян

Պատասխանատու քարտուղար՝
Executive Secretary
Ответственный секретарь

Արման Ասրյան
Arman Asryan
Арман Асрян

Համակարգչային շարվածքը, ոճը,
տառաձևերը և էջադրումը՝
Computer set, style, font and layout
Компьютерный набор, стиль, шрифт
и верстка

«Արցախ» հրատարակչություն
«Artsakh» Publishing House

Издательство «Арцах»

Շապիկի ձևավորումը՝
Cover design
Дизайн обложки

Արմինե Զոչարյան
Armine Kocharyan
Армине Кочарян

Website: www.scientificartsakh.com;

www.aegmm.org, www.artsakhinstitute.org.

E-mail: scientific.artsakh@gmail.com, avetiq.hh@gmail.com.

Tel. (+374) 97277770, (+374) 55277755.

Ստորագրված է տպագրության՝ 25.12.2021թ.:

Չափսը՝ 70*100/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:

Ծավալը՝ 18,5 տպ. մամուլ:

Տպաքանակը՝ 150 օրինակ:

Տպագրված է «ՄՅՄ ԳՐԱՏՈՒՆ» ՍՊԸ տպագրատանը: